

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A nagy világégés után

ALEKSANDAR R. MILETIĆ

*Az első világháború és a lakásbérleti piac,
1914–1938*

JOHN PAUL NEWMAN

*Senkiföldje. Hadirokkantak és a háborús
önkéntesek Jugoszláviában*

DÉVAVÁRI ZOLTÁN

*Viharban. A Magyar Párt története
a Délvidéken 1923–1925*

MIROSLAV MICHELA

*A „szabadság napjának” két évfordulója.
1918. október 28-ának hivatalos
megemlékezéseiről Szlovákiában
1918–1938 között*

PETŐ ANDREA

*A magyar büntetőjog szovjetizálása:
egyéni közvetítők és intézmények
(1945–1961)*

33. évf.

2018

2. szám

Bemutatjuk Jan Rychlík történészt

33. évfolyam

2018. 2. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

BENCSEK PÉTER – VUKMAN PÉTER

A kiadvány

az

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
és a Nemzeti Együttműködési Alap
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH HAJNALKA
TÓTH SZERGEJ
VUKMAN PÉTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

ALEKSANDAR R. MILETIĆ

Az első világháború és a lakásbérleti piac, 1914–1938. Kelet-közép- és délkelet-európai folyamatok tágabb európai kontextusban (Fordította: *Balatoni Balázs*) 5

JOHN PAUL NEWMAN

Senkiföldje. Hadirokkantak és háborús önkéntesek Jugoszláviában (Fordította: *Vukman Péter*) 22

DÉVAVÁRI ZOLTÁN

Viharban. A Magyar Párt története a Délvidéken, 1923–1925 40

MIROSLAV MICHELA

A „szabadság napjának” két évfordulója. 1918. október 28-ának hivatalos megemlékezéseiről Szlovákiában 1918–1938 között (Fordította: *Bencsik Péter*) 56

PETŐ ANDREA

A magyar büntetőjog szovjetizálása: egyéni közvetítők és intézmények (1945–1961) 69

Műhely

NAGY PÉTER

Nyugat-Németország ügye a magyar politikai beszédekben (1961–1973) 82

FARKAS GYÖNGYI

Kortárs reakciók Csehszlovákia 1968-as megszállásával kapcsolatban 99

Határainkon túl

„...azonos történelmi események értelmezése két nemzetiségi csoport esetében törvényszerűen eltérő...” Beszélgetés Jan Rychlíkkel (Az interjút készítette: *Bencsik Péter*) 115

Jan Rychlík műveinek válogatott bibliográfiája 125

JAN RYCHLÍK

Kárpátalja és Csehszlovákia 1918–1919-ben (Fordította: *Bencsik Péter*) 133

Figyelő

Az Oszmán Birodalom vereség kultúrája

(*Eyal Ginió: The Ottoman Culture of Defeat. The Balkan Wars and their aftermath. Hurst & Co., London, 2016*)

BALATONI BALÁZS 149

Egy bankösszeomlás mérlege (Fritz Weber: <i>Vor dem großen Krach. Österreichs Banken in der Zwischenkriegszeit am Beispiel der Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe. Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar, 2016</i>)	
POGÁNY ÁGNES	154
Tapintható némettség? (John C. Swanson: <i>Tangible Belonging: Negotiating Germanness in Twentieth-Century Hungary. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2017</i>)	
VITÁRI ZSOLT	160
Camera obscura (Tamás Ágnes: <i>Propagandakarikatúrák ellenségképei Szarajevótól Párizsig. Kalligram, Budapest, 2017</i>)	
EGRY GÁBOR	170
Szocialista iparosítás és társadalmi átalakulás (Sebők Balázs: <i>Szolnok megye szocialista iparosítása (1950–1970). A Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára Közleményei 13., Szolnok, 2015</i>)	
CSÖNGE ATTILA	174
Aki személy, az „személyiség” is? A történeti életrajz módszertani kérdései (Személyiség és történelem – a történelmi személyiség. A történeti életrajz módszertani kérdései. Szerk. Vonyó József. Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Pécs – Budapest, 2017)	
BOTH NOÉMI ZSUZSANNA	179
Régi dilemmák, új válaszok? A magyar hadtörténetírás jelen állapota (Kincses Katalin Mária (szerk.): <i>A magyar hadtörténetírás története és aktuális kérdései. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2015</i>)	
SOLYMOSI JÓZSEF	183
Gondolati ívek, metszetek egy korról, rendszerről, ideológiáról (Metszetek bolsevizmusról, sztálinizmusról. Szerk. Gyarmati György – Pihurik Judit. Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest – Pécs, 2018)	
BEBESI GYÖRGY	188
Számunk szerzői	195

ALEKSANDAR R. MILETIĆ

Az első világháború és a lakásbérleti piac, 1914–1938

*Kelet-közép- és délkelet-európai folyamatok
tágabb európai kontextusban**

Tanulmányomban az első globális háború következtében fellépő nagyméretű gazdasági és társadalmi átalakulás egy bizonyos aspektusával foglalkozom, és a gazdasági értelemben Európa perifériájára szorult államok intervencionista lakhatás-politikája sajátos társadalmi és jogi következményeinek összehasonlítására teszek kísérletet, releváns primer és szekunder forrásokra támaszkodva. Az állami intézkedések háborús körülmények között léptek életbe, akkor, amikor a hadviselő felek belpolitikájában kiemelt szerepet kapott, hogy megvédjék a hadseregbe besorozottak családjait a főbélrlők túlzó követeléseivel szemben. Az intézkedések fokozatosan – a háború alatt és a háborút követően – majdnem minden bérlőcsoport védelmére kiterjedtek. Fontosnak vélem hangsúlyozni, hogy az állam az újkori történelemben először avatkozott be ilyen mértékben a lakásbérleti piac alakulásába.

Tanulmányomban a két világháború közötti Jugoszlávia, Bulgária, Csehszlovákia és Lengyelország példáján keresztül mutatom be a kelet-közép- és délkelet-európai régióra jellemző állami lakhatási politika jellegzetes vonásait. Mindenekelőtt le kell szögezmem, hogy a megfelelő intézményi kapacitással nem rendelkező és gyenge kormányzattal bíró törekény államok bizonyultak a leginkább beavatkozás pártinak, és az európai országok közül ők avatkoztak be a legintenzívebben a lakásbérleti piacba (kivéve Oroszországot). Ráadásul, más európai országokkal és régiókkal összehasonlítva, erősen eltérő dinamikát mutatnak mind a lakásbérlet-piaci szabályozók bevezetését, mind azok későbbi feladását illetően.

Tanulmányomban szinte kizárólag korábban nem vizsgált primer forrásokra támaszkodom. Elsősorban igaz ez a hivatalos állami közlönyökre, amelyek közzétették a korabeli jogi rendelkezéseket. Az összehasonlítást bizonyos mértékig megkönnyítették a négy ország politikájában fellelhető hasonló vonások, amelyek a közös háborús tapasztalatokból és a háború alatt átélt hasonló traumatikus állapotokból adódtak. Annak ellenére, hogy a négy ország intézményi lehetőségeit, társadalmi és gazdasági szerkezetét és etnikai viszonyait tekintve közvetlenül a háború után nagy eltéréseket mutatott, valamennyien a poszttraumatikus felépülés és konszolidálódás hasonló szakaszain mentek keresztül. Más európai országokkal összehasonlítva, az állami szintű jogi szabályozások és az intézményi keretek hasonlósága figyelemreméltó volt. Az állam, a társadalom és a gazdaság erőteljesen hatott

* Jelen tanulmány a „Hagyomány és átalakulás – történelmi örökség és nemzeti identitás a 20. századi Szerbiában” című (47019. számú) pályázat keretében, a Szerb Köztársaság Oktatási, Tudományos és Műszaki Fejlesztési Minisztériumának támogatásával készült.

egymásra ezekben a folyamatokban. Tanulmányomban tehát a délkelet- és kelet-közép-európai térségben zajló sajátos korabeli folyamatokat mutatom be.

Kronológiai tekintetben a dolgozat a két világháború közötti periódus első évtizedével foglalkozik, és magában foglalja mind azt az időszakot, amikor az állami beavatkozás a leggyorsabban változott (1918–1923), mind az ezt követő viszonylagos stabilizáció éveit, amelyeknek a nagy gazdasági világválság okozta globális megrázkódtatás vetett véget. Ekképpen tanulmányomban végigkövetem az állami gyakorlat azon új mintáit, amelyek egyrészt közvetlenül a háborút követő kaotikus körülmények között, másrészt az új gazdasági rend konszolidációja idején, az 1920-as évek második felében formálódtak. Az 1922–1923 között meginduló gazdasági stabilizációnak köszönhetően szükségtelemmé vált, hogy az állam nagymértékben beavatkozzon a gazdasági rendszeren belül szembenálló felek kapcsolataiba. Ennek ellenére az állami beavatkozási gyakorlat néhány feltűnő intézményi jellegzetessége a vizsgált időszak egészében érvényben maradt. Írásomat az 1928-as évvel zárom, hiszen a nagy gazdasági világválság mindent elsőpró hatása a következő évben alapjaiban rázta meg a világ gazdaságot és a mindennapi élet menetét. Ez vonatkozik az általam vizsgált jelenség alapvető jellegzetességeire is.

A tanulmányban felvetett kérdések a régió kutatásában nagymértékben alulreprezentáltak és mellőzöttek. Az első világháborút követő közép-kelet- és délkelet-európai állami beavatkozás kialakulását és szakszerűségét eddig csupán általánosságban vizsgálták, az általam vizsgált jelenségekre az elemzések nem terjedtek ki. A régió gazdaságtörténetét öszszegző nagyszabású szintézisek a vizsgált jelenségek némelyikéről, az 1918 és 1923 közötti stabilizációs trend komponenseként az említés szintjén szólnak.¹ A publikált elemzések nem mentek túl a makrogazdasági intézkedések, statisztikák, trendek és tendenciák általános keretrendszerének rekonstruálásán. Amíg John Lampe és Marvin Jackson a monetáris politikákra és a külkereskedelmi teljesítményre helyezte a hangsúlyt, addig Berend T. Iván és Ránki György elsősorban a mezőgazdaság strukturális átalakulására és az általános gazdasági teljesítmény vizsgálatára fókuszált. Alice Teichova nagyszerű monográfiái főleg a makromonetáris problémákat és a legáltalánosabb gazdasági jellegzetességeket derítik fel. A lakásbérletet szabályozó rendszer, bár nagy fontossággal bíró kérdés, eddig a négy ország egyikében sem került a tudományos érdeklődés homlokterébe.

Az albérlők védelmében

A 19. századi kapitalizmus feltételei között az európai lakáspiac csupán egyetlen, rövid távú bérleti díj emelési moratóriumot élt át, amelyet a háború sújtotta Párizsban vezettek be az 1870–1871-es francia–porosz háború idején. Eltekintve ettől az inkább kivételnek számító esettől, az első világháborút megelőzően a modern európai társadalmak a lakásbérlet vonatkozásában semmilyen állami ellenőrzést nem ismertek.² A lakásbérlet összegét és a bér-

¹ Lampe, John R. – Jackson, Marvin R.: *Balkan Economic History, 1550–1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations*. Bloomington, 1982. 329–402.; Berend, Iván T. – Ránki, György: *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th centuries*. New York, 1974. 171–201.; Teichova, Alice: *The Czechoslovak economy, 1918–1980*. London, 1988.; uő: *East-central and South-east Europe 1919–39*. In: Mathias, Peter – Pollard, Sidney (eds.): *The Cambridge Economic History of Europe. Volume 8. The Industrial Economies: The Development of Industrial and Social Politics*. Cambridge, 1989. 887–983.

² Az 1870–1871-es párizsi bérlet-moratóriumról lásd Willis, John W.: *Short History of Rent Control Laws*. Cornell Law Quarterly, vol. 36. (1950) No. 1. 65. A tizenkilencedik századot ebben a kontextusban a Hobsbawm által megfogalmazott „hosszú tizenkilencedik századként” értelmezem, amely

lésre vonatkozó szerződésbe foglalt egyéb feltételeket kizárólag a közvetlenül érintett felek, tehát a főbérelő és az albérelő közötti alkudozás és tárgyalás szabta meg. Már évtizedekkel 1914 előtt az európai maggazdaságokban a lakásbérlet volt a legelterjedtebb módja annak, hogy valaki biztosítsa „a tetőt a feje fölött”. A munkások és alkalmazottak többsége számára így kiadásaik jelentős részét a bérleti díj fizetése tette ki. Mivel az 1914-et megelőző évtizedekben az európai pénzügyi helyzet jelentősen stabilizálódott, a százalékos megoszlás állandónak mutatkozott mind az egyes régiókban, mind a termelési ágazatokban. A Népszövetség felmérése alapján ezek hozzávetőlegesen a bevételek 10%-át jelentették Svájcban, 12%-át Franciaországban és Svédországban, valamint 18%-ot Magyarországon és Lengyelországban.³ Az európai kapitalista rendszer viszonylagos stabilitása egészen 1914 őszéig biztosította ezen arányszámok hosszú távú megbízhatóságát, de ezt követően a rendszer alapjaiban rengett meg.

Egyfelől a mindent átható hazafias, eufórikus légkör és a katonák családjai iránt érzett felerősödött társadalmi szolidaritás, másfelől a megnövekedett társadalmi feszültségek késztették az európai kormányokat arra, hogy a háború alatt beavatkozzanak a lakásbérleti viszonyokba. A főbérelő–albérelő viszonyrendszer előbb vagy utóbb valamennyi hadviselő félnél hathatós állami ellenőrzés alá került, ahogyan több semleges országban is. A bérlet-szabályozó rendszer, a történelem folyamán először, globális szinten illeszkedett a kapitalizmus keretei közé. Habár a háború alatt foganatosított intézkedéseket csupán átmenetinek szánták, a nyugati gazdaságokban – és a világ több más országában – a 20. század egészében alkalmazták azokat. Sőt, némely országban máig érvényben vannak. Franciaországban és Németországban az első világháború idején bevezetett bérlet-szabályozó rendszer mind a háborút, mind a két világháború közötti időszakot túlélte, majd az újabb világégés következtében 1939-ben ismét meghosszabbították. Hasonló fejlemények zajlottak Nagy-Britanniában, ahol a bérlet-szabályozási rendszer utolsó maradványait 1938-ban törölték el, de a második világháború kitörésével azt ismét bevezették. Mindhárom országban a rendszer egészen az 1970-es évek közepéig fennmaradt, bár több német önkormányzat egészen az 1980-as évekig érvényben hagyta, sőt néhol egészen az 1990-es évekig alkalmazták.⁴ Svédországban a háborús kényszerszabályozást csupán 1975-ben szüntették meg.⁵ Kanadában az 1941-ben bevezetett állami ellenőrzést ugyan 1954-re országosan eltörölték, de Québec és Newfoundland tartományokban továbbra is érvényben maradtak. 1974-ben Brit-Columbiában, majd 1976-ban mind a tíz kanadai tartományban újból bevezették. Napja-

a 1789-ben a francia forradalommal kezdődő és az első világháború 1914-ben történő kitöréséig tartó periódusra utal.

³ Willis: *Short History of Rent Control Laws*, 30.

⁴ Paish, F. W.: *The Economics of Rent Restriction*. In: Block, Walter – Olsen, Edgar (eds.): *Rent, Control, myths & realities. International Evidence of the Effects of Rent Control in Six Countries*. Vancouver, B.C., 1981. 151–154.; Hubert, Franz: *Germany's Housing Policy at the Crossroads*. Az előadás elhangzott az American Real Estate and Urban Economics Association éves konferenciáján (Mystic, Connecticut, 1993. október), elérhető: <http://www.anst.uu.se/p/jiche227/International%20Housing%20Finance/German/German%27s%20Housing%20Policy%20at%20the%20Crossroads.pdf> (letöltés: 2011. január 13.); Van Vliet, Willem – Huttman, Elizabeth D. – Fava, Sylvia Fleis (eds.): *Housing Needs and Policy Approaches. Trends in Thirteen Countries*. Durham, 1985.; Fuehrer, Karl Christian: *Managing Scarcity: The German Housing Shortage and the Controlled Economy 1914–1990*. German History, vol. 13. (1995) No. 3. 326–354.

⁵ Rydenfelt, Sven: *The Rise, Fall, and Revival of Swedish Rent Control*. In: Block–Olsen (eds.): *Rent control, myths & realities*, 201–202.

inkban még mindig érvényben van az egész országban.⁶ A liberális Egyesült Államokban a bérletszabályozási rendszer néhány maradványát New Yorkban és New York államban még mindig fellelhetjük, majdnem hetven évvel azt követően, hogy a második világháború idején bevezették.⁷

A bérletszabályozó rendszert a szabadpiac védelmezői a kezdetektől kritikával illették. Egyéb „bűnei” mellett úgy vélték, hogy az állami ellenőrzés sohasem valósította meg azt a szociális célkitűzést, hogy megvédje az elnyomottakat a gazdagokkal szemben; az ingatlan értékét folyamatosan csökkentette, ennél fogva rontotta annak jelzáloggal terhelhetőségét, továbbá negatívan érintette a munkaerő mobilitását, és hátráltatta a lakóegységek megfelelő karbantartását, ezáltal tovább súlyosbította a lakhatási helyzetet. A megfogalmazott kritikák többsége mind elméleti értelemben, mind a gyakorlati alkalmazást tekintve valóban megalapozott volt. Számos országban ugyanakkor a bérlet-szabályozó rendszer bizonyult azon tényezők egyikének, amelyek a 20. század folyamán figyelemreméltó változashoz járultak hozzá a lakáshaszonbérleti jogviszony szerkezetében. Más szóval, elmozdulás történt a lakásbérlet gyakorlatától (1914-et megelőzően ez volt a meghatározó minta) a magántulajdon felé, amit az államilag támogatott jelzáloghitel-szerkezet is megkönnyített. Shirley F. Harley szerint a bérletszabályozó rendszer fennmaradása Nagy-Britanniában arra kényszerítette a bérlemények tulajdonosait, hogy eladják azokat a bérlőknek. A jelenség, a szociális lakhatási sémákkal együtt, óriási változást eredményezett a bérlemények és a magántulajdonban lévő lakóegységek százalékos arányában. Az 1980-as évekre Nagy-Britanniában és szerte Nyugat-Európában ez az arányszám az 1914 előttiének éppen a fordítottja lett.⁸ Fejlődését és hatását tekintve a lakásbérleti viszonyokba történő állami beavatkozás tehát egyaránt messzire visszanyúl a történelemben.

A társadalomtudományok és a történetírás területén számos általános munka született a bérletszabályozásról, különösen a második világháború alatti fejleményekről. Kevesebb tanulmány foglalkozik ugyanakkor a két világháború közötti időszakkal. A két világháború közti lakáspolitikai kérdéseiről eddig egy a Népszövetség Nemzetközi Munkaügyi Irodája által készített és közzétett korabeli felméréstől eltekintve nem készült átfogó tanulmány vagy monográfia, de nemzetállami szinten is csupán néhány releváns munka érhető el.⁹ Az egyik legmélyrehatóbb kritikai vizsgálatot a huszadik századi bérletszabályozási rendszer bevezetéséről és gazdasági hatásairól a Walter Block és Edgar Olsen által szerkesztett *Rent control, myths & realities* című kötetben publikálták.¹⁰ A könyv, amelyet a terület jeles szakértői és olyan kivételes tudósok írtak, mint Milton Friedman és Friedrich Hayek, elsősorban a második világháború utáni periódusra fókuszálva tizenöt tanulmányon keresztül hat ország esetét mutatja be. Az országok közötti összehasonlítások területén Susan Magri és

⁶ Denhez, Marc: *The Canadian Home: from Cave to Electronic Cocoon*. Toronto, 1994. 172.

⁷ Brenner, Joel F. – Franklin, Herbert M.: *Rent Control in North America and Four European Countries*. Washington, 1977.

⁸ Harley, Shirley Foster: *Introduction*. In: Van Vliet – Huttman – Fava (eds.): *Housing Needs and Policy Approaches*, 27.

⁹ *European Housing Problems since the War 1914–1923*. Geneva, 1924.; Englander, David: *Landlord and Tenant in Urban Britain, 1838–1918*. Oxford, 1938.; Feldman, Gerald D.: *The Great Disorder. Politics, Economics and Society in the German Inflation, 1914–1924*. New York, 1993.; Blau, Eve: *The architecture of Red Vienna, 1919–1934*. Cambridge, Mass. – London, 1999.

¹⁰ Paish: *The Economics of Rent Restriction*, id. mű.

Hakan Forsell munkái nyújtanak igazodási pontot.¹¹ Ezekben a munkákban a két világháború közötti lakhatás-politikát az első világháborúból fakadó problémák részeként tanulmányozták, adataik és elemzéseik pedig csupán az európai maggazdaságokra vonatkoztak. A tanulmányomban vizsgált négy ország nemzeti történetírása a témát szinte teljesen figyelmen kívül hagyta, annak ellenére, hogy Európa egészében jelentős társadalmi és gazdasági hatással bírt, mind a háború alatt, mind az 1920-as években. A következőkben azt vizsgálom, hogyan alakult ki a rendszer az első világháború idején.

A lakhatás terén a kezdeti megszorító intézkedéseket, vagyis az érvényes szerződések meghosszabbítását és a bérleti díjak kifizetésének elhalasztását számos országban a háború alatt életbe léptetett moratóriummal összefüggésben dolgozták ki. A hatóságok a hadba belépést követően szinte azonnal szabályozást vezettek be, amely kizárólag a besorozottak családjaira vonatkozott, valamint olyan területekre, ahol a lakosságot közvetlenül érintette a háború. Németországban a besorozottak családjaira vonatkozó moratóriumot az 1914. augusztus 7-ei rendelettel léptették érvénybe, amely felhatalmazta a polgári bíróságokat arra, hogy jóváhagyják a kifizetések elhalasztását.¹² 1914 októberétől a német hatóságok pénzügyi segítségben részesítették a bérlők ezen csoportját. A rendszert tovább szélesítették, amikor a szövetségi kormányzat 1914 decemberében felhatalmazta a községi hatóságokat, hogy egyeztetés céljából lakáshivatalokat hozzanak létre.¹³ Olaszországban a moratóriumra vonatkozó átmeneti szabályozást nem sokkal a háborúba való belépést követően, 1916-ban iktatták törvénybe. A katonák családjain túl az észak-olaszországi háború sújtotta körzetek lakói is a privilegiált bérlői csoportba kerültek. Az olasz szabályozás a háború előtti bérleti díj felében állapította meg a fizetendő összeget.¹⁴

Mindemellett az 1914. augusztus 14-ei francia moratórium törvény bizonyult a leginkább beavatkozás pártinak, és ebben volt a legkiterjedtebb a védelemre jogosult személyek köre is. A hadköteleseken és a háború sújtotta húsz megye lakóin túl a francia moratórium a kisebb lakástulajdonosokat az ország egészében védelem alá vonta. A törvény mentesítést nyújtott a teljes bérleti díj kifizetése alól olyan esetben, ha a három korábban említett kategóriába tartozó személy a helyi hatóságok előtt nyilatkozott arról, hogy nem képes fizetni a bérleti díjat. Korántsem meglepő tehát, hogy a francia lakosság tekintélyes része egyáltalán nem fizetett bérleti díjat a háború ideje alatt.¹⁵ Ahogy a következőkben látni fogjuk, a balkáni országok közül Szerbia és Bulgária volt az első, ahol a háború kitörését követően moratóriumot vezettek be az albérletekre.

Az ideiglenes moratórium bevezetése tekintélyes jogi precedenst teremtett, de távolról sem törölte el hivatalosan a háború előtti *laissez-faire* rendszer lakásbérletre vonatkozó alapelveit. Elvégre mindössze rendkívüli és átmeneti intézkedésnek szánták, amely a lakosság csupán bizonyos csoportjaira korlátozódott. A bérlők továbbra is kötelesek voltak kifizetni minden tartozásukat a háború után. Franciaországban például az 1870–1871-es francia–porosz háború idején viszonylag rövid ideig hatályban lévő moratórium emléke élesen visszaköszönt a politikusok szóhasználatában. A háború lezárását követően ugyan a lakásbérlet terén visszatértek a korábbi gyakorlathoz, de 19. századi elődjéhez viszonyítva az

¹¹ Magri, Susanna: *Housing*. In: Winter, Jay – Robert, Jean-Louis (eds.): *Capital Cities at War*. Paris, London, Berlin 1914–1919. Cambridge, 1997. 374–418.; Forsell, Hakan: *Property, Tenancy and Urban Growth in Stockholm and Berlin, 1860–1920*. Aldershot, 2006.

¹² *European Housing Problems*, 324.

¹³ Magri: *Housing*, 377–378

¹⁴ *European Housing Problems*, 17.

¹⁵ *European Housing Problems*, 115–117.; Willis: *Short History of Rent Control Laws*, 68.

1914-es moratórium hatása nemcsak Franciaországban, hanem globális perspektívában is tartósan bizonyult. Ahogy a lakhatási helyzet Európa-szerte egyre súlyosabbá vált a háború alatt, néhány országban a moratóriummal kapcsolatos különböző rendelkezéseket általános érvényű, a lakosság valamennyi csoportjára kiterjedő szabályozó rendszerrel váltották fel. Ha a moratóriummal kapcsolatos rendelkezéseket a háborús átmeneti intézkedések részének tekintjük, akkor ezzel szemben az új rendszer a lakhatási ügyekbe történő általános és korlátlan állami beavatkozás új szakaszaként jelenik meg. Amíg a moratórium csupán elébe ment a hátszágbeli társadalmi feszültségeknek és közfelfordulásnak, az új bérlet ellenőrző rendszer közvetlenül az arra adott válasz volt.

A háború alatt, illetve közvetlenül a háborút követően szinte valamennyi hadviselő országban teljes körű bérletellenőrző rendszert vezettek be. Az újonnan létrejött európai országok magukévá tették e politikát, és az 1920-as években is alkalmazták. A rendszert teljesen kifejlett formában a skandináv és más semleges országokban szintúgy a háború alatt vezették be. Az 1920-as évek elején szinte valamennyi európai országban a bérletellenőrző rendszer volt a lakhatáspolitikai uralkodó modellje. Az új rendszerben a tulajdonos és bérlő közötti szerződéses viszony majd minden aspektusát előírták és ellenőrizték az állami hatóságok. A korábbi szabadpiaci rendszer szinte valamennyi eleme eltűnt a lakásbérleti viszonyok területéről. A lakbér összegét csak a különleges jogkörű állami hatóságok beleegyezésével lehetett megemelni, a tulajdonos fizetési felszólításhoz való joga pedig jelentősen korlátozódott. Ha a bérlő fizette az előírt összeget, általában nem volt hivatalos mód arra, hogy a főbérlő felmondja a bérleti szerződést. Továbbá majdnem minden országban speciális, háromoldalú döntőbizottságokat állítottak fel azzal a céllal, hogy segítsék a tárgyalásokat, és döntsenek a vitázó felek nézeteltéréseiben. A bizottságokban egyenlő számban foglaltak helyet a tulajdonosok képviselői és a bérlők szervezetei, és ezek felett egy az állam által kijelölt tisztviselő elnökölt. Ez az intézményi rend döntő szerepet rótt az államra a szembenálló felek közti viták rendezésében.

A legtöbb európai államban (Nyugat-Európában és a skandináv országokban) a bérletellenőrző rendszer sikeresnek bizonyult a bérlők pozícióinak biztosításában, következtésképp hozzájárult a szegény rétegek szociális körülményeinek konszolidációjához a háborús nélkülözések közepette. Kelet-, Közép-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa zűrzavaros területein a rendszer a tulajdonjogot tekintve sokkalta radikálisabb állami beavatkozással párosult, egészen a magánélet szférájáig menően. A magasabb szintű beavatkozást az állam a „főlöszleges” lakóter igénybevételén keresztül gyakorolta. A bérlők védelmét célzó első szabályozásokat követően a tulajdonosok jelentős része immár nem volt érdekelt abban, hogy az üresen álló vagy nem hasznosított ingatlanát kiadásra kínálja. Különösen igaz volt ez, amint a szabályozások átfogóan korlátozták a bérleti díjból származó jövedelmet. A háború utolsó két évében a társadalmi forradalom szélén álló közép-európai országokban az állami hatóságok nem késlekedtek beavatkozni a jobb módú polgárok magánéletének utolsó mentsvárába. A tulajdonos családja számára előírták az egy főre jutó maximális felhasználható teret, amely általában fejenként egy szobát tett ki. A ki nem használt lakóteret vagy helyiséget kisajátíthatták, és nélkülözőknek kiutalhatták. A végrehajtást elrendelő döntést egy államilag kijelölt helyi hivatalnok hozta meg. Az egyezmény értelmében a tulajdonos jogosult volt a bérletellenőrző rendszer által szabályozott és előírt bérleti díjhoz. A bérleti díj összegét azonban az infláció drámai módon elértéktelenítette.

A közép-európai országokban széles körben alkalmazott kisajátítás csupán a tulajdonjogot korlátozta, és nem jelentette annak elvesztését. A lefoglalást (azaz az államosítást), az állami beavatkozás legradikálisabb formáját csak két országban érhetjük tetten: a rövid ideig tartó bolsevik uralom idején Magyarországon (1919. március – augusztus) és a bolse-

vik hatalomátvétel után Oroszországban. A bolsevikok a földbirtokon és az épületeken túl a bútorokat is elkobozták, köztulajdonná nyilvánítva azokat.

A lakásbérleti piac területén történő állami beavatkozás körülményeire a fentebb részletezett adatok alapján hat egymásra épülő fejlődési szakaszból álló tipológiát állíthatunk fel, amely a lakásbérlet és a lakáskiadás kérdésébe történő állami beavatkozás fokozatait szemlélteti:

- 1) *Laissez-faire* rendszer
- 2) Bérletmoratórium
- 3) Bérletmoratórium a bérletszabályozó rendszer elemeivel
- 4) Bérletszabályozó rendszer
- 5) Törvény által szentesített rekvirálás
- 6) Elkobzás, a magántulajdon eltörlése

A fejlődési tipológiát és annak összehasonlító jellegű alkalmazását az 1., 2. és 3. ábrák szemléltetik. Az osztályozás – bizonyos korlátok között – hasznos segédeszköznek bizonyult a jelenség jogi változásának országok és régiók közötti összehasonlításában.

A lakhatási válság és a négy ország politikája

A háború okozta globális felfordulás a hadviselő országok lakosságát közvetlenül érintette, de a háború hatásait a semleges államokban is mélyen megéreztek. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a négy állam lakossága (hadviselő vagy megszállt országok állampolgáraiként) sok mindent megtapasztalt a lakáspiacot érintő állami átmeneti intézkedésekből. A háború alatt valószínűleg Szerbia és Lengyelország háború előtti területei szenvedték a legsúlyosabb anyagi károkat. Szerbiát illetően pontos adatok nem állnak rendelkezésemre, ám a becslések azt jelzik, hogy a hadviselő felek közül ez az ország szenvedte el a legnagyobb mértékű anyagi károkat.¹⁶ Különösen igaz ez az osztrák–magyar–szerb határon fekvő Belgrádra. A város megrázó tapasztalatokat szerzett az 1914–1915 között szinte folyamatos ágyúzás során. Másfelől az 1914–1920 között hadszínterré vált – Németországhoz, Oroszországhoz és az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó – egykori lengyel területeken több mint másfél millió épület pusztult el, beleértve a mezőgazdasági épületek 75%-át.¹⁷ Habár Bulgáriát, Csehszlovákia nagyobb részét, valamint Jugoszlávia Monarchiától megörökölt tartományait elkerülte a közvetlen háborús pusztítás, a lakosság súlyosan megtapasztalta a mindennapok nehézségeit a központi hatalmak embargó alá vont területein.¹⁸

Az általános európai helyzettel összhangban, a lakhatási válságot tovább súlyosbította a háború kiváltotta népmozgás. Habár azt feltételezhetnénk, hogy a nehéz időket a lakosság vidéken könnyebben átvészelhette, valójában városokba irányuló nagymértékű beáramlást figyelhetünk meg. Jugoszláviában és Bulgáriában a népesség a túlszűfolt városi területek felé vándorolt, annak ellenére, hogy ott egyáltalán nem voltak munkalehetőségek. A Belgrádra vonatkozó statisztikai adatok szemléletesek e tekintetben: a város lakossága 1910–

¹⁶ Keynes, John Maynard: *Economic Consequences of the Peace*. Los Angeles, 2010. 56.; Aldcroft, Derek H.: *From Versailles to Wall Street, 1919–1929*. Berkeley, 1977. 18–23.

¹⁷ A háború alatt a mezőgazdasági épületek mintegy 75%-a elpusztult Lengyelország területén. Roszkowski, Wojciech: *Poland's Economic Performance Between the Two World Wars*. East European Quarterly, vol. 20. (1986) No. 3. 287.

¹⁸ Szlovákiát Kun Béla magyar csapatai átmenetileg megszállták 1919-ben. Bosznia keleti felét és az akkoriban autonóm horvát-szlavón Szerémség egy részét is érintették a hadműveletek az 1914-es sikeres szerb ellentámadás idején.

1921 között 24%-kal nőtt, míg Szerbia háború előtti határain belül a lakosság ugyanilyen mértékben csökkent.¹⁹ Az SZHSZ Királyság nagyobb városaira vonatkozó statisztikai adatok szintén a lakosság növekedéséről tanúskodnak az 1910 és az 1920-as évek közötti időszakban.²⁰ Az ugyanerre a periódusra (1910–1921) vonatkozó bolgár statisztikák alapján a főváros, Szófia lakossága nem kevesebb, mint 50,4%-kal növekedett. Bulgária második legnagyobb városában, a trákiai Plovdivban a népesség 32,17%-kal gyarapodott. Ezek az adatok még jelentősebbé válnak, ha összehasonlítjuk az országos demográfiai változásokkal: Bulgária lakosságának évi átlagos növekedése ugyanis nem volt több mint 4 és 4,5 ezrelék az 1910–1920 közötti időszakban.²¹

A háború után újonnan létrejött Lengyelországban és Csehszlovákiában tömegével érkeztek az emberek az új fővárosokba az államapparátus munkaerőigényének köszönhetően. Összességében nem kevesebb, mint 187 ezer új lakos, a korábbi népesség mintegy 25%-a költözött Varsóba 1918–1920 között.²² Prágában 1910–1921 között mintegy 60 ezer fővel, vagyis 9,73%-kal nőtt a lakosság a korábbiakhoz képest, míg a történelmi Csehország teljes lakosságára vonatkozó adatok 0,16%-os csökkenést mutatnak, és egész Csehszlovákiára vonatkozóan is csupán 0,1%-os növekedést tapasztalhatunk.²³ Ezenfelül az általános lakhatási helyzetet még bonyolultabbá tette Bulgáriában, Jugoszláviában és Csehszlovákiában a házasságkötések számának a háború előtti mintákhoz viszonyított megemelkedése. Habár általános népszámlálási adatokkal az 1914 előtt Oroszországhoz tartozó lengyel területeket illetően nem rendelkezünk, az 1920-as évekre vonatkozó lengyel adatok nagymértékű növekedést mutatnak a házasságok számát tekintve közvetlenül a bolsevik csapatok ellen vívott 1919–1920-as háború után. Így ha a viszonyítás alapjának 1925-öt (=100%) tekintjük, az 1921-re és 1923-ra vonatkozó értékek 143-nak és 140-nek felelnek meg.

Az emberek a legelképzzelhetlenebb helyeken éltek. 1923-ban, négy évvel a háború vége után a belgrádi *Politika* napilap egy zágrábi családról tudósított, akiket a hatóságok egy üres börtönzárkában szállásoltak el, ahol eredetileg csupán néhány napot kellett volna tölteniük.²⁴ Az 1920-as évek folyamán országszerte hozzávetőleg ezerötszáz vasúti vagonat használtak mint „megfelelő” lakást jugoszláv vasúti munkásoknak.²⁵ Belgrádban egy valódi „kerekeken forgó negyed” is létezett. Körülbelül 400 férfi, nő és gyermek élt ezen a telepen, nélkülözve az alapvető tisztálkodási létesítményeket, a vízellátást és az elektromosságot. Egy újságíró megemlítette azokat a kellemetlen szagokat, amelyeket a családok rögtönzött otthonai alatt tartott sertések árasztottak. A negyed szegény lakosai leginkább a lakhatási körülményeiről panaszkodtak, mondván, nyáron lehetetlen volt megmaradni a teljesen átforrósodott vagonokban, míg télen a helyzet a fűtési lehetőségek hiányában még rosszabb

¹⁹ A számításba a természetes halálozások és a háborús áldozatok száma is beletartozik. Đuričić, V. M. – Tošić, M. B. et al.: *Naša narodna privreda i nacionalni dohodak*. Sarajevo, 1927. 30.

²⁰ Zágrábnak például 1910-ben 79 ezer lakosa volt, és 108 ezer 1920-ban.

²¹ *Statistički godišnik nabalgarskoto Carstvo 1913–22*. Sofia, 1924. 34–35.

²² Strzelecki, Edward: *Ludność Warszawy 1918–1939*. In: Drozdowski, Marian (ed.): Warszawa II Rzeczypospolitej 1918–1939. Warszawa, 1968. 31.

²³ Az adatokat Antonín Boháč *Population* című tanulmánya alapján számítottam. In: Gruber, Josef (ed.): *Czechoslovakia. A Survey of Economic and Social Conditions*. New York, 1924. 2–3.; *Statistická příručka Republiky československé*. Praha, 1928. 292.

²⁴ *Beda udovice i majke*. *Politika*, 1923. november 2.

²⁵ *Predgrađe na točkovima*. *Politika*, 1923. szeptember 26.

volt. Az egészségtelen téli körülmények következtében két gyermek is elhunyt abban az évben.²⁶

Hasonló „lakhatási” megoldásokat találhatunk 1919 decemberében a kelet-szlovákiai Kassán is. A Csehszlovák Vasutak helyi állomásgazgatóságáról a kassai hatóságoknak küldött jegyzékből érzékelhetjük a családok nagy számát, akiket vasúti vagonokban helyeztek el. 1919 januárjában az igazgatóság kiterjedt rekvirálás megkezdését követelte a helyi hatóságoktól, minthogy Budapestről és Csehszlovákia egyes területeiről további 380 vasúti alkalmazott érkezését várták Kassára. Kiemelték, hogy ezek az emberek etnikai értelemben ’szlovákok’, ami egyáltalán nem volt jelentéktelen szempont a csehszlovák nemzetállam konszolidációjának idején. Az igazgatóság a katonai hatóságokhoz is folyamadt, hogy biztosítsanak lakhatást a laktanyáikban.²⁷ A Pesti úti (ma Južna trieda) korábbi laktanya Kassa Bárca (Barca) negyedében valóban megfelelő szállásként szolgált az 1920-as években. Gazdag levéltári forrásanyag bizonyítja, hogy közép-, de még felső középosztályhoz tartozó emberek is lakhatásért folyamodtak a laktanyában. Sajnálatos módon, szabad férőhelyek hiányában, majd minden jelentkezőt elutasítottak.²⁸

A moratórium szabályozások bevezetése volt az egyik legelső intézkedés, amelyet a háború kitörésekor a szerb hatóságok²⁹ és a háborúba való belépés előtt a bolgárok³⁰ is elrendeltek. Ennél is fontosabb, hogy a szerb rendelet az elsők között volt az ilyen jellegű szabályozásokat tekintve. A korlátozás mindkét országban kizárólag a hadba hívottakra vonatkozott. Minthogy a hadseregbe besorozottak aránya viszonylag magas volt a két ország lakosságához képest, az intézkedéseknek számottevő szociális hatása kellett, hogy legyen. A szerb moratórium már a háború kezdeti szakaszában (az ún. 1914–1915-ös szerbiai hadjárat idején) érvényben volt, bár hatékonyabban majd csak a megszállás idejétől (1916–1918) alkalmazták egészen a jugoszláv állam megalapításáig. A védelem alá eső bérlők a legtöbb esetben sem a háború, sem a megszállás ideje alatt nem fizettek bérleti díjat. Horvát-Szlavónországban, egy másik fontos leendő jugoszláv tartományban a bérletellenőrző rendszer alapjait a bán 1916. január 25-én kiadott rendelete körvonalazta.³¹

Szintén mindennapos jelenségnek számítottak a legyőzött szerb lakosság számára az 1916–1918-as megszállás idején végrehajtott rekvirálások, amelyek a lakóépületekre is kiterjedtek. A macedóniai fronton bekövetkezett végső áttörést követően a szerb katonai hatóságok Szerbia-szerte folytatták ezt a gyakorlatot, ahogyan az ekkor megszerzett, később Jugoszláviához került területeken is. Nem sokkal később a polgári hatóságok vették át a jogszolgáltatást, így amikor az első bérletsszabályozó törvény 1919 áprilisában érvénybe lépett, szinte azonnal (1919. május 13-án) „átmeneti” rendelettel párosult, amely a lakhatási

²⁶ *Železnički vagoni*. Privredni pregled, 1925. április 16.

²⁷ A jegyzéket 1919. december 31-én küldték. Archív Mesta Košice (a továbbiakban: AMK), Kassa Város Iratai (MMK), b. (krabica) 2338, 13070 (1919).

²⁸ AMK MMK b. 117, 20725 (1925), 22611 (1925), 13959 (1926), 15750 (1926), 32 (1927), 33 (1927), 41 (1927), 80 (1927), 849 (1927), 16617 (1927) 27949 (1927).

²⁹ *Zakon o obustavi izvršenja i obezbeđenja kao i toku rokova*. Srpske novine, 1914. július 31./augusztus 12.

³⁰ *Zakon za moratoriuma*. Džržen vestnik, 1914. július 28./augusztus 9. 28. Ezek a változások már előrevetítettek egy kilakoltatási moratóriumot, amelyet 1914 októberében foglaltak törvénybe, és az általános hadkötelezettség keretében besorozottak családjára vonatkozott. *Džržen vestnik*, 1914. október 24.

³¹ *European Housing Problems*, 440.

egységek rekvirálását szabályozta.³² Később a bérlemények ellenőrzését és a rekvirálást két rendelettel (1920. május és 1921. június) tartották érvényben, majd további szabályozással egészen 1927 novemberéig meghosszabbították, amikor is végleg eltörölték.³³ A bérletellenőrző rendszerre vonatkozó szabályozások Jugoszlávia egészében 1930 májusában vesztették érvényüket.

Bulgáriában a moratóriummal kapcsolatos kezdeti szabályozásokat az ország hadba lépésének előestéjén, 1915 októberében vezették be, és 1916 márciusáig tartották érvényben, amikor kormányrendelettel egyfajta teljes körű bérletellenőrző rendszert vezettek be.³⁴ A rendelet a moratóriummal kapcsolatos rendelkezéseket valamennyi bolgár állampolgárra kiterjesztette: azoknak, akik nem szolgáltak a hadseregben, a moratórium a bérletdíjuk felére terjedt ki. Később egy 1917. április 10-én elfogadott törvény kiterjesztette a bérletellenőrző rendszert. A háború folyamán kétszer módosították a lakhatási szabályozást, de az soha nem ment túl az általános bérletszabályozó rendszer keretein. A rekvirálást, a lakhatási problémák kezelésének sajátos módját egészen 1920 januárjáig nem alkalmazták, amikor is a beavatkozás párti Alekszandar Sztambolijfszki kormánya elfogadta az ezzel kapcsolatos első intézkedéseket.³⁵ A rekvirálás alkalmazását szinte kizárólag ehhez a kormányhoz köthetjük, és habár a törvényt Sztambolijfszki 1923. júniusi bukása után sem vonták vissza, a gyakorlatban többé nem alkalmazták. Sőt 1926 augusztusára a bérletellenőrző rendszer minden fennmaradt elemét eltörölték, így a négy vizsgált állam közül egyedülként Bulgária tért teljesen vissza a szabadpiaci viszonyokhoz – legalábbis ezen a területen.³⁶

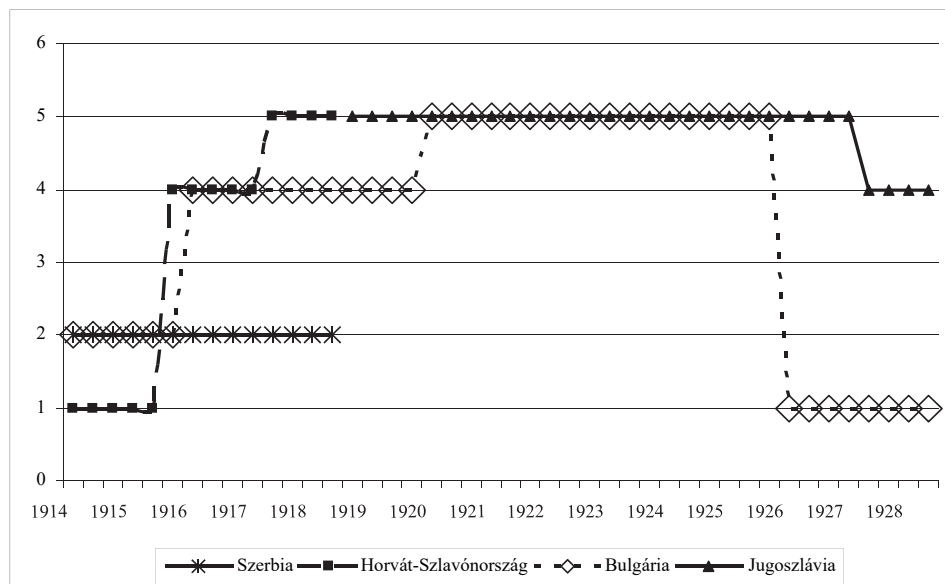
³² *Zakon o izmenama i dopunama u zakonu o moratorijumu iz 1914. godine*. Službene novine Kraljevine SHS, 1919. április 19.; *Privremena uredba o rekviziciji stanova*. Službene novine Kraljevine SHS, 1919. május 24.

³³ *Zakon o stanovima*. Službene novine Kraljevine SHS, 1920. május 31., 1921. június 23. és 1922. február 23.

³⁴ *Vremenna naredba*. Džržaven vestnik, 1915.szeptember 26./október 9.

³⁵ *Zakon za naema na zdanja prez vreme na voinata*. Džržaven vestnik, 1917. április 12.; *Zakon za oblegčenie na žilištnata nužda*. Džržaven vestnik, 1920. január 20.; *Zakon za oblegčenie na žilištnite nuždi*. Džržaven vestnik, 1921. május 16.

³⁶ *Zakon za likvidirane na otnošeniata meždu naemodatelite i naematelite, saždadeni ot zakona za oblekčenie na žilištnite nuždi*. Džržaven vestnik, 1926. május 3.

1. ábra

A lakásbérleti piacra történő állami beavatkozás előrehaladása Délkelet-Európában (1914–1928)

Jelmagyarázat: 1. Szabadpiac, 2. Moratórium intézkedések, 3. Moratórium intézkedések és bérlet-ellenőrző rendszer, 4. Általános bérletellenőrző rendszer, 5. Rekvirálás, 6. Elkobzás. Forrás: *European Housing Problems* és a vonatkozó országok lakhatási törvényei

Jugoszláviához hasonlóan a Csehszlovákiát alkotó területek az egyesülés előtt némi-képp eltérő tapasztalatokkal bírtak a lakhatási piaccal kapcsolatos állami beavatkozás terén. Szlovákia mint a magyar koronához tartozó terület valamivel gyorsabb ütemben ismerte meg az állami beavatkozási gyakorlatot, mint az osztrák örökös tartományokhoz tartozó Csehország. A bérletellenőrző rendszer Szlovákiába hónapokkal korábban érkezett (1916. november, illetve 1917. január), az 1917 novemberétől Szlovákiában alkalmazott rekvirálást azonban Csehországban – a Monarchia fennállása idején – ezt követően sem vezették be. A lakhatás területén történő rekvirálásokat Csehszlovákia teljes területére érvényesen az újonnan kikiáltott köztársaság vezette be 1919 januárjában, és az újabb hosszabbításokat és részleges szabályozásokat követően 1921. június 30-ig maradtak érvényben.³⁷ Alig egy évvel később, az 1922. július 11-ei törvénnyel azonban újra életbe léptettek egyfajta rekvirálást.³⁸ Úgy tűnik, mintha a törvényhozók számára kényelmetlenné vált volna a jogi gyakorlat néven nevezése. Az 1922-es törvény ezért nem említi rekvirálást, habár azt kimondja, hogy „a körzeti hatóságok utasíthatják a tulajdonost [...] hogy bizonyos ideig kiadja a lakatlan lakóingatlanait”. Minthogy a törvény az előírások megszegése esetén komoly büntetés-

³⁷ *Nařízení o zabírání bytů obcemi*. Sbírka zákonů, 38/1919. A szabályozást 1919. október 30-án törvényileg meghosszabbították (Sbírka zákonů, 592/1919), de az előírások az 1919. évi 332. törvény értelmében a lakáscélra használt ingatlanokat kivéve továbbra is érvényben maradtak, és törvényhozás útján többször meghosszabbították (1921. évi 304. törvény és az 1923. évi 87. törvény, ez utóbbi 1924 decemberéig maradt hatályban).

³⁸ *Zákon o mimořádných opatřeních bytově péče*. Sbírka zákonů, 225/1922.

sel fenyegette a tulajdonosokat (20 ezer csehszlovák korona³⁹ pénzbírság vagy hat hónapig terjedő börtönbüntetés, esetleg mindkettőt egyidejűleg), a törvényhozás a rekvirálási intézkedéseket a szavak szintjén mellőzte. Az 1922-es törvényt később 1923-ban, 1924-ben, 1926-ban, 1927-ben és 1928-ban is meghosszabbították, így a bérletellenőrző rendszer minden fontos eleme a vizsgált időszak egészében érvényben maradt.⁴⁰

A lengyel lakhatási politika kezdetei még bonyolultabbak voltak, mint a csehszlovák és a jugoszláv eset, köszönhetően a háborúhoz köthető területi változások, a határok és a joghatóság körüli kérdések különös összetettségének. Amíg az osztrák és német fennhatóság alatt álló lengyel területeken az Ausztriában és Németországban alkalmazott lakhatási politikát követték, az Oroszország alá tartozó, a központi hatalmak által megszállva tartott területen 1916-ban felállított Lengyel Királyság saját törvényben szabályozta a lakhatási ügyeket. Az 1918. júliusi és szeptemberi törvényhozás a bérletellenőrző rendszer fontos intézményi elemeit fektette le, amelyek alapként szolgáltak a független Lengyelország lakhatási politikája számára.⁴¹ A későbbi lengyelországi szabályozás tulajdonképpen gondosan kidolgozott rendszert vezetett be a bérlők védelme érdekében. Nemcsak a kilakoltatástól védte őket, de a bérleti díj meghatározása is valójában az állam ellenőrzése alá került. Az 1914. június 30-án kifizetett bérleti díj összegét vették irányadónak. Minthogy az Oroszországhoz tartozó lengyel területeket megszállva tartották a központi hatalmak, a háború előtti összegeket a következő arányokban váltották át: 100 rubel = 216 német márka = 250 osztrák korona (a háború előtti átváltási rátának megfelelően). Az osztrák és német bankjegyeket sújtó magas infláció ellenére az alapnak vett 1914-es bérleti díj Varsóban, Łódźban, Pabjanicban és Zgierzben csökkent. A csökkentést az egy-, illetve kétszobás lakásokra 20%-ban, a három-, illetve négyszobásokra vonatkozóan pedig 10%-ban állapították meg. Az összes többi városban és településen viszont a törvény az 1914-es alaprátához képest emelést írt elő. Az előírás nem vonatkozott azon két-, három- és négyszobás lakásokra, amelyeket csupán egyetlen személy foglalt el, vagy azokra a három- és négyszobás lakásokra, amelyekben csak két személy lakott.

A Második Köztársaság megalakítását követő hónapokban a lengyel hatóságok a bérletellenőrző rendszer érvényességét az 1916-ban létrehozott Lengyel Királyság területére is kiterjesztették. Az önálló lengyel állam kikiáltását követő egyik legelső intézkedésként 1918. december 19-én Józef Pilsudski rendeletileg három hónapos kilakoltatási moratóriumot írt elő azokban az esetekben, amikor a bérlő önhibáján kívül elvesztette az állását.⁴² Továbbá kibocsátottak egy „a bérlők védelméről és a lakáshiány elkerüléséről” szóló új rendeletet 1919 januárjában.⁴³ Már a rendelet megnevezéséből is látható, hogy a szabályozás a koráb-

³⁹ A hivatalos csehszlovák statisztikák alapján 1922-ben 1 kg gabonalisztért és burgonyáért 3,67–4,93 koronát, illetve 1,47 koronát adtak. *Statistická příručka Republiky československé*. Praha, 1925. 201.

⁴⁰ *Nařízení o ochraně nájemců*. Sbírka zákonů a nařízení 83/1918. A bérlők védelmét a következő rendeletek és törvényekkel hosszabbították meg: 671/1919. és 175/1920. rendeletek, 1920. évi 275., 1921. évi 488., 1922. évi 130., 1923. évi 85., 1924. évi 85. és az 1925. évi 48. törvény.

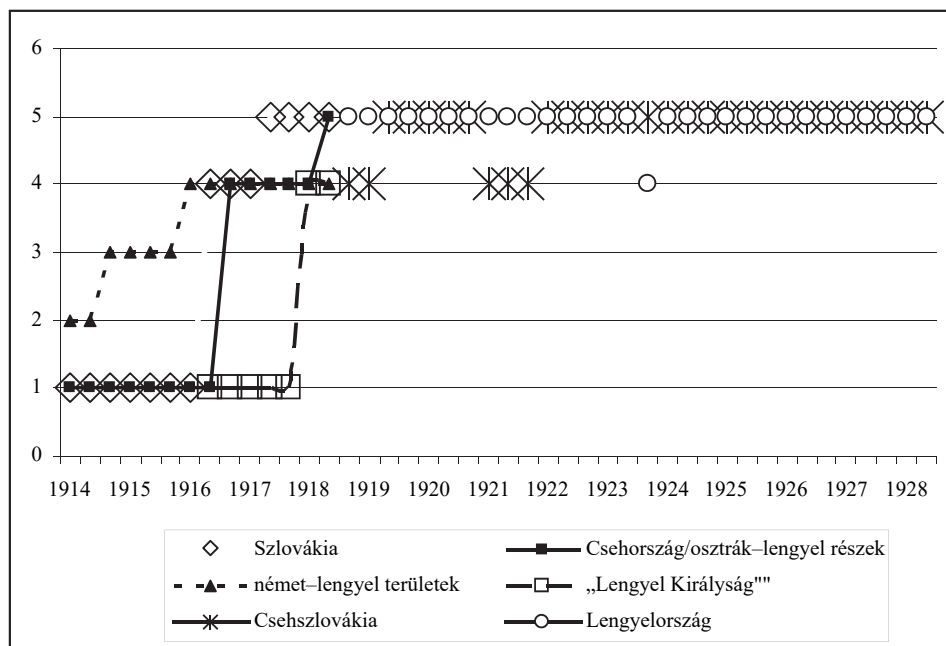
⁴¹ *Ustawa o wstrzymaniu eksmisji lokatorów*. Dziennik Praw Królestwa Polskiego, No. 8, 1918. július 16. A törvényt meghosszabbította: *Ustawa o przedłużeniu terminu wstrzymania eksmisji lokatorów*. Dziennik Praw Królestwa Polskiego, No. 9., 1918. augusztus 9.; *Ustawa tymczasowa o ochronie lokatorów*. Dziennik Praw Królestwa Polskiego, No. 10., 1918. szeptember 10.

⁴² *Dekret w przedmiocie przepisów tymczasowych o moratorium mieszkaniowym dla pozostających bez pracy*. Dziennik Praw Państwa Polskiego, No. 20., 1918. december 20.

⁴³ *Dekret o ochronie lokatorów i zapobieganiu brakowi mieszkań*. Dziennik Praw Państwa Polskiego No. 8, 116. tétel, 1919. január 25.

biaknál kiterjedtebb szándékkal bírt, és az 1918-as törvényt követte abban, hogy meghatározta a bérleti díj csökkentését egyes városokban, mint például Varsó, Lódz, Pabjanic és Zgierza. A korábbi oroszországi területek más városaiban és településein a bérleti díj összege nem lehetett magasabb az 1914-es bérleti díjnál. Ennek értelmében a megfelelő bérleti díjakat csökkenteni kellett volna.

A bérlőket védő új törvényt 1919. június 28-án léptették életbe.⁴⁴ A törvény megerősítette a korábbi ideiglenes intézkedéseket, az egy- és kétszobás lakások esetében fenntartotta az 1914-es alapbérleti díjat, míg a három-, négy-, öt- és hatszobás lakásokra a megengedett 10%-os emelés 25%-ra nőtt. Ez a törvény elsőként lépett be az albérló és szobabérló komplex viszonyrendszerébe. Az átmeneti intézkedéseknek megfelelően a szobabérló által fizetett alapösszeg nem haladhatta meg az albérló által fizetendő megnövelt összeget. A bérleti díj emelésének – az albérló és a szobabérló számára egyaránt – az előírt mértéket kellett követnie. A törvény előírta azon albérló kilakoltatását, aki a szobabérlőnek magasabb áron adja ki a lakhatási helyet, mint amennyit maga fizet a tulajdonosnak. A törvény egyik újdonsága az a különleges bánásmód volt, amellyel az újonnan épített házakat kezelték: ezek mentesek voltak ugyanis a bérletszabályozó szisztémától. Ennek ellenére a bérlet összegét még ebben az esetben is a lakáshivatalok állapították meg, úgy, hogy az a „tulajdonos számára mérsékelt bevételt biztosítson”.

2. ábra

A lakásbérleti piacra történő állami beavatkozás előre haladása Kelet-Közép-Európában (1914–1928)

Jelmagyarázat: 1. Szabadpiac, 2. Moratórium intézkedések, 3. Moratórium intézkedések és bérletellenőrző rendszer, 4. Általános bérletellenőrző rendszer, 5. Rekvirálás, 6. Elkobzás. Forrás: *European Housing Problems* és a vonatkozó országok lakhatási törvényei

⁴⁴ *Ustawa o ochronie lokatorów*. Dziennik Praw Państwa Polskiego, No. 52, 335. tétel, 1919. július 1.

Minthogy Lengyelország háborúban állt Szovjet-Ukrajnával és Szovjet-Oroszországgal, a törvény a bérleti díj kifizetésének felfüggesztését állapította meg a harcokban részt vettek részére. A fehérgárdisták és családtagjaik 1919. szeptember 30-ig egyáltalán nem fizettek bérleti díjat. A három hónapos moratóriumot a munkanélküliekre is alkalmazták, ami jelentősen kiszélesítette azok körét, akik az állam lakhatási politikájától függtek. 1919. november végére a lakhatásra vonatkozó kényszerszabályozás széles körű rekvirálási jogkörrel ruházta fel a helyi hatóságokat. A rekvirálási gyakorlat egészen 1923. november 25-ig érvényben maradt, amikor is a vonatkozó törvény hatályát veszítette.⁴⁵ Az 1924. májusi lakásügyi törvényben ugyan ismét megjelent, de csupán jelentékeny korlátozásokkal. A törvény 29. paragrafusa értelmében a kormány felhasználhatta azon lakóegységeket, amelyeket már kiadtak vagy elrekviráltak, akár a tulajdonosok „beleegyezése nélkül is”. A törvény felhatalmazta a kormányt, hogy ezeket a lakóegységeket kiutalhatja az állami tisztviselők és alkalmazottak számára.⁴⁶

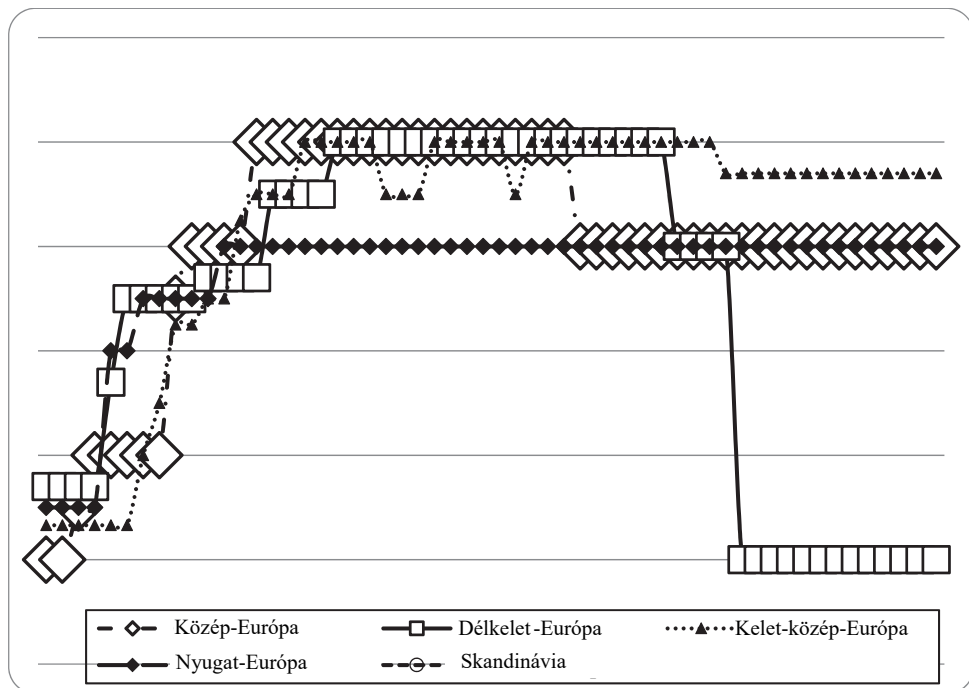
Az új törvényt 1921 januárjában léptették életbe,⁴⁷ és alapjaiban a korábbi 1919-es szabályozás előírásait ismételte meg. A bérleményeket érintő részben a törvény immáron a korábbi osztrák és orosz területeken is szabályozta a lakásbérlet összegét. Az alapérték ismét az 1914 júniusában fizetett összeg lett, márkában számítva. Az átváltási arányokat a következőkben állapították meg: 2,16:1 (márka – rubel) és 1:1 (korona – rubel). Azon lakások esetében, amelyek kevesebb, mint hat szobával rendelkeztek, a törvény lehetővé tette a tulajdonosok számára, hogy az 1914-es alapértékhez képest 100%-kal megemeljék a bérleti díjat. A törvény továbbá azt is előírta, hogy a bérlők kötelesek részt vállalni az ingatlanok (vízművek, világítás, hulladék) fenntartásában. A tulajdonosok kötelesek voltak a főbejáratra vagy kapura az épület fenntartásához szükséges költségeket és a bérleti díjakat részletező közleményt kihelyezni. A vizsgált időszak végére a bérletellenőrző rendszer alapvető feltételeit az 1924. évi törvényben még egyszer átszabták. A törvény főleg a legálisan engedélyezett bérleti díj emelésével foglalkozott, azt fokozatosan, negyedévenként 4%-kal (1925 januárjáig), majd negyedévenként 6%-kal kívánta emelni.⁴⁸

⁴⁵ *Ustawa z dnia 27 listopada 1919 r. o obowiązkach zarządców gmin miejskich dostarczania pomieszczeń*. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej No. 92., 498. tájel, 1919. december 11.; *Ustawa z dnia 4 kwietnia 1922 r. o obowiązkach zarządców gmin miejskich dostarczania pomieszczeń*. Dziennik Ustaw No. 33. 264. tájel, 1922. május 10.; *Ustawa z dnia 1 czerwca 1923 r. Przedłużająca moc obowiązujących ustaw z dnia 4 kwietnia 1922. r. o obowiązkach zarządców gmin miejskich dostarczania pomieszczeń*. Dziennik Ustaw No. 59. 418. tájel, 1923. június 15.

⁴⁶ A nyugat-európai mintát a franciaországi és az Egyesült Királyságbeli átlagos trendek képezik, míg Közép-Európára vonatkozóan az osztrák és a német, a skandinávra pedig a finn és a svéd átlagok irányadók. A lakáspiacra történő állami beavatkozás fejlődési tipológiájáról lásd még: Miletić, Aleksandar R.: *Normativno regulisanje stambenog zakupa u Evropi 1914–1938*. Tokovi Istorije, vol. 21. (2013). No. 3. 109–141.; uő: *Housing Disputes in East-Central and Southeast Europe 1918–1928. Comparative Perspectives on Yugoslavia, Bulgaria, Poland and Czechoslovakia*. In: A. Lyberator, A. – Hadziioissif, Chr. (eds.): *Social Transformation and Mass Mobilization in the Balkan & Eastern Mediterranean Cities (1900–1923)*. Irakleion, 2013. 79–97.

⁴⁷ *Ustawa o ochronie lokatorów*. Dziennik Ustaw, No. 4. 19. tájel, 1921. január 12.

⁴⁸ *Ustawa z dnia 11 kwietnia 1924 roku o ochronie lokatorów*. Dziennik Ustaw No. 39. 406. tájel, 1924. május 10.

3. ábra

A lakásbérleti piacra történő állami beavatkozás előre haladása Közép-, Kelet-Közép-, Délkelet- és Nyugat-Európában, valamint Skandináviában (1914–1938)

Jelmagyarázat: 1. Szabadpiac, 2. Moratórium intézkedések, 3. Moratórium intézkedések és bérlet ellenőrző rendszer, 4. Általános bérlet ellenőrző rendszer, 5. Rekvirálás, and 6. Elkobzás. Források: *European Housing Problems* és a vonatkozó országok lakhatási törvényei

A lakáskérdésre vonatkozó törvénykezés alapvető jogi intézkedéseit mérlegre téve úgy tűnik, hogy Jugoszlávia, Lengyelország és Csehszlovákia hatásai a közép-európai mintát követték, vagyis a beavatkozáspárti német, osztrák és magyar lakhatáspolitikát. Az állami beavatkozás előrehaladási üteme országonként némileg különbözött, azonban 1919 végére a bérletellenőrző rendszer az összes területen igen kiterjedt állami előjoggal párosult a lakhatási létesítmények rekvirálásának terén. A fentebb kifejtett tipológia értelmében ez volt a lakáspiacra történő állami beavatkozás legfelsőbb szintje, ha az összehasonlításból kizárjuk a bolsevik gyakorlatot. Az állami beavatkozás ezen meglehetősen szélsőséges formája mindhárom országban fennmaradt még azt követően is, hogy az osztrák és német hatóságok eltörölték azt. Csehszlovákiában és Lengyelországban némi változtatással, megszüntetésére törekvő több sikertelen kísérlet után a vizsgált periódus végéig érvényben maradt.

A délkelet-európai intézkedések mintázata mindazonáltal mutat néhány olyan figyelemreméltó jellegzetességet, amelyek szélesebb európai összehasonlításban is megkülönböztették a térség országait. A vizsgált négy ország közül Bulgária volt az utolsó, amely bevezette a rekvirálást, és egyben az első, amely 1926 nyarán eltörölte azt, amikor a lakáskérdéssel kapcsolatos minden szükségintézkedés hatályát veszítette. Jugoszlávia 1927-ben vetett véget a rekvirálásoknak, míg a bérletellenőrző rendszert 1930-ban bontották le. Ennek fényében a balkáni országok (Bulgária és Jugoszlávia) az 1930-as évek elejére ténylegesen

visszatértek a háború előtti szabadpiaci rendszer alapvetéseihez, amit a korszakban csupán néhány skandináviai országban sikerült elérni. Különösen akkor válik ez érdekessé, ha az úgynevezett maggazdaságokhoz tartozó Franciaországgal, Németországgal és Nagy-Britanniával vetjük össze, ahol a bérletellenőrző rendszer a két világháború közötti időszak végéig fennmaradt.

Összegzés

Tanulmányomban elsősorban azon jelenség tanulmányozásához kívántam hozzájárulni, amelyet általában a 19. századi kapitalizmus „újraformázásaként” írhatunk le.⁴⁹ Szélesebb társadalmi és gazdasági értelemben az állami beavatkozás révén izgalmas folyamatok lendültek mozgásba, amelyek eredetileg a piaci mechanizmusok szabályozása alá estek volna. Minthogy a piac tulajdonképpen nem működött, az államnak magának kellett a szükséges kiigazításokat megtennie. A lakásszektorban a hadviselő országok kormányai arra kényszerültek, hogy elszánt intézkedéseket vállaltak magukra a bérbeadók kárára. A háborús és a közvetlenül a háború utáni körülményeket figyelembe véve az állam szempontjából óriási szükség volt a lakhatást szabályozó intézkedésekre, melyek jelentős szociális hatással is bírtak.

A tanulmányomban kifejtett tipológia alapján a délkelet- és kelet-közép-európai régiók voltak azok, ahol a lakásbérleti piacra történő állami beavatkozás szintje a legmagasabbnak tekinthető. Ez azt jelentette, hogy a bérletellenőrző rendszer teljes körű alkalmazása mellett a régió országaiban az elérhető lakóegységek rekvirálását is alkalmazták. Ezen felül ezek az országok figyelemreméltó gyorsaságot mutattak az intézkedések bevezetésében. Míg a kelet-közép-európai országok az 1930-as években még mindig fenntartották a rekvirálást (amikor már sehol máshol nem volt érvényben Európában), a délkelet-európai országok az elsők között voltak, akik visszatértek a háború előtti liberális kapitalizmushoz. Az intézkedések mögött rejlő megfontolás bizonyosan nem a szabad kereskedelem és piaci szabadság iránti nagyobb elfogadottságban keresendő, hanem azon tényben, hogy a városi lakosság lakhatási problémáit könnyebb volt így kezelni olyan alapvetően agrárjellegű országokban, mint Jugoszlávia és Bulgária. Ha a Szovjetunió bolsevik lakhatási politikai modelljétől és a skandináv országok elhanyagolható mértékű állami beavatkozásától eltekintünk, a közép-kelet- és délkelet-európai országok az általam vizsgált időszakban egyszerre képviselték a legliberálisabb és a legintervencionalistább lakhatási politikát Európában (lásd a 3. ábrát).

Fordította: BALATONI BALÁZS

⁴⁹ Erre vonatkozóan lásd: Maier, Charles S.: *Recasting Bourgeois Europe: Stabilization in France, Germany and Italy in the decade after World War I*. Princeton, 1975.

ALEKSANDAR R. MILETIĆ

World War I and Housing Rental Market, 1914-1938

The universal tenant-protection schemes and rent control system (RCS) were born out of the huge turmoil triggered by World War I. By the end of the war, the trend towards an ever more elaborated RCS was gaining firm ground; throughout 1920s it was the prevailing model of housing policy on the European continent. The four countries under study followed the above mentioned European trends of increasing state intervention in the housing market, and furthermore, their authorities, representing distinctive Southeast- and East-Central European patterns of administrative *modus operandi*, applied some of the most intensive forms of housing policies in Europe during the first postwar decade. In the first place, this refers to the practice of requisitioning housing units, which was maintained in these countries, even after it was abolished by the most interventionist Central European countries. According to the innovative 6-level developmental typology, this proved to be the highest level of state intervention in the housing market in interwar Europe (5 out of maximum 6), if the Bolshevik practices (6 out of 6) are to be excluded from the comparison. On the other hand, Southeast European countries managed to effectively return to prewar liberal practices, while this was not accomplished by the most liberal Western European countries. From this perspective, East-Central and Southeast European countries represent confronted patterns of the most liberal and the most interventionist housing policies in Europe in the period under review.

JOHN PAUL NEWMAN

Senkiföldje

Hadirokkantak és háborús önkéntesek Jugoszláviában

Bevezetés: A háborús megosztottság

Jugoszlávia megosztott háborús emlékezetet örökölt: a háború alatt a Szövetségesek oldalán harcoló veteránokét és azokét, akik a központi hatalmak oldalán szolgáltak. A háborús veteránok nagyságrendileg legnagyobb és legaktívabb csoportja a szerb hadseregben szolgált 1912–1918 között. Jelentőségüket részben az adta, hogy Szerbiában a háború hosszabb ideig tartott és hevesebb is volt, mint a Habsburgok uralta délszláv területeken. A Nagy Háborúban a hadviselő országok közül fajlagosan Szerbia szenvedte el a legnagyobb veszteséget. A besorozottak majdnem 50 százalékát – és valószínűleg a háború előtti lakosság felét is – elvesztette a csatamezőkön, valamint betegségek, éhínség, a háború és a megszállás következtében fellépő nélkülözések nyomán.¹ Mégis a szerb háborús veteránok előtérbe kerülése annak is köszönhető volt, hogy a jugoszláv „győzelmi kultusz” a szerb hadsereg és az abban szolgáló katonák eredményein és áldozatain alapult. Ezt a győzelmet mintegy belevésték a délszláv állam alapkövébe: a szerb hadsereg „szabadította fel” a délszlávokat a császár uralma alól, és „egyesítette” őket egy államban a háború végén. Az 1912–1918-as évek tehát a „felszabadításért és egyesítésért” folytatott elhúzódó háború időszakát jelentették, amit a szerb hadsereg a délszlávok érdekében folytatott. A felszabadulás és az egyesülés Szerbia győzelmét jelentette Ausztria-Magyarország felett, ennek következtében a nacionalizmus győzelmét az imperializmus, de a Szövetségesek győzelmét is a központi hatalmak felett. A küzdelemből Szerbia apró, de korántsem jelentéktelen részt vállalt. Így az új állam magát Szerbia brit–francia háborús szövetségi kapcsolatrendszerével azonosította, a *status quo post bellum*mal és különösen a háború utáni kelet- és közép-európai wilsoni rendezéssel. A „felszabadítás és egyesítés” gondolata számos formában – emlékművek, háborús veteránok felvonulásai, visszaemlékezések, versek, színdarabok – jelent meg Jugoszláviában.

Nem szükséges külön kiemelni, hogy a szerb hadsereg veteránjainak háborús emlékezetével összhangban a hivatalos állami álláspont marginalizálta az osztrák–magyar hadsereg veteránjait. Végso soron a szerb hadsereg győzelme a Monarchia és csapatainak vésését jelentette. A megkülönböztetések még nyilvánvalóbbá tették a frissen egyesült országban már ekkor jelentkező repedéseket, és gyakran megterhelték a jugoszláv háborús nemzedék e két csoportja közti kapcsolatokat. A közös győzelem élményének hiányában a Monarchia veteránjait erősen megosztotta, hogy mit is jelentett a háború, és miként értékelték háborús áldozatvállalásaikat. A zavarodottság érzéséhez az is hozzájárult, hogy a Monarchia, amelynek oldalán állítólag küzdöttek, már nem létezett. A Monarchia lakossá-

¹ Tomasevich, Jozo: *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*. Stanford, 1955. 222–223.

gának mozgósítása radikálisan átalakította az egyén és az állam közti kapcsolatokat, különösen a parasztság esetében. A totális háború viselésének követelménye korábban ismeretlen mértékben nehezedett a Habsburg területeken élő délszlávokra. A mozgósítás hatásai Jugoszláviában is visszaköszöntek, így azok a horvát parasztok, akik a háború utolsó napjaiban ellenálltak az osztrák–magyar állami szervek nyomásának (különösen a besorozásnak), 1918 után is folytatták ellenállásukat, amit Stjepan Radić és a Horvát Parasztpárt a belgrádi rezsim ellen irányuló pacifista és antimilitarista programba csatornázott. 1918 után Radić provokatív módon párhuzamot vont a Monarchia és Jugoszlávia között, és arra bátorította a horvát parasztokat, hogy ne engedjék magukat besorozni az új jugoszláv hadseregbe, és ne engedelmesskedjenek az új állam szerveinek, hiszen a háborúban egyszer és mindenkorra megtanulhatták, többé nem szükséges engedelmesskedniük az idegen uralkodóknak és hadseregeiknek. Dalmácia egyes részein és a szlovén területeken a folyamatos olasz fenyegetettség ugyanakkor a mozgósítás folytatását eredményezte, az ott élő délszlávok könnyebben jugoszlávra cserélték az osztrák uniformist, és készek voltak harcolni a folyamatos fenyegetés ellen. Említést kell még tennem a Monarchia azon néhány, főként horvát eredetű tisztjéről is, akiknek gondolkodására a Monarchia tisztikarának konzervatív, bürokratikus és „a-nacionalista” kultúrája gyakorolt érdemi hatást, és Közép-Európa más régióihoz hasonlóan a két világháború közti időszakban a politikai jobboldal felé gravitáltak. 1941–1945 között Ante Pavelić számos, egykor a Monarchia seregében szolgáló tisztet sikerrel verbuvált az ustaša félkatonai-terrorista szervezetbe és a Független Horvát Állam (NDH) fegyveres erőibe. (Meglépő, de szerb gyökerekkel rendelkező egykori tiszteket is.)

Senkiföldje

A délszláv háborús veteránok két nagy csoportja – vagyis a szerb hadseregben szolgálók és a Monarchiáért harcolók – között egyfajta „senkiföldjén” találták magukat azok a veteránok, akik egyik kategóriába sem illettek pontosan. Legjelentősebb csoportjukat a hadirokkantak alkották, vagyis azok a délszlávok, akik vagy a Monarchia, vagy Szerbia seregében harcoltak, a háború alatt maradandó sérüléseket szereztek, és azok az önkéntesek, akik a szerb hadsereg önkéntes egységeikben szolgáltak – függetlenül délszláv nemzetiségi és társadalmi háttérüktől.

A jugoszláv hadirokkantakat az új államban nem lehetett egykönnyen sem a „győztes”, sem a „vesztes” oldalhoz sorolni: a közös élmény helyett, amit az azonos hadseregben töltött katonai szolgálat jelenthetett volna, 1918 után a közös nevezőt alkalmatlanságuk szolgáltatta. A jugoszláv hadirokkantak számára kihívást jelentett, hogy jogaik és járandóságai kapcsán olyan közös nyelvet találjanak, amelyen artikulálhatták volna követeléseiket az állam felé, ahogyan az is, hogy közös értelmet találjanak annak, mit is jelentettek számukra a háborús évek és háborús áldozatvállalásuk. Mindez a háború megosztott jugoszláviai emlékezete folytán különösen nehéznek bizonyult. Összességében a jugoszláv hadirokkantak több egymással ellentétes erő eredőjének voltak kitéve: részesülésük az állami jóléti intézkedésekből és a szociális juttatásokból egymáshoz közelítette őket, de eltávolította az a tapasztalat, hogy egymással szembenálló hadseregekben szolgáltak korábban. A szerb hadsereg hadirokkantjai méltatni és ünnepelni akarták az áldozatot, amit a felszabadulás és az egyesítés oltárán hoztak. Az öröm érzését rokkantságuk ellenpontosította, és az a tudat, hogy a győzelemkultusz a jugoszláviai hadirokkantak mozgalmát darabokra fogja törni, elmélyítve ezáltal a szerb és az osztrák–magyar veteránok közti szakadékokat, ahogy a győzelem kultusza általánosságban is mélyítette az árkokat Jugoszláviában. Ismerünk olyan példákat is,

amelyek a Monarchia hadseregében szolgált hadirokkantak ellen irányuló intézményesített előítéletekre utalnak. Járandóság iránti igényüket ugyanis gyakran azzal az indokkal utasították el, hogy a szóban forgó veterán nem a „felszabadulásért és az egyesülésért” harcolt, hanem egyszerűen a legyőzött ellenség katonája volt.

A délszláv önkéntesek szintén ezen a senkiföldjén találták magukat. Önkéntes veteránok mind a Monarchia, mind Szerbia hadseregében szolgáltak, soraikban szerbeket, horvátokat és szlovéneket is találunk. Elkülönültek a háborús nemzedék többi részétől, de, szemben a hadirokkantakkal, egyértelműen a jugoszláv győzelmi kultúra részét alkották. Sőt, egy fontos részét: az önkénteseket ugyanis Jugoszláviában annak szimbólumának tekintették, hogy a délszlávok nemzetiségtől és a háborús törésvonalaktól függetlenül képesek közösen harcolni a felszabadulásért és az egyesülésért. Az önkéntes veteránok voltak *par excellence* jugoszláv háborús hősök. Az 1918 utáni új jugoszláv nemzeti kultúra hatásos szimbólumává váltak, és többen később is így tekintettek rájuk – beleértve Sándor királyt is a diktatúra éveit (1929–1934) alatt. E nagyrészt szimbolikus jelentőségük ellenére a veteránok ezen csoportján belüli megosztottság jelei jól láthatók maradtak. Hasznosságuk a háborús tapasztalat eltérő töredékeinek szimbolikus összeillesztésében a vártnál korlátozottabbnak bizonyult a két világháború közti időszakban.

A jugoszláv hadirokkantak visszaintegrálása

A hadirokkantak jelenléte 1918 után nem volt ismeretlen jelenség: a szerb hadsereg háborúi révén (1876–1878, 1885, 1912–1913) a lakosság hozzászokott a sebesült katonák látványához. A hadirokkantak egyfajta irodalmi archetípussá is váltak, köszönhetően Laza Lazarević klasszikus elbeszélésének (*Sve će to narod pozlatiti* [A nép mindezt meg fog jutalmazni]). A sebesültek látványa a Habsburg területeken kevésbé volt ismert, hiszen a háború emléke sokkalta távolibb volt: az osztrák–magyar hadsereg Bosznia és Hercegovina 1878-as okkupálása óta egészen 1914-ig nem járt a harcmezőn, és mindössze egyetlen hadirokkant veterán szervezet létezett horvát területeken az első világháború kitérőse előtt: melyet Josip Jelačić bán után neveztek el, és a magyarok elleni 1848-as hadjárat veteránjait támogatta. Az eltérő tapasztalatok ellenére az 1914–1918-as háború következményei elhomályosították a korábbi konfliktusokat, és 1918 után a délszláv területek hadirokkantjainak ügye a háború sajnálatos velejárójából sürgősen megoldandó társadalmi feladattá vált. Több egykori katona számára a hadirokkantak sorsa Jugoszlávia valamennyi veteránjának sorsát jelentette meg.

A hadirokkant kérdés jugoszláv szakértői és az illetékes hatóságok fontosnak tartották a hadirokkantak visszaintegrálását a háború utáni társadalom keretei közé, mindenekelőtt a munkaerőpiacon.² Ez az elképzelés valójában már a háború vége előtt körvonalazódott, a Habsburg uralom alá tartozó délszláv területeken Božidar Spišić zágrábi ortopéd sebész népszerűsítette. Spišić, aki amellet, hogy a sebesült veteránok kezelésével foglalkozó zágrábi ortopéd klinika igazgatója volt, létrehozta és vezette a hadirokkantak számára fenntartott iskolák hálózatát is, amely szállást és átképzési lehetőséget biztosított a sérüléseket szenvedett katonák számára.³ Spišić a háború alatt számos cikkben és pamfletben emelt

² Az ezzel kapcsolatos kutatási eredmények megjelentek: Newman, John Paul: *Forging a United Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes*. In: Djokić, Dejan – Ker-Lindsay, James (eds.): *New Perspectives on Yugoslavia: Key Issues and Controversies*. London, 2011. 46–61.

³ A hadirokkantak kórházi mindennapjaival kapcsolatos cikkek és illusztrációk a háború alatt rendre megjelentek a zágrábi *Ilustrovani list* hetilapban. Lásd például az 1916. december 20-án, az 1918.

szót a hadirokkantak növekvő problémája kapcsán, valamint közzétette saját és kórháza eredményeit. A protézisek készítése és a hadirokkantak átképzése terén kifejtett munkáját elismerés övezte a háború utáni Szerbiában, több előadást is tartott a hadirokkant kérdésben, amely immáron országos és közösen megoldandó problémát jelentett.

1919 tavaszán Spišić Belgrádba utazott, hogy az eredetileg 1917-ben megjelent pamflet-jéről (*Hogyan segíthetünk a hadirokkantakon?*) beszéljen. Munkája egyfajta tervezetként szolgált a háborút követő első évtizedben a jugoszláv hadirokkantak gondozása terén, a hangsúlyt a hadirokkantak munkaerőpiacra történő visszaintegrálására helyezte: „Nem hagyhatjuk, hogy hadirokkantjaink napi betevőjüket koldulással teremtsék elő” – figyelmeztetett Spišić. (A sajtó ekkoriban gyakran adott hírt a városképíleg egyaránt jelentőség-gel bíró két építmény – Jelačić bán zágrábi emlékműve vagy a belgrádi Moszkva Szálló – körül csoportosuló veteránokról.) Nemcsak elpocsékolta munkaerőt jelentettek, hanem elpocsékolta életet is, az állam számára költségest, a veteránok számára pedig lélekölőt. Ezzel szemben Spišić reintegrációs terve kölcsönösen hasznosnak bizonyult mind a szóban forgó hadirokkantak, mind az állam számára, hiszen a hadirokkantak a társadalom termelést végző és megbecsült tagjává válhattak, miközben a nemzetgazdaságnak sem kellett lemondania a hadirokkantak munkaerőjéről. A háborús áldozatok magas száma ez utóbbit különösen fontos kérdéssé tette, és a visszaintegrálás vált a hadirokkantakkal kapcsolatos jugoszláv megközelítés hangsúlyos elemévé.

Helyénvaló tehát hadirokkant kérdéstről beszélnünk; a megoldást pedig az újonnan létrehozott szociális minisztériumnak kellett megtalálnia. A minisztérium, legalábbis kezdetben, energikusan kutatott is, és számos olyan lehetséges módot és lépést javasolt, amellyel rendezni lehetett volna a hadirokkantak problémáját, és vissza lehetett volna őket illeszteni a háború utáni társadalom keretei közé. A minisztérium javasolta, hogy minden egyes jugoszláv hadirokkantat a legújabb orvosi módszerekkel vizsgáljanak meg (néhány esetben ez újbóli vizsgálatot jelentett), hogy meghatározhassák egyéni szükségleteit. A hadirokkantakkal foglalkozó intézeteket (hadirokkant iskolák, szanatóriumok stb.) felszólította, hogy az egész országra kiterjedő hatáskörrel bíró egyetlen testületben egyesüljenek. A minisztérium azt is felvetette, hogy egy éven belül (maximum 18 hónap) minden egyes arra rászoruló hadirokkantat lássanak el művétaggal. E szociális statisztikával foglalkozó minisztériumi osztály felállítására is előkészületeket tettek, mivel az adott pillanatban sem a hadirokkantak összlétszámát, sem a fogyatékoságuk természetét illetően nem rendelkeztek saját adatokkal.⁴

A háborús nemzedék egyetlen más csoportját sem vették olyan alaposan számba, mint a hadirokkantakat. Mindez azt is jelzi, hogy az állam valóban fel kívánta mérni a probléma nagyságát. A minisztérium adatait a következő évben *A hadirokkantak kérdése* (Belgrád, 1921) címmel külön könyvecskében publikálták. A broszúra hosszasan értekezett a fogyatékoság kivizsgálásáról és a fogyatékoság mértékének pontos meghatározásáról,⁵ részletezte, hogy a hadirokkantak milyen munkára és átképzésre lesznek alkalmasak,⁶ és pozitív diszkriminációs intézkedéseket javasolt, amelyek keretében a hadirokkantak bizonyos

március 9-én és az 1918. július 27-én megjelent számokat, illetve a *Hrvatska njiva* 1917. augusztus 7-i számát.

⁴ Arhiv Jugoslavije (a továbbiakban: AJ), Fond 39 'Ministarstvo socialna politika i narodno zdravlje', F. 39-7 (passim) és AJ Fond 14 'Ministarstvo unutrašnja poslova', 14-3-4

⁵ Mačan, Josip: *Invalidsko pitanje*. Belgrade, 1921. 91–101.

⁶ Mačan: *Invalidsko pitanje*, 135–139.

munkák esetében előnyt élveznének az egészséges jelöltekkel szemben.⁷ Többen az ortopéd klinikákon kaptak munkát, vagy a minisztérium által felállított műhelyekben készítettek művétagokat a többi hadirokkant számára – amivel, hogy úgy fogalmazzak, két legyet ütöttek egy csapásra.

A minisztérium amiatt is aggodalmának adott hangot, hogy az osztrák–magyar és a szerb hadseregben szolgált veteránok nem egyenlő mértékben részesültek az őket megillető juttatásokból. Mivel a hadirokkant kérdés törvényi szabályozása még mindig váratott magára, a Monarchia seregében szolgált hadirokkantaknak az osztrák–magyar szabályozásnak megfelelően fizettek, míg a szerb hadirokkantak esetében a szerbiai előírásokat vették alapul. A kérdés rendezése – a forgalomban lévő pénzérmék, az eltérő adórendszerek és egyéb törvényben rendezendő problémákon túl – tehát újabb törvénykezési fejtörést okozott az államalapítók számára. A hadirokkantakkal kapcsolatos egységes törvényi háttér hiánya még nyilvánvalóbbá tette a Monarchiabeli és a szerbiai veteránok megítélésében megmutatkozó eltéréseket. A Monarchia hadirokkantjai különösen nehezményezték a fennálló helyzetet, hiszen az érvényben lévő törvények értelmében szerbiai társaik több juttatásban részesültek. Néhányan ebben is annak bizonyítékát látták, hogy az új állam egyes veteránokat (vagyis azokat, akik a „felszabadításért és az egyesítésért” küzdöttek) előnyben részesít másokkal szemben.

A minisztérium azt is előírta, hogy országszerte „hadirokkant bizottságokat” állítsanak fel, melyek írják össze a jugoszláviai hadirokkantak létszámát és a fogyatékoságuk mértékét.⁸ A bizottságok adatai alapján 72 830 hadirokkant élt Jugoszláviában, közülük 48 434 főt „súlyosan rokkantként” (*teški invalidi*) tartottak nyilván. Természetesen nagy többségük az első világháborúban szerezte a sérüléseit; mindössze 3580 hadirokkant a Balkán-háborúkban és pár százan a boszniai háborúban, illetve az 1885-ös szerb–bolgár háborúban. Továbbá 180 ezer hadiözvegy, majdnem 20 ezer árva és több mint 160 ezer félárva édesanyja igényelt juttatásokat az államtól.⁹

Háttérbe szorulás. A Szentlélek Hadirokkant Iskola, a brestovaci és a moslavini szanatórium

Mivel az állam magára vállalta a hadirokkantak átképzésének és visszaintegrálásának felelősségét, biztosítania kellett a hadirokkantak számára megfelelő létesítményeket. A gyakran már a háború alatt a hadirokkantak használatára bocsátott épületeket hasonló céllal tovább használták az 1920-as években is. Az állam tehát abban bízott, hogy az ideiglenesnek szánt intézkedések idővel a jugoszláviai hadirokkant-kérdésre adott tartós megoldás részévé válnak. A zágrábi Szentlélek kórházkomplexum létesítményei, a Zágráb feletti Medvednica hegyen álló brestovaci és a szintén Horvátországban található moslavini szanatórium működése betekintést enged abba, mit is tapasztalhattak azok a hadirokkantak, akik részt vettek Spišić reintegrációs törekvéseiben. A fenti intézmények irataiban a hadirokkantak panaszáradatait olvashatjuk: különösen neheztek az intézmények nem megfelelő finanszírozása, valamint a diákok/betegek és a személyzet között elmérgesedő viszony következtében fellépő rossz munka- és lakókörülményeik miatt.

⁷ Mačan: *Invalidsko pitanje*, 140–145.

⁸ Mačan: *Invalidsko pitanje*, 187–188.

⁹ Lazarević, P.: *Invalidi*. In: Stanojević, Stanoje (ured.): *Narodna enciklopedija spsko–hrvatsko–slovenačka*. Vol. 2. Zagreb, 1927. 47.

A szociális minisztérium külön alapot különített el azért, hogy a zágrábi Szentlélek Sze-
gényházat a hadirokkantak otthonává alakítsák át,¹⁰ és 1921-re fogyatékosok számára isko-
lát is nyitottak ott.¹¹ Az iskola gyakorlati képzést nyújtott a hadirokkantak számára, továbbá
ortopéd kórházként is funkcionált, és több mint kétszáz főnek biztosított szállást. Az isko-
lában a diákok egy évig ingyen tanulhattak. Ez idő alatt vagy a Szentlélek Iskolában, vagy a
közeli Ciglana egykor laktanyaként szolgáló épületeiben szállásolták el őket, a mesterségek
tanulásához pedig szerszámokat biztosítottak számukra. Számos képesítéssel rendelkező
mester- és szakembert alkalmaztak. A sokszínű képzési paletta keretében többek között a
kárpitszövés, az autószerelés, a könyvelés és az asztalos mesterség rejtelmait is kitanulhat-
ták. A kosárfonást különösen kedvelték, mivel ez a hadirokkantak számára anélkül biztosít-
tott jó foglalkoztatási lehetőséget, hogy korlátozott fizikai képességük miatt túlságosan
megterhelő lett volna számukra.¹² Az iskola mellett a hadirokkantak a Szent Lélek komple-
xumban működő ortopéd kórházban is alkalmazásban álltak, és művégtagokat készítettek,
amelyeket Horvátország, Szlavónia és Dalmácia hadirokkantjai számára forgalmaztak.

Josip Pavičić osztrák–magyar háborús veterán, akit az 1920-as évek elején rövid ideig a
Ciglanában szállásoltak el, irodalmi formában is feldolgozta életének ezt az időszakát, és
kellő iróniával szemlélte a Szentlélek Iskolában dolgozó hadirokkantakat: „Nos – van egy
utca a városban, teljesen megsűrűlt az évek során. Az utca végén egy nagy épület áll, a
színe alapján nem lehet megkülönböztetni, és tíz, talán tizenkét ember él és dolgozik ott.
Nem fogod elhinni, de a saját szememmel láttam, azok fura emberek. Egyetlen ép testűt
sem találni köztük. Egyeseknek két kezük van, de csak egy lábuk, vagy még annyi sem [...],
és ha valamelyikük saját lábán is sétál, jól nézd meg, és észreveszed, hogy a kabátujja üres.
Valamennyien ilyenek, de még ennél is különösebb a munkájuk. Azt csinálják, amely test-
részük éppen hiányzik: kezeket, lábakat, ujjakat...”¹³ Tanulmányaik befejezése után a „diá-
kok” az új szakmájuk gyakorlásához szükséges szerszámokat kaptak, továbbá két-
háromszáz dinár közti összeget, hogy új életet kezdhessenek.¹⁴

Az elképzelés szerint az iskola széles körű rehabilitációs programot nyújtott, de a hadi-
rokkantak csalódtak a valódi körülményekben. A problémák már a Szentlélek Iskola meg-
nyitását követő egy éven belül jelentkeztek. 1922 nyarán a hadirokkantak már amiatt pan-
aszkodtak, hogy a társadalmi reintegrálódás hangzatos ígéretei ellenére az iskolát számal-
masan alulfinanszírozták, távozásuk után pedig csak nehezen találtak munkalehetőséget.¹⁵
A rossz körülmények miatt tiltakozva az iskola száznegyven diákja az év végén összetörte a
szerszámaikat. A zágrábi hatóságokhoz intézett jegyzékben tiltakoztak, és felszólítottak (si-
kertelenül) az iskolaigazgató leváltására.¹⁶

A hadirokkantak Brestovacban is hasonló panaszokat fogalmaztak meg. A Sljemén, a
Medvednica hegy tetején álló egykori laktanya a tuberkulózisban szenvedő katonák számá-
ra szolgált szanatóriumként, és százhusz beteg, valamint negyvenkét fős személyzet számá-
ra rendelkezett férőhellyel. A hadirokkantak a kezdetektől fogva kifogásolták a gyógykeze-
lések minőségét. 1921 szeptemberében a Horvátországi Hadirokkantak Társasága (*Udru-*

¹⁰ Hrvatski Državni Arhiv (a továbbiakban: HDA), Fond 137 'Pokrajinska uprava za Hrvatsku i
Slavoniju: Odjeljenje za socialnu politiku', 137-469, 470.

¹¹ *Ratni invalid* (Zágráb), 1922. január 15.

¹² *Ratni invalid* (Zágráb), 1922. április 15.

¹³ Pavičić, Josip: *Memento*. Zagreb, 1936. 31–49.

¹⁴ *Obzor*, 1922. július 26.

¹⁵ *Ratni invalid* (Zágráb), 1922. július 8.

¹⁶ *Ratni invalid* (Belgrád), 1922. december 21.

ženje ratnih invalida u Hrvatskoj) nyomtatásban is megjelentette a brestovaci állapotokat összegző panaszlistát. Eszerint a hadirokkantak kifogásolható minőségű enni- és innivalót kaptak, miközben a személyzet a jobb minőségű ételt magának tartotta fenn. A lovas kocsikat, amelyek a legkényelmesebb szállítási módot jelentették a hegytetőre, szintén csak a személyzet tagjai vehették igénybe, miközben a hadirokkantaknak teherautókon kellett utazniuk. Az egyik hadirokkant két nappal azt követően elhunyt, hogy egy ilyen kocsival szállították át a hegy lábánál lévő másik kórházba. Végül arra is felhívták a figyelmet, hogy pénz hiányában a laktanya épületei omladoztak, ami különösen a téli hónapokban eredményezett kritikus állapotokat.¹⁷

Miután a szanatóriumban uralkodó rossz körülmények miatt tiltakozásul éhségsztrájkba kezdtek, a brestovaci hadirokkantakra az országos sajtó is felfigyelt. Mindaddig nem voltak hajlandók ennivalót venni magukhoz, amíg új ágyneműt és a tél közeledtével vastag kabátot nem kaptak.¹⁸ A hetvenkét hadirokkant közül ötvenketten hat napon át éhségsztrájkoltak, miközben követeléseik jogosságát megvizsgálandó, Belgrádból minisztériumi bizottság érkezett a szanatóriumba.¹⁹ A bizottság teljeskörűen megvizsgálta a kórházat és a betegeket, közülük hatot hazaküldött, mivel – köszönhetően a minisztériumi költségvetést érintő megszorításoknak és az ennek nyomán a szociálpolitikában fellépő módosításoknak – többé már nem feleltek meg az állam által definiált hadirokkant kategóriájának. A betegek számára azt is lehetővé tették, hogy küldöttséget indítsanak Belgrádba, ahol a miniszter előtt újfent előadták követelésüket, és télikabátokkal tértek vissza Brestovachba.²⁰ Hasonló panaszokkal a későbbiekben is találkozunk: 1926 novemberében például a betegek újból sztrájkolni kezdtek, meleg ruhát követelve a közelgő télre.²¹ A hadirokkant veteránok panaszai valójában az 1920-as években nem csitulak.

Hasonló problémákat Moslavinában is megfigyelhetünk. Az itteni vakok iskoláját emberbarátok egy csoportja megvásárolta, és 1919-ben a szociális minisztériumnak adta át, hogy ott vak és hadirokkant veteránok számára szanatóriumot létesítsenek.²² A hadirokkantak és a személyzet között az 1920-as években végig rossz volt a viszony. A problémák olyan súlyosak voltak, hogy a szociális minisztérium kétszer is vizsgálatot folytatott (1925-ben és 1930-ban), miután a hadirokkantak hivatalos panaszt tettek az alkalmazottak ellen. Először 1920 szeptemberében érkeztek panaszok, amikor a moslavinai hadirokkantak nehézményezték, hogyan bánt velük az intézet igazgatója. Azzal vádolták, hogy számos tehenet vett, felhizlalta, majd nyereségesen eladta azokat, anélkül, hogy a tejből a hadirokkantak valamennyit is kaptak volna. Állításuk szerint az igazgató sertést is tartott, „miközben mi olyan ételt kaptunk, amit moslékként a disznóknak sem adnának”.²³ A panaszokat a szociális minisztériumba továbbították.

1924 végén a hadirokkantak – néhány, Moslavinában gyakorlati képzésen részt vevő vak diákkal együtt – újabb panaszlistát juttattak el a minisztériumba. Az azon szereplő egyik tétel különösen szembeötlő: három hadirokkantat, miután az intézet igazgatójánál kívántak panaszt tenni, az igazgató az alábbi válasszal bocsátotta el: „Én vezetem ezt az in-

¹⁷ *Ratni invalid* (Zágráb), 1921. január 10.

¹⁸ *Obzor*, 1924. október 17.

¹⁹ *Obzor*, 1924. október 17.; október 20.

²⁰ *Obzor*, 1924. október 20.; október 28.

²¹ HDA F. 137-468.

²² HDA Fond 1363 'Politička situacija', 1363-16.

²³ *Ratni invalid* (Zágráb), 1920. szeptember 15.

tézményt, és ha ez nem tetszik, elmehetnek Ferenc Józsefhez.”²⁴ Nem ez volt sem az első, sem az utolsó alkalom, hogy a Monarchia veteránjait így inzultálták, vagyis felhánytorgatták, hogy az osztrák–magyar hadseregben szolgáltak. A vizsgálóbizottság javasolta, hogy a személyzet és a „diákok” közti jó kapcsolatok helyreállítása érdekében javítsanak az iskola anyagi lehetőségein. Ez volt ugyanis az elégedetlenség oka, vonták le a következtetést.²⁵

Csakúgy, mint Brestovacban, a helyzet Moslavinában sem rendeződött. 1930-ban ismét vizsgálatot tartottak, miután az intézetben uralkodó állapotok és a személyzet miatt újabb panaszok érkeztek. A bizottság újfent meghallgatta a hadirokkantak panaszait, akik kitértek arra, hogy a személyzet sértő és lealacsonyító megjegyzésekkel illetve háborús teljesítményüket. A vizsgálat során a hadirokkantak bepanaszolták az iskola szerb igazgatóját, aki, miután lerészegedett, „német kurvának” [švapska kurva] nevezte őket, és azzal fenyegetőzött, hogy „felszeleteli az agyukat”.²⁶ A panaszt jogosnak találták, az igazgatót pedig elbocsátották, miután elismerte, hogy munkaidőben lerészegedett, és valóban tehetett ilyen megjegyzéseket. A jelentés megállapította, hogy a megjegyzés nemcsak az igazgató munkához való hozzáállását mutatta, hanem ennél általánosabban azt is, hogy az évek során mennyire elmérgesedett a helyzet a személyzet és a betegek között.²⁷ Az igazgató szerb volt, miközben Moslavina valamennyi lakója a háború alatt a Monarchia seregében szolgált – erre utalt a „német kurva” megjegyzés (ahogyan a Ferenc József-re tett korábbi utalás is). Az ilyen előítéletes megnyilatkozások egybevágtak azokkal a problémákkal, amelyekkel az 1920-as években a jugoszláv hadseregben szolgáló osztrák–magyar veteránok szembesültek. Valóban nehezen lehetett cáfolni a Monarchia veteránjaival szembeni előítéletek létét, amikor független vizsgálóbiztos is megállapította azt.

Nehezen cáfolható az is, hogy a hadirokkantak Moslavinában valóban kifogásolható körülmények között éltek. Ezt az állam nehéz pénzügyi helyzete is magyarázta, különösen 1929 után. A vizsgálóbiztosok pontosan ezt ismerték fel. Megállapították, hogy a szanatórium üzemeltetése összességében ugyan elfogadható, a személyzet nagy része is felelősségteljesen végezi munkáját, de csakis kizárólag abban az esetben helytálló értékelés ez, ha figyelembe vesszük az iskola nehéz anyagi és pénzügyi helyzetét. A bizottság arra is ráirányította a figyelmet, hogy a Moslavinában élő hetvenegy veterán közül nyolcan többé már nem feleltek meg az állami támogatás feltételeinek, ezért el kellett hagyniuk az iskolát.²⁸ Az 1920-as évek vége felé az államra nehezedő pénzügyi problémák a Ciglan és a Szentlélek Iskola működését is befolyásolták.

A hadirokkantakat végül 1928-ban költöztették ki a létesítményekből. A kaszárnyaépületeket lerombolták, hogy helyet biztosítsanak az új műszaki kar számára, a Szentlélek Hadirokkant Iskola pedig eredeti funkciójának megfelelően iskolaként és szegényházként működött tovább. A megmaradt berendezések nagy részét Zágráb központjában lévő kisebb épületekbe szállították. A költöztést ellenző hadirokkantak szerint mindez százhuszonkilenc férfit érintett hátrányosan. Számuk még nagyobb lett volna, ha a minisztérium költségvetése eleve nem korlátozta volna, hogy hány hadirokkantat vehetnek fel a Szentlélek Iskolába és a Ciglanába. A bezárások az 1920-as évek végén történtek, akkor, amikor az állam gaz-

²⁴ HDA F. 1363-16.

²⁵ HDA F. 1363-16.

²⁶ AJ F. 39-7.

²⁷ AJ F. 39-7.

²⁸ AJ F. 39-7. Ez a helyzet az 1929. évi hadirokkant törvény nyomán állt elő. A törvény a költségvetési megszorításoknak eleget téve szűkebb keretek között definiálta a jóléti juttatásokra jogosultak körét. Így például a harc közben megvakultak többé nem voltak jogosultak állami segítségre.

dasági szükségből egyre kevésbé vett részt a hadirokkantak ellátásában. Ez megmagyarázza a jelentős költségvetési megszorításokat, a számbeli csökkentéseket és a meglévő létesítmények méretének redukálását. Hosszú idő eltelt már a minisztérium 1920-as országos konferenciája óta, és nem ekkoriban hangzottak el azok a nyilatkozatok sem, amelyek a jugoszláviai hadirokkantak elhanyagolására figyelmeztettek. Ugyanakkor mindez a kormány részéről szemléletváltást is tükrözött, amely a hadirokkantak ellátását immáron elsősorban a magánszféra és a családok kötelességének tekintette. Ezen a téren párhuzamot vonhatunk a leszerelt brit katonák esetével: Nagy-Britanniában, ahogyan azt Joanna Bourke megállapította, a „háborús roncsok” iránti kezdeti tisztelet az 1920-as évek végére teljesen elpárolgott.²⁹

Egység győzelem nélkül: A Hadirokkantak Egyesülete

A hadirokkantak maguk is alapítottak egyesületeket. A kezdetben helyi szinten megalakult, kis létszámú szervezeteket fokozatosan regionális és több ezer tagot számláló országos egyesületekké bővítették. Legfontosabb feladatukat a szociális ellátás megoldása jelentette, és nem a felszabadulásra és az egyesülésre való emlékezés. A hadirokkantakat mélyen megosztotta, hogy a Monarchia vagy Szerbia hadseregében szolgáltak-e, így az a folyamat is problematikusnak bizonyult, amelynek révén a helyi egyesületektől egyáltalán eljutottak az össznemzeti egyesület létrehozásáig. Ehhez a háborús áldozatvállalás közös élményére volt szükség, de a felszabadítás és az egyesítés eszméje nem köthette össze a szerb hadseregben harcolókat az egykor a Monarchia hadseregében szolgálókkal. A hadirokkant mozgalom számos eleme csak lazán kapcsolódott egymáshoz. A hadirokkantak más-más frontokon harcoltak, előfordult, hogy éppen egymás ellen is. A tartalékos tisztekhez hasonlóan a hadirokkantak is át akarták hidalni ezeket a törésvonalakat, amelyek elválasztották a délszláv háborús veteránokat egymástól; de amíg a tartalékos tisztek a felszabadulás és az egyesülés eszméjét az ország egészére ki akarták tágítani, a hadirokkantaknak – a győzelem közös élményének híján – meg kellett találni azt a közös nevezőt, amelynek segítségével jogaik elérése érdekében megvívhatják küzdelmüket az állam szociális intézményeivel. Ez nem volt könnyű, hiszen magukat a hadirokkantakat is megosztotta, hogy miért is harcoltak. A hivatalnokok és a tisztségviselők gyakran szintén előítéleteket tápláltak a Monarchia hadseregében szolgált hadirokkantakkal szemben.

A két legnagyobb, zágrábi és belgrádi székhelyű, regionális hadirokkant szövetség tevékenységének vizsgálata napvilágra hozza a mindennapos vitákat és nézeteltéréseket. A szerb hadseregben szolgált hadirokkantak pár száz fős társaságát 1919 februárjában Belgrádban alapították. Júniusban a Monarchia hadseregében szolgált horvát veteránok hasonló elvek alapján Zágrábban hozták létre saját egyesületüket. Mindkét csoport hangsúlyozta, tagjaik jogosultak a szociális ellátásra, és kritikával illették a szociális ügyek minisztériumának gyenge teljesítményét. A zágrábi egyesület iratai rámutatnak arra, hogy tagjait a kezdetektől fogva sértőn emlékeztették a háborús múltra. Az 1920. júniusi taggyűlés egy résztvevője a szociális ügyek minisztériumában tett látogatásáról számolt be. A minisztérium egyik hivatalnokja az alábbiakat kérdezte tőle: „A szaloniki fronton szolgált? Ha nem, akkor menjen Károlyhoz [a trónfosztott Habsburg császárhoz], hátha tőle kap majd

²⁹ Bourke, Joanna: *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain and the Great War*. London, 1996. 31.

valamit.”³⁰ A következő felszólaló, a Monarchia hadseregében egykor tisztként szolgált veterán is megerősítette, hogy mindennaposak a hasonló megnyilvánulások a minisztériumban. Ezeket nagyon igazságtalannak érezte, hiszen „azért harcoltunk, mert harcolnunk kellett [...] Nem akartál harcolni, de harcolnod kellett. Ha nem harcoltál, agyonlőttek.”³¹ Eleendő volt Habsburg-követőként megbélyegezni ahhoz, hogy a horvát veteránok ne apellálhassanak az új állam társadalmi lelkiismeretére. Mindazok, akik részt vettek ezeken a korai megbeszéléseken, úgy látták, hogy csak azok minősülnek jogosultaknak a szociális juttatásokra, akik a felszabadulásért és az egyesülésért harcoltak. Az állami hivatalnokok éppen azokban a háborús sebekben vélték meglátni az ellenség jelét, amelyek miatt a veteránok rászorultak az állam segítségére. Ironikus helyzet ez, hiszen akár sokkalta súlyosabb bűnöket elkövetők is könnyebben bújhattak a háborús múlt fátyla mögé: „Ugyanaz az úriember, ugyanaz az ördög, aki a legnagyobb fekete-sárga lármát csapta, az a frankista csőcselék, aki nem is tudta, hogy hogyan fejezze ki az osztrák sas iránti kutyahűségét, lett most a legnagyobb jugoszláv és szerbbarát.”³²

A zágrábi veteránok annak az intézményesített rosszindulatnak estek áldozatul, amely a Monarchia hadseregében szolgáltak ellen irányult. A belgrádi szerb hadirokkantak azonban szintén nem voltak elégedettek az állami bánásmóddal. Első üléseiken és lapjuk, a *Ratni invalid (Hadirokkant)* hasábjain ők is kirohanásokat intéztek a szociális ügyek minisztériuma és az ott dolgozó hivatalnokok ellen.

Bizonyos fokig létezett közös alap a hadirokkantak e két csoportja között. Jugoszláviában a hadirokkantak némiképp mérsékeltek a felszabadulás és egyesülés felett érzett diadalittasságot, és a szerbiai hadirokkantaknak kevésbé állt érdekükben a háborús évek ünneplése, mint más veterán vagy hazafias szervezetnek. Így például 1928-ban a szaloniki át-törés és Jugoszlávia „felszabadulásának és egyesülésének” tizedik évfordulóján a hadirokkantak azt kérték, hogy a hivatalos ünnepségeket „korrekt módon” tartsák meg, ami nem a háború dicsőítését, sokkal inkább a győzelemért hozott nagy áldozatok elismerését jelentette számukra.³³ A szerb hadirokkantak részéről megnyilvánuló eme „gyenge” emlékezeti szellem ellenére a Monarchia hadseregében szolgált veteránok többsége, ha nem is valamennyien, legszívesebben teljesen száműzte volna az ünneplést a hadirokkantak mozgalmából.

Ilyen körülmények között valóban nehézkesen haladt a szervezeti egység megteremtése. Az országos szervezetet csak 1922 végén hozták létre, miután az év nyarán Jugoszláviában tartották a hadirokkantak nemzetközi kongresszusát. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság Hadirokkantjainak Egyesülete (*Udruženje ratnih invalida Kraljevine Srba, Hrvata, i Slovenaca*) központi tanácsának Belgrádban volt a székhelye, tagjai többségét pedig a szerb hadseregben szolgált veteránok köréből verbuválta. Az egységesített egyesület állítása szerint tagságuk – az országot behálózó szervezeti háló eredményeként – 1925-re 38 ezer fő körülire nőtt, ami méretében és kiterjedtségében egyaránt megközelítette a Tartalékos Tisztek és Katonák Egyesületét.³⁴ A feszültségek azonban még ekkor sem szűntek meg tel-

³⁰ HDA, Pravila društva 4684, 'Udruženje ratnik invalida na području Hrvatske, Slavonije, Istre, Međumurja'.

³¹ HDA, Pravila društva 4684, 'Udruženje ratnik invalida na području Hrvatske, Slavonije, Istre, Međumurja'.

³² *Ratni invalid* (Zágráb), 1920. július 1.

³³ AJ Fond 69 'Ministarstvo Vera', 69-159-244

³⁴ Newman: *Forging a United Kingdom*, 52.

jesen, és az egyesületet az 1920-as években végig belső feszültségek és ellentétek osztották meg az osztrák–magyar/szerbiai törésvonal mentén.³⁵

Az állam ugyan valóban mérlegelte, mekkora felelősséggel bír a hadirokkantakkal szemben, de ezt megpróbálták szembeállítani a gazdaság rossz helyzetével (különösen az 1930-as években), és a gondoskodást a család magánszférájába áthárítani. Nagy különbség volt aközött, amit reálisan fizethettek, és azon összeg között, amelyet a hadirokkantaknak közvetlenül a háborút követő években megígértek. Sőt, az 1920-as évek jugoszláv nemzeti ügyeire jellemző törvényhozási és politikai bénultság a hadirokkantakban különösen erős csalódást keltett. E kudarc mélyen érintette a hadirokkantakat, hiszen az országos politikai pártok nemcsak hogy képtelennek bizonyultak új törvények elfogadására, de lassan kezdtek megfélemlkezni törvényalkotási kötelezettségükről. A hadirokkantakat megillető jóléti és szociális juttatásokat és az arra való jogosultságot nem határozták meg pontosan, vagy a háború előtti és átmeneti megállapodások szolgáltak hivatkozási alapként. A hadirokkantak Jugoszlávia e sorsformáló időszakának országos politikájával kapcsolatos élményei tehát egyáltalán nem tekinthetők kedvezőnek.

Az, hogy a jugoszláv parlamenti rendszer kudarcot vallott a háborús veteránok e csoportjai igényeinek kielégítésében, párhuzamba állítható azzal, ahogy a weimari Németország képtelennek bizonyult arra, hogy az 1920-as években jogokat adjon egykori katonáinak.³⁶ A jugoszláv hiányosságok természetesen nem voltak olyan súlyosak, mint a weimari Németországban, s a következmények sem annyira szörnyűek. Az államalapítók ugyanakkor képtelenek voltak megbirkózni azzal a kihívással, amit anyagi és pénzügyi segítségre szoruló férfiak népes csoportjai jelentettek, nem is beszélve a hadiözvegyekről és az árván maradtokról. A számos ígérethől végül semmi nem valósult meg, az e fölött érzett csalódást pedig még keserűbbé tették a kezdeti magas elvárások. Jugoszláviában két „hadirokkant törvényt” fogadtak el az 1920-as években: egyet 1925-ben és egyet 1929-ben. A Hadirokkantak Szövetsége mindkettőt hevesen bírálta, különösen az 1929. évi törvényt, amely a juttatások terén az előző törvénynél sokkalta szűkkeblűbbnek bizonyult.³⁷ Csökkentette a szociális ellátásra jogosult veteránok számát. Az új törvény értelmében 48 ezer hadirokkant élt Jugoszláviában, míg a Hadirokkantak Szövetsége kifogásolta, hogy az állami garasoskodás elrejtje a valós számokat, ami a szövetség szerint az 500 ezerhez állt közelebb.³⁸ Bármekkora is volt a valós létszám, nyilvánvalóan súlyos kudarcot jelentett, hogy a jugoszláv jóléti intézkedések nem elégtették ki a hadirokkantakat, és a korábbi katonák nagy csoportja csalódott a jugoszláv intézményekben. Sőt, számos veterán szemében a hadirokkantak helyzete azt a nemtörődömséget szimbolizálta, amit az új államban valamenynyien átéltek.

Az egyik legsikeresebb két világháború közötti „hadirokkant szerző” a horvát háborús veterán Josip Pavičić volt, aki – maga is hadirokkant – munkáiban megörökítette a két világháború közötti Jugoszláviában tapasztaltakat. Pavičićet 1915-ben, húsz évesen sorozták be a Monarchia hadseregébe. 1917-ben a galíciai harcokban fél lábát elvesztette. Az 1920-as

³⁵ Az egyesület ugyanakkor a következő évtizedben már egységesebben és szervezettebben lépett fel. Ezt az új elnök, Božidar Nedić adminisztratív ügyekben való jártasságának tulajdoníthatjuk. Nedić egyébként a második világháború idején a tengelybarát szerb bábállamot vezető Milan Nedić testvére volt. *AJ* 74-233-366

³⁶ Bessel, Richard: *Germany after the First World War*. Oxford, 1993.

³⁷ *AJ* Fond 74 'Kraljevski Dvor', 74-345-150, és *Invalidsko pitanje: opštenarodno pitanje*. Beograd, 1937.

³⁸ *Više svetlosti na naš invalidski problem*. Beograd, 1937.

években a hadirokkant veterán lét több jellemzőjét is a bőrén érezhette. Megfordult a Ciglanában, Brestovacon és a Szent Lélek Iskolában, ahol rövid ideig kisegítő tanárként foglalkoztatták. 1928-ban a zágrábi jogi karon diplomázott, majd 1939-es visszavonulásáig köztisztviselőként dolgozott.³⁹ A hadirokkant léttől mégsem szabadulhatott, emlékei – amelyeket Jugoszlávia „hadirokkant katakombáinak” nevezett – kitörölhetetlen nyomot hagytak rajta. Pavičić 1931-től publikált elbeszéléseiben megörökítette a hadirokkant identitását átható elerőtlenedés érzést. Történeteiben a háború vége ironikusan az agónia új fázisának kezdeteként jelenik meg: „És ezzel kezdődött a kacsaringós barangolás, le a hadirokkantak katakombáiba – a kórházból a ciglanai hadirokkant barakkokba [...], a barakkokból a Szentlélek Iskola hadirokkant otthonába, végül a tuberkulózistól szenvedő hadirokkantak sljemei szanatóriumába.”⁴⁰

Pavičić ugyanakkor nem tett egyenlőséjelet a szenvedés közös élménye és a háború utáni bajtársiasság közé: számára nem létezett a hadirokkantakat összekötő „lövészárközőség”. Éppen ellenkezőleg, a hadirokkantság megtapasztalása az elszigetelődést és végző soron gyakran az öngyilkosság formájában jelentkező halált jelentette. Pavičić ezt a folyamatot a „csendes megsemmisítés” kifejezésével illette. A hadirokkant kérdés keserű ironiája számára abból fakadt, hogy miközben a háború utáni első években annyi mindennel hitegették ezeket az embereket, az 1920-as évek végére „csendben megsemmisítették” őket – akik egykor égre-földre esküdöztek, hogy megsegítik a hadirokkantakat, mindezt rég elfelejtették, és kisemmizve magukra hagyták őket. Pavičić még nyilvánvalóbbá tette ezt, amikor 1946-ban új előszót írt novelláskötetéhez. A két világháború közti időszak tapasztalatairól szólva megjegyezte: „Nehéz napok voltak. [...] Miközben a rendszer a hadirokkant kérdésre adott végnélküli válaszok mögé rejtette a tragédiát, a probléma magától megoldódott – megoldotta az alkohol, a tuberkulózis baktérium, a golyó, a kés, a mérge. [...] És tíz évvel később, amikor még mindig papírlapokat írtak tele a hadirokkant kérdéssel, az már rég a múlté volt.”⁴¹

Ahogy azt Robert Whalen Freudot idézve megjegyezte a Nagy Háború német veteránjairól írt munkájában, a hősiesség antitézise a melankólia volt,⁴² és 1930-ra Jugoszláviában – csakis, mint Németországban – ez vált az uralkodóvá a hadirokkant veteránok körében. Pavičić közvetlenül az után vetette papírra e szavakat, hogy egy új háború – részben rokkant – veteránok új generációját termelte ki Jugoszláviában. Pavičić átdolgozta történeteit, a korábbiakhoz négy új történetet illesztett a partizánok antifasiszta harcáról, a kötetnek pedig a *Vörös betűkkel* címet adta. Mindez egy hosszú és fáradságos kiadási történet végét is jelentette. A két világháború közti jugoszláv hadirokkant sorsról szóló tíz történetet eredetileg 1937-ben *Memento* címmel adták ki, de a köteteket két hét után Pál régens kormányzata bevonatta és bezúzatta. 1946-ban az ekkor már szocialista Pavičić arról írt, hogy „ezek a [hadirokkant] tömegek túl nagy terhet jelentettek a kapitalista rendszernek. Nehezek voltak, amit el kellett dobni azért, hogy ne akadályozzák a hőléggallon felszállítását. És így a nehezeket eldobták.”⁴³

³⁹ Az életrajzi részletekre lásd: Popović, Vladimir: *Izabrana djela: Josip Pavičić, Antun Boglić, Mato Lovrak*. Zagreb, 1971. 7–16.

⁴⁰ Josip Pavičić előszava a *Crvenim slovima* (Zagreb, 1946.) kötethez.

⁴¹ Pavičić: *Crvenim slovima*, 5.

⁴² Whalen, Robert Weldon: *Bitter Wounds: German Victims of the Great War 1914–1939*. Ithaca – New York, 1984. 182.

⁴³ Pavičić: *Crvenim slovima*, 6.

Jugoszláv harcosok: Az Önkéntesek Szövetsége

Az állami egység háború utáni felbomlásával és a pártpolitika országos szintű romboló hatásával kapcsolatos aggodalmak az Önkéntesek Szövetségében (*Savez dobrovoljaca*) is eluralkodtak, abban a szövetségben, amelyet a háború alatt a szerb hadseregben nemzetiségi hovatartozástól függetlenül önkéntesként szolgáló délszlávok alapítottak.⁴⁴ Jugoszláviában az önkéntesek (katonai értelemben eléggé elhanyagolható) háborús szerepvállalásukat meghazudtoló módon kerültek a felszabadulással és az egyesüléssel kapcsolatos kulturális emlékezet előterébe.⁴⁵ Többen velük kérkedtek annak igazolására, hogy a felszabadulás és az egyesülés nem kizárólag szerb ügy volt. Azzal, hogy áldozatvállalásukat emelték piedesztálra, sokkalta inkluzívebb győzelmet ünnepelhettek. Olyat, amely nemcsak a szerbeket, hanem minden délszlávot magában foglalt; olyat, amely a „három törzsű egy nemzet” mindhárom törzsét egyaránt magasztalta a felszabadulásban és egyesülésben játszott szerepéért. Eszközt jelentett tehát a jugoszláv veteránokat megosztó szerb/osztrák–magyar szakadék áthidalására.

Magától értetődik, hogy Sándor király az ország 1929-et követő „jugoszlavizálásának” fontos ösztönző szimbólumaként tekintett az önkéntesekre. S ez kölcsönös volt: az Önkéntesek Uniója a pártpolitikát felfüggesztő Sándor királyt a kufárokat a templomból kiűző Jézushoz hasonlította, az államot tekintve a „nemzeti egyháznak”.⁴⁶ Az önkéntesek sok más jugoszláv számára a felszabadulás és az egyesítés mítoszának hathatós elemét jelentették: bizonyítékként tekintettek rájuk, hogy a háború közepette mindhárom „törzsből” származó délszlávok (Ausztriából és Szerbiából) közösen harcoltak a végső győzelemért. A két világ-háború közti önkéntes mozgalom prominens figurái a „jugoszláv harcosok” legjobb példái voltak. Szerbek, horvátok, szlovének, akik áldozatvállalásuk révén megmutatták, hogy a felszabadulás és egyesülés hogyan múlhatja felül a törzsi különbségeket és az egymással versengő háborús történelmeket. Egyébként a térségre jellemző jelenséggel van dolgunk, hiszen ott, ahol 1918 előtt nem létezett nemzeti hadsereg – mint ahogyan Kelet- és Közép-Európa számos utódállamában ez volt a helyzet –, az önkéntesek a Szövetségesek győzelmének hathatós szimbólumaiként szolgáltak, *par excellence* nemzeti hősök voltak, az anti-imperialista harc élcsapatának katonái, akik már akkor készek voltak a nemzeti hadseregben harcolni, amikor a nemzetállam még nem is jött létre. Maguk az önkéntesek háborús áldozatukat az új állami emlékezetpolitika prominens részeként, mintegy alapköként értelmezték, amely példaként és inspirációként szolgál a délszlávok eljövendő generációi számára.

Hasonlóan a Tartalékos Tisztek és Harcosok Szövetségéhez, az Önkéntesek Szövetsége is hazafias és ünnepi egyesület volt, céljának pedig a háborúra történő emlékeztetést tekintette, hogy ezáltal támogassa a veteránok és családjaik szociális igényeit. Így miközben az Önkéntesek Szövetségének első, 1919 végén Szarajevóban megtartott ülésén még csak pár százan vettek részt, az 1922-ben megrendezett belgrádi kongresszuson már hétezer küldött jelent meg; a szövetség, melynek állandó székhelye Belgrádban volt, ekkor már Szarajevóban, Zágrábban, Splitben, Újvidéken, Ljubljánában és Cetinjében is tagozatokkal rendelkezett.⁴⁷

⁴⁴ Az Önkéntesek Szövetségének történetére lásd: Novica Pešić, Novica: *Udruženje ratnih dobrovoljaca 1912–1918, njihovih potomaka i poštivalaca: nekad i danas*. Beograd, 2005.

⁴⁵ Wachtel, Andrew Baruch: *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*. Stanford, 1998. 99–100.

⁴⁶ *Dobrovoljački glasnik*, 1929. január.

⁴⁷ *Kalendar Prosveta*. Sarajevo, 1924.

A szövetség célkitűzéseit a közvélemény felé az *Önkéntes Szövetség Memorandumában* (1923) fejtette ki. A kiáltvány az állampolgárokat arra szólította fel, hogy a szövetség tagjai az új jugoszláv identitás megtestesítőiként tekintsenek. Figyelmeztettek arra, mennyire fontos a háborús áldozatokra való emlékezés katonai, politikai és erkölcsi dimenziója, és különösen az önkéntesek áldozatvállalása. A kiáltvány nyelvezetét karcosabbá tette, hogy csalogtasson az új államban. Ahogyan azt már láthattuk, az ország társadalmi és politikai problémái nyomán ekkorra már több veterán kiábrándult, s nem volt ez másként az önkéntesek esetében sem. A memorandum éles szavakkal szólt arról, hogy a háború magasztos eszméi az új államban nem valósultak meg; arról, hogy tagjai, akik nagymértékben hozzájárultak Ausztria-Magyarország vereségéhez, miként váltak társadalmilag másodrendűekké azokhoz képest, akik a Habsburgokért harcoltak. Az „önzés, dekadencia, korruptió” sokkalta gyakoribb, mint a „hazaszeretet” – írták,⁴⁸ az új állam pedig híján van annak a morális alkotóelemnek, amelyet az önkéntesek a háború alatt megtestesítettek.⁴⁹ Az állam vezetői – érvelésük szerint – azzal tudnák ezen alkotóerőt helyreállítani, és ezzel egyidejűleg az önkéntesek szociális és patrióta aggodalmait enyhíteni, ha önkéntes telepeket hoznának létre az ország északi határánál, a bánáti jugoszláv–román határtól a szlavóniai Varaždig. Egy ilyen lépés ezen területek délszláv lakosságát erős hazafias és unitarista elemekkel vértézné fel. Az Önkéntes Szövetség „szuper-patriótái” szaván kívánták fogni a belgrádi kormányzatot, hogy a háború alatt tett ígéretének megfelelően földhöz juttassa a Szövetségesek oldalán harcolt önkénteseket. Mindez, ahogyan látni fogjuk, több volt militáns utópiánál.

Az Önkéntesek Szövetségének kimagasló figurája Lujo Lovrić kapitány volt, akiben a két világháború közti jugoszláv veterán mozgalom vitathatatlanul legkimagaslóbb alakját tisztelhetjük. Különösen figyelemreméltó, hogy esetében olyan összetett figuráról van szó, aki egymaga testesítette meg a délszláv háborús generációra jellemző valamennyi repedést és törésvonalat. Bakarban horvátként született, diákként Frano Supilo és jugoszlávbarát újságja (*Novi list*) hatása alatt állt. A háborút vonakodva a Monarchia hadseregében tartalékos tisztként kezdte, de a szerb hadsereg gyalogos kapitányi egyenruhájában fejezte be.⁵⁰ Lovrić Galíciában dezertált a Monarchia seregéből, majd önkéntesként jelentkezett a szerb hadseregbe. Az első szerb önkéntes divízió tagjaként kitüntette magát az 1916-os dobrozdtsai csatában. Valóban kevés olyan szerb volt, aki annyi áldozatot vállalt volna, és annyira kitüntette volna magát a felszabadulásért és egyesülésért folytatott harcban, mint ez a horvát, aki a szerb hadseregben a katonaként elérhető legmagasabb kitüntetésekkel rendelkezett. Ellenséges tűzharcban a homlokát ért lövedék teljesen megvakította, de ez sem gátolta abban, hogy 1918 után termékeny íróvá és prominens veterán aktivistává váljon. (A Braille írást még a háború alatt az angliai Szent Dunstan Vakok Intézetében sajátította el.) Teljes uniformisban, kitüntetésektől elhalmazva és a jelképévé vált fekete szemüveget viselve számos hivatalos ünnepségen vett részt, bel- és külföldön egyaránt.

Lovrić többes és változó veterán identitással rendelkezett: besorozott katona volt, önkéntes, Habsburg horvát, a szerb hadsereg lovagja, hadirokkant veterán. Minden porcikájában a jugoszláv harcost testesítette meg; a délszláv állam iránti hazaszeretete pedig egy pillanatra sem inogott meg. Lovrić így egyfajta veterán „celebritássá” vált a két világháború közti Jugoszláviában. Többször találkozott Sándor királlyal, sőt 1937-ben Berlinben Adolf Hitlerrel is. Olybá tűnik, hogy Lovrić jelentette azt a talpkövet, amely összetarthatta volna a délszláv háborús nemzedék össze nem egyeztethető részeit, mivel a háborús élmény külön-

⁴⁸ *Memorandum Savez dobrovoljaca*. Beograd, 1923. 11.

⁴⁹ *Memorandum Savez dobrovoljaca*, 9.

⁵⁰ Lovrić életrajzára lásd: Grbin, Boris: *Portret Luja Lovrića*. Zagreb, 1985., AJ 74-234-200.

álló fragmentumait illesztette össze: az osztrák–magyar és a szerb hadseregben is harcolt; horvát volt, de vitathatatlanul szerb hős; rokkant, de mégis hihetetlenül aktív (aláásva ezáltal a „passzív hadirokkant” toposzát, amelyen a Hadirokkantak Szövetsége és a Tartalékos Tisztek és Harcosok Szövetsége lankadatlanul munkálkodott). Az, hogy Lovrić az önkéntesek áldozatvállalásának emblematisztikus figurájává válhatott, azt is bizonyítja, hogy egyes csoportok aktívan munkálkodtak azon, hogy olyan kötőerővel bíró és pozitív háborús mítoszt kreáljanak, amely *valamennyi* délszlávot magában foglalhatta volna. Ezek az erőfeszítések kisebb-nagyobb mértékben a két világháború közti időszakban végig folytatódtak.

1928-tól kezdve Lovrić az Önkéntesek Szövetségének elnöki tisztjét is betöltötte, ami a szervezete számára – otthon és külföldön egyaránt – nagy aktivitást és jelentőséget biztosított. Lovrić volt az, aki az Önkéntesek Szövetségét hozzákapcsolta a nemzetközi veterán mozgalomhoz, és már elnöksége elején csatlakozott a Szövetséges Veteránok Szövetségéhez (*Fédération Interalliée des Anciens Combattants*, FIDAC). A belépés valamennyi délszláv Szövetségesek iránti szimpátiájának újabb bizonyítékul szolgált, mivel szemmel láthatólag az Önkéntesek Szövetsége volt az az önálló jugoszláv szervezet, amelynek tagsága áthidalta a szerb/osztrák–magyar megosztottságot, és tagjai között szerbeket, horvátokat és szlovéneket egyaránt tudhatott. Keresve sem lehetett volna jobb példát találni ehhez Lovrićnál: Habsburg területekről származó horvát volt, aki annyi mindent feláldozott a Szövetségesek győzelmének oltárán szülőföldje felszabadulásáért és egyesítéséért.

A Tartalékos Tisztek és Harcosok Egyesületéhez hasonlóan az önkénteseknek is megvolt a maguk emlékműve, ünnep- és gyásznapiak. Az emlékművek közül a legjelentősebb az a piramis formájú csontház, amellyel a dobrudzsai (dobriči) csatának, az önkéntesek 1916. évi epikus küzdelmének állítottak emléket. A dobrudzsai csata 1916 második felében zajlott, amikor az első szerbiai önkéntes divízió, oldalról támogatva a román hadsereget, Bulgária ellen harcolt. Maga a csata kudarccal végződött: a román és a délszláv csapatok számos – és az áldozatok számát tekintve veszteséges – roham ellenére sem tudták elfoglalni a kitűzött célt. A végső visszavonulásig az első szerbiai önkéntes hadosztályból 2600 katona esett el vagy tűnt el, és több mint hétezren megsebesültek.⁵¹ A vereség demoralizálóan hatott az önkéntesek fegyelmére és lelkesületére, ahogy az Oroszországban ekkor zajló forradalmi változások is. A szerb tisztek alakulata, amely az egység harci hatékonyságának megőrzéséért felelt, így az önkéntesek közti rend helyreállítására volt kénytelen szorítkozni. 1916. október 23-án három egység fellázadt a „szerb terror” ellen. A zendülés elfojtása során a szerb katonák tizenhárom horvát önkéntest lőttek agyon. Josip Horvat horvát újságíró, aki az osztrák–magyar hadseregben szolgált, majd a háború nagy részét orosz fogóságban töltötte, később arról írt, hogy az önkéntes mozgalom miként fedett fel csírájában több olyan problémát, amely később az első Jugoszláviát sújtotta, azt állítva, hogy a „hibák és tévedések Oroszországban kezdődtek”.⁵²

Az ilyen vészjósló előjeleket azonban a két világháború közti időszakban figyelmen kívül hagyták: a csatamezőn történt kudarcot és a dobrudzsai csata nem éppen épületes utóéletét jóformán kiradírozták az 1918 utáni feljegyzésekből. A csata, csakúgy, mint az önkéntesek mozgalma alkalmassá vált a mítoszképzésre: a két világháború közti időszakban az önkéntesek önfeláldozásának legfontosabb szimbólumává vált. Az Önkéntesek Szövetsége 1926-tól évente zárandokutakat szervezett Dobrujába, hogy megemlékezzenek a csata évfordulójáról.⁵³ Stevan Hadžić szerb vezérezredes, az első szerbiai önkéntes divízió parancsnoka bi-

⁵¹ Slijepčević, Pero: *Naši dobrovoljci u svetskome ratu*. Zagreb, 1925. 13.

⁵² Horvat, Josip: *Živjeti u Zagrebu 1900-1941. Zapisci iz nepovrata*. Zagreb, 1984. 85.

⁵³ AJ F. 69-159-248.

zottsági elnökként küzdött azért, hogy emlékművet állítsanak az itt elhunyt önkénteseknek. A piramis alakú csontházat 1926-ban adták át a csatamező közelében (a terület 1918 után Romániához tartozott); a szolgálati idő alatt meggyilkolt önkéntesek ezreinek hamvait helyezték itt el, a költségeket az állam és az Önkéntesek Szövetsége állta. Hadžić szerint Dobruja volt az a hely, „ahol a három testvér, a szerb, a horvát és a szlovén először harcolt fej-fej mellett a felszabadulásért és az egyesülésért”.⁵⁴ A dobrujai megemlékezések jelentős hivatalos pártfogást élveztek. Az 1930-as években Sándor király gyakran körüludvarolta az Önkéntesek Szövetségét, és részt vett az ünnepségeiken: Lujo Lovrić és a dobрудzsai csata épp olyan hasznos szimbólumként szolgált számára, amellyel alátámaszthatta jugoszlavizáló diktatúráját.

A kőből emelt emlékművek mellett irodalmi alkotások formájában is emléket állítottak, hiszen az önkéntesek közül utóbb többen emlékiratokat és regényeket írtak, hasonlóan a Csehszlovákiában különösen népszerű legionárius irodalmi kánonhoz. Elsősorban Dane Hranilović: *Egy jugoszláv önkéntes feljegyzései* (1922), Ante Kovač: *Egy korszak lenyomata* (1923) és Slavko Diklić: *Egy jugoszláv önkéntes úti jegyzetei: Dobrujától Szalonikin át a Távol-Keletre* (1932) és *Vihar előtt. Regény a jugoszláv háborús önkéntesek oroszországi kalandjairól* (1932) című műveit kell kiemelni. A történetekben orosz hajadonok, rámenős kozákok és más, egzotikus keleti emlékek is felbukkannak. A műfajra jellemzően túlértékelték a délszláv eszméért és a jugoszláv ügyért a háborús években hozott áldozatokat – mintha minden délszláv osztotta volna a korlátozott körű jugoszláv katonai csoport célját –, és töretlenül bíztak abban, hogy végül győzni fognak a felszabadulásért és az egyesülésért vívott harcban. Gyakori volt a didaktikus jelleg is. Az önkéntesekből lett írók személyes tapasztalataik alapján gyakran bölcselkedő hangon szóltak a bolsevik veszedelemről (hasonlóan a cseh légiosokhoz, a délszláv önkéntesek is megvetették a kommunizmust); és olvasóik előtt a háborút követő időszak politikai játszmáinak bukásával példálóztak, rámutatva, mennyire rosszul is bántak az önkéntesekkel és más háborús veteránokkal. Lovrić két kötetet is megjelentetett háborús emlékeiről – *Az ősz könnyei* (1922) és *Hóban és ködben* (1923) –, a feltehetően a *Tavasszal visszatérek* címet viselő és a jugoszláv veteránok 1918 utáni nehézségeit taglaló harmadik kötet azonban végül nem jelent meg. Lovrić (hihetően) állította, hogy az állami politikával szemben nagyon kritikus részek miatt nem ment volna át a cenzúrán.⁵⁵

A hadirokkantakhoz hasonlóan az önkéntesek is köztes helyet foglaltak el a háborús nemzedék két csoportja, az osztrák–magyar és a szerb között: fél lábbal mindkettőben, de egyikhez sem tartozva. Ez ugyanakkor pozitív előjelű tér volt, hiszen az önkéntesek egyértelműen a jugoszláv győzelmi kultúra részét képezték. Tény azonban, hogy a nem szerb nemzetiségű önkéntesek valóban meglehetősen alulreprezentáltak voltak, és maga a mozgalom ekkor és a háború alatt összeroppan a konfliktusok és ellentmondások súlya alatt, és végül alulmaradt a két világháború közti időszakban mindennapos korrupcióval szemben. A Lovrićhez hasonló veteránok az önkéntesek mozgalmán belül is szokatlanak számítottak; egy jól körülhatárolható művelt kisebbséghez tartoztak (főként a Monarchia gimnáziumot és egyetemet végzett tartalékos tisztjei közül kerültek ki). Az önkéntesek két világháború közti örökségét úgy definiálták, hogy saját tapasztalataikat mások tapasztalatainak kárára hirdették – csakúgy, mint ahogyan a brit háborús költők, akik háborús összecsapásokban szerzett saját tapasztalataikat rávetítették a Nagy Háború brit populáris percepció-

⁵⁴ AJ F. 74-349-72

⁵⁵ Grbin: *Portret Luja Lovrića*, 80.

jára. A délszláv önkéntesek mozgalma, a veteránok mozgalmához hasonlóan, a valóságban nagyon is megszűnt maradt.

Következtetések

1922 végén a hadirokkantak és az önkéntesek a belgrádi parlament épülete előtt tüntettek, más veterán szervezetekhez hasonlóan.⁵⁶ Panaszaik nagy nyilvánosságra tettek szert, különösen, mivel az akcióra nem sokkal a kumanovói csata (az első Balkán-háborúban az oszmánok felett aratott első szerb győzelem) tizedik évfordulója után került sor. A kezdeményezés a hadirokkantak köréből indult, és egy azonnali törvény elfogadását követelték. Tüntetésük novemberben kapott nagyobb lendületet, amikor az önkéntesek mellett köztisztviselők is csatlakoztak hozzájuk. Decemberre megközelítőleg hatezer hadirokkant, önkéntes és köztisztviselő gyűlt össze a parlament épületénél; nyilvános fellépésük egybeesett a délszláv állam egyesülésével kapcsolatos december 1-jei ünnepségekkel.

Az egybeesés a tüntetőket is megosztotta. A szerb hadsereg önkéntesei és hadirokkantjai körében még maradt egy csipetnyi az ünnep hangulatából; ők ünnepelni akarták a felszabadulásért és az ország egyesítésért hozott áldozatvállalásukat, és tiltakozni kívántak az állam ellen. Számukra a tiltakozás két aspektusa összekapcsolódott: pontosan azért vonultak az utcára, mert az állam háborús hősként mellőzte őket. Az osztrák–magyar hadsereg hadirokkantjai ugyanakkor amiatt panaszkodtak, hogy a tüntetőket inkább a „mozik és a koncertek” érdekelték, semmint a „hadirokkantak üres bendője”.⁵⁷ A Monarchia veteránjait a háborús évekre tett bármilyen utalás vagy megemlékezés mindarra a rosszindulatra és előítéletre emlékeztette, amelyet állami bürokraták és hivatalnokok részéről tapasztalhattak, akik az osztrák–magyar veteránokat a legyőzött ellenség katonáival azonosították. Számukra az volt a legjobb, ha az önkéntesek és a hadirokkantak kérdését a legkisebb közös nevezőre redukálják: az új államban valamennyien áldozatok voltak, és így a sorsuk is közös. A legtöbb önkéntes és a szerb hadsereg hadirokkantjai számára viszont túl alacsonyra helyezték a küszöböt, ők magukra nem áldozatként tekintettek, sokkal inkább olyan győztesként, akiknek az áldozatvállalását az állam nem értékeli kellőképpen.

A probléma megoldhatatlannak bizonyult, és a két világháború közti időszakban végig lehetetlenné tette az önkéntesek és a hadirokkantak közös fellépését. Senkit nem vigasztalt, hogy végül az 1922-es tüntetések nem a közös fellépés hiányában, hanem a parlament működésképtelensége következtében buktak el. December végén Pašić feloszlatta a kormányt, és tavaszra új választásokat íratott ki. Így ez a parlament sem szabályozta törvénnyel a kérdést: a veteránok hiába pazarolták idejüket és energiájukat. A bejelentést a parlament épülete előtt a hadirokkantak indulatos fujolással fogadták, a képviselőket „Szégyen!”, „A nemzet vérszívói!” és „Mankóval fogunk várni benneteket, amikor ismét összeültök!” felkiáltásokkal fenyegették.⁵⁸

A tüntetések mikrokozmoszként jelenítették meg mindazokat a problémákat, amellyel az 1920-as években a hadirokkantaknak és az önkénteseknek szembe kellett nézniük. A későbbiekben sem tudtak megegyezni arról, mit is jelentett a háború: a felszabadulásra és az egyesülésre tett hivatkozásokkal ugyan az állam lelkiismeretére apellálhattak követeléseik megfogalmazásakor, de ez egyben aláásta a veteránok egységét is. A Monarchia veteránjai-

⁵⁶ *Ratnički glasnik*, 1922. november.

⁵⁷ *Ratni invalid* (Zágráb), 1922. december 15.

⁵⁸ HDA Pravila društava 4684. 'Udruženje ratnik invalida na području Hrvatske, Slavonije, Istre, Međumurja'.

nak ugyanis ez láthatóan nem volt az ínyére; ők nem érezték magukat az állami győzelem-kultusz részének. Azzal viszont, hogy ők utalást sem tettek a háborús győzelmekre, tápot adtak azoknak a vádaknak, miszerint ők a legyőzött ellenségért harcoltak, így valójában Jugoszlávia és a jugoszláv eszme ellenségei. Nem kétséges, a hadirokkantak az új állam nemzetpolitikájával is vitában álltak, mivel az szerintük 1918 óta nem volt képes gondoskodni róluk. Az önkéntesek is hasonlóan érezték, annak ellenére, hogy állami pártfogásban részesültek, és a nyilvánosság előtt felmagasztalták őket. A közös érdek ellenére az állam őket is megbántotta. A belső kolonizációt kísérő káosz és korrupció tehát Jugoszlávia és a jugoszláv politika általános válságát és korrupcióját jelezte. Az állam veteránokkal kötött alkuja végül – következményeit tekintve is – károsnak bizonyult.

Fordította: VUKMAN PÉTER

JOHN PAUL NEWMAN

No Man's Land: The Invalid and Volunteer Questions in Yugoslavia

Yugoslavia inherited a divided wartime legacy: its war veterans that had fought or served with the Allies during the war and those that had fought or served with the Central Powers. But between the two contingents of South Slav war veterans – those that had fought in the Serbian army and those that had fought for Austria-Hungary - there was a kind of middle ground, a 'no man's land' occupied by veterans who did not exactly fit into either side. The most prominent groups in this middle ground were disabled veterans, South Slavs from either the Austro-Hungarian army or the Serbian army who had been permanently injured or disfigured during the war years, and the volunteers, South Slavs of all nationality and background who had opted to fight in the Serbian army's volunteer divisions during the wars. This article explores the experiences of veterans residing in the 'no man's land' in Yugoslavia.

DÉVAVÁRI ZOLTÁN

Viharban

*A Magyar Párt története a Délvidéken, 1923–1925**

Tanulmányomban a korabeli magyar és szerb sajtó elemzésével rekonstruálom a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságba szakadt délvidéki magyarság politikai szerveződésének, a Magyar Pártnak az 1923-as választásokat követő történetét az 1925-ös második megmérettetésig.¹

Bár az 1923. február 18-i országos választások a kormányzó Radikális Párt sikerét hozták, a belgrádi kormánykörök mégsem lehettek elégedettek az eredményekkel, már csak azért sem, mert a Stjepan Radić² vezette Horvát Köztársasági Parasztpárt hetven mandátumot szerzett, s ezzel jelentősen megerősödött. A helyzetet bonyolította az is, hogy a radikálisok a választási siker ellenére a maguk 108 parlamenti helyével, valamint a centralista politikát képviselő, időközben – elsősorban a radikálisokkal vívott küzdelmek miatt – meggyengült Demokrata Párt 51 mandátumával nem tudtak stabil, a további központosításhoz nélkülözhetetlenül szükséges elegendő számú képviselőt biztosítani a 312 fős parlamentben.³

Ezek a fejlemények minden racionálisan gondolkodó politikus számára egyértelművé tették, hogy az adott helyzetben az erőviszonyok inkább a föderáció hívei, mintsem a centralizmust erőltető szerb pártok irányába tolódtak el. Olyannyira, hogy közvetlenül a voksolások után Belgrádban komolyan felmerült az ország amputációjának gondolata, az az el-

* A tanulmány megírásához szükséges kutatásokat a Délvidékért Kiss Alapítvány ösztöndíja tette lehetővé 2016-ban.

¹ A délvidéki magyarság két világháború közötti történetével kapcsolatban bővebben lásd még: A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004.; uő: *Bűntudat és győztes fölény – Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged, 2010.; uő: *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés. Várady Imre (1867–1959) bánáti magyar politikus iratai*. Újvidék, 2016.; Csuka János: *A Délvidéki magyarság története 1918–1941*. Budapest, 1995.; Dévavári Zoltán: *Új partok felé – Kisebbségi kiütkezés, szellemi és politikai irányzatok a Délvidéken és a Magyar Párt megalakulása (1918–1923)*. Zenta, 2014.; Mesaroš, Šandor: *Položaj Mađara u Vojvodini 1918–1929*. Novi Sad, 1981.

² Stjepan Radić (Trabajevo Desno, 1871. május 11. – Zágráb, 1928. augusztus 8.) horvát politikus, a Horvát Parasztpárt első elnöke. Az 1920-as években a szerb centralista pártok fő ellenfele, távlati célja Horvátország önrendelkezésének a kivívása volt. Bár 1925-ben kiegyezett Belgráddal, de tartós megbékélésre nem került sor. 1928-ban a belgrádi parlamentben lelőtték, pár nappal később belehalt sérüléseibe.

³ A választási eredményeket lásd: Čulinović, Ferdo: *Jugoslavija između dva rata I*. Zagreb, 1961. 416.

képzelés, hogy a Verőce (Virovitica) – Sziszek (Sisak) – Károlyváros (Karlovac) – Ogulin vonaltól nyugatra lévő területek „elengedésével” létrejöjjön egy új állam – Nagy Szerbia.⁴

Az 1923-as választások és az azt követő időszak a konszolidáció helyett tehát a politikai válság kiéleződését, az erőszak további eszkalálódását hozta magával. Itt és most eltekinthünk a jugoszláv állam belpolitikai fejleményeinek a bemutatásától, a szerb–horvát viszonyrendszer taglalásától, csupán a központi témánk számára releváns 1923–1925 közötti időszakban egymást sűrűn váltó jugoszláv kormányok felállásának a rövid ismertetésére korlátozódunk.

Mint arra már fentebb utaltunk, az 1923-as választásokon kialakult erőviszonyokat mérlegelve maga Nikola Pašić⁵ is komolyan foglalkozott a renitens horvát területek egy részének az esetleges elengedésével, a háttérben azonban több szálon is igyekezett a saját hatalmát biztosítani. Küldöttei révén a felelősség-megosztás elvére játszva először a kormányba igyekezett bevenni Radićékat. A tárgyalások az államberendezkedés kérdése, a vidovdani alkotmány⁶ revíziója körül kialakult viták során azonban gyorsan zátonyra futottak. Más választása nem lévén, Pašić ezután kénytelen volt Svetozar Pribičevićtel,⁷ a Demokraták jobbszárnyának a vezetőjével keresni a kapcsolatot. Bár maga Pribičević hajlott a megegyezésre, a Demokrata Párton belüli – Pribičević és a mérsékelt, a horvátokkal kiegyezést kereső Ljubomir Davidović⁸ közötti – belharc s párton belüli pozícióinak a megin-

⁴ Az 1923–1925 közötti jugoszláv belpolitikát Čulinović, Branko Petranović, valamint Hrvoje Matković monográfiái alapján foglaltam össze, annak konkrét alakulásáról bővebben lásd: Čulinović: *Jugoslavija između dva rata*, 412–447.; Petranović: *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Prva knjiga*. Beograd, 1988. 132–176.; Matković, Hrvoje: *Povijest Jugoslavije*. Zagreb, 1998. 153–171.

⁵ Nikola Pašić (Zaječar, 1845. december 31. – Belgrád, 1926. december 10.) szerb politikus, a Radikális Párt alapítója, annak vezetője. 1891 és 1892 között először töltötte be a miniszterelnöki tisztséget. 1893 és 1894 között a szerb kormány oroszországi diplomatája volt. A Milan király elleni 1899-es merénylet után öt év fegyházra ítélték, de kegyelemmel azonnal szabadult. 1903-ig visszavonult a politikából. 1903-ban Aleksandar Obrenović meggyilkolását, illetve a Karađorđević dinasztia hatalomra kerülését követően átvette a Radikális Párt vezetését. 1904-től egészen 1926-ban bekövetkezett haláláig előbb a Szerb Királyság, majd a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság miniszterelnöke volt. Belpolitikáját az erőteljes centralizáció és a szerb szupremácia érvényesítése jellemezte.

⁶ 1921. július 28-án, Vid napján 223 igen, 35 nem és 158 távolmaradás mellett fogadták el az SZHSZ Királyság alkotmányát. A centralizmus jegyében írt alaptörvény széles jogköröket biztosított a királynak, egységes törvényhozást és végrehajtói hatalmat irányzott elő, kizárta a nemzeti alapú autonómiát, s negligálta a történelmi jogokat is.

⁷ Svetozar Pribičević (Kostajnica, 1875. október 26. – Prága, 1936. szeptember 15.) Horvátországban született szerb politikus, a Demokrata Párt kiemelkedő személyisége. A Szerb–Horvát–Szlovén Állam megalakulásakor előbb a belügyminiszteri, majd az oktatási tárcát vezette, az unitarista állam egyik leghevesebb szónokaként Stjepan Radić kérlelhetetlen ellenfelének számított. A húszas évek második felében azonban szembefordult Belgrád centralizáló politikájával. Az 1929-ben bevezetett királyi diktatúra után letartóztatták, s 1931-ig börtönben raboskodott. Ezt követően Prágába emigrált, ahol megírta a Sándor király diktatúrájáról szóló könyvét.

⁸ Ljubomir Davidović (Vlaška, 1863. december 24. – Belgrád, 1940. február 19.) politikai pályáját a Radikális Pártban kezdte. 1901-ben kilépett a pártból, s 1912-ben megalapította Független Radikális Pártot, amely 1919-ben beolvadt a Demokrata Pártba. 1919. augusztus 16. és 1920. február 20. között a minisztertanács elnöke volt. 1924. július 27-én ismét miniszterelnökké választották. Ezt a tisztséget azonban csak 1924. november 6-ig tartotta meg. A horvát kérdésben a kiegyezés, míg a kisebbségekkel szemben a toleránsabb politika híve volt, ami végül a párt szakadásához vezetett, mivel Svetozar Pribičević híveivel együtt a centralizációért szállt síkra, s Független Demokrata Párt néven új politikai formációt alapított.

gása végül is megakadályozta a koalíciós szerződés megkötését. Az idő sürgetésében aztán a korban bevett és általános cserekereskedelem, a képviselővásárlás, a fenyegetések technikájával, valamint a Radić-párti parlamenterek mandátumai hitelesítésének megakadályozásával végül 1923. május 25-én 130 képviselő támogatásával kisebbségi Pašić kormány alakult.

1924 tavaszára a horvát kérdés körüli konfliktusok a Demokrata Párton belül pártszakadáshoz vezettek. 1924. március 27-én az erőteljes központosításért síkra szálló Svetozar Pribičević tizennégy képviselőtársával elhagyta azt, és Önálló Demokrata Párt néven új politikai alakulatot hozott létre, majd belépett a Pašić vezette kisebbségi kormányba. Ennek mindekkor már nem volt lényegi tétje, mert időközben a parlament kényszerűségből hitelesítette a Radić-párti képviselők többségének a mandátumát, így szinte biztosra lehetett venni, hogy a még Pribičević disszidens képviselőivel megerősített kisebbségi kormány is el fog bukni az első ügödöntő szavazásánál. Ez 1924. április 12-én, amikor a parlament nem szavazta meg az ország költségvetését, be is következett. Bár Pašić a választások kiírását kérte az uralkodótól, aki tartva a belpolitikai válság további kulminálódásától és a kontrollálhatatlan erőszak elharapódzásától, végül elutasította azt, s ismét az agg szerb politikust bízta meg a kormányalakítással.

Így 1924. május 21-én gyakorlatilag a pár héttel előbb megbuktatott Pašić–Pribičević kormány állt újra az ország élére, amely viszont az elkövetkező hetekben sem tudta biztosítani a parlamenti többséget, s végül 1924. július 27-én a Demokrata Pártból, a Jugoszláv Muzulmán Szövetségből (JMO), a Szlovén Néppártból, a Bunyevác-Sokác Pártból és a Német Pártból álló Ellenzéki Blokk támogatásával a demokrata Ljubomir Davidović alakított kormányt. Ez sem volt azonban hosszú életű: a heterogén pártokból álló alkalmi érdekszövetség belső ellentétei miatt az ország ismételten kormányozhatatlanná vált, s 1924. október 15-én Davidović beadta Sándor királynak a lemondását. Az 1924. november 6-án alakított, eleve kisebbségben lévő harmadik Pašić–Pribičević kormány gyakorlatilag már csak ügyvezető testületként funkcionált, s össze sem hívta a parlamentet. Négy nappal később feloszlatta a képviselőházat, s 1925. február 8-ára kiírta az előrehozott országgyűlési választásokat. A horvát–szerb konfliktus 1924 végén érte el a tetőpontját. Az ügyvezető kormány 1925. január 1-jén betiltotta a Radić-párt működését, Horvátország területére kiterjesztette az Obznana-rendeletet,⁹ majd nem sokkal később általános letartóztatási hullám söpört végig az országon.

A fentiekből látható: annak ellenére, hogy az 1923-as választásokat követően a kortársak a közhangulat lenyugodását, új, nyugodtabb és toleránsabb időszak kezdetét várták, a valóságban nem ez történt – éppen ellenkezőleg; a politikai élet még kiélezettebbé, feszültebbé és kiszámíthatatlanabbá vált, mint az azt megelőző, 1920–1923 közötti időszakban.

Mindezek az események természetesen ügödöntő hatással voltak a kisebbségi sorban lévő magyarokra is. Annak ellenére, hogy az 1923-as választásokat követően – már csak annak bojkottálása miatt is – a magyar közösség semmilyen releváns érdekérvényesítő politikai erővel, súllyal nem bírt, másrészt a magyarellenesség elsőszámú zászlóvivője, a Demokrata Párt Pribičević vezette szárnya is viasszasorult, mindez a belgrádi hatalmi köröknek a ma-

⁹ Az 1920. december 29-ről 30-ra virradó éjszaka a minisztertanács elfogadta az úgynevezett *Obznana*, vagyis az állam védelméről szóló rendeletet. Ezt eredetileg a kommunista mozgalmak ellen irányozták, azonban annak rendelkezéseit mindazok ellen alkalmazhatták, akik megzavarták az állam rendjét, békéjét, diktatúrát, forradalmat vagy az erőszak bármely formáját hirdették. Belgrád 1929-ig, a királyi diktatúra bevezetéséig meglehetősen rugalmasan, igen sok alkalommal élt a rendelet biztosította hatáskörökkel a vélt vagy valós ellenfelekkel való leszámolás során.

gyar kérdéshez való hozzáállásán nem sokat változtatott. Éppen ellenkezőleg – a magyarság politikai szerveződése elleni direkt nyers erőszak éppen az 1923–1925 közötti időszakban kulminálódott.

Ezt már előrevetítette az is, hogy alig pár héttel a választások és még az új kormány megalakulása előtt – a korszakban a magyar kisebbség terhére szinte havi rendszerességgel ismétlődő kémvádak és kémperek sorába illeszkedve –, 1923. április 26-án az esti órákban a hatóságok Kosta Marušić államügyész indítványára a közvetlenül a Tanácsköztársaság bukása után alakult magyar szélsőjobboldali, antiszemita szervezettel, az Ébredő Magyarokkal való kapcsolattartás és kémkedés vádjával letartóztatták Nagy Ödönt, a Magyar Párt szabadkai vezetőjét.¹⁰ Másnapra aztán kiderült, hogy Nagy letartóztatásával párhuzamosan Belgrádban lefogták a Magyar Párt akkori egyik főideológusának számító Gráber Lászlót¹¹ is. Nagyot és Grábert a hatóságok egy levélre alapozva azzal vádolták meg, hogy a Magyar Párt nevében levelezést folytattak az Ébredő Magyarok Egyesületével, s ennek során számos – meg nem nevezett és nem pontosított – adatot közöltek a délszláv államról.

Míg a magyar sajtó azonnal hamisítványról cikkezett,¹² addig Nagy és Gráber letartóztatása a belgrádi sajtó számára kitűnő táptalajt biztosított a magyarellenes indulatok ismételt magas hőfokra izzítására. A belgrádi *Vreme* hosszas címdoldali tudósításában a Magyar Pártot egyenesen hazaárulással vádolta,¹³ akárcsak a Demokrata Párthoz közeli *Beogradski Dnevnik*, amely nyomatékosan hangsúlyozta azt is, hogy a szakértők a két magyar politikus aláírását eredetinek tartották.¹⁴ A Pašić miniszterelnökhöz közelálló *Balkan* Gráber kémkedését kész tényként tárgyalta: „...ami eddig titok volt, az most véletlenül kiderült. Hatóságaink néhány nap előtt egy iratnak jutottak birtokába, amelyet Frank Ivo horvát emigráns küldött Gráber László dr. címére. Az ügyirat tartalma nagyon gyanús. Tisztán és világosan kiderül abból, hogy Gráber magyar kém.”¹⁵ Tegyük hozzá: a mérvadó, kormánypárti *Politika* napilap viszont rövid tudósításában került a szenzációkeltést, és jóval óvatosabban fogalmazott: a letartóztatás tényszerű közlésén túl csak arról értesítette az olvasóit, hogy a Gráber és Nagy névvel aláírt levelek a Külügyminisztériumban találhatóak. Az indulatok mérséklése céljából azt is hozzátette, hogy a későbbi nyomozásnak kell majd kiderítenie a vádak valóságtartalmát.¹⁶

Hogy a magyar újságok mégiscsak közelebb jártak az igazsághoz, mint a szenzációhajász, magyarellenes indulatokat gerjesztő belgrádi bulvársajtó, az nyilvánvalóvá vált már abból is, hogy az ügyben kirendelt írásszakértő, dr. Reiss, a jugoszláv belügyminisztérium

¹⁰ *Letartóztatták dr. Nagy Ödönt – Az a vád ellene, hogy összekötöttese volt a budapesti ébredőkkel.* Hírlap, 1923. április 27. 5.

¹¹ Gráber László (Túrócszentmárton, 1878. augusztus 17. – Pancsova, 1939. március 31.) jogi tanulmányait Budapesten végezte, majd Pancsován volt aljegyző. 1905-ben ügyvédi irodát nyitott. Politikai pályafutását az ellenzéki Függetlenségi Pártban kezdte. Az impériumváltás után a formálódó Magyar Párt egyik fő ideológusa, első programjának egyik kidolgozója. Ebben az időben a *Bács-megyei Napló* állandó munkatársa, a Magyar Párt egyik legbefolyásosabb politikusa volt. Zsidó származása miatt a párt jobboldali szárnya az 1925-ös választások előtt megbuktatta jelöltségét, s kiszorította a párt vezetőségéből.

¹² *Gyors tempóban folyik a vizsgálat Nagy Ödön és Gráber László ellen – Hamisított névaláírás.* Hírlap, 1923. április 28. 3.

¹³ *Veleizdajnička akcija Mađarske Stranke – Uhapšen je podpredsednik mađarske stranke – Veze mađarske stranke sa Probuđenim Mađarima u Pešti.* Vreme, 1923. április 28. 1.

¹⁴ *A Gráber-ügy a beográdi sajtóban.* Hírlap, 1923. május 1. 2.

¹⁵ *A Gráber-ügy a beográdi sajtóban.* Hírlap, 1923. május 1. 2.

¹⁶ *Iz Vojvodine – Hapšenje dr. Grabera.* Politika, 1923. április 28. 3.

közbiztonsági osztályának vezetője Gráber esetében még a nyomozati vizsgálat során kijelentette, majd a letartóztatása után újlag megerősítette, hogy hamisítványról van szó, és hasonló véleményen volt Nagy Ödön esetében is.¹⁷

A nyilvánosságot felkavaró, sőt a magyar közéletet egyenesen felzaklató ügyben aztán a következő nap a szabadkai törvényszék vádtanácsa a szakértői vizsgálatok alapján bizonyítékok hiányában elrendelte Nagy Ödön és Gráber László, valamint az időközben ugyancsak megvádolt – mint a tárgyalás során kiderült, az ügybe véletlenszerűen belekeveredett, Nagyot és Grábert még csak hírből sem ismerő – zentai borbély, Nagy Benedek esetében az eljárás beszüntetését és szabadlábra helyezését.¹⁸

A *Bácsmegyei Napló* vezércikkében a hatóságok rosszhiszeműségét állította a figyelem fókuszába: „Az európai hírű, államszolgálatban álló szakértő, aki ebben az ügyben szakvéleményt adott, kijelentette, hogy egyízben már megvizsgálta az inkriminált levelet, s már akkor kijelentette a belügyminisztérium államvédelmi osztályának, hogy az durva hamisítvány. Az eljárás tehát olyan okirat alapján indult meg s a Magyar Párt két vezetőjét olyan okirat alapján tartóztatták le, amelyekről ez a nagytekintélyű szakértő az eljárás megindulása s a letartóztatások előtt kijelentette, hogy hamisítvány. [...] A magyarság mély keserűséggel, elmondhatatlan fájdalommal, alig enyhítő kinnal látja, hogy elfogultságból, könnyelműségből, vagy tájékozatlanságból rontják hírét, tépik becsületét és börtönre juttatják vezéreit.”¹⁹ A Magyar Párt szócsöve, a *Hírlap* pedig a Magyar Párt felszámolására tett kísérletként, annak ellehetetlenítéseként értékelte a történeteket. „Ezúttal az ország magyar lakosságának diszkreditálásáról, jogos törekvéseinek, törvényes szervezkedésének meggyanúsításáról van szó. A magyar párt vezérembereinek sikeres kompromittálása megteremtene a lélektani alapját egy olyan bizalmatlansági hadjáratnak, amely az egész magyar kisebbség akcióképességét megbénítaná. Azonban az ilyen tévutakon lopakodó reakció ilyen eszközökkel nem fogja elérni, hogy a magyarság sorai felbomoljanak. Ellenkezőleg: a Vajdaság magyar népe programja becsületességének, céljai alkotmányosságának tudatában annál tömörebb falanxot fog alkot a támadások kivédésére és jogainak kiharcolására.”²⁰

A választási kudarc, majd Gráber és Nagy letartóztatása azonban hónapokra lebénította a Magyar Pártot. Mindezt már a kortársak is érzékelték. A *Bácsmegyei Napló* az ájult tétlenséget kárhoztatva egyenesen arról írt, hogy a Magyar Párt akkor vonult teljes tétlenségbe, amikor a középiskolákról és a tisztviselőkről szóló törvénytervezeteket, valamint az új agrártörvényt tárgyalták a parlamentben. A politikai életből való teljes kivonulással pedig a magyarság gyakorlatilag nem hangoztathatta és nem is fogalmazhatta meg igényeit a szláv elit felé magyar iskolákra, magyar tisztviselők alkalmazása kapcsán, s ugyancsak tétlenül szemlélte, ahogyan a magyarokat kizárták a földigénylők sorából. A szabadkai napilap ér-

¹⁷ Az aláírások szakértői vizsgálata hozza meg a döntést Gráber László és Nagy Ödön ügyében – Szerdán délben érkezik az írásszakértő Beográdból. *Hírlap*, 1923. május 3. 3.; Ma dönt a vádtanács Nagy Ödön és Gráber László ügyében – Gráber aláírását hamisítványnak mondta az írásszakértő – Nagy aláírását tovább vizsgálja. *Hírlap*, 1923. május 4. 3.; Primitív hamisítvány a bordero a hivatalos szakértők véleménye szerint – Dr. Gráber László aláírását esetleg ketten hamisították – Később döntenek dr. Nagy Ödön ügyében. *Bácsmegyei Napló*, 1923. május 3. 3.; Afera dra Grabera. *Politika*, 1923. május 4. 4.

¹⁸ Szabadlábra helyezték Nagy Ödönt és Gráber Lászlót – Csütörtökön délben megszüntették a vizsgálati fogságot dr. Gráber László, dr. Nagy Ödön és Benedek Ernő ellen. *Bácsmegyei Napló*, 1923. május 4. 3.; Ko je falsifikator? *Politika*, 1923. május 5. 3.; Veleidzajnička afera u Subitici: Nađ i Graber pušteni su da se slobode brane. *Vreme*, 1923. május 4. 3.

¹⁹ Szabadlábon! *Bácsmegyei Napló*, 1923. május 4. 1.

²⁰ Szabadlábon. *Hírlap*, 1923. május 5. 1.

zelmileg túlfűtött vezércikkét azzal zárta, hogy az a tény, hogy „a magyarságnak nincs parlamenti képviselete, az a munkát csak nehezebbé, a megmozdulást csak nehezkesebbé teszi, de nem ment fel a munkavégzés alól. Sőt!”²¹ Hasztalan. Bár 1923 őszén a korabeli sajtóban érkeztek szörványos hírek arról, hogy a Magyar Párt vezető politikusai tárgyalásokat folytattak a hatalmon lévő Radikális Párttal, mindezt végül érdemben egyetlen releváns tényező sem erősítette meg.

A tétlenség hónapjai után, 1924. március 9-én a Magyar Párt elnöki tanácsa végre összeült Szabadkán, ahol még mindig csak a választói névjegyzékek körül tapasztalt anomáliák voltak a terítéken. Ugyanakkor a pártvezetőség, érzékelve a párttal szemben erősödő csaldódottságot, a magyar tömegek közhangulatát, arról is döntött, hogy május negyedikén a pártprogram esetleges módosítása mellett Nagybecskerekben tisztújító nagygyűlést fog tartani.²²

A Magyar Párt több hónapos passzivitása, a pártprogram módosításának a szükségessége, illetve a tisztújító közgyűlés sürgető összehívása azonban nemcsak a kedvezőtlen belpolitikai körülmények következménye volt, hanem annak is, hogy 1924 tavaszára már a párton belül is egyre komolyabb nézetellentétek, sőt konfliktusok jelentkeztek a hogyan tovább kérdésében. A belharcok hátterében az állt, hogy a sorozatos kudarcok miatt magán a párton belül is fel- és megerősödött azoknak a hangja, akik a függetlenség feladásával, a szláv pártokba történő integrálódásban látták az előrevivő utat. Ezt jelzi az elnöki tanács által kiadott kommuniké is, amely továbbra is a Magyar Párt függetlenségét tartotta fő prioritásának, elutasítva a szláv pártokba való beolvadást.²³

A kulisszák mögött azonban tovább folytatódott a Magyar Párt politikusaira nehezedő nyomásgyakorlás. Sántha György pártelnök is erre utalt, amikor kijelentette, hogy semmilyen kompromisszumot nem köthet a Magyar Párt addig, amíg nem biztosítják a nemzeti kisebbségek számára a számarányuknak megfelelő parlamenti mandátumot.²⁴

Sántha egyértelmű nyilatkozatára nem váratott magára sokáig a válasz. A kormány – mint az később kiderült, jogilag is megkérdőjelezhető módon – arra hivatkozva, hogy a Magyar Párt működése irredenta tendenciák felkeltésére alkalmas, az 1879. évi magyar egyesülési rendelet alapján egy nappal annak megtartása előtt betiltotta a Magyar Párt nagygyűlését, a pártot magát pedig feloszlatta.²⁵ A névtelenségük megőrzését kérő, a magyar sajtónak nyilatkozó radikális képviselők a feloszlatással kapcsolatban nyíltan meg-

²¹ *Hol a Magyar Párt?* Bács megyei Napló, 1923. július 20. 1.

²² *Becs kerekben tartja a Magyar Párt ez évi nagygyűlését – Huszezer magyar választó maradt ki a névjegyzékből – Az országos Magyar Párt elnöki tanácsának ülése.* Bács megyei Napló, 1924. március 10. 1.

²³ *Május negyedike hívják össze a Magyar Párt közgyűlését – Népgyűlést is tartanak Becskerekben – A közgyűlést előkészítő elnöki tanácsülés dönt a programmódosítás kérdésében.* Bács megyei Napló, 1924. március 15. 2.

²⁴ *Csak a magyarság parlamenti képviselete dönthet az országos pártokkal való együttműködésről – Sántha György dr. válasza a közeledést kereső pártoknak – A Magyar Párt elnökének nyilatkozata a becs kerekben közgyűlés előkészítéséről és a baranyai magyarság megszervezéséről.* Bács megyei Napló, 1924. április 6. 2.

²⁵ *Pred skorim rešenjem krize – Kombinacije opozicije o izlazu iz krize – Vladine naredbe protiv mađarski političkih organizacija – Očekuje se slične mere i protiv nemaca.* Vreme, 1924. május 5. 1.; *Govori se o koncentracioj vladi – Vlada protiv mađara.* Politika, 1924. május 4. 2.; *Kriza se razvija na sastavu radne vlade – Juče je razvoj krize pokazao da Pašičev zahtev o izborima ispada iz svake kombinacije – Vlada je zabranila mađarski zbor u B. Bečkerek.* Pravda, 1924. május 4. 1.

mondták, hogy ennek oka elsősorban az, hogy a Magyar Párt nem volt hajlandó betago­lód­ni a kormánypártba: „...az elmúlt öt év alatt módjuk lett volna a nemzetiségeknek, úgy a magyaroknak, mint a németeknek tetteikkel bizonyítani, hogy a nekik biztosított szabad­­sággal teljesen lojálisan fognak élni, és nem fogják azt az uralkodó nemzet elleni szervezke­­désre felhasználni. Ehelyett az történt, hogy mihelyt erre megnyílt a lehetőség, külön nem­zetiségi pártokba szervezkedtek. Hogyha akadtak volna vezető egyéniségek, akárcsak egy is, a németek vagy a magyarok között, akik beléptek volna az államalkotó pártoknak előttük nyitott kapuin, ma kétségtelenül más lenne a helyzet.”²⁶

A Magyar Párt betiltása Budapesten az országgyűlésben is szóba került, miután Ugron Gábor²⁷ képviselő május 15-én interpellációt nyújtott be. Daruváry Géza²⁸ külügyminiszter válaszában óvatosan fogalmazott. Arra mutatott rá, hogy elvileg ugyan a Magyar Párt fel­oszlata Jugoszlávia belügye, ugyanakkor azzal a délszláv állam megsértette, sőt egyene­sen megszegte a kisebbségi szerződés több szakaszát.²⁹

Hogy a Magyar Párt betiltása ellenkezett a nemzetközi szerződésekkel, azzal egyébként a szerb kormánypárti tisztviselők is tisztában voltak, de a név nélkül nyilatkozó magas­rangú szerb politikusok továbbra is makacsul kitartottak amellett, hogy a nemzetiségek – elsősorban a magyarok és a németek – politikai elitje integrálódjon a már meglévő szerb pártok valamelyikébe: „Ami azt illeti, hogy a feloszlattott Magyar Párt helyett új párt alakul­jon, az ellen semmi kifogás nem lehet. Ilyen új párt megalakításánál azonban az a fő elv, hogy a párt ne a nemzeti kisebbségek, hanem az állameszme jegyében működjék, és – ha csupán elvben is – lehetővé tegye, hogy a pártba más nemzetiségűek is beléphessenek. A nemzeti kisebbségeknek is jogukban áll pártot alakítani, de azt ne nemzetiségi, hanem libe­rális, demokrata, radikális, vagy bármilyen más néven alakítsák meg. Az a fő, hogy az új párt elnevezése és keretei az állameszméhez igazodjanak. A nemzeti kisebbségek azonban csatlakozhatnak egy más fennálló másik párthoz is: tehát a politikai szervezkedésnek nincs akadálya a kisebbségek számára.”³⁰

A feloszlattással egyértelművé vált a Magyar Párt súlyos belső válsága, amelyet már a közvélemény előtt sem lehetett tovább titkolni. Június első felében a Magyar Párt vezetői – Sántha György, Király Károly, Falcione Árpád,³¹ Streliczky Dénes,³² Szántó Gábor, Gálffy

²⁶ *A nagygyűlés betiltása után – A Magyar Párt az államtanács­hoz fordul jogorvoslatért – A vajdasági radikálisok a kormány intézkedéséről – A kormány a magyar nemzetiségi törvényt lépte­ti életbe a Vajdaságban.* Bácsmegyei Napló, 1924. május 5. 1.

²⁷ Ugron Gábor (Marosvásárhely, 1880. január – Bakonybél, 1960. október 27.) 1918. március 6-tól Erdély királyi biztosa. 1918. november 19-én a Székely Nemzeti Tanács egyik megalapítója. 1919-ben a Szabadelvű Párt egyik alapítója, 1920 februárjától országgyűlési képviselő volt. A két világ­háború között számos köztisztviséget látott el. 1944 októberében a Gestapo letartóztatta. A kommu­nista hatóságok 1951-ben Jászboldogházára telepítették ki.

²⁸ Daruváry Géza (Budapest, 1866. január 12. – Budapest, 1934. augusztus 3.) 1922. június 16. és 1923. június 11. között igazságügyi miniszter, majd 1922. december 19. és 1924. október 7. között a Bethlen-kormány külügyminisztere volt.

²⁹ *A jugoszláviai Magyar Párt betiltása a magyar nemzetgyűlésen – Daruváry külügyminiszter válasza Ugron interpellációjára.* Hírlap, 1924. május 14. 4.

³⁰ *Hivatalos nyilatkozat a kormány új nemzetiségi politikájáról – Miért tiltották be a Magyar Pár­tot.* Bácsmegyei Napló, 1924. május 7. 2.

³¹ Falcione Árpád (Zombor, 1875. október 4. – ?) jogot Bécsben, Pozsonyban és Pesten hallgatott. 1901-ben ügyvédi diplomát szerzett. Az 1906–1910-es országgyűlésben munkapárti képviselő volt. Az 1920-as években a Magyar Párt egyik szervezője, vezetője. 1942. február 9-én behívasos alapon a magyar országgyűlés tagja lett.

Görgy és Csettle János – megbeszéléseket folytatottak Dragoslav Đorđević szabadkai főispánnal, valamint Marko Jurić és Jovan Radonić szabadkai radikális politikusokkal. Bár az ezzel kapcsolatos nyilatkozatok visszafogottak voltak, azokból mégis arra lehetett következtetni, hogy a megbeszélések fókuszában a Radikális Pártba történő esetleges beolvadás állt.³²

Mindez nem sokkal később egyértelművé is vált. Időközben Sántha bekapcsolta a tárgyalásokba Deák Leót is. Jó oka volt erre, mert a párton belül ekkorra már egyértelműen két frakció formálódott. Szántó Gábor mellett Gálffy György és Csettle János voltak annak az áramlatnak a képviselői, amely a Radikális Pártba való feltétel nélküli beolvadást támogatta. Ezzel szemben Sántha György, Falcione Árpád, de Deák Leó³⁴ is azon a véleményen volt, hogy a radikálisokkal való minden további lehetséges együttműködés kialakításának a kiindulópontja a betiltott Magyar Párt újbóli engedélyezése. A tárgyalások ennél a pontnál megszakadtak, s mindez végül a Magyar Pártból való tömeges kilépésekhez vezetett. Gálffy és a körjeje tömörülők rövidesen – arra hivatkozva, hogy a kisebbségi magyarság ügyében érdemi eredményeket csak a szerb tömegek által a legnagyobb bizalmat élvező, a döntéshozatalban kulcsszerepet játszó kormánypárt magyar frakciójaként lehet elérni³⁵ – elhagyták a Magyar Pártot, s kollektíven beléptek a Radikálisokhoz.³⁶

Ákárcsak az 1920–1923 közötti időszakban, a gyakran változó belgrádi kormányzatoknál a magyar kérdés egészen 1925 végéig a szerb pártok egymással szembeni konfrontációjában, egymás elleni harcában is szerepet kapott. Hogy a Magyar Párt végül is elkerülte a végleges és teljes ellehetetlenítést, abban egészen biztosan közrejátszott az is, hogy 1924. július 27-én megbukott a kisebbségi Pašić-kormány, illetve Pribičević útja végérvényesen elvált a Demokrata Párttól. Augusztus második felében az Ellenzéki Blokkból álló, mérsékelt – a horvátokkal és a kisebbségekkel is a kompromisszumot kereső – Ljubomir Davi-

³² Strelitzky Dénes (Baja, 1888. július 3. – Szabadka, 1953. január 21.) jogi tanulmányait Budapesten végezte, ezt követően Szabadkán nyitott ügyvédi irodát. A Magyar Párt egyik alapítója, a kisebbségi magyarok egyik jogi képviselője volt. A kisebbségi magyar művelődési egyesületek, lapok és folyóiratok oszlopos támogatója, működtetője. A harmincas években fontos szerepe volt a magyarországi titkos pénzügyi támogatások célba juttatásában is. A második világháború alatt nem vállalt közéleti szerepet.

³³ *Tárgyalások indultak meg a magyarság új politikai szervezkedése érdekében – Konferencia az új subotcai főispánnál.* Bács megyei Napló, 1924. június 11. 2.

³⁴ Deák Leó (Kula, 1888. január 14. – Újvidék, 1945. november 16. után) jogi oklevelet Budapesten szerzett, majd Zomborban nyitott ügyvédi irodát. A Magyar Párt egyik alapítója, annak titkára. Várady Imrével és Strelitzky Dénessel együtt annak a hármasnak volt a tagja, amelyik a húszas, de elsősorban a harmincas években Belgrádban személyesen járta ki a magyarok számára fontos kérdések megoldását. 1927-től a tartományi gyűlés tagja. Rendszeresen írt a korabeli lapokba, pénzügyileg is támogatta a *Vajdasági Írás* folyóirat megindítását, később pedig a *Kalangya* munkatársa volt. Az 1941-es újabb impériumváltást követően mint mérsékelt politikust Bács–Bodrog vármegye főispánjává nevezték ki. Az első között követelte az 1942-es újvidéki rassza leállítását, a történetek kivizsgálását. Magyarország náci megszállása után tisztségéből leváltották, majd 1945. november 1-jén az új jugoszláv hatalom koncepciós perben háborús bűnösneként halálra ítélte, s az ítéletet 1945. november 16-a után végrehajtották. Rehabilitációja a mai napig nem történt meg.

³⁵ *Megszakadtak a tárgyalások a subotcai főispán és a magyarság vezetői között – Magyar radikális-párt alakításáról folynak tanácskozások.* Bács megyei Napló, 1924. június 25. 2.

³⁶ Erre utal a *Bács megyei Napló* 1924. január 6-i számában a Magyar Párt prominens képviselőinek a letartóztatásával kapcsolatos híradás, ahol Gálffy már mint a Radikális Párt képviselője nyilatkozott a lapnak. *Letartóztatták a magyar párt subotcai vezetőit – A Hírlap egyik elbocsátott alkalmazottjának följelentése alapján indult meg az eljárás.* Bács megyei Napló, 1925. január 6. 3.

dović vezette kormánykoalíció a magyar kérdésben nyitottságot mutatott az önálló magyar politikai párttal kapcsolatos addigi merev elutasító álláspont felülbírlására. Ennek következtében a kormányváltást követően Marko Čemović belügyi államtitkár, meglepettetten a Magyar Párt működésének újbóli engedélyezését, még azt is elismerte, hogy annak betiltása alkotmányellenes volt.³⁷

Bármennyire is úgy tűnt, hogy a kisebbségi kérdésben kedvezőbb szelek kezdtek fújni Belgrádban, magának a pártnak az engedélyezése húzódozott, s a belső ellentétek újólag kiéleződtek. Éppen csak sikerült elkerülni a pártszakadást, a Magyar Párt működésének újbóli engedélyezésének kérdése ürügyén ismételten két, egymással merőben ellentétes vélemény uralta a pártvezetőséget. A vita lényege az volt, hogy a megváltozott politikai viszonyok közt, amikor a radikálisok és Pribičević is átmenetileg kiszorultak a kormányzásból, a magyar vezetők milyen lépéseket tegyenek a párt újbóli engedélyezésének az érdekében. Az egyik álláspont szerint a kisebbségi magyarság továbbra sem volt abban a helyzetben, hogy bármi érdemlegeset tehessen, ráadásul a belpolitikai állapotok is képlékenyek voltak, ezért a legcélszerűbbnek a kivárást, a passzivitás fenntartását vélte egészen addig, amíg a regnáló hatalmi pártok nem keresik az együttműködést. A másik opció viszont éppen ellenkezőleg; az aktív fellépést sürgette, annál is inkább, mert hirdetői azon a véleményen voltak, hogy a kisebbségek, beleértve a magyarok ismételten sokasodó sérelmeinek – az iskolakérdés, az agrárreform, a felgyorsuló kivándorlás, a választói névjegyzékek anomáliája, a magyar tisztviselők elbocsátása – az orvoslása csak aktív politikával érhető el.

Mindezt végül az események előrehaladása magától megoldotta. Szeptember 3-án a párt vezetői Szabadkán ismertették a közvéleménnyel, hogy Davidović miniszterelnök a következő napon fogadja a párt képviselőit.³⁸ A Sántha György, Várady Imre,³⁹ Gráber László, Deák Leó, Törley Bálint⁴⁰ és Csettle János összetételű küldöttség másnap Belgrádban először Marko Čemović államtitkárral, majd ezt követően a miniszterelnökkel találkozott. A rövid, ugyanakkor kellő távolságtartást felmutató megbeszélések a magyar kisebbség sérelmeinek ügyében lényegi előrelépést végül nem hoztak, de a magyar küldöttség az adott körülmények között mindent összevetve elégedetten távozhatott. Davidović ugyanis ígéretet tett arra, hogy eljár a Magyar Párt újbóli működésének az ügyében.⁴¹ Három nappal később, szeptember 8-án Čemović államtitkár ismét magához hívatta a Magyar Párt vezetőit,

³⁷ Szerdán döntenek a Magyar Párt működésének engedélyezéséről – A Magyar Párt beadványának referense nyilatkozott a Hírlapnak. Hírlap, 1924. augusztus 20. 3.

³⁸ A magyarság vezetői Beogradban tárgyalnak a Magyar Párt engedélyezése ügyében – Győzött az aktivitás követelése – Az iskolarendelet érdekében is el fognak járni. Bácsmegyei Napló, 1924. szeptember 4. 3.

³⁹ Várady Imre (Katalinfalva, 1867. március 11. – Nagybecskerek, 1959. március 6.) jogi tanulmányait Budapesten végezte, ezt követően Becskereken nyitott ügyvédi irodát. 1905-től a Függetlenségi Párt országgyűlési képviselője volt. A Magyar Párt egyik alapítója, vezető politikusa. 1927-től országgyűlési képviselő Belgrádban, 1939-ben jugoszláv szenátor. Jó kapcsolatokat épített ki mérsékelt szerb politikusokkal. Deák Leó és Streliczky Dénes mellett a délvidéki magyarok ügyeinek az egyik úgynevezett kijáróembere volt. A második világháború alatt nem kapcsolódott be a politikai életbe, 1945 után pedig a közéletből is visszavonult.

⁴⁰ Törley Bálint (Szabadka, 1885. – Budapest, 1940. december 11.) a Kassai Gazdasági Akadémián szerzett oklevelet. A Magyar Párt egyik alapítója volt. Később Magyarországra távozott. 1938-ban kereskedelmi és közlekedésügyi államtitkárrá nevezték ki. 1939–1940-ben a MÉP tagjaként Veszprém város országgyűlési képviselője.

⁴¹ Visszaállítják a Magyar Pártot – A magyarság kiküldöttjei a miniszterelnöknél. Torontál, 1924. szeptember 6. 1.

s közölte velük, hogy a Belügyminisztérium felfüggesztette a párt feloszlását elrendelő miniszteri határozatot.⁴²

A magyar sajtó lelkesedve, emelkedett, már-már patetikus hangnemben írt minderről. A párt elnökségi tagjai azonban visszafogottan és mértéktartóan nyilatkoztak a hogyan továbbról. Várady Imre első nyilvános megszólalásában arról beszélt, hogy az engedélyezés után majd új munkarendet fognak meghatározni, ezt követően megtartják a kényszerűségből elmaradt nagygyűlést, s itt fognak dönteni arról is, hogy szükséges-e esetleg revízió alá venni a párt eddigi programját.⁴³ Pár nappal később azt is bejelentette, hogy a tisztújító közgyűlést vélhetőleg október végén vagy november elején rendezik meg az eredeti helyszínen – Nagybecskerekben.⁴⁴

Éppen hogy csak engedélyezték a párt újbóli működését, ismét felszínre kerültek a belső sűrűlódások, törésvonalak, sőt a modern antiszemitizmus kérdésében látványosan ki is éleződtek. Mindez nem volt új keletű, ugyanis a Magyar Párt 1922-es alapítása óta menetrendszerűen visszatérő téma volt a zsidóknak a Magyar Párton belüli szerepe, helyzetük, befolyásuk, súlyuk, amit elsősorban a párton belüli újvidéki jobboldali értelmiség, a *Délbácska* napilap körül tömörülők tartottak napirenden.

Bár a zsidókérdés kiújulását a párt elnöksége egy ideig igyekezett eltusolni, végül a vidéki szervezetekben felerősödő szélsőjobboldali megnyilvánulások hatására, amikor a párton belüli jobboldali frakciók a pártprogram esetleges módosítása kapcsán abba a vallási elmentén alapuló küzdelem beemelését is sürgették, az elnöki tanács tagja, Deák Leó kénytelen volt nyilvánosan állást foglalni. Deák szerint mindez egyenesen annak az elvnek a feladását jelentette volna, amely a Magyar Pártot vallási, társadalmi helyzettől függetlenül minden, a délszláv államban élő magyar érdekérvényesítő pártjaként határozta meg. Deák azt is egyértelművé tette, hogy sem ő, sem pedig az elnökség többi tagja nem fog engedni annak a nyomásgyakorlásnak, amely a zsidóknak a pártból való kiszorítását szorgalmazta. „Erőnk az egységben van, azért ezt minden áron meg is kell őriznünk – bárhonnán jöjjön is a támadás. A Magyar Párt sem elvi, sem taktikai alapon nem volt és nem is lehet antiszemita. Amint a katolikus vagy protestáns magyarok közt nem tesz és nem tehet különbséget a Magyar Párt, úgy nem tehet megkülönböztetést a keresztény és zsidó magyarok között sem, mert bennünket a vallás vagy valamely vallási sérelem, ha nem azonos nemzetiségünk és népkisebbségi sorsunkból folyó sérelmeink hoztak össze, amelyeket egyképpen érez a zsidó vagy katolikus vallású jugoszláviai magyar. Mi minden magyarban a fajtájához ragaszkodó magyart látjuk, és különbséget csak annyiban teszünk magyar és magyar között, hogy kultúránkért, gazdasági helyzetünk megerősítéséért és nyelvünk jogaiért folyó kemény, de lojális harcunkban vállalt-e velünk közösséget vagy sem. Nem akarom itt most sorban előhozni azon zsidó vallású bajtársaink neveit, kikkel a Magyar Párt létrehozásán, megalakításán és megszilárdításán az első percektől kezdve vállvetve küzdöttünk [...] Szüksége van pártunknak a jugoszláviai zsidó vallású magyarságra már csak a benne rejlő különös intellek-

⁴² *A kormány engedélyezte a Magyar Párt működését – A belügyminiszter felfüggesztette a feloszlató rendelet végrehajtását – A BBB ügyosztály főnöke már elküldte a határozatot a Magyar Párt vezetőségének.* Bácsmezei Napló, 1924. szeptember 9. 1.

⁴³ Uo.

⁴⁴ *Október végén tartja meg a Magyar Párt becskerei nagygyűlést – Dr. Várady Imre nyilatkozata.* Bácsmezei Napló, 1924. szeptember 12. 3.

tuális és kulturális értéknél fogva is, de leginkább azért, mert a párt munkájában való akár közvetett, akár közvetlen munkájával magyar nemzetiségének adja tanújelét.”⁴⁵

1924. október 15-én azonban megbukott a Davidović vezette kormány, s a november 6-án alakított, eleve kisebbségben lévő, *de facto* ügyvezető kormányként funkcionáló harmadik Pašić–Pribičević kabinet a magyar kérdést illetően ott folytatta, ahol abbahagyta: visszatért a furkósbot politikához.

Amikor végérvényesen eldőlt, hogy 1925. február 8-án választások lesznek, Belgrád a magyar kérdésben ismét az erő politikája mellett döntött. Ezt már előrevetítette az a hír, amely közvetlenül a Magyar Párt tisztújító kongresszusa előtt jelent meg, s amely szerint Božidar Maksimović⁴⁶ belügyminiszter fontolgatta a Magyar Párt újbóli feloszlátását.⁴⁷ Bár erre végül nem került sor, a november 8-ára tervezett tisztújító közgyűlés megtartását néhány órával annak kezdése előtt formai okokra hivatkozva ismételten betiltotta a kormány.⁴⁸

A tisztújítás elmaradása egyben a belső konfliktusok elrendezését, a párt belső konszolidálását is meggátolta, s éppen ellenkező folyamatok indultak be: a választásokra történő jelöltállítás újabb alkalmat teremtett a különböző frakciók belharcának a kiéleződésére. A párt prominensei a belső konfliktusok feloldására a kompromisszum irányába kívántak elmozdulni. Abban állapodtak meg, hogy Szabadkán, Zomborban és Újvidéken a Magyar Párt önállóan fog fellépni. Az első gondolatok abba az irányba vezettek, hogy a szabadkai listát Várady Imre, a zomborit Deák Leó, míg az újvidékit Szlezák Rezső⁴⁹ vezetné. Grábert a topolyai járásban indították volna, míg Zentán a két erős, egyenként is komoly támogatottsággal bíró Csettle János és Keceli Mészáros Ferenc közötti dilemmát kellett áthidalni. A párt vezetése arra is törekedett, hogy azoknak a magyaroknak a támogatását is megnyerje, akik nem a kormányzó radikálisok irányába orientálódtak, de tartózkodó vagy elutasító álláspontot képviseltek a Magyar Párttal szemben. Ezt a korántsem lebecsülendő számú szavazatot jelentő tábor a Magyar Párttal szemben addig következetesen elutasító távolságot tartó Pleszkovics Lukácson⁵⁰ keresztül kívánták megszólítani, s felajánlották neki a magyarkanizsai járás képviselő-jelölti helyét.⁵¹

⁴⁵ *A Magyar Párt az antiszemitizmus ellen – Dr. Deák Leó nyilatkozata a Hírlapnak a zsidókérdésről.* Hírlap, 1924. szeptember 19. 1.

⁴⁶ Božidar Maksimović (Knić, 1886. március 1. – Belgrád, 1969. július 18.) radikális párti politikus. 1924-ben az ő nevéhez köthető a Horvát Köztársasági Parasztpárt betiltása. A két világháború közötti időszakban több minisztérium élén állt. 1924. november 6. és 1927. április 17. között belügyminiszter, 1929. január 6. és 1932. január 5. között kultuszminiszter, 1932. január 5. és 1932. július 2. között igazságügyi miniszter, 1932. július 2. és 1932. november 5. között tárcanélküli miniszter, 1932. november 5. és 1934. november 11. között ismét igazságügyi miniszter, majd 1939–1940-ben oktatási miniszter volt.

⁴⁷ *Megkezdődik a választási harc – Hír szerint november 15-én ül össze a parlament – Február közepére várják a választások kiírását – Sürgősen kicserélik a főtisztviselőket – A blokk kiáltványa – A kormány revízió alá veszi a Magyar Párt működésének engedélyezését.* Bácsmezei Napló, 1924. november 8. 1–2.

⁴⁸ *A kormány betiltotta a Magyar Párt közgyűlését.* Torontál, 1924. november 11. 1.

⁴⁹ Szlezák Rezső (? – ?) ügyvéd, 1920. december 12. és 1923. április 30. között az újvidéki *Délbácska* napilap főszerkesztője. A Fáth Ferenc apátplébános köréhez tartozó Szlezák a Magyar Párt jobboldali szárnyának volt a tagja.

⁵⁰ Pleszkovich Lukács (Szabadka, 1872. június 18. – Szabadka, 1927. november 22.) a szabadkai Nép kör Magyar Művelődési Egyesület alapító tagja, az ellenzéki *Friss Újság* társszerkesztője volt. 1918-ban főispán-kormánybiztossá nevezték ki. Személyi konfliktusok és ideológiai ellentétek miatt nem vett részt a Magyar Párt alapításában, s 1922-ben a Nép kör éléről is lemondott. Az impéri-

Pleszkovics azonban nem lelkesedett a felkérésért, sőt határozottan megüzte a Magyar Párt vezetőinek, hogy mit is gondol minderről. Elsősorban azt sérelmezte, hogy a Vajdaság autonómiájával kapcsolatos elgondolásait a Magyar Párt vezetői hevesen támadták, s annak ellenére vádolták a magyar egység megbontásával, hogy nem is volt a párt tagja. Pleszkovics megítélése szerint a Magyar Párt a választói névjegyzékek összeírása kapcsán sem tett meg minden tőle telhetőt, sőt éppen ellenkezőleg: „Ha itt az én irodámban nem írják össze a választói névjegyzékből kimaradottakat, úgy senki se törődne ezzel, mert a magyar párt irodájába hiába mennek, ott nem találnak senkit.”⁵² A felkérést személyes sérelmeinek a nyilvános felsorolásával, valamint a Magyar Párt egyes, meg nem nevezett vezetőit önkényeskedőnek nevezve végül azzal utasította el, hogy az őshonos szláv választókat csak teljes ellenzéki, tehát a szláv pártokkal közösen kialakított összefogással, egy autonomista programmal lehetne megnyerni, s egy ilyen választási koalícióban a magyar kisebbségi kérdések hangoztatása inkább csak szavazatokat vinne, semmint hozna.⁵³

Pleszkovicsot tehát nem sikerült megnyerni a Magyar Párt ügyének, s további problémák is adódtak a jelöléséknél. Az izraelita vallású Gráber indításával a párt jobbszárnyának komoly fenntartásai voltak, s komoly támadást indítottak a jelölése ellen. Mindez azzal kezdődött, hogy november 26-án a *Délbácska*, amely már évek óta averzióval tekintett a párt szabadkai vezetőire és a zsidóknak a Magyar Párton belüli erős befolyására, éles kirohanást indított Gráber László ellen, azzal vádolva őt, hogy képviselőségének a bebiztosítása érdekében, a párt vezetőségének tudta nélkül Pleszkovics Lukáccsal és a Radikális Párttal szövetkezve elárulta a délvidéki magyarság érdekeit.⁵⁴ A *Délbácska* vádjaira Nagy Ödön, a Magyar Párt ügyvezető elnöke védte meg Grábert, aki habitusához híven, indulatosan reagált a *Bácsmegyei Napló* hasábjain. Az újvidéki lapot és a köré csoportosuló jobboldali értelmiséget azzal vádolta, hogy a Gráber elleni támadás csupán a délbácskai magyar elit egymás közötti hatalmi harcának az egyik mozaikdarabja, amelynek a fő célja Gráber félreállítása mellett az utolsó magyar polgármester, Profuma Béla⁵⁵ közéleti kiiktatása volt.⁵⁶

Nagy Ödön válaszát követően megindult az a hetekig tartó sárdobálás, ami aztán elmélyítette a Magyar Párton belüli ideológiai törésvonalakat: „A Délbácska a maga felfogásával nem tartja összeegyeztethetőnek, hogy vitát kezdjen azzal a lappal, amelynek a vajdasági magyarsághoz nyilvánvalóan semmi köze. Azt a durva hangot azonban, amelyben a B.N. impertinenciája már önmagát múlja felül, egyszer s mindenkorra visszautasítjuk úgy a magunk, mint mindazok nevében, akik a magyar sajtót még véletlenül sem tévesztik össze azzal a liberálisnak csúfolt sajtótermékkel, amely a Vajdaság területén Bácsmegyei Napló el-

umváltás után szorgalmazta a mérsékelt szlávokkal való politikai együttműködést, látószögének fókuszába a Vajdaság autonómiájának a kérdése állt. 1925-ben autonomista programmal a Pribečević nélküli Demokrata Párt listáján lett országgyűlési képviselő.

⁵¹ *A magyar párt készülődései a jelölésekre – A párt valószínűleg csak a bácskai kerületekben állít önálló listát.* Bácsmegyei Napló, 1924. november 20. 3.

⁵² *Az első csetepaté a magyarság választási frontján – Mit mondott és mit tett Pleszkovics Lukács? Kavarodás egy elhangzott és egy megírt nyilatkozat körül.* Bácsmegyei Napló, 1924. november 26. 2.

⁵³ Uo.

⁵⁴ *Miért jelölik Gráber Lászlót Topolyán? A szubotikai magyarság frakciókra szakad a jelölések miatt – Miért akarják jelölni Pleszkovics Lukácsot? Délbácska*, 1924. november 26. 3.

⁵⁵ Profuma Béla 1914 és 1918 között volt Újvidék polgármestere. Életrajzát nem sikerült rekonstruálni.

⁵⁶ *Az első magyar vadlista – A Délbácska megalakított a „Lukácsok pártját” – Pleszkovics Lukács-tól Vukov Lukácson keresztül Slezák Lukácsig.* Bácsmegyei Napló, 1924. november 27. 2.

nevezés alatt egy vegyeskereskedés erkölcsi nívójára igyekszik lezüllesztetni a magyar közvéleményt. [...] Ha mi különbséget teszünk Gráber László és Pleszkovics Lukács, Profuma Béla és Szlezák Rezső között, tudjuk, hogy miért tesszük. [...] A magyar tömegek hozzánk kétségtelenül közelebb állnak, mint azokhoz a nevekhez, amelyek »szimpatikusak« a prepotens szuboticaai közlőny előtt. Végezetül még csak ennyit: A Délbácska nem tűr semmiféle terrort. Liberális terrort legkevésbé. [...] A Bács megyei Naplóhoz semmi közünk, vele semmi dolgunk. Csak önvallomást teszünk, amikor ideírjuk: A novisadi magyarság a saját akaratának érvényesítésén és a maga meggyőződésének követésén túl elégtételt vesz akkor, amikor elveti a Bács megyei Napló protezsztjait.”⁵⁷ A jelöltállítás örve alatt megindult ideológiai leszámolásba végül a *Hírlap* is beszállt – egyedül a nagybecskereki *Torontál* igyekezett abból kimaradni –, s a választási kampány kellős közepén az amúgy is végletekig megosztott Magyar Párt immáron három jól beazonosítható – a jobboldali, a középutas/liberális, valamint a Radikális Párttal fúzióra és a párt önállóságát feladni kész – frakcióra szakadt. Az egymással való csatározás, a belső megosztottság kulminálódása és a választási kampány hevében pedig Belgrád a megfélemlítés jelzésértékű jeleként újólág erőt demonstrált.

December 12-én Baranyában minden előzmény nélkül letartóztatták a Magyar Párt főtitkárát, Csettle Jánost,⁵⁸ majd 1925. január 5-én a szabadkai rendőrség kapva kapott a *Hírlap* egyik elbocsátott munkatársa – Fürth Lajos⁵⁹ – feljelentésén. Az állás nélküli újságíró azzal vádolta egykori munkaadóját, a *Hírlapot*, hogy azt a magyar hatóságok támogatják anyagilag. A rendőrség először Striczky Dénest fogta le. Rövidesen Sántha Györgyöt, Nagy Ödönt, Fischer Jákót,⁶⁰ Székely Áront, Birkáss Gyulát, Csiszéri-Nagy Samut, Nojcsek Gézá, Ruby Gyulát és a Magyar Párt potenciális jelöltjeit, összesen mintegy 20 embert. A hatóságok házkutatásokat is tartottak, s lefoglalták a *Hírlap* üzleti könyveit, feljegyzésit.⁶¹ A következő napon Deák Leót és Szántó Róbertet⁶² is letartóztatták. Dorđević Dragoslav

⁵⁷ „Kisorsolt” magyar jelöltek – Mit akar a novisadi magyarság? Délbácska, 1924. november 28. 1.

⁵⁸ Három napig letartóztatásban a Magyar Párt főtitkára. *Torontál*, 1925. december 16. 2.

⁵⁹ Fürthöt névvel említi a *Torontál* a témával foglalkozó 1925. január 10-i cikkében. A „*Hírlap*” körüli bonyodalom. *Torontál*, 1925. január 10. 3.

⁶⁰ Fischer Jákó (Zenta, 1868. – Szabadka, 1939.) jogi végzettséget szerzett, 1906 és 1908 között az ellenzéki *Függetlenség* című politikai lap felelős szerkesztője volt. Az impériumváltás után a Magyar Párt egyik kezdeményezője, annak alapítója. A szabadkai magyar zsidók egyik vezéregyéniségeként mindvégig szorosan együttműködött Fenyves Ferencsel, a *Mínerva* nyomda és a *Bács megyei Napló* tulajdonosával. Elutasította a cionizmust, a magyar zsidókat a magyar nemzet tagjaként definiálta. A korszakban állandó szerzője volt a *Hírlapnak* és a *Bács megyei Naplónak*, valamint a *Vajdaság* című lapnak és a *Jogélet* magazinnak.

⁶¹ Letartóztatták a magyar párt subotica vezetőit – A *Hírlap* egyik elbocsátott alkalmazottjának följelentése alapján indult meg az eljárás. *Bács megyei Napló*, 1925. január 6. 3.

⁶² Szántó Róbert (Verbász, 1891. február 9. – Budapest, 1941. június 28.) teológiai tanulmányait Pozsonyban végezte, majd a budapesti Deák téri evangélikus templomban volt lelkész. A Magyar Párt egyik alapítója, majd a párt hivatalos sajtóorgánumának, a *Hírlapnak* a főszerkesztője. 1928-ban a *Vajdasági Írás* folyóirat egyik szerkesztője Szenteleky Kornél, Borsodi Lajos, Csuka Zoltán, Kohlmann Dezső és Draskóczy Ede mellett. 1929-ben a jugoszláv hatóságok kiutasították az országból. Budapesten telepedett le, ahol a Délvidéki Revíziós Liga egyik vezetője lett. Életét egy valószínű fanatikus oltotta ki 1941-ben.

szabadkai főispán pedig azzal vádolta meg a Magyar Pártot, hogy annak vezetői és a *Hírlap* szerkesztőségének egyes tagjai összeköttetésben álltak Budapesttel.⁶³

Ezzel teljessé vált a belharcoltól amúgy is legyengült Magyar Párt belső agóniája. Bár január 10-én bizonyítékok hiányában a bíróság elrendelte a letartóztatottak szabadlábra helyezését,⁶⁴ a *Hírlap* körüli bonyodalmak nem értek véget. A választási kampány finisében, egy nappal a választások előtt, február 7-én Albe Malagurski⁶⁵ polgármester végül nemzetiségi, felekezeti és osztály elleni izgatás vádjával betiltotta a lap szabadkai árusítását, s ezzel párhuzamosan a rendőrség a kinyomtatott példányokat elkobozta.⁶⁶

Ilyen előzmények után a súlyos belső konfliktusoktól terhelt, sőt egyenesen megrendült, hivatalos sajtója nélkül maradt, de a hatalom által is ellehetetlenített Magyar Párt a választásokon 11 059 szavazattal katasztrofális vereséget szenvedett – nem jutott be a parlamentbe, s ezzel a délvidéki magyarság 1923 után immáron másodszorra politikai érdekvérvényesítési lehetőség nélkül maradt.

Az addig sohasem látott erőszakkal kísért választások a Pribičevićtel megerősített Radikálisok győelmét hozták, de a belső válságtól, frakcióharcoltól szenvedő demokratáknak is sikerült megállniuk a lejtőn. Ennek ellenére a Stjepan Radić által vezetett Horvát Köztársasági Paraszt Párt is jól szerepelt.⁶⁷ Az 1925-ös választások arra is rámutattak, hogy bár a belgrádi centralista köröknek az erőszakkal ugyan sikerült többségi pozíciókat szerezniük a parlamentben, ennek ellenére az ország politikai élete immáron végérvényesen az etnikai pártokba tömörült nációk közötti nacionalista harc színterévé alakult. Mindez determináló következményekkel járt a magyarokra nézve. Az elkövetkező hetek, hónapok a Magyar Párton belüli erőteljes erjedés kulminálódását s egy új, minden szempontból fájdalmas és nehéz útkeresés időszakát hozták magukkal. Messze volt még s nagyon távolinak tűnt a vihar elcsendesedése.

*

A délvidéki magyarság számára az 1923–1925-ös, vagyis a két választások közt eltelt időszak a korabeli várakozások ellenére nem hozta, nem hozhatta el a megnyugvást, a többségi szerb pártokkal való konszolidált viszonyt, a politikai, de a kisebbségi érdekvérvényesítés lehetőségét is, a magyar kisebbséget sújtó állampolitikai intézkedések sorának a megállítását, azok esetleges visszafordítását. Éppen ellenkezőleg: a magyar kisebbség, annak mindennapi élete és léte az országos politika, a szerb–horvát szembenállás kiéleződésében továbbra is nacionalista kilengések céltáblája volt és maradt. Belgrád a nyílt magyarellenesség, a magyar elemnek mint egésznek a potenciális ellenségként, az országba ékelődött „idegen organizmusként” tekintése jegyében továbbra is elszántan arra törekedett, hogy felszámolja, gyengítse a magyarság gazdasági, kulturális erőforrásait és pozíciót, hogy az önálló magyar politikai formációt megtörje, ellehetetlenítse, s végezetül, hogy a magyar tömegeket – mint szavazókat – a regnáló szerb pártokhoz terelje.

⁶³ *A Magyar Párt vezetői ellen a rendőrség befejezte a nyomozást – Tizenhárom gyanúsítottat már szabadlábra helyeztek – A Magyar Párt elnökségének letartóztatott tagjait szerdán kísérik át az ügyészséghez.* Bácsmegyei Napló, 1925. január 7. 1.

⁶⁴ *Szabadlábon.* Bácsmegyei Napló, 1925. január 11. 1.; *Szabadlábra helyezték a Hírlap ügyében letartóztatott magyar vezetőférfiakat.* Torontál, 1925. január 13. 1.

⁶⁵ Albe Malagurski 1924 és 1926 között volt Szabadka polgármestere.

⁶⁶ *Elkobozták a Hírlapot – Szubotícán nem engedélyezik a Hírlap utcai árusítását.* Hírlap, 1925. február 8. 3.

⁶⁷ A részletes eredményeket lásd: Čulinović: *Jugoslavija između dva rata*, 453–457.

Ez utóbbit nem feltétlenül csak averzióból s magyarellen es élből, hanem azért is, mert erre az időszakra egyértelművé vált, hogy a választási manipulációkkal, a nyers erőszakkal a nagyon is heterogén, ugyanakkor véglegesen és végérvényesen etnikai pártokra elkülönült politikai palettán már csak a kisebbségi nemzetiségek számaránya miatt sincs és nem is lesz hosszú távon reális esély az országgyűlésben többségi, szerb politikai dominancia biztosítására. Bár a korban a magyarok választójogának a megadása, felvételük a választói névjegyzékekre továbbra is húzódtott és akadozott, a belgrádi politika a megfélemlített magyar tömegekre, szavazataikra mint a kormánypárt esetleges potenciális szavazótáborára egyfajta tartalékként tekintett.

Idővel azonban Pašić és Pribičević számára is egyértelmű lett, hogy a megfélemlítésekkel és az egyének korrumpálásával, az alsóbb rangú magyar politikai vezetők átcsábításával a magyar szervezkedés élén állókat nem lehet rábírní a politikai önállóság feladására, ezért egyértelműen a furkósbot politika és a nyers erőszak útjára léptek. Nagy Ödön és Gráber le tartóztatása, majd a Magyar Párt felosztatása annak a kurzusnak az érvényesítését jelentette, amely a magyarság potenciális politikai szerveződésének a végleges felszámolását, vezetőinek a politikai közéletből való kiiktatását tűzte ki célul.

Egy ilyen, a végletekig kiélezett helyzetben a Magyar Párt prominensei bár fontolgatták a pártprogram módosítását, sőt magának a párt kereteinek és struktúráinak a belső átalakítását is, a valóságban már nem volt reális és időbeli mozgásterük a végrehajtására. A gyorsan és sűrűn váltakozó események sodrásában, amelyeknél nem egy esetben saját fizikai létük és biztonságuk volt veszélyben, minderre nem volt lehetőség. Ahogy arra sem, hogy a váltakozó intervallumú frontális attackok sora közepette érdemi lépéseket tegyenek mindazon égető problémák megoldására, amelyekkel az adott korban és társadalmi légkörben a magyar kisebbség szembesült.

Amikor az elsősorban kívülről irányított belső erjedés – a betiltás és a pártszakadás, a magyar tömegek ideológia és vallási megosztódása – veszélye Damoklész kardjaként mindennapi életük napi realitásává vált, az egyetlen lehetséges stratégia magának a pártnak mint kisebbségi struktúrának a megóvása, átmentése lehetett. Hogy ez végül is mindent összevetve sikerült, abban – paradox módon – jelentős szerepet játszott az ország instabil helyzete, az egymást sűrűn váltó kormányzatok sora, s nem utolsósorban az is, hogy 1924-ben rövid időre ellenzékbe kényszerültek a központosítás és a kisebbségellenesség fő erői.

A Magyar Párt az 1925-ös megmértetésen totális ellenszélben, a párton belüli frakcióharcokkal és a hatalom nyers erőszakával volt kénytelen szembesülni. Ilyen helyzetben, amikor a hatalom az összes rendelkezésére álló forrást, eszközt, sőt erőszakot bevetve igyekezett megtörni a Magyar Párt vezetőit, s ezáltal felszámolni és megsemmisíteni a magyarok politikai szerveződését, pusztán az a tény, hogy a párt mint szervezet – igaz, megtépázva, szétszaggatva, politikai súlyát tekintve marginális erőként, de – egyáltalán megmaradt, mindenképpen elismerésre méltó. A Magyar Párt vezetői minden nehézség, nyomás, kudarc és csalódás ellenére felismerték azt a végletekig determinált szűk pályát, amelyen az ország instabil belpolitikai helyzetében egyáltalán némi mozgástér adódott. Ez pedig mindenképpen Várady Imre, Deák Leó, Gráber László, Streliczky Dénes, Nagy Ödön emberi, de egyben közösségi – ha úgy tetszik, vezetői –, államférfiúi tartásának az egyetlen lehetséges fokmérője.

Nem rajtuk múltott, hogy az adott viszonyok közt magának a pártnak mint a magyar közösség politikai érdekérvényesítő szerveződésének a megőrzésén túl már nem volt sem lehetőségük, sem idejük a magyar tömegek ezreit sújtó olyan súlyos állampolitikai intézkedéseknek a megállítására, mint az agrárreform, az iskolakérdés, a köztisztviselői elbocsátások vagy a felgyorsuló közösségi szellemi leépülés, az elszegényedés és az elvándorlás.

ZOLTÁN DÉVAVÁRI*Storm. The History of the Hungarian Party in Vojvodina (1923-1925)*

This study elaborates on the history of the Hungarian Party based on sources from contemporary Hungarian (*Bácsmegyei Napló, Hírlap, Torontál, Délbácska*) and Serbian (*Vreme, Politika, Pravda*) press. The Hungarian Party is a Hungarian minority organization which was founded and operated on the territory of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

The focus is on the events following the first failed election in 1923, up until the new 1925 election. For the purpose of understanding and accurately reconstructing the events at the time, the study analyses events that received outstanding attention in contemporary public life in chronological order, completing the current literature: the arrest of Ödön Nagy and László Gráber, the banning of the party, the causal relationship of internal conflicts within the party, the struggle between the clearly identifiable factions at the time and the attitudes of the political circles of Belgrade towards the Hungarian question.

MIROSLAV MICHELA

A „szabadság napjának” két évfordulója

*1918. október 28-ának hivatalos megemlékezéseiről Szlovákiában
1918–1938 között**

A szabadság napja – október 28-át nevezték így az első Csehszlovák Köztársaság idején – ünnepélése a legjelentősebb rendszeresen visszatérő események közé tartozott a rangos események képzeletbeli nemzeti kalendáriumában. Ezt a napot gyakran nevezik az önállóság vagy a csehszlovák függetlenség kikiáltása napjának, illetve a „nemzet felszabadulása” napjának is. A kezdetektől fogva társultak hozzá a cseh, illetve csehszlovák nemzeti attribútumok, miközben az állami és a nemzeti fogalmak gyakran összekeveredtek a sajtóban.¹

Az uralkodók, jelentős személyiségek vagy alapvető események rendszeres emlékezete fontos részét képezi az egyes államalakulatok történeti politikájának, amelyek nem egyszer abból származtatják saját legitimitásukat. Pierre Nora a modern történelmi emlékezet gyakorlatának kontextusában megalkotta az emlékezhelyek (*lieux de mémoire*) koncepcióját, amelyek szerint abból az érzésből születnek és élnek, hogy nem létezik többé spontán emlékezet, hogy azért szükséges levéltárakat létesíteni, évfordulókat megünnepelni, ünnepeket megszervezni, temetési beszédeket mondani és feljegyzéseket készíteni, mert ezek a cselekedetek már nem alkotják életünk természetes részét. Az adott tárgy akkor válik emlékezhellyé, amikor valaki arra törekszik, hogy ne merüljön feledésbe (például emléktábla állításával), amikor a társadalomban vitáznak a hatásáról, és amíg még érzelmeket vált ki. Emlékezhellyé Nora szerint bármi válhat, ami valami anyagit és nagyon konkrétat reprezentál, esetleg földrajzilag elhelyezett, de akár még valami absztrakt dolog is, amelyet az értelem működése teremt. Lehet egy emlékmű, jelentős személy, múzeum, mint ahogy egy jelkép, esemény vagy intézmény is.² Ebben az összefüggésben 1918. október 28. szintén ilyen emlékezhely, miközben az emlékek már a két háború közötti időszakban különféle emlékművekben, szövegekben vagy nyilvánosan előadott cselekvésekben materializálódtak, például ünnepségekben vagy színházi előadásokban. Egyidejűleg reprezentált egy

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Michela, Miroslav: *Dve výročia „dňa slobody“. K oficiálnemu pripomínaniu 28. októbra 1918 na Slovensku v rokoch 1918–1938*. In: Roguľová, Jaroslava – Hertel, Maroš (a kol.): *Adepti moci a úspechu. Etablovanie elit v moderných dejinách*. Jubileum Valeriána Bystrického. Bratislava, 2016. 207–218. A tanulmány a GAČR projekt keretében készült. Azonosító száma: č. 14-12289S, címe: A nemzeti identitás megalkotása: állami ünnepek az első Csehszlovák Köztársaság idején. Vezető kutató: Miroslav Michela.

¹ Hájková, Dagmar: *28. říjen a jeho podoby*. In: Kostrbová, Lucie – Malinská, Jana (ed.): *1918: Model komplexního transformačního procesu?* Praha, 2010. 221–222.

² Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*. Aetas, 14. évf. (1999) 3. sz. 142–157. Fordításomat összevetettem az ott megjelent szöveggel, de – szemben az ott alkalmazott módszerrel – Michela gyakorlatát követve a *lieu de mémoire* kifejezést magyarra fordítottam. (A ford.)

rendszeresen felidézett eszmét, melynek sajátosságai és társadalmi jelentősége azonban időben és térben jelentősen változott.

Az emlékezet mellett érdekes megfigyelni a felejtés és a múlttól való elhatárolódás folyamatát mint egy alacsonyabb fejlődési stádiumot, ami jellegzetes stratégia például még Szlovákia történelmének interpretálása során is. Ebben az összefüggésben látom az újonnan alapított – Csehszlovákiát ünneplő – emlékezetpolitikát, amely egyidejűleg felváltotta és legitimitásuktól megfosztotta az osztrák–magyar hagyományokat. A múlt tagadása elsősorban a múlttal szembeni ideológiai és nemzeti–társadalmi elhatárolódásra alapozódott. Egyidejűleg észre lehet venni bizonyos határozott folytonosságot is, például a vezetők személyének hangsúlyozásában, amikor a weberi elmélet nézőpontjából tekintve láthatjuk, hogyan helyettesítik az örökölt (hagyományos) uralkodó, Ferenc József és utódja, IV. Károly személyes autoritását Tomáš Garrigue Masaryk karizmatikus személyiségével. Éppen Masaryk alakja vált az első köztársaság hivatalos emlékezetpolitikájának egyik központi szimbólumává. A nemzete jóléte felett órködő bölcs vezető szimbolikája az egész vizsgált időszakban jelen volt, és nem csak a köztársaság alapításának ünnepén vagy az államfő születésnapján. Masaryk személyiségének ereje éppen abban rejlik, hogy még a politikai ellenfelei is elismerték szimbolikus jelentőségét.³

Céлом az, hogy elemezzem az állami ünnephez kapcsolódó reflexiókat a szlovák diskurzusokban. E szövegben elsősorban két fontos évfordulóra összpontosítok, 1928-ra és 1938-ra. Elsősorban a Hlinka Szlovák Néppártja képviselőinek érvelésére koncentráltam; ők hosszú időn keresztül bírálták a kormányzati elit politikáját, de eközben az 1939. márciusi eseményekig deklarálták, hogy támogatják a cseh–szlovák állam területi integritását. Ebben a kontextusban elsősorban a sajtó tanulmányozására fordítottam figyelmet. Ezek elemzésével követhetők a változások az adott események reprezentálásában, csakúgy, mint az akkori szereplők nyilvánosan deklarált politikai álláspontjában.⁴ Különösen az érdekel, hogy milyen mértékben változott az október 28-ára vonatkozó érvelés az 1938-as válságos évben, hogyan mutatkozott meg az új politikai helyzet az államalapítás eseménye reprezentációjának összefüggésében.

Az ünnep létrehozása és alapvető értelmezése

Már 1919 márciusának végén beterjesztették a szociáldemokraták a Nemzetgyűlés elé azt a törvényjavaslatot, amelynek célja az egyházi ünnepek eltörlése, illetve nemzeti és polgári ünnepek megalkotása volt. Azzal érveltek, hogy a lakosság többségének az előbbiekhöz semmilyen viszonya nincs, ezért nincs értelme, hogy munkaszüneti napok legyenek. A nemzeti és polgári ünnepekké minősíteni javasolták május 1-jét (a munka ünnepét), július 6-át

³ Hájková, Dagmar – Horák, Pavel: *Oslavy narozenin prezidentů v meziválečném Československu*. Střed, vol. 7. (2015) No. 2. 32–58. Magyarul lásd ehhez: Bencsik Péter: *Az autoriter kormányzó és a demokratikus filozófus-elnök. Horthy Miklós és Tomáš Garrigue Masaryk államfői szerepéről*. In: Kovács Attila – Romsics Ignác (szerk.): Sipos 65. Szeged, 2013. 7–26.

⁴ Ezt a kérdéskört korábban különböző nézőpontból érintette: Zemko, Milan: *Nový režim pred novým štátom. Odras zániku demokratického režimu na Slovensku na jeseň 1938 v súdobej tlači*. In: Bystrický, Valerián – Michela, Miroslav – Schvarc, Michal (a kol.): *Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie zániku Česko-Slovenska*. Bratislava, 2010. 73–91.; Olejník, Milan: *Podiel významných historických udalostí na formovaní štátnej ideológie na Slovensku v období predmníchovskej ČSR*. Forum Historiae, vol. 2. (2008) No. 1. Elérhető: <http://forumhistoriae.sk/documents/10180/39392/Olejnik.pdf>. (letöltés: 2015. november 14.)

(Husz János megégetésének napját), október 28-át (a köztársaság kikiáltását).⁵ Végül a parlament nem fogadta el ezt az indítványt. Nem egészen egy évvel később azonban újabb javaslat született Vlastimil Tusar kormányának műhelyéből, amelyben ez állt: „1918. október 28. napján született meg a szabad csehszlovák köztársaság. Ennélfogva ez a nap a nemzet és a csehszlovák állam történetének legjelentősebb napjai közé tartozik, és erre a napra nyilvánvalóan mindig a lelkes izgalom érzésével emlékezünk. A kormány tehát azzal teljesíti minden lakos kívánságát, ha beterjeszti azt a törvényjavaslatot, amely október 28-át minden esztendőben állami ünnepé minősíti.” Hamarosan, 1919. október 14-én elfogadták az 555/1919. sz. törvényt, amelynek címe *Október 28-ának állandó állami ünnepé nyilvánítása* volt.⁶

A kérdés teljesebb körű rendezésére az ünnepekről szóló 65/1925. sz. törvény keretében került sor, amely pontosította a szabályozást, mivel a túl rövid 1919-es törvény nem határozta meg világosan, hogy október 28. munkanapnak számít-e. A 3. § felhatalmazta az állami szerveket arra, hogy különleges intézkedéseket tegyenek e nap méltó megünneplésére, aminek be nem tartása esetén 10 000 koronáig terjedő pénzbírságot, illetve egy hónapig terjedő szabadságvesztést lehetett kiszabni.⁷ Ennek az „emlékezethelynek” a hivatalos értelmezését az alkotmányjogi bizottság jelentése tartalmazza, amelyet a kormány törvényjavaslatához dolgoztak ki: „1918. október 28-án befejeződött elnyomott nemzetünk évszázadokon át tartó harca egy idegen hatalommal és idegen dinasztiával. Ezen a dicsőséges és korokon át emlékeztető napon véglegesen leráztuk a rabszolgaság és a nemzeti rabság bilincseit, és az egész világ láttára kikiáltottuk nemzeti szabadságunkat [...] Október 28-án örök időkre testet öltött a nemzet mindkét rétege, a cseh és a szlovák [...] Ennek a nagy ünnepnek a történelmi és állami jelentőségét nem zavarhatja meg semmilyen külső befolyás, ezért nemcsak az iskolai és hivatali szünetre vonatkozó szabályok érvényesek, hanem minden vasárnapi nyugalomra vonatkozó szabály is, továbbá hatékony intézkedésekkel biztosítjuk ennek méltó ünnepelését. Ezek a különleges törvényi rendelkezések felelnek meg annak a nagy nemzeti jelentőségnek, amelyet október 28. mindig be fog tölteni a csehszlovák nép számára.”⁸

Azonban, amint Dagmar Hájková vagy Zdeněk Beneš felhívták rá a figyelmet, annak ellenére, hogy az idézett törvények és az abból következő gyakorlat rámutatott október 28-a nagy szimbolikus potenciáljára, feltűntek alternatív időpontok is: 1918. október 14-e – általános sztrájk, amikor néhány városban már sor került a köztársaság kikiáltására, amit a kommunisták később hangsúlyoztak; október 18. – a Függelenségi Nyilatkozat kiadása; október 30. – ekkor hirdették ki a turócszentmártoni nyilatkozatot, amelyben a szlovák politikusok kinyilvánították hajlandóságukat, hogy csatlakozzanak az államhoz a csehekkel közösen; illetve november 14., amikor első alkalommal ülésezett a Forradalmi Nemzetgyű-

⁵ http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/tisky/t0705_00.htm (letöltés: 2015. november 10.) A kérdéskörhöz lásd: Hájková, Dagmar – Wingfield, Nancy: *Czech(-oslovak) National Commemorations during the Interwar Period: Tomáš G. Masaryk and the Battle of White Mountain Avenged*. Acta Historiae, vol. 18. (2010) No. 3. sz. 425–452.; Hájková, Dagmar: *Constructing National Unity. Commemorations of Tomáš G. Masaryk's Death*. Sřřed, vol. 4. (2012) No. 1. 33–55.; Beneš, Zdeněk: *October 28, 1918. Rewriting Czech historical memory, or its overlaying?* In: Sites of memory: Heritage of the Memory – Memory of the Heritage. Poznań, 2016.

⁶ http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/tisky/t1589_00.htm (letöltés: 2015. november 10.)

⁷ http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/tisky/t5061_00.htm (letöltés: 2015. november 10.)

⁸ <http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/336schuz/s336001.htm> (letöltés: 2015. november 10.)

lés.⁹ Ezek időnkénti hangsúlyozásával később találkozunk a politikai vitákban, illetve azon időszakokban, amikor változnak a politikai doktrínák.

Az állami ünnep megtartása az első köztársaság időszakában az egész országban hasonló szellemben zajlott. Koordinálásukhoz elsősorban az állami intézmények járultak hozzá nyíltan, amelyek bejelentették az ünneplést, de ellenőrizték is az esetleges helytelenségeket. Október 28-át jelentős napként mutatták be, amely például a szlovákoknak elhozta a felszabadulást az ezeréves magyar járom alól, miközben ennek megünneplése idején nem hiányoztak a *Sokolok* és a légionáriusok¹⁰ viseletei, amelyek ezen modern kori csehszlovák emlékeztetők létrehozásának legjelentősebb szereplői közé tartoztak. A (nemzeti újjászületés) rendszeresen hangsúlyozott eszméje azonban nem találkozott egyértelmű támogatással a társadalom minden rétegében. Az aktuális állapot elleni bírálatát épp az állami ünnepek idején rendszeresen kifejezte a nemzeti kisebbségek számos politikai képviselője. Például a magyar ellenzéki képviselő Füßy Kálmán parlamenti beszédében kijelentette: „Ha megfigyeljük október 28-a jelentőségét a szlovákiai magyarok életében, látjuk, hogy ez a nap arra az évfordulóra emlékeztet, amely a magyarok nemzeti katasztrófáját hozta el. Így hát van-e joga bárkinek követelni, hogy a magyarok e napot örömmel ünnepeljék?” Hasonló szellemben érvelt azonban a kommunista Josef Štětka is: „A munkásosztály nemcsak nem fogja ünnepelni október 28-át, hanem tiltakoznia kell, méghozzá nagyon nyomatékosan, minden bűn ellen, amelyet ellene elkövettek tíz teljes éven át, és amelyeket éppen az úgynevezett jubileumi ünnepségek alatt is elkövetnek ellene.”¹¹ Annak ellenére, hogy mind az állami szervek, mind Masaryk elnök állandóan figyelmeztettek az ünnep összállami, nemzetek feletti és köztársasági jellegére, az mégis nemzeti, azaz csak a lakosság egy csoportjához kötődő ünnep maradt.

Ambivalens álláspontot foglaltak el október 28-ával kapcsolatban a szlovák autonomisták is. Ez a jelképes dátum és annak emlékezete a nemzeti függetlenségért folytatott harc fontos mérföldkövének számított, de ugyanakkor az aktuálpolitikai kurzus ünnepének is, amelyet ők rendszeresen bíráltak, és változást követeltek tőle – Szlovákia autonómiájának elismerését. 1920-ban például a *Slovák* című lap vezércikkében a szerző felhívta a figyelmet arra, hogy „a harc még nem fejeződött be. Saját országunk, független államunk már van, de ennek az államnak a keretein belüli helyünk még nincs tisztázva, a szlovák nemzet szuverenitása még nincs elismerve [...] Október 28. elhozta nekünk a lehetőséget, az október 30-i turócszentmártoni határozat alapot nyújtott számunkra, de Nemzetünk szabadságának a sátrát még fel kell szentelni.”¹² Két évvel később ezt a napot a halottak napjához is hasonlították.¹³ A szlovák térségben nagyobb hangsúly esett október 30-ára, a turócszentmártoni nyilatkozat évfordulójára, amellyel a szlovákok politikai képviselői bejelentették csatlakozásunkat Csehszlovákiához. A „magyar dominancia” kiküszöbölését honfitársaik előző nemzedékeinek ambícióihoz és tetteihez kapcsolódó történelmi sikerként értékelték,

⁹ Hájková: 28. *říjen a jeho podoby*, 221. Az ünnep tárgyát képező két esemény dokumentumait magyarul lásd: Bencsik Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban*. Budapest, 2016. 55–59.

¹⁰ A *Sokol* („sólyom”) egy cseh, majd csehszlovák hazafias testnevelési egyesület, amely még a 19. században alakult meg. Hasonló volt hozzá a 20. század elején alapított *Orel* (szlovákul *Orol*, „sas”) is. Légionáriusoknak az első világháború csehszlovák légióiban szolgált veteránokat neveztek, az első köztársaság (1918–1938) idején jelentős kultuszuk volt az országban. – A ford.

¹¹ <http://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/stenprot/171schuz/s171003.htm> (letöltés: 2015. november 10.)

¹² *Slovák*, vol. 2. (1920) No. 233. (október 28.) 1.

¹³ Hájková: 28. *říjen a jeho podoby*, id. mű.

miközben ezen szlovák emlékezet hely jelentőségének értelmezése nem függött össze a politikai hovatartozással. Az autonomisták ezzel a hagyománnyal érveltek annak érdekében, hogy új politikai jogokat szerezzenek: szükséges teljesíteni azon feltételeket, amelyeket a pittsburgh-i szerződés állapított meg,¹⁴ míg a centralista orientációjú aktivisták az ellenkező irányban érveltek: a testvérgyilkos politika ellen, amely szerintük veszélyeztette az ország jövőjét.¹⁵

Elisabeth Bakke mutatott rá arra, hogy, Csehszlovákia létrejöttét például az iskolai történelemkönyvekben leginkább „cseh projektként” tárgyalták, míg a tankönyvek szlovák változatai jobban hangsúlyozták a „csehszlovák kontextust”.¹⁶ A „szlovák elem” jelentőségét éppen a turócszentmártoni nyilatkozat hangsúlyozása hordozza, amire Andrej Hlinka figyelmeztetett az állami ünnepekről szóló nemzetgyűlési vitában: „...még ma is emlékszem erre a nyirkos október 30-i őszi napra, amikor egész törődötten és bizonytalanul mentünk a szuronyok és az ágyúk előtt Turócszentmártonba, és ott azt mondtuk: Igen, ezer év elég volt, most megyünk a másik oldalra. Akkoriban fellelkesedtünk, és a beleegyezésünkkel, uraim. Most a törvényből október 30. kimarad, egyáltalán nem is említik abban. Uraim, ez a szlovák hagyományok eltiprása, ez a szlovák ügyek eltiprása... Mit fogunk mi csinálni Szlovákiában? Ünnepelni fogjuk október 30-át. Kényszeríteni a lelket nem lehet, ahogy én sem kényszerítem rá az Úrra a véleményemet, és annál kevésbé kényszerítik [az önökét] énrám. Ezért az önök kötelessége volt, hogy eszméinket ne pusztítsák el, ne háborgassák, ne avatkozzanak bele, hanem hagyják meg nekünk, ami számunkra nagy és szent, hogy olyan utakat keressenek, amelyek összehoznának, és nem olyanokat, amelyek elválasztanának minket.”¹⁷

A tizedik évforduló az egység és az állami prosperitás szellemében

A köztársaságot alapításának tizedik évfordulója gazdasági prosperitásának időszakában érte el, és az a körülmény erősen megmutatkozott az ország egész területén előkészített pompás ünnepségek stílusában. Az ünnep centruma persze hagyományosan a főváros, Prága, központi jelképe pedig Masaryk elnök volt. Az emlékév eseményei már néhány hónappal a köztársaság kikiáltásának dátuma előtt megkezdődtek, de október 28-a hetén csúcsozodtak ki. Linda Osyková mutat rá, hogy az ünnepségek ténylegesen már márciusban megkezdődtek, az elnök születésnapja alkalmából. Majd ünnepélyes rendezvényekkel folytatódtak az év folyamán különböző egyesületek és intézmények szervezésében (például a testnevelési egyesületek, a *Sokol* és az *Orol* nyilvános tornagyakorlat-bemutatói, az elesettek emlékműveinek leleplezése, ünnepélyes színházi előadások és akadémiák). A szlovákiai ünnepségeket a Szlovák Jubileumi Bizottság koordinálta számos állami hivatallal közösen. Ezek már hagyományosan biztosították az állami ünnepek méltóságteljes lebonyolítását. Helyi szinten főleg tanárok, jegyzők és az egyenruhás szervezetek vettek részt, csakúgy,

¹⁴ *Slovák*, vol. 19. (1937) No. 246. (október 28.) 4.; *Slovák*, vol. 19. (1937) No. 247. (október 30.) 1.

¹⁵ Vö. például: *Slovák*, vol. 2. (1920) No. 233. (október 28.) 1.; *Slovák*, vol. 19. (1937) No. 246. (október 28.) 4.; *Slovák*, vol. 19. (1937) No. 247. (október 30.) 1.; Štátny archív Bratislava, fond (f.) Župa Bratislavská II, 9056/1926 prez. Pittsburghról magyarul lásd: Bencsik: *Csehszlovákia története dokumentumokban*, 49–50.; a két háború közötti szlovák ideológiai vitákról: Chmel, Rudolf (szerk.): *A szlovákkérdés a XX. században*. Pozsony, 1996.

¹⁶ Bakke, Elisabeth: *Čechoslovakizmus v školských učebniciach*. Historický časopis, vol. 47. (1999) No. 2. 237., 241.

¹⁷ <http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/336schuz/s336004.htm> (letöltés: 2015. november 10.)

mint a különböző önkéntes szervezetek és egyesület tagjai. Ezek szervezték meg a népi táborokat és ünnepélyes akadémiákat, amelyeken hazafias verseket és dalokat szavaltak, illetve énekeltek, és meggyújtották a szabadság tábortüzeit. Lámpás felvonulásokat, allegorikusan feldíszített kocsikat és színházi előadásokat készítettek elő, jubileumi parkokat és újabb emlékezhelyeket hoztak létre. Például ekkor tették le a vítkovi emlékmű¹⁸ alapkövét, felavatták Milan Rastislav Štefánik tábornok síremlékét a Bradlő hegycsúcson. A községek egyes részeit átnevezték arra érdemes hazafiak vagy ismert helyi személyek után. Vásárokat és üdvözlő aláírási akciókat tartottak. Például az újjáépített brnoi vásáron 1928 májusától szeptemberéig került sor a *Jelenkori csehszlovák kultúra tárlatára*. Ennek a jubileumi vállalkozásnak az volt a célja, hogy bemutassa a csehszlovák társadalom technológiai és kulturális fellendülését.¹⁹ Nagyszámú jubileumi könyv jelent meg, amelyek a tízéves csehszlovák sikereket dicsőítették az élet minden területén. Az ország minden községében előadást kellett tartani a tízéves Csehszlovákiáról. A politikailag és kulturálisan hangolt vállalkozáson kívül többféle szociális aktivitás is erősítette az évforduló társadalmi jelentőségét, például fogyatékkal élők szociális és egészségügyi segítése révén. Kedvelt gyakorlat volt a nyilvános terek fejlesztése is, községi utak, hidak javításától kezdve a települések kivilágításán és a nagytakarításon keresztül hársfák és jubileumi fasorok telepítéséig (ezeket hívták a szabadság hársfáinak). Nagy mennyiségben hoztak forgalomba különféle emléktárgyakat (például jelvényeket, képeslapokat).²⁰

Az állami szervek jelentései szerint az ünnepek előkészítése és lefolyása közben csak minimális számú probléma merült fel, ami megzavarta volna azok ünnepélyes jellegét. A lakosság többnyire nagy számban vett részt azokon. Ezt erősíti meg a pozsonyi megemlékezésekről szóló tudósítás is: „Az ünnepségek minden várakozást felülmúlóan sikerültek, amit nem utolsósorban a gyönyörű, szinte tavaszias időjárás is elősegített. Ehhez nemcsak az összes állami és közhivatal járult hozzá, hanem a hadsereg, a kerületi hivatal és a város, amely épületei kivilágítása során külön reflektorokat rendelt meg, továbbá a bankok, amelyek nagymértékben feldíszítették és kivilágították épületeiket úgy, hogy október 28–30. között nem volt olyan épület, amely ne lett volna kivilágítva vagy legalább feldíszítve. Pozsony valóban eddig még nem látott pompában és fényárban úszott.”²¹ Hasonló szellemben írt a *Slovenský denník* is: „A szlovák és a cseh nemzet ezeréves történelme folyamán a legnagyobb esemény az a tény, amely itthon és külföldön is csoda hatását kelti, hogy egy törzsnek eme két ága kívül a testvéri vér hősies ontásával, otthon pedig harmonikus és szent lelkesedéssel Európa térképén végleg elhelyezte közös csehszlovák hazánk határköveit...”²²

Habár a parlamentben az ünneppel szembeni negatív hozzáállás is megnyilvánult, elsősorban a német és magyar ellenzéki pártok képviselői, illetve a kommunisták részéről, a közéletben ez az alapvető konfliktus nem mutatkozott meg. Mindennek ellenére az első pil-

¹⁸ Jan Žižka huszita vezér hatalmas szobra és a légionáriusok múzeuma Prágában, a Vítkov-dombon. – A ford.

¹⁹ Erről bővebben lásd: Filipová, Marta: *Brno a Výstava soudobé kultury 1928. Výstava jako symbol národa a státu*. Kontexty, vol. 5. (2013) No. 5.

²⁰ Az ünnep előkészítését és lebonyolítását bővebben lásd: Osyková, Linda: *Jubilejné oslavy 28. a 30. októbra 1928 na Slovensku*. In: Michálek, Slavomír: *Slovensko v labyrinte moderných európskych dejín. Pocta historikov Milanovi Zemkovi*. Bratislava, 2014. 183–198.; Osyková, Linda: *Výtvárná podoba 10. výročia vzniku prvej ČSR na Slovensku*. In: Ročenka Slovenskej národnej galérie v Bratislave. Galéria 2012–2013. 110–116.

²¹ Osyková: *Jubilejné oslavy*, 194.

²² *Slovenský denník*, vol. 11. (1928) No. 249. (október 30.) 1.

lantásra egységes megállapításokkal szemben a közös államban való ünnepélyes jellegű tízéves együttélésen jelentős csorbát ejtett az a botrány, amit Vojtech Tuka cikke, a *Vacuum Iuris* váltott ki 1928 újjévén. Tuka szerint a turócszentmártoni nyilatkozatnak volt egy titkos záradéka, amelynek alapján Szlovákia csak próbaidőre került Csehszlovákiába, tíz évre, és ezt követően érvényét veszíti az alkotmány és a többi törvény, és jogi vákuum következik be. A szlovákoknak el kell dönteni, hogy akarnak-e továbbra is ebben az állami kötelékben maradni.²³ Az úgynevezett titkos záradékról szóló vita nem volt új. 1924-ben indította el Ferdinand Juriga, aki az ötvenedik születésnapja alkalmából összekapcsolta a Szlovák Nemzeti Tanács gyűlésének 1918. október 30-i határozatát Szlovákia autonómiájának kérdésével. Ezután elindult egy vita, amely 1926-ban bírósági eljárásba torkollott. Ez nem támasztotta alá a záradék létezését. Tuka cikkére reagáltak a nyilatkozat aláírói, és egységesen kiálltak a „nemzetek önrendelkezési joga egy csehszlovák állam megalakítása érdekében” gondolata mellett.²⁴ Tuka aktivitását végül szintén bírósági úton kellett lezárni, amelynek keretén belül a *Slovák* volt főszerkesztőjét tizenöt évi szabadságvesztésre ítélték katonai árulás bűncselekményéért és köztársaság elleni összeesküvésért. Kritikus szellemet hordozott Andrej Hlinka ünnepi vezércikke is a *Slovák* című lapban: „Érthető azonban, hogy a cseh nemzetnek van oka az öröme. Szuverénné vált. Nemcsak felszabadult, de szabad is! A cseh nemzetnek az államfordulat hatalmas politikai, gazdasági, szociális és kulturális hasznot hozott.” Az első köztársaság időszakát kálváriának nevezte, és követelte az akkori cseh–szlovák viszony felülvizsgálatát a *ľudák* politikai program szellemében.²⁵ Ez a nézet szemben állt a Masaryk által hangoztatott eszmével, a demokratikus centralizmussal,²⁶ miközben az elnök nemzetiségi szempontból a csehszlovák–német viszonyt tartotta a legkényesebbnek. Ebben az összefüggésben mutat rá Linda Osyková egy érdekes tényre. Alig néhány nappal a fent említett vezércikke előtt Hlinka egy szabadtéri misét tartott Érsekújvárott, amelyet a hatóságok politikai szándékok nélküli nemzeti-vallási tárgyú eseményként írtak le.²⁷ Ez a példa is mutatja, hogy milyen jelentősége van a pártpolitikának az emlékünnepek keretein belül.

Október 28. és 30. kapcsolatának kérdéskörét Szlovákiában nem kerülhették meg az állam legmagasabb méltóságai sem, akik érzékeny ügyként tekintettek arra. A szlovák politikusok rendszerint figyelmeztettek erre, de a cseh környezetben a téma a húszas években nem keltett túl nagy figyelmet. Konceptcionális változás mutatkozott ebben az irányban az 1929-es állami ünnepek megtartására kiadott utasításokban, mivel ekkor már rendszeresen megjelenik az az információ, hogy az iskoláknak meg kell említeniük a turócszentmártoni nyilatkozatot is a szlovákok spontán megnyilvánulásaként, ami a felszabadulásra és a közös csehszlovák állam létrehozására irányult.²⁸ Szlovákiában már a tizedik évforduló alkalmából mindkét államjogi cselekményt egyforma mértékben mutatták be. Az ünnepségeket át-

²³ Rychlík, Jan: *Tukova aféra*. In: Osudové osmičky. Praha, 1999. 319–325. (Tuka cikkét magyarul lásd: Bencsik: *Csehszlovákia története dokumentumokban*, 114. – A ford.)

²⁴ Thurzo, Ivan: *O Martinskej deklarácii*. Martin, 1968. 34–39.

²⁵ *Slovák*, vol. 10. (1928) No. 244. (október 28.) 1. (A *ľudák* kifejezés Hlinka pártjának híveire vonatkozik, a kifejezés Hlinka Szlovák Néppártja [*Hlinkova slovenská ľudová strana*] nevéből származik. Magyarra talán népi, néppárti néven lehetne lefordítani. – A ford.)

²⁶ Masaryknál természetesen nem a kommunista pártok által alkalmazott demokratikus centralizmusról van szó. – A ford.

²⁷ Osyková: *Jubilejné oslavy*, 191.

²⁸ Archiv Kanceláře prezidenta republiky (a továbbiakban: AKPR) Praha, f. KPR 1. 1918 – 1938, D 6360/29; D 6752/31; D 6435/32.

szótték a „nemzeti élet” különböző kontextusai, amelyek térben és időben is megállapították az első köztársaság legitimációját a csehszlovák államiság nagy ünnepének révén.

„Csak munkával tudjuk az államot és a nemzetet megújítani”

A következő jelentős alkalmat a csehszlovák államisággal kapcsolatos nézetek kifejezésére az állam kikiáltásának huszadik évfordulója hozta el, amelyre viszont már a köztársaság válságának időszakában került sor. Ez ügyben még 1938 elején kifejtette az agrárpárt magyar nemzetiségű képviselője, Stunda István, hogy „a magyar nemzeti kisebbség nézőpontjából a Csehszlovák Köztársaság megalakulása két szempontból is történelmi fordulatot jelent. Az első, hogy ebben a köztársaságban vált a magyar nép nemzeté és Isten akaratából a magyar nemzeti élet, nemzeti sors hordozójává. A második, hogy a magyar nép a maga teljességében ebben az országban kapott meg minden politikai és emberi jogot.”²⁹ Az 1938 őszének elején bekövetkezett nemzetközi politikai események és az ezt követő belpolitikai változások hatására jelentős változásokra került sor október 28. emlékeztében is. Már az előző években észlelhető volt a kormánypárti sajtó érvrendszerének megváltozása, csakúgy, mint az állam legfőbb képviselői, akik a Hitler hatalomra jutása által előidézett növekvő feszültséggel összefüggésben az „ünnepi standard” keretein túlléptek, például a fenyegettség motívumával vagy hangsúlyozva a hadsereg és a köztársaság védelmének szerepét.³⁰ Alapvető változásokra került sor a belpolitika összefüggésében is, ahol az „egyesült” német és magyar erők nyomása mellett jelentős eltolódásra került sor a szlovák politikában.³¹ Ez az a pillanat, amelyben változásokat tükröz számos jelentős folyóirat érvelése is egy korábban még elképzelhetetlen felhívással: „A helyzet, amely előtt ma Szlovákia áll, szemtől szemben Lengyelország és Magyarország igényével, kategorikusan megköveteli, hogy a teljes szlovák kérdést azonnal, késedelem nélkül és teljes mértékben megoldják [...] Nem habozunk kinyilvánítani, hogy ha bárki ellenzi Szlovákia széles körű önkormányzatát, az a cseh–szlovák államiság kártevője.”³² Néhány nappal később e korszak egyik legbefolyásosabb *ľudák* politikusa, Karol Sidor még világosabban beszélt: „Itt muszáj világosan elisméltetni [Ľudovit] Štúr szavait: Nincs visszaút! A »gyermekmese«, amit átéltek a csehek és velük néhány szlovák család húsz évig, már nem tér vissza.”³³ Ebben a helyzetben október 28. már problematikus ünnepként jelent meg, miközben emlékezete kemény dió volt az uralkodó elit számára is.

²⁹ *Magyarság*, 11. évf. (1938) 1. sz. (január 2.) 1. Bővebben: Simon Attila: „V tejto republike sa stal maďarský ľud národom...” Vztah provládnych maďarských elit na Slovensku k Trianonu a Československej republike 1918–1938. In: Michela, Miroslav – Vörös, László (a kol.): Rozpad Uhorska a trianonská mierová zmluva. K politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku. Bratislava, 2013. 115–129.

³⁰ Lásd például AKPR, f. KPR 1. 1918 – 1938, D 9568/37.

³¹ Bystrický, Valerián: *Reakcia slovenských politických strán na Mníchovskú dohodu*. In: Klimko, Jozef – Michálek, Slavomír: Mierové zmluvy v kontexte geopolitiky 20. a 21. storočia. Bratislava, 2013. 158–190. (1938 őszén Csehszlovákia területét szomszédai megcsonkították a müncheni döntéseket követően. Ennek hatására Edvard Beneš elnök lemondott, Szlovákia és Kárpátalja kikiáltotta autonómiáját, s mindhárom országrészen antidemokratikus folyamatok vették kezdetüket. Lásd: Bencsik: *Csehszlovákia története dokumentumokban*, 138–164. – A ford.)

³² Erről bővebben: Zemko, Milan: *Občan, spoločnosť, národ v pohybe slovenských dejín*. Bratislava, 2010. 152–154. (A kötőjel használata Cseh-Szlovákia nevében a szlovákok egyenjogúságát jelképezte. – A ford.)

³³ Zemko, Milan: *Nový režim pred novým štátom. Odras zániku demokratického režimu na Slovensku na jeseň 1938 v súdobej tlači*. In: Bystrický–Michela–Schvarc: *Rozbitie alebo rozpad?* 73.

A minisztertanács október 11-i ülésén hétköznappá minősítette október 28-át, azonban a közvélemény nyomására utasítást adott az állami lobogók kifüggesztésére. Nyilvánosságra hoztak egy közleményt is, amelyben megmagyarázták, hogy a tanítási nappá és munkanappá való visszaminősítés az ország bonyolult helyzetével függ össze, de semmit sem változtat október 28. nemzeti ünnep jellegén, hiszen „csak munkával tudjuk az államot és a nemzetet megújítani, felemelni, egyesíteni és biztosítani a boldogabb jövőjét”.³⁴ A köztársaság megalapításának huszadik évfordulója alkalmából kellett volna megnyitni Prágában a vítkövi Felszabadulási emlékművet, amelynek építését az ország létesítésének tizedik évfordulóján ünnepélyesen kezdték meg. Politikai okokból az ünnepséget elhalasztották. Legalább jelképesen tisztelgett azonban az állam számos képviselője ezen a napon. A képviselőház és a szenátus házelnökei, Jan Malypetr és František Soukup koszorúkat helyeztek el Masaryk sírján, illetve Jan Syrový védelmi miniszter képviselőjében Alois Eliáš megkoszorúzza az ismeretlen katona sírját az Óvárosi téren. A nemzeti egységre és az alkalom méltó megtisztelésére felszólító röplapok kezdtek terjedni azzal a céllal, hogy ne hagyjuk elvenni „október 28-át mint a nemzeti és állami függetlenség jelképét”. Végül felhívások is megjelentek, hogy az emberek hordjanak fekete nyakkendőt, ünnepi öltözetet, és járjanak fedetlen fővel.³⁵ Néhány újság arra törekedett, hogy ebben a helyzetben is optimista hangulatot teremtsen, amikor a kormány előírásainak szellemében arról írtak, hogy csak munkával lehet hozzájárulni a jövőbeli nemzeti felemelkedéshez. A szlovák sajtó lapjain ellenben a már „nemkívánatos ünnep” szomorú megnyilvánulásai tükröződtek: „A győzelmi évfordulás krónika helyett feljegyzik rólunk, hogy ezen a napon kivonultunk a vigalom teréről saját hajlékunk privát szobáiba, és csendben elgondolkodunk a Gondviselés által vezérelt történelem lépéseiről. Kegyetlen tanulság és fájdalmas büntetés ez azokért a tudatos és vétlen hibákért, a sajátokért és mások hibáiért, hogy nem ünnepeljük Cseh-Szlovákia alapításának huszadik évfordulóját felvonulásokkal, beszédekkel és szónoklatokkal, hanem ösztönösen megnyugvást keresünk és reményt a jövőre a munkában.”³⁶ Hasonló szellemben írt a *Robotnícke noviny* is: „Aggodalmakkal elhalmozva, sebek fájdalmát viselve, és további üteseket kapva állunk azon esemény huszadik évfordulója előtt, amely köztársaságunk és nemzeti szabadságunk születését jelenti. Különbömi mindnyájan közösen alakítottuk át ezt a napot...”³⁷

Ellenkező, kritikus álláspontot személyesített meg az ez idő tájt politikailag határozottan megerősödő Hlinka-párt politikája, amelynek képviselői társították a politikailag aktuális problémákat (Szlovákia déli határának kérdését) a München előtti elit politikájával. A *Slovák* vezércikkében olyan értelemben okította olvasóit, hogy semmi ünnepelni való nincs, hacsak nem a negativizmus, a szabadkőműves klikk telhetetlensége, a lakosság félrevezetésének húszéves évfordulója. A cikk szerzője azonban október 28. jelentőségét nem tagadta teljesen, csak arra figyelmeztetett, hogy annak jelentését az elkövetkező időszakban újra kell alkotni.³⁸ A *Iudákok* már hagyomány szerint folytatták azt a szokást, hogy hangsúlyozták a turócszentmártoni nyilatkozat jelentőségét, miközben annak huszadik évfordulójáról Szlovákia egész területén megemlékeztek, a szlovák kormány tagjainak részvételével is. A Nemzeti Bizottság körrendelete szerint a helyi bizottságoknak kellett biztosítani Hlinka politikájának szellemében, hogy „az idei október 30. állandó emlékművet hagyjon vá-

³⁴ AKPR, f. KPR 1. 1918–1938, D 11989/38; D 11129. Hivatalos jelentés október 28-ról.

³⁵ Hájková: 28. *říjen a jeho podoby*, 224–225.

³⁶ *Slovenský denník*, vol. 20. (1938) No. 247. (október 28.) 1.

³⁷ *Robotnícke noviny*, vol. 35. (1938) No. 245. (október 28.) 1.

³⁸ *Slovák*, vol. 20. (1938) No. 246. (október 28.) 1.

rosainkban és falvainkban”. Ki kellett függeszteni a nemzeti és a pártzászlókat is, hogy terket és utcákat Andrej Hlinkáról nevezzenek el; a falusi képviselőknek e napon ünnepélyes megemlékezéseket kellett rendezniük.³⁹ A hivatalos *ludák* értelmezés szerint a nyilatkozatra való hivatkozást az első köztársaság idején meghamisították, ezért húsz év után vissza kell térni a kezdetekhez, vagyis hogy a szlovákok nem a csehszlovák nemzet egyik ága, hanem egy jellegzetes, független és szuverén nemzet. Sok helyütt az ünnepet összeköttették a Hlinka Gárda felvonulásával és eskütételével, miközben a gárdisták (Hlinka akaratára hivatkozva) a Rózsahegyen eltávolították Scotus Viator szobrát, aki állítólag elfordult a szlovákoktól, és elárulta azok érdekeit.⁴⁰ A turócszentmártoni nyilatkozatra fektetett hangsúly világosan megmutatkozott az 1938-as iskolai ünnepségek során is. Ezeken megünnepelték a magyarok alól való felszabadulást, illetve az autonóm szlovák kormány létrehozását is.⁴¹ Éppen a magyaroktól való elszakadást emelte ki a *Slovák* is, amely ezt a nemzeti emancipációs folyamat első szakaszaként tárgyalta.⁴² A *Slovenská politika* figyelmeztetett a nyilatkozat üzenetének aktualitására, vagyis arra, hogy húsz év után „újra és újra Szlovákiát és határait védjük ugyanazon nemzet falánk igényeivel szemben, amely az 1918-as fordulatig elnyomott minket”.⁴³ A huszadik évforduló megemlékezései már csak a köztársaság hatályának tekinthetők, amelyben csendesen elhangzottak ünnepélyes dallamok, de egyidejűleg új rend is körvonalazódott. A második köztársaság elitjei saját legitimitásukat éppen az első köztársaság hagyományaival szembeni kritikus hozzáállásukból vezették le, ami magával vonta e hagyományok háttérbe szorítását is a közéletben.

Két ünnep, eltérő összefüggéssel

A kiválasztott politikai szereplők, illetve sajtójuknak a köztársaság kikiáltása tizedik és huszadik évfordulójához való viszonyának összehasonlítása arra nyújt jó példát, hogy milyen fontos szerepet játszik a bel- és külpolitikai kontextus az efféle jelképes megnyilvánulások során is. Hasonló példákön keresztül megvizsgálhatjuk például azon tartalmi és jelentésbeli elmozdulásokat, amelyek térben és időben összekapcsolódnak konkrét emlékezhelyek bemutatásával.

Ez a példa is mutatta, hogy a politikai realitás és az egyes szereplők számításai hogyan alakítják át kiválasztott történelmi események hivatalos értelmezését, amelyek „üzenete” gyorsan hozzáalakul az aktuális igényekhez, ami gyorsan megváltoztatja azt a jelentésmezőt, amelybe behelyezik. Emellett azonban nem csupán bármilyen belső logikától mentes öncélú változásokról van szó. Éppen az erős folytonosság tudatosságával tudta a *Slovák* a huszadik évforduló alkalmával azt írni, hogy ők már kezdettől fogva bírálták a csehszlovák államrendszer egyes elemeit, és 1938 kora őszének változásait politikai elégtételnek nevezték. Sőt, 1937. október 28-án a *Slovák* első oldalát Csernova emlékének szentelte, és ez jel-

³⁹ *Slovenská politika*, vol. 9. (1938) No. 248. (október 28.) 1. (Hlinka 1938 augusztusában elhunyt, ezért merülhetett fel az utcák átnevezése az ő emlékére. – A ford.)

⁴⁰ *Robotnícke noviny*, vol. 35. (1938) No. 248. (november 11.) 1. (A Scotus Viator álnevet Robert William Seton-Watson skót újságíró használta, aki a szláv népek függetlenségét támogatta *New Europe* című lapjában. – A ford.)

⁴¹ Archív mesta Bratislavy, Inventár škôl 1, Kronika ústavu: Masarykovho štátneho reálneho gymnázia – pobočky na Tehelnom poli; uo., Kronika ústavu: Masarykovej štátnej ľudovej a meštianskej školy v Račisdorfe; uo., Kronika štátnej meštianskej školy v Račisdorfe.

⁴² *Slovák*, vol. 20. (1938) No. 248. (október 30.) 1.

⁴³ *Slovenská politika*, vol. 9. (1938) No. 249. (október 30.) 1.

képesen elfedte az állami ünnep jelentőségét.⁴⁴ Ennek ellenére a *ľudákok* nem vetették el teljesen a cseh–szlovák együttműködést. Másrészt éppen ez a vezércikk a példa arra a radikalizálódó újságírói zsargonra, figyelemreméltó módon emlékeztetve a náci újságok hangnemére, amelyben a felfordulás fő aktorai a szabadkőművesek és a bolsevik elemek lettek.⁴⁵ A *ľudákok* részéről hosszú időn keresztül követett, aránylag stabil érvelés a „nemzeti elnyomás” alóli felszabadulásként értelmezi 1918 októberét – az autonomista program szellemében, amely egyidejűleg bírálja, de hangsúlyozza is a csehszlovák nemzetállami projektet. Az 1938 ősztől kezdődő időszak ebben a szellemben úgy jelenik meg, mint a „nemzeti követelések” beteljesülése, azonban alig néhány hónappal később további eltolódásra került sor a „függetlenség” még szűkebben értelmezett fogalma felé. Ez megmutatkozott a „cseh elnyomás” alóli „felszabadulás” hangsúlyozásában, ami politikailag összefügg a „nemzeti történelem” *ľudákok* által hangoztatott „felvirágoztatásával”, azaz a Szlovák Állam kikiáltásával.⁴⁶ Egyidejűleg sor került további eltolódásra, amely arra irányult, hogy bizonyítsa a Szlovák Állam „felújításának” természetes jellegét és a csehszlovák projekt működésképtelenségét.⁴⁷

A különbség a „rég” csehszlovák és az „új” cseh–szlovák projekt között 1938-ban testet öltött abban is, hogy nagy súlyt fektettek a turócszentmártoni nyilatkozatra, amelyről ünnepélyesen megemlékeztek Szlovákia egész területén – beteljesítve Karol Sidor hét évvel korábban megfogalmazott kívánságát: „Az emlékezés október 30-ára, az emlékezés a nemzeti egyéniség és a szlovák területen való szuverén hatalom ama rövid dicsőségére legyen számunkra a nemzetünk szebb jövőjébe vetett élénk hit forrása.”⁴⁸ Csak megjegyzem, hogy október 28-ához és 30-ához hasonló vonásokkal rendelkezett a nagymorva hagyomány emlékezete is, amelyhez Csehszlovákia hivatalosan hozzákapcsolta Cirill és Metód emléknapiját. Ebben az esetben is aktivizálódott a *ľudák* elit, amely Nyitra szerepének hangsúlyozásával duális hatalom-megosztási koncepcióval lépett elő a cseh–szlovák együttműködés keretén belül. Arra hivatkoztak, hogy épp úgy, mint a múltban, a jelenben is szükséges fenntartani az elvet, amelyet az ő nézőpontjuk szerint éppen a pittsburghi egyezmény garantált.⁴⁹

Hasonló, habár ellentétes ideológiai irányú folytonosságot tárnak elénk a *Robotnicke noviny* oldalai, amelyek a politikai szektarianizmus veszélyére és az 1938. október 6-a utáni

⁴⁴ *Slovák*, vol. 19. (1937) No. 246. (október 28.) 1. (Csernován 1907. október 27-én került sor arra a csendőrsortűzre, amelynek tizenöt áldozata volt. A lövéseket a Hlinka mellett tüntető parasztokra adták le. – A ford.)

⁴⁵ *Slovák*, vol. 20. (1938) No. 246. (október 28.) 1.

⁴⁶ Tido J. Gašpar, író és a szlovák *snem* (országgyűlés) képviselője a független Szlovák Állam létesítéséről szóló beszédében a következőképpen írta le a helyzetet: „Úgy esett, hogy az uralkodó prágai centralizmus olyan sokáig és olyan szívósan ellenállt annak, hogy elismerje a szlovák nemzeti jogokat és más nemzeti csoportok jogait is, amíg végül forradalmi események révén kellett nekik azt kiharcolni.” <http://www.psp.cz/eknih/1939ssr/stenprot/003schuz/s003001.htm> (letöltés: 2015. november 10.)

⁴⁷ Ehhez lásd például: Kamenec, Ivan: *Oslavy vzniku samostatnej Slovenskej republiky v rokoch 1940–1945*. In: Kušniráková, Ingrid (a kol.): „Vyjdeme v noci vo fakťovom sprievode a rozsvietenie svet.” Integračný a mobilizačný význam slávnosti v živote spoločnosti. Bratislava, 2012. 208–223.

⁴⁸ *Slovák*, vol. 13. (1931) No. 245. (október 30.) 1.

⁴⁹ Arpáš, Róbert: *Pribinove slávnosti ako pripomienka cirkevno-národnej Veľkomoravskej tradície*. Historický časopis, vol. 65. (2017) No. 4. 655–664. (A pittsburghi egyezményt 1918 májusában írták alá cseh és szlovák emigráns szervezetek Masaryk jelenlétében. A dokumentum autonómiát ígért a szlovákoknak a leendő új államon belül. – A ford.)

új kormányzati garnitúra totalitárius gyakorlatának keresztülvitelére hívták fel a figyelmet.⁵⁰ Azonban, mint ismert, a szociáldemokrata politikusok már hosszú idő óta bírálták a Szlovák Néppárt politikáját.

Ezzel szemben jelentős retorikai változást figyelhetünk meg a *Slovenský denník* cikkeiben. A lap, amely hosszú időn keresztül éppen a *ľudák* politika bírálójaként volt ismert, éppúgy, mint néhány agrárpárti politikus is, októbertől kezdve bekapcsolódott az új Nemzeti Egység Pártja kiépítésébe, amelynek eredménye a demokratikus rendszer következetes lebontása lett.⁵¹

Összességében megállapítható, hogy az 1928-as ünnepélyes hangnem eltűnt, és 1938-ban a „szabadság napjának” kritikus és nem túl ünnepélyes megemlékezéseiben a politikai változásokhoz kapcsolódó retorikai eltolódás tükröződött, amit szimbolikusan jelzett a csehszlovák nacionalizmus „legyőzött” és „sikertelen” politikája. Ezen történelmi fordulat ellenére október 28. továbbra is emlékezhely maradt, és a második világháború idején rendszeresen megünnepelték, legalábbis az emigrációban. Hazai földön tiltott jelképpé vált, amelynek emlékezete állami megtorlásba ütközött.⁵²

Fordította: BENCsik PéTER

MIROSLAV MICHELA

Two Jubilees of the “Day of Freedom”. On the Official Commemoration of 28th October 1918 in Slovakia from 1918 to 1938

Commemoration of the “Day of Freedom”, as 28th October, the Czechoslovak Independence Day was called in the interwar period, was one of the most important holidays in the imaginary state calendar of the Czechoslovak Republic. This day was presented as a characteristic turn, as a liberation from the hands of an age-old enemy and at the same time as a new beginning, attached to the foundation of the nation-state and to the republican form of government. Although this day was to be an important feast for all inhabitants of the state, in fact it had not come true, and actually from 1919 this event was mainly represented as a Czechoslovak Memorial Day. The author analyzes the ways of commemoration of 28th October, especially in the Slovak territory, where he focuses mostly on the argumentation of the representatives of the Slovak People’s Party lead by Andrej Hlinka. The study is based primarily on the research of periodicals but sets out from a broader research of commemorative practices during the First Republic. The main emphasis is put on the two round jubilees of 1928 and 1938, during which a significant shift took place in the ways and contents of the official commemoration of that holiday. Based on these events, the author

⁵⁰ *Robotnícke noviny*, vol. 35. (1938) No. 241. (október 23.) 1.; uo. No. 242. (október 25.) 1. Lásd: Zemko, Milan: *Nový režim pred novým štátom. Odras zániku demokratického režimu na Slovensku na jeseň 1938 v súdobej tlači*. In: Bystrický–Michela–Schvarc: *Rozbitie alebo rozpad?* 73–91.

⁵¹ Bővebben lásd: Bystrický, Valerián: *Od autonómie k vzniku Slovenského štátu*. Bratislava, 2008.

⁵² Az ünnep további sorsáról lásd: Hájková: *28. říjen a jeho podoby*, id. mű; Beneš: *October 28, 1918*, id. mű. (Október 28. jelenleg csak Csehszországban számít ünnepnapnak. Szlovákiában sem ez, sem október 30. nem az. – A ford.)

also demonstrates the failure of the officially advocated idea of Czechoslovak national unity and some select features of the Slovak nationalist argumentation.

PETŐ ANDREA

A magyar büntetőjog szovjetizálása: egyéni közvetítők és intézmények (1945–1961)*

„A szovjet büntetőjog mai feladata a szocializmus megvédése és a kommunizmus építése; a mi büntetőjogunk feladata a proletárdiktatúra megvédése és a szocializmus építése. [...] Ahhoz, hogy új büntetőjogunk egészét jól alkossuk meg és a gyakorlatba sikerrel vigyük át, elengedhetetlen, hogy megismerjük a marxista–leninista büntetőjog-tudományt, amelynek a szovjet büntetőjogászok a legkiválóbb művelői” – adta ki a szakmai ukázt a magyar jogászok legfontosabb szakmai folyóiratában, a *Jogtudományi Szemlé*ben a szakmának Szabó Imre (1912–1991).¹ Szabó Beregszászon született, és Prágában végezte a jogi egyetemet. Amikor Kárpátalja magyar fennhatóság alá került, internálták, majd munkaszolgálatra hívták be. 1945-től az akkor nagyon ritka orosz nyelvtudással és az Andrej Visinszkij-féle szocialista jogi normatizmus elkötelezett képviselőjeként Budapesten az Igazságügyi Minisztériumban dolgozott a kodifikációs osztályon, majd az MTA Jogtudományi Intézetének volt az igazgatója 1955–1981 között. Szabó sikeres és elismert volt jogi pályáján, amit a rendszerváltás sem tört meg, és kulcsszerepet játszott a magyar büntetőjog szovjetizálásában.

Hogyan történt a magyar büntetőjog szovjetizálása, mennyire volt sikeres, volt-e bármilyen szakmai vagy politikai ellenállás, melyek voltak a legfontosabb szinterek, valamint kik voltak a szereplők?² A tanulmány a magyar büntetőjogi rendszer átalakítását vizsgálja, hogy betöltsön egy a szakirodalomban megtalálható hiányt. A szakirodalom egy része azt elemzi, hogy a második világháború után felelősségre vont háborús bűnösöket és a kollaborációt hogyan kezelte az igazságügyi rendszer az adott országban.³ A szakirodalom másik része a szovjet csapatok által megszállt Kelet-Európa szovjetizálását vizsgálja, amely eddig elsősorban az ellenzéki pártok felszámolását, gazdasági kizsákmányolását és a rendőrállam kiépítését elemezte. A szovjetizálás fogalma folyamatos, egyre erősödő, egyirányú tendenciát jelent, amely a Vörös Hadsereg második világháborús katonai győzelmétől addig tart, amíg a Szovjetunió meggyengül és széthullik.⁴ Ebben az értelmezésben, amelyben a

* A tanulmány a Közép-európai Egyetem „*Socialist Intermediaries: the Institutions and Practice of Transnational Communism*” (2016–2017) projekt keretében készült a CEU kutatási szabadság ösztöndíja (2017–2019) támogatásával.

¹ Szabó Imre: *A szovjet szocialista büntetőjog alapelvei*. Jogtudományi Közlöny, 5. évf. (1950) 11–14. sz. 372–378.

² Jogi szempontból lásd: Marczali, Tibor Arthur: *Criminal Law in Communist Hungary*. Slavic Review, vol. 23. (1964) No. 1. 92–102.

³ A népbírói folyamatról lásd: Barna, Ildikó – Pető, Andrea: *Political Justice in Budapest after World War II*. Budapest – New York, 2015.

⁴ A balti országok szovjetizálásáról lásd: Ackermann, Felix – Urbansky, Sören: *Reframing Postwar Sovietization: Power, Conflict, and Accommodation*. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, vol. 64. (2016) No. 3. 353–362.

szovjetizálást egyirányú folyamatként határozzák meg, amely a szovjet mintát exportálja a szovjetizálás tárgyai, a szovjet állam periferiáján lakók felé, a téma kutatói kevésbé vizsgálták azt, hogy az egyes intézményi kulcspozíciókban lévő közvetítők, akik a szovjet megszál-
lók és a magyar intézményrendszer között kommunikáltak, hogyan viselkedtek, milyen ér-
tékeket közvetítettek, hogy változtatták a nézeteiket a különböző hatalmi konfliktusokban.

Ez a tanulmány összekapcsolja a szovjetizálás folyamatának vizsgálatát a büntetőjog át-
alakulásának vizsgálatával Magyarországon, mert a két folyamat alapvetően összefügg. A
„mi a jó és a rossz”, és a „mit hogyan és miért büntet az állam” kérdése meghatározza a tár-
sadalom értékrendszerét, ezért különösen izgalmas a vesztes második világháború után
ennek a folyamatnak a magyarországi áttekintése.

A kutatás azonban komoly forráshiánnyal küzd. Az Igazságügyi Minisztérium törvény-
előkészítő osztálya iratai között nem található meg a népbírói törvény különböző váz-
latai. Egyáltalán sehol sincsenek hozzáférhető dokumentumok arról, hogyan alakult ez a
különleges magyar büntető törvénykezés, így első lépésként csak a kiépülő rendszer leírása
lehetséges. Az orosz levéltárakban pedig a kutatás egyre nehezebb, egyes témákban szinte
lehetetlen.

A jogszolgáltatás elit, jó önérdek-érvényesítő képességgel rendelkező szakma, amely
mélyen beágyazott az adott társadalomba, ezért átalakításának vizsgálatából sokat meg-
tudhatunk az adott társadalomról. Ahogy az igazságszolgáltatás szovjetizálásának egyik ku-
tatója írta: „Egy szovjet vezető büntetőjogi szakember a szerzőnek elmondta, hogy a külön-
böző köztársaságokban [a megszállt Kelet-Európában – P. A.] megtalálható különbségek
nem az egyes köztársaságok jellemzőire reflektálva alakultak úgy, ahogy, hanem a különbö-
ző országok jogászprofesszorainak előítéletei és elméletei miatt, akik az adott jogszabályt
előkészítő bizottságokban dolgoztak.”⁵ Ezért is érdekes elemezni a magyar kulcsszereplő-
ket, életútjukat, hogy a magyar büntetőbíráskodás szovjetizálódásának folyamatát értékelni
tudjuk.

Magyarország abból a szempontból különleges Közép-Európában, hogy a náci Német-
ország szövetségeseként nem volt emigrációban élő kormánya, ezért a felelősségre vonás
folyamatát az osztrák, német és olasz esetekhez kell hasonlítani, ahol a jogász szakma szin-
tén aktívan részt vett a holokauszt végrehajtásához szükséges jogi lépések kidolgozásában.⁶
A személyes felelősség megállapításánál a szovjet laikus népbírói rendszert vették át
Magyarországon is.⁷ Abban a folyamatban, hogy a magyar népbíráskodás némileg más utat
járt be, mint a többi ország, döntő szerepük volt a korábban a Szovjetunióban emigráció-
ban élő jogászoknak, akik ugyan a szovjet hierarchiában alacsony helyet foglaltak el, mégis
komoly hatásuk volt a magyar igazságügyi folyamatok alakítására. Ebben az átalakításban
részt vettek a törvénykezők, a tanácsadók, illetve a rendszert működtető jogászok: ügyvé-
dek, ügyészek és bírók is. A magyar igazságügyi rendszert működtető emberek egyrészt az
intézményi gyakorlatok és elvek folyamatosságát képviselték, valamint új emberek is kerül-
tek a rendszerbe új értékekkel és képzettséggel, a régiak pedig, ha megtehették és meg is

⁵ Maggs, Peter B.: *Unification of Law in Eastern Europe*. The American Journal of Comparative Law, vol. 16. (1968) No. 1–2. 121.

⁶ Az ügyvédek átvilágításáról lásd: Pető, Andrea: *“I switched sides”. Lawyers Creating the Memory of Shoah in Budapest*. In: Pauković, Davor – Pavlaković, Vjeran – Raos, Višeslav (eds.): *Confronting the Past. European Experiences*. Zagreb, 2012. 223–235.

⁷ A hasonló összetételű csehszlovák népbírásról szóló elnöki dekrétum vonatkozó részét lásd: Szarka László (szerk.): *Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában, 1944–1949*. Komárom, 2005. 111–112. Köszönöm Bencsik Péternek, hogy erre felhívta a figyelmemet.

akarták tenni, igyekeztek idomulni az új politikai rendszer elvárásaihoz. A tanulmány ezt a folyamatot vizsgálja, először áttekintve a két elemzési keret, a második világháború utáni felelősségre vonás történetének és a szovjetizálásnak az irodalmát, majd a kulcsszereplők életét elemezve egyes jogalkotási eseteken keresztül bemutatja, hogyan zajlott a magyar büntetőbíráskodás szovjetizálása. Ennek a folyamatnak a vizsgálata ma két okból is fontos. Egyrészt a jelenleg átalakuló, 1945 után kialakított világrend válságával az „emlékezetpolitikai biztonság” („mnemonic security”), a hegemon emlékezési forma identitásképző erejével geopolitikai tényezővé válik.⁸ A 2010 utáni magyarországi emlékezetpolitikai fordulat a népbíróságok elemzésénél a közvetlen szovjet, illetve kommunista hatást mutatták ki, és ezzel megkérdőjelezték ítéleteik legitimitását.⁹ Az „emlékezetpolitikai biztonság” jegyében indított kutatások célja a felelősségre vonás legitimitásának megkérdőjelezése, a magyar kettős áldozatiság mítoszának további terjesztése, ezért is fontos a jogi folyamat kritikai áttekintése. Másrészt a mai Magyarországon külön is tanulságos lehet egy korábbi jogi paradigmaváltás folyamatának az elemzése.¹⁰

A magyar igazságszolgáltatás szovjetizálásának intézményei

A szovjetizálás első eszköze a fegyverszüneti szerződésben 1945. január 20-án felállított Szövetséges Ellenőrző Bizottság volt, amelynek élén a szovjet Vorosilov marsall állt. A bizottság a békeszerződés hatályba lépéséig működött, és a kormányzati együttműködést segítette, elsősorban a technológia és a biztonság területén.¹¹ A SZEK iratai az orosz levéltárakban alig kutathatók, ezért csak a vázlatos angol és amerikai jegyzőkönyvek, illetve visszaemlékezések alapján rekonstruálható a működése.¹² A kezdeti időkben még az sem volt világos, hány szovjet képviselő tartózkodik SZEK-es státuszban Magyarországon, de 1945 nyarára konszolidálódott a működése. A szovjet elnökség mindig egyértelművé tette a helyzetet a felek egyenrangúságáról folytatott vitákban. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány igazságügyi miniszterének, Valentiny Ágostonnak a működése folyamatosan a szovjet kritikák keresztútjába került, elsősorban a háborús bűnösök elleni eljárásról vallott nézetei miatt. Valentiny 1945. június 27-én ki akarta emelni ezt a politikailag kulcsfontosságú folyamatot az Igazságügyi Minisztérium hatásköre, így a SZEK ellenőrzése alól is. Ezt az orosz nagykövet, Georgij Puskin szóvá tette, így a kormányfő nem írta alá Valentiny javaslatát.¹³ Az 1945. júliusi kormányátalakításnál a baloldali pártok szerepe nőtt, a szociáldemokrata Ries István (1885–1950) lett az igazságügyi miniszter. Az 1919-es Tanácsköztársaságban aktív szerepet játszó, tapasztalt és elkötelezett jogász, aki a népbiztosperben volt védő, kisebb megingással végig együttműködő volt a szovjetek által támogatott kommunistákkal, példá-

⁸ Mälksoo, Maria: *Memory must be Defended: Beyond the Politics of Mnemonical Security*. Security Dialogue, vol. 46. (2015) No. 3. 221–237.

⁹ Az emlékezetpolitikai fordulatról lásd: Pető, Andrea: *Roots of Illiberal Memory Politics: Remembering Women in the 1956 Hungarian Revolution*. Baltic Worlds, vol. 10. (2017) No. 4. 42–58.

¹⁰ Pető, Andrea: *Hungary's Illiberal Polypore State*. European Politics and Society Newsletter, vol. 21. (2017) No. 4. 18–21.

¹¹ Földesi Margit: *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon. Visszaemlékezések, diplomáciai jelentések tükrében, 1945–1947*. Budapest, 1995.

¹² Vida, István – Cseh, Gergő Bendegúz (eds.): *Documents of the meetings of the Allied Control Commission for Hungary 1945–1947*. Budapest, 2000.

¹³ Cseh Gergő Bendegúz: *Amerikai és brit részvétel az olaszországi, romániai, bulgáriai és magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságok tevékenységében (1943–1947)*. PhD disszertáció. Budapest, 2009. 133–134.

ul a szovjet típusú alkotmány elfogadásában. A SZEБ szovjet tagjainak a Belügyminisztérium megszerzése volt a prioritás a koalíciós időkben, az Igazságügyi Minisztérium megmaradt a kommunistákkal együttműködésre hajló szociáldemokraták kezén. A SZEБ tevékenységének középpontjában a gazdasági ellenőrzés, a jóvátétel és a belpolitika azon része állt, amely közvetlenül vezetett a kommunista párt politikai hatalmának növekedéséhez. A szovjetizálás alapidokumentuma az *Isztocsnyik* 1995/4. számában publikált Majszkij terv, amely a Vörös Hadsereg által megszállt országok fokozatos szovjetizálását tűzte ki célul, a kulcsminisztériumokba megbízható kommunista kádereket ültetve.

A háborús bűnösök esetében, amely gyakran szerepelt a napirenden, a nyugati megszállási övezetbe menekült prominens személyek kiadását szorgalmazták a szovjetek. A mintegy negyedmillió magyar (hadifogoly és kényszermunkára elhurcolt civil) repatriálását a szovjetek, ahol tudták, akadályozták, sejtve, hogy a közelgő választásokon nem feltétlenül a szovjet hatalom hívei lesznek.¹⁴ A SZEБ esetében az angol és az amerikai képviselők jogköre szűk volt, a magyar kormányzati szervekkel hivatalosan csak a szovjeteken keresztül léphettek kapcsolatba, így érdemi működésük a bizottsági ülésezés volt. Az angol és amerikai képviselőket elsősorban a gazdasági és katonai ügyek érdekelték, a jogszolgáltatást belpolitikai ügynek tekintették, és így a mandátumukat szűken értelmezve nem vettek részt a belpolitikai vitákban. Itt a kezdeményezői és döntőbírói szerep a szovjetekre hárult.¹⁵

A büntetőjog szovjetizálásának (az értékrendszer, az intézményrendszer, a működési mechanizmus és személyi állomány átalakításának) fő eszköze a népbíróságok felállítása volt. A csehszlovák és a lengyel esetben az emigráns kormányok is hiába igyekeztek a szovjet mintára (a korábbi igazságügyi rendszeren kívül) működő népbíróságok létrehozását megakadályozni.¹⁶

A népbírósági törvény történetének elemzése összekapcsolja a nemzetközi szerződések követelményeit a háborús bűnösök felelősségre vonásáról, a hosszú távú szovjet geopolitikai célokat, valamint a helyi intézményi és jogszolgáltatási viszonyok átalakítását. A szovjetizálás úgy történt, hogy a meglevő, nemzeti szintű joggyakorlatot kívülről ellenőrizték, illetve új, szovjet hatásra megírt és elfogadott törvényeket hoztak. A Horthy-Magyarország politikailag, katonailag, gazdaságilag összeomlott. Ennek az összeomlásnak alapvető része volt az az erkölcsi válság, amely abból következett, hogy a jogász szakma és a jogszolgáltatás asszisztált az állami diszkriminációhoz, sőt egyes állampolgárok biztos halálba küldéséhez.¹⁷ A rendkívüli kormányzásról szóló 1939:II. törvény a zsidó állampolgárok elleni törvényekkel párhuzamosan ellehetetlenítette a jogrendszert. A jogrendszer helyreállítását az átvilágítás, a szakmai ellenőrző bizottságok felállítása volt hivatva ellátni. A hatalmas anyag elemzésre vár, de a népbírósági tárgyalásokon a női vádlottak ügyvédei igazolási anyagainak elemzéséből kiderült, hogy ez a folyamat rendkívül ellentmondásosan, a személyes kapcsolatok minőségétől és az érdekérvényesítési képességektől függően zajlott.¹⁸

¹⁴ Cseh: *Amerikai és brit részvétel*, 149.

¹⁵ Cseh: *Amerikai és brit részvétel*, 148.

¹⁶ Grzybowski, Kazimierz: *Continuity of Law in Eastern Europe*. The American Journal of Comparative Law, vol. 6. No. 1. (1957). Az 57. oldalon a 47. lábjegyzet idézi a jogszabályokat.

¹⁷ Erről bővebben lásd: Joerges, Christian – Ghaleigh, Navraj Singh (eds.): *Darker Legacies of Law in Europe: The Shadow of National Socialism and Fascism over Europe and its Legal Traditions*. Portland, 2003. A gazdasági törvénykezés elemzése, ami a szovjet megszállásból és a gazdasági reformból következik, most nem képezi az elemzés tárgyát.

¹⁸ Pető Andrea: *A női háborús bűnösök ügyvédjei*. In: Molnár Katalin (szerk.): *Társadalom, demokrácia, szolidaritás*. Tanulmánykötet Kozáry Andrea tiszteletére. Budapest, 2013. 158–165.

A magyar népbírószági eljárás különlegessége az, hogy – jelentős antifasiszta ellenállás hiányában – a népbírószági törvény a népbírószági folyamatokat az újralakuló pártok „demokratikus” kontrollja alá helyezte. Az 1945 után munkájukat újrakezdő és a Szovjetunió bábáskodásával koalíciót alakító pártok (Független Kisgazdapárt, Nemzeti Parasztpárt, Szociáldemokrata Párt és a Magyar Kommunista Párt) pedig szükségszerűen a politikai folyamatosságot képviselték: ez rányomta bélyegét a jogi végzettséggel nem rendelkező pártdelegáltak tevékenységére, arra, miként értékelték az ügyeket a népbírószágokon. A népbírószág működését pedig leginkább a Magyar Kommunista Párt antifasiszta hagyománya határozta meg. A párt a „demokrácia-diskurzust” magának kisajátítva kíméletlen ideológiai harcot kezdett az olyan elkövetőkkel szemben, akiknek eltávolítása az osztályharc szempontjából is hasznosnak tűnt. Ezzel szemben a pártpolitikai palettán a jobboldali gyűjtőpárt helyzetében megjelenő FKGP képviselői felléptek az enyhébb büntetésért és a törvényesség fokozott betartásáért.¹⁹

Az első népbírószági ítéletet 1945. február 4-én hozták meg, két keretlegény perében: 124 munkaszolgálatos haláláért ítélték el őket.²⁰ (Az ország április elején szabadult fel teljesen.) Maga a rendelet, amely a népbíráskodást szabályozta (81/1945. ME), másnap jelent meg a *Magyar Közlöny*-ben. Az ügyben ítélező hadbírónak, Major Ákosnak nem volt meg a szükséges jogi képzése, tehát a perben nem is ítélezhetett volna. Visszaemlékezésében, saját felelősségét csökkentendő, Major azt állítja, hogy a halálos ítéletet az 1944 októberében a moszkvai emigrációból visszatért Vas Zoltán, akkor Budapest közellátási biztosa nyomására hozta meg.²¹ Arról nem ír, hogyan született meg a rendelet. Ez volt az egyetlen kivégzés Budapesten, amely nyilvánosan zajlott le. Magyarországon hiányzott az a fegyveres partizánmozgalom, amely például Olaszországban tömegesen végezte ki a háborús bűnösöket.²² A szovjet példa alapján megtartott nyilvános kivégzés budapesti rendezői megrémültek a nagy tömeg lincselésryanús reakcióitól, az éljenzéstől és a holttestek vandalizálásától.²³ A további kivégzéseket ellenőrzött térben, a megfelelően kiválogatott közönség bevonásával tartották, és a sajtó részletesen beszámolt azokról.²⁴ Ugyanez volt a helyzet az első háborús bűnös perek esetében a szovjetek által felszabadított más területeken is: az 1943 júliusában Krasznodarban és Harkovban lezajlott per a megfigyelőket erősen emlékeztette a korábbi koncepciós perekre, ráadásul nyilvános kivégzésekkel végződött, ami az eseményt tekintő több tízezer krasznodari lakosban felkeltette a német megszállás korszakának emlékét, hiszen akkor tartottak utoljára nyilvános kivégzéseket.²⁵ Ez jól mutatja a

¹⁹ Erről bővebben lásd: Izsák Lajos: *Pártok és politikusok Magyarországon 1944–1994*. Budapest, 2010.

²⁰ Karsai Elek (szerk.): *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon I–II*. Budapest, 1962.

²¹ Major Ákos: *Népbíráskodás, forradalmi törvényesség*. Budapest, 1988. 123.

²² Nyilvános kivégzésekre Magyarországon a háborús hadi helyzet kivételével az első világháború utáni polgárháborúban került sor. A nyilvános kivégzés már a 19. század közepén is barbár cselekedetnek számított, és a Csemegi-kódex igen megszigorította a halálbüntetés kiszabásának lehetőségét, amire ritkán is került sor.

²³ A szemtanú elmondta, hogy a kivégzettek testét a nézők botokkal verték. S. I.-vel, a politikai rendőrség tagjával készült interjúm, 2007. augusztus 6. Budapest.

²⁴ A kivégzésekről lásd: Pető Andrea: *Death and the Picture. Representation of War Criminals and Construction of a Divided Memory about WWII in Hungary*. In: Pető, Andrea – Schrijvers, Klaartje (eds.): *Faces of Death*. Pisa, 2009. 39–57.

²⁵ Kochavi, Arie J.: *Prelude to Nuremberg. Allied War Crimes Policy and the Question of Punishment*. Chapel Hill, 1998. 64. A szovjet jogi rendszerről és az első perekéről lásd: Prusin, Alexander

büntetőjog szovjetizálásának problémáit, hiszen ugyan megpróbálták a szovjet példát a kivégzéseknél alkalmazni, de az már a szovjet rendszerben se működött. E bizonytalankodásnak az lett az eredménye, hogy a kivégzett magyar háborús bűnösöket krisztusi pózban fényképezték, s ez a mártíromságukat erősítette meg, nem pedig azt a tervezett antifasiszta üzenetet, hogy ezek a háborús pusztításért felelős emberek bűnözők voltak.²⁶

A népbírószági törvény meghozatalára egyrészt azért volt szükség, mert a nagy, precedensértékű ügyekben csak így lehetett felelősségre vonni azokat, akik a parancsokat adták: azt az érvet, hogy „parancsra cselekedtek”, csak ezzel a jogi kerettel lehetett elutasítani, e nélkül csak nehezen lehetett volna elítélni a Horthy-rendszer háborúért felelős politikai és katonai elitjét.²⁷ Másrészt a jogi abszurdumot, hogy az 1945. évi VII. törvény kihirdetéseig, tehát 1945 szeptemberéig csak rendeletekkel szabályoztak egy ilyen horderejű kérdést, a készlő békeszerződés nyomására is meg kellett szüntetni.²⁸

A népbírószágok működése esetében kimutatható folytonosság a korábbi magyar jogszabályokkal. A népbírószágok a népbírószági törvény elfogadásáig a korábban is érvényes szabályok szerint működtek: a korábbi büntetési tételeket, mint például az 1921. évi III. törvényt (az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről) nem úgy alkalmazták, ahogy azt 1921-ben tervezték, azaz a kommunisták ellen, hanem éppen a nyilasok ellen. A másik jogi előzmény az, hogy 1914-ig működtek esküdtbírószágok Magyarországon, tehát a népbírószágokkal tulajdonképpen megpróbálták visszanyúlni egy korábbi hagyományhoz, miközben az intézmények és a szereplők megfeleleltek az új politikai rendszer követelményeinek.

A népbíráskodás elveinek jogi szabályozása és gyakorlata ezen az ellentmondásos úton a szovjet nyomás és a meglevő rendszer ellenállása közötti feszültséggel haladt a továbbiakban is. Amikor a szovjet csapatok bevonultak valahova, ott a népbírószágnak azonnal el kellett kezdenie a működését. Ahol ez nem történt meg, többek között azért, mert senki nem akarta vállalni a népbírói tisztséget (inkább anyagi, mint politikai okok miatt, hiszen egy népbírónak nem lehetett jól fizető ügyvédi praxisa), ott a szovjet parancsnok magához rendelte a magyar előljárót, és közölte vele, hogy ha valaki nem vállalja ezt a feladatot, az szabotázsra minősül.²⁹

A társadalmi és politikai klíma, következésképpen a jogalkotás is egészen más volt 1945-ben, mint 1946-ban vagy 1947-ben. Az 1945-ös népbírószági törvény kapkodva összedobott törvény volt. A népbírószágok működését idővel egyre inkább szabályozták és szigorították. A szabályozás a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről szlő 1946. évi VII. törvény elfogadásával kezdődött, amelyben megjelent a „demokráciael-

Victor: *Fascist Criminals to the Gallows. The Holocaust and the Soviet War Crimes Trials December 1945–February 1946*. Holocaust and Genocide Studies, vol. 17. (2003) No. 1. 1–30.; Penter, Tanja: *Local Collaborators on Trial*. Cahier du Monde Russe, vol. 49. (2008) No. 2–3. 341–364.

²⁶ Pető: *Death and the Picture*, id. mű.

²⁷ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 81/1945. ME. számú rendelete a népbíráskodásról kimondja: „...akik a magyar népet ért történelmi katasztrófa okozói, illetve részesei voltak, mielőbb nyerjék el büntetésüket...” A „háborús bűnöst” a 13. § határozta meg, míg a „népellenes büntett” meghatározása kifejezetten a közhivatalokat betöltőkre (országgyűlés tagja, vezető állású közalkalmazott) vonatkozott.

²⁸ A folyamatról lásd: Zinner Tibor: *Háborús bűnösök perei. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–1949*. Történelmi Szemle, 28. évf. (1985) 1. sz. 118–140.

²⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX-E-1-I. X. Népbírószági anyag. 1. doboz. 657/45. Heves megyei főispán levele, 1945. április 16-i levél az Igazságügyi Minisztériumba.

lenes kijelentés” igen tág kategóriája. Ekkor megváltozott a jogi helyzet: a népbíróság a nagypolitikai sakkjátszmák végrehajtója lett. Majd a működésének szigorítása az 1947-es népbírósági törvénnyel folytatódott, amikor is eljárási utasítással szabályozták a népbíróságok működését.³⁰ A Budapesti Népbíróság utolsó ítélete a Rajk-per volt 1949-ben.³¹ Az 1956-os forradalom után – már egészen más célokkal – az 1957. évi 25. és 34. számú, a népbírósági tanácsokról szóló törvényerejű rendeletek újból felállították ezt a szervezetet.

A szovjetizálás egy lépcsője ebben a szigorodó népbírósági törvénykezési folyamatban kivételesen jól dokumentált.³² A katonák kivételes státusza a számonkérésnél komoly szakmai vitákat generált a népbírósági törvény előkészítésénél. Az Igazságügyi Minisztérium törvényelőkészítő osztályának anyagai között fennmaradt az a dühös levélváltás, amelyben a régi hivatásos katona, Vörös János honvédelmi miniszter a katonák kivételes, a népbíróság jogkörén kívül maradó helyzetének megtartása mellett érvelt.³³ A külön katonai törvénykönyv létrehozásával ez a kérdés megoldódott. Az 1930-as első, önálló magyar katonai büntetőkódex védelme nem sokáig volt tartható a szovjetizálás során. Ennek módosítására reformbizottságot hívtak össze. A nem hozzáférhető Schultheisz-hagyaték alapján írt PhD dolgozat idézi az 1948. március 3-án e témában lezajlott szakmai megbeszélést. Itt a büntetőjogász szakma kiválóságai, például Auer György, Bacsó Ferenc, Rácz György, Kádár Miklós még csak szükséges reformról beszéltek, de a parlamenti bizottsági, majd a plenáris vitában politikai okokból, miszerint az 1930-as törvény a horthyizmus szellemét tükrözi, már új törvénykönyvet javasoltak.³⁴ Az 1948. évi LXII. törvény vitájában a szegedi jogász, Schultheisz Emil is részt vett, és javasolta, hogy azzal a gumidefinícióval, miszerint „katonai bűntett vagy vétség az a bűncselekmény is, amit más törvény annak nyilvánít”, szüntessék meg a katonák különleges jogállását, és ezzel utat nyitottak a katonák elleni koncepciók pereknek. Ez alapján világos, hogy a politikai hatalmi akarat és a személyes karrierérdekek felülírták a döntéshozatal alsó szintjén még képviselhető szakmai álláspontot.

A szovjetizált büntetőjog kiépítése: a közvetítők

A szovjetizálás történetét eddig a szakirodalom a Szovjetunióból Magyarországra érkezett tanácsadók történetének feldolgozásaként határozta meg, amelyben a magyar szereplők és intézmények kollaborációja, illetve csendes ellenállása nem kapott nagy szerepet.

A szovjet tanácsadókkal kapcsolatos kutatásokat a hidegháború geopolitikai és biztonságpolitikai kerete és a szovjet korszakra vonatkozó orosz levéltárak nehezen kutathatósága határozza meg. Eddig elsősorban a nemzetbiztonság és a fegyveres testületekben 1945 után dolgozó szovjet állampolgárok anekdotikus jelenlétére vonatkozó, gyakran sztereotip ismeretek voltak csak elérhetők. (Ezt a forгатatókönyvet követi a budapesti Terror Háza Múzeum „Szovjet tanácsadók” terme is.) Ahogy 1989 után a levéltárak részben vagy egészben megnyíltak, úgy kezdődött el annak a komplex jelenségnek a vizsgálata, hogy milyen szakmai kapcsolatok jöttek létre, és azok hogyan alakultak a Szovjetunió és a befolyási övezetébe

³⁰ 1947. évi 34. törvény. Bővebben lásd: Zinner: *Háborús bűnösök perei*, id. mű. A törvény célja az „egységes joggyakorlat kialakítása” volt. MNL OL I-F-35.

³¹ Erről bővebben lásd: Pető Andrea: *Rajk Júlia*. Budapest, 2001.

³² Farkas Ádám: *Requiem a magyar nemzeti katonai büntetőjogért. Avagy adalékok a hazai katonai büntetőjog szovjetesítésének történetéhez*. Kézirat. <http://blszk.sze.hu/images/Dokumentumok/diskurzus/2012/k/farkas.pdf>

³³ MOL XIX-E-1-I, 1. Doboz, Ta 1290/1945 1945. május 3. Vörös János hadügyminiszter levele: kérelem, hogy a katonaság ne kerüljön külön bíróság hatálya alá háborús bűntettek elkövetése miatt.

³⁴ Farkas: *Requiem*, 47–49.

tartozó országok között. Ebben a folyamatban kulcsszerepet játszottak a tanácsadók, illetve a szakértők. A kérdést feldolgozó Baráth Magdolna a hozzáférhető magyar és orosz források tanulmányozása után bemutatja, hogy más szakértők és tanácsadók érkeztek 1945–1948, 1948–1953, 1953–1956 között, 1956-tól az 1960-as évekig, majd azt követően.³⁵ A tanácsadók első csoportja a rendőrség és a kémelhárítás kötelekében dolgozott. Ezt követik aztán az élet minden területén megjelenő szovjet szakemberek, akik mint ipari kémek, beépített komisszárok, szakértők és közvetítők a maguk módján részt vettek az ország szovjetizálásában. A tanácsadók száma a befolyásukhoz képest lényegesen kisebb, de mivel közvetlenül a szovjet nagykövetségnek jelentettek, kiváló kapcsolatrendszerükkel alapvetően meghatározták a folyamatokat.

A kevés számú és mérsékelt helyismerettel rendelkező szovjet tanácsadók mellett a magyar büntetőjog 1945 utáni átalakításában látszólag csak négy elméleti büntetőjogász játszott kulcsszerepet: Kádár Miklós, Schultheisz Emil, Losonczy István és Bojta Béla. Ők voltak láthatók: írták a tankönyveket, vezették a tanszéket, választották ki a doktoranduszokat és hagyták jóvá a témákat, szerkesztették a szakfolyóiratokat és vettek részt a törvények előkészítésében. Ők ismertették a témában a Szovjetunióban megjelent szakirodalmat és szerveztek hazai és nemzetközi konferenciákat.

A négy elméleti jogász szakmai pályájának kezdete alapvetően eltér egymástól 1945-ig, hogy aztán egy irányba haladjon. Kádár Miklós (1904–1971) zsidó származása miatt hamar bekapcsolódott az antifasiszta mozgalomba. 1945 után kiemelkedő szerepet játszott a népi igazságszolgáltatás kiépítésében. Az Országos Ügyvédi Tanács elnöke, a Budapesti Ügyvédi Kamara főtíkára (1946–1949). 1949-től az ELTE jogi karán a büntetőjogi tanszék tanszékvezetője, a legfontosabb szakmai szakfolyóirat, a *Jogtudományi Közöny* felelős szerkesztője (1946–1971). Kádár volt a *Szovjet büntetőjog és eljárás*³⁶ című egyetemi jegyzet egyik szerzője Losonczy Istvánnal és Schultheisz Emillel együtt. Schultheisz Emil (1889–1993) maga hivatásos katona volt, majd 1940-től Szegeden jogász professzor. A felszabadulás után volt mit feledtetnie a korábbi szakmai működéséből a kiépülő új rendszerrel, hogy megőrizhesse egyetemi pozícióját. Az 1948. évi LXII. törvény, vagyis a háború utáni új, önálló, elkülönült katonai büntető törvénykönyv megalkotásában ő is részt vett. Losonczy István Pécsen végzett, belépett a Horthy államapparátusába, és a Hóman Bálint-féle törvény-előkészítő bizottságban dolgozott. Az akkor kevés szakmai presztízzsel rendelkező büntetőjogból tankönyvet írt, és a legfiatalabb egyetemi tanárnak nevezték ki 1940-ben a Pécsi Egyetemre. Büntetőjogásként részt vett a szovjet minta meghonosításában. Mindhármuk közös jellemzője, hogy nem tudtak oroszul, de rendelkeztek jogászai képzettséggel, sőt Schultheisz és Losonczy esetében korábbi, 1945 előtti jogászai és egyetemi oktatói karrierrel is.

Az elmélet mellett a gyakorlati megvalósításban Bojta Béla (1889–1969) volt a kulcsszereplő, aki a szegedi tudományegyetemen szerzett jogi doktorátust. Ügyvéd lett, több baloldali személy védelmét ő látta el, többször letartóztatták, de megszökött. Debrecenben az Ideiglenes Nemzeti Kormány miniszterelnökségi államtitkára. Megszervezte a Népbíróságok Országos Tanácsát, amelynek bíróját, majd 1948-ban elnöke lett. A *Népbírószági Döntvénytár* szerkesztője 1946–1949 között. A NOT élére Rákosi Mátyás utasítására nevezték

³⁵ Baráth Magdolna: *A szovjet tényező. Szovjet tanácsadók Magyarországon*. Budapest, 2017. A könyvről szóló recenziómat lásd: Gesta, 16. évf. (2017) 68–70.; angolul: Hungarian Historical Review, vol. 7. (2018) 1. sz. 132–137.

³⁶ Kádár Miklós – Losonczy István – Schultheisz Emil: *Szovjet büntetőjog és eljárás*. Budapest, 1952.

ki, a tisztségben Major Ákos korábbi hadbíróvá váltotta. Bojta kinevezése ellen Domokos József emelte fel a szavát, aki a harmincas években Rákosi egyik védőügyvédje volt. Most már mint Magyarország legfőbb ügyésze (1945–1953), később (1954–1958) pedig a Legfelsőbb Bíróság elnöke, Domokos 1948. május 30-án személyes hangú levében tiltakozott Major Ákos mellőzése miatt. Major eltávolítását méltánytalannak és sértőnek nevezte. Továbbá levelében szerepel: „Bojtát magánélete sem teszi alkalmassá arra, hogy [...] hogy elnök legyen.” Majd felteszi a kérdést: „Helyes dolog-e egy nem-kifogásolt keresztény helyébe egy kifogásolt zsidót helyezni?” Miután 1949-ben a Népbíróságok Országos Tanácsa megszűnt, Bojta a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke lett. Néhány hónap múlva elbocsátották, és évekig gyárban dolgozott tisztviselőként. 1956-tól ismét ügyvéd lett, 1958-tól az ügyvédek felülvizsgálati, szakmai egzisztenciákról döntő bizottságának tagja.³⁷ 1962 és 1964 között az Országos Ügyvédi Tanács elnöke volt.

A szovjetizálásban kulcsszerepet játszó jogászok nem hagytak hátra kutatható hagyatékot, az Országos Levéltárban az Igazságügyi Minisztérium erre vonatkozó iratai hiányosak. Ilyenkor az interjú segíti a kutatót. Kálmán György (1921–2010) interjút adott nekem nem sokkal a halála előtt. Kálmánt zsidó származása miatt eltávolították a jogi egyetemről, és 1947-ben tett bírói és ügyvédi vizsgát, amikor már második éve dolgozott a népbiztonságon, majd Kádár Miklós ügyvédi irodájában lett ügyvédjelölt. A *Népbírószági Közönyben* rendszeresen publikált a népbíróságok működésének elméleti és gyakorlati kérdéseiről. A népi demokráciák alkotmányain keresztül a *burzsoá jog a tőkés kizsákmányolás szolgáltatában* címmel írt továbbképzésben használt anyagokat. A népbíróságok megszüntetése (1949) után gazdasági és kereskedelmi joggal foglalkozott, és nagyon szép szakmai karriert futott be gyakorló jogászként. Azok a befolyásos, intézményi pozíciókban dolgozó jogászok, akik részt vettek a rendszer működtetésében, 1989 után megúszták a felelősségre vonást, és tovább praktizáltak. Az ettől az elmaradt felelősségre vonástól való személyes félelme meghatározta az interjút is, amelyet készítettünk. Kálmán elmondta nekem, hogy a zsidótörvények miatti nélkülözések után azonnal megragadta a lehetőséget, hogy a népbiztonságon dolgozzon. A büntetőjog nem volt különösen nagy presztízzsel vagy jövedelemmel kecsegtető szakma, de ez egy csapásra megváltozott, amikor megkezdte működését a népbíróság. A sok ügyben a kirendelt védő csekély, de biztos jövedelemre számíthatott az államtól az akkori nehéz időkben. S mivel tömeges folyamatról beszélünk, hiszen csak Budapesten 55 000 ügy indult, némelyik több vádlottal, így a magyar társadalom egészének volt mindennapi, meglehetősen felemás tapasztalata a népbíróság működéséről: rendszerszerű anomáliáktól az egyéni érdekérvényesítési lehetőségekig.

Kálmán szerint a népbírószági rendelet szövegét Névai László (1914–1983) dolgozta ki, és ez magyarázza a sok szovjet jogi elem átemelését és annak módját.³⁸ Névai László az a személy, aki a magyar büntetőjog szovjetizálásának láthatatlan háttérembere, mondta interjújában Kálmán György. Budapesten tanult jogot, majd a baloldali ifjúsági mozgalomban dolgozott, írt szépirodalmat a *Nyugat* című folyóiratba is.³⁹ 1942-től a Vörös Hadsereg tagja, részt vett a harcokban, vagy más források szerint politikai parancsnokságokon tevékenykedett politikai munkatársként. A hivatalos életrajz szerint 1946–1952 között a Kábel

³⁷ Gyekiczky Tamás: *Rendcsinálás – Tisztogatás az ügyvédi karban 1957–1958: dokumentumok*. Jogtörténeti Szemle, 10. évf. (2008) 1. sz. 52–76.

³⁸ A szerző interjúja Kálmán Györggyel, Budapest, 2005. március 22. Egy interjú állításai nem bírnak bizonyító erővel, de megvilágítják, hogy mi mindent nem lehet tudni levéltári forrás hiányában.

³⁹ Vö. *Nyugat*, 27. évf. (1934) 9. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00577/index.html> (letöltés: 2018. április 4.)

Szovjet Elektromosipari Rt. magyarországi fióktelepén főügyész, ami titkosszolgálati fedőállás lehetett. A Rajk-per kirendelt védője. Ő alapította a szovjet jogi tanszéket 1952-ben az ELTE-n, majd ennek megszűnte után egyetemi tanár a polgári eljárásjogi tanszéken. Fontos szerepet játszott a szovjet jogalkotás szövegeinek magyar nyelvre való ültetésében.⁴⁰ 1956-ban eltávolították, majd visszakerült az ELTE-re. Másfél évtizedig volt főszerkesztője a *Külföldi Jogi Szemlének*, majd a *Magyar Jog* című folyóirat Külföldi jogi szemle és Figyelő című rovatait szerkesztette. Ő kezdeményezte és szervezte Budapesten a szocialista polgári eljárásjogászok első nemzetközi konferenciáját. Rendszeresen részt vett a polgári eljárásjogi és törvénykezési szervezeti tárgyú kormányzati kodifikációs munkákban. Kétszáznál több írásából hetven idegen nyelven is megjelent.⁴¹ Névai az 1961-es könyvéből⁴² egyszerűen kifejejtette a szovjet területi bíraskodás később tárgyalandó, 1953–1954-es magyarországi bevezetésének kudarcát, így remélve, hogy a kínos intermezzo elkerüli majd a történések figyelmét.⁴³

A magyar jogrendszer szovjetizálásának módjával és tempójával a szovjetek maguk nem voltak elégedettek. A szovjet tanácsadók még 1950-ben is panaszkodnak, hogy „Magyarországon mindezekig a régi burzsoá jogalkotás létezik” (és javasolták a helyzet változtatását, amely a később elemzendő területi bíróság bevezetése lett volna).⁴⁴ Az Igazságügyi Minisztérium két szovjet szakértője, L. Ny. Ricskov és J. Kaljakov 1953 januárjában indítványozták az MDP főtítkárának küldött levelükben az Alkotmányban előírt ügyész szervezet létrehozását. Az Igazságügyi Minisztérium Büntetőjogi Főosztálya ezzel nem birkózott meg, ezért kellett „a hatalmi szervek és minisztériumok cselekményei feletti felügyeletét ellátó” államügyészséget létrehozni. Ricskov jelen volt Jevgenyij Kiszeljov nagykövet ebédjén 1953. május 10-én, amikor a szintén meghívott Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Révai József, Farkas Mihály közül Rákosi panaszkodott, hogy „Ricskov nyomást gyakorol ránk”.⁴⁵ Jól mutatja az erőviszonyokat, hogy az ország legfontosabb embere panaszkodott és panaszkodhatott a szovjet tanácsadó befolyására. A Nagy Imre-kormány meg is valósította a kért reformokat. Miután az MDP KV Adminisztratív Osztálya javaslatot tett az MDP Központi Vezetősége Politikai Bizottságának, a minisztertanács megtárgyalta azt 1953. július 24-én, Ricskov szerződését pedig meghosszabbították 1955. november 12-ig.⁴⁶ Kaljakovról nincs több információ.

A szovjetizálás folyamatának buktatói és konfliktusai

A magyar igazságszolgáltatás átalakítási folyamata értékelhető szovjetizáló diadalmenetnek, ha a törvényeket, kiépülő új intézményeket és a korábbi jogász szakmai elit nem kooperáló tagjainak a szakmából való kiszorítását, rosszabb esetben bebörtönzését nézzük.

A büntetőjog szovjetesítési folyamatának kronológiája valóban impresszív. A népbíraskodási törvénytől az 1961-es Büntetőtörvénykönyv elfogadásáig az igazságszolgáltatás

⁴⁰ Lásd például könyvismertetését: Névai László: V. M. Cshikvadze: *A szovjet katonai büntetőjog*. Jogtudományi Közlöny, 5. évf. (1950) 11–14. sz. 423–425.

⁴¹ Argejő Éva: *Az 1956-os forradalom és megtorlás az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán*. Múltunk, 55. évf. (2010.) 2. sz. 131.

⁴² Névai László: *Magyar törvénykezési és szervezeti jog*. Budapest, 1961.

⁴³ Gyekiczky Tamás: *Közzjáték. Levéltári iratok a szovjet területi bíraskodás bevezetéséről*. Jogtörténeti Szemle, 7. évf. (2005) 3. sz. 13.

⁴⁴ Idézi a jelentést Baráth: *A szovjet tényező*, 96.

⁴⁵ Baráth: *A szovjet tényező*, 158.

⁴⁶ Baráth: *A szovjet tényező*, 159.

rendszere, tartalma, intézményrendszere és káder-állománya átalakult.⁴⁷ Az 1945 előtt még marginális szerepű és presztízszű büntetőjog a tömeges népbírószági ügyek és a hidegháború következtében, valamint az egyre világosabban megfogalmazott állambiztonsági érdekek miatt nagyszámú jogi végzettségű és megbízható káder számára biztosított szakmai karriert és megélhetést. A Csemegi-kódex általános része 1951-ig, mintegy hetven évig volt hatályban. Ezt az 1950. évi II. törvény, a BüntetőTörvénykönyv általános része (Bt.) váltotta fel, amely a szovjet büntető jogtudomány tapasztalataira támaszkodott. A különös rész azonban ezt követően is hatályban maradt, felváltására 1954-től kezdve készültek, ám az 1956-os forradalom és a politikai változások miatt erre csak az 1962-ben hatályba lépő 1961. évi V. törvénnyel került sor. Ugyanakkor a helyi intézmények, káderek igyekeztek az amúgy rendkívül kedvezőtlen körülményeket a maguk és a szakma számára kedvezően befolyásolni. De a részletek vizsgálata a szovjetizálás folyamatának egyértelmű sikertörténetnek tűnő értékelését más fénybe helyezi.

A népbíróságokon, bár nép-bíróságoknak hívták, távolról sem a „nép” bíraskodott, hiszen a népbíróság tagjait a politikai pártok delegálták, ellentétben a meghonosítani kívánt szovjet bíraskodási rendszerrel. A népbíróságok esetében a működés és az ítéletek attól függtek, hogy ki és mikor került a bíróság elé, volt-e saját ügyvédje, és milyen nemű volt.⁴⁸ Az országon belüli jogszolgáltatási regionális különbségek ebben az időszakban szembeötlők. Magyarországon ott, ahol a helyi elit elmenekült a visszavonuló német csapatokkal, a felálló új adminisztráció radikálisan és gyorsan fel tudta állítani a hatékony népbíróságokat. Míg ahol a korábbi helyi elit helyben maradt – például Esztergomban –, évekig tudta szabotálni alibi eljárásokkal, felmentő ítéletekkel a népbírószági törvény végrehajtását. Az igazságügyi rendszer kijátszása, manipulálása és a korrupció nem elhanyagolható tényezők, amelyek egyrészt a szovjetizáció, az antifasiszta ideológia ellen, de egyben a háborús bűnök valódi számonkérése ellen is hatottak.

A népbírószági rendszert szabályzó rendeletek és törvények a későbbiekben többször változtak, újakkal egészültek ki. Ezek a rohammunkában meghozott rendeleteket pontosították, szakmai tartalmukat emelték. Bár a politika változásának megfelelően kizárták a Polgári Demokrata Pártot a tagot delegáló pártok közül, de maradt valamennyi tér a különböző pártok együttműködésére, igaz, csak ideiglenesen. Szakmai kontrollként pedig létrehozták a Népbírószágok Országos Tanácsát. A NOT fellebbviteli szerv volt, amely megpróbálta kiegyensúlyozni a területi különbségeket, szakmai hiányosságokat és a politikai befolyást a bíraskodási gyakorlatban. A NOT öttagú tanácsokban járt el, ahova szintén a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült öt politikai párt⁴⁹ delegált tagokat, azonban ezek már bírói és ügyvédi vizsgával is rendelkező hivatásos szakbírák voltak. A védőt önálló fellebbezési jog nem illette meg. Mindeközben a népügyész minden esetben – akár enyhíté-

⁴⁷ Fontosabb jogszabályai: 1945: VII. tc. a népbíráskodásról (eredetileg: 81/1945. ME. sz. rend.); 1946: VII. tc. a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről; 1949: II. tc. a Közigazgatási Bíróság megszüntetéséről; 1949: XI. tv. a népnek a büntető igazságszolgáltatásban való részvételéről; 1949: 9. tvr. az igazságügyi szervezet átalakítása tárgyában; 1949: 17. tvr. a központi állami ellenőrzésről; 1950: II. tv. a Büntető Törvénykönyv általános részéről; 1953: 13. tvr. a Magyar Népköztársaság ügyészségéről; 1956: 35. tvr. a rendőrségről; 1957: 13. tvr. a munkásorségről; 1957: 34. tvr. a népbírószági tanácsokról; 1959: 9. tvr. a Magyar Népköztársaság ügyészségéről; 1961: V. tv. a Büntető törvénykönyvről.

⁴⁸ Azoknak a tényezőknek a kvantitatív elemzéséről, hogy mi és hogyan befolyásolta azt, hogy ki milyen büntetési tételre számíthatott, lásd: Barna–Pető: *Political Justice*, id. mű.

⁴⁹ Polgári Demokrata Párt, Független Kisgazdapárt, Magyar Kommunista Párt, Nemzeti Parasztpárt, Szociáldemokrata Párt.

sért, akár súlyosbításért – fellebbezhetett, valamint a vádlott által bejelentett fellebbezéshez annak terhére csatlakozhatott. A NOT működésének hatására a népbíróági ítéletek majdnem felét enyhítették vagy megsemmisítették. Ezért is jelent meg rosszálló szakcikk arról, hogy „jogi és politikai rövidlátás volt a népbíróság ítélete ellen fellebbezést engedni”.⁵⁰ Ilyen fellebbezésnek, azaz szakmai kontrollnak a szovjet rendszerben nem volt helye, ahogy az például Csehszlovákiában sem volt a rendszer része.⁵¹

Az 1953-as területi bíróságok létrehozásának kudarca jól mutatja a szovjetizálás folyamatával kapcsolatos szakmai ellenállást és annak hatékonyságát. Névai László, aki ekkor az ELTE szovjetjogi tanszékének vezetője volt, ragaszkodott Visinszkij 1938-ban meghirdetett koncepciójához, hogy meg kell szüntetni a különböző jogi ágak szétválasztását (büntető, polgári és közigazgatási), és új rendszer szerint, gyorsított eljárás során kiképzett új szakember gárdával kell helyben ítélni. A terv szerint a gyorsítalon kiképzett, megfelelő családi háttérrel rendelkező bírók kiszállnak a területre, és ott mindenfajta jogi ügygel hozzájuk lehet fordulni. A szovjet joggyakorlat tervezett meghonosításában résztvevők megkapták a szovjet gyakorlat leírásának összefoglalását egy kis brosúrában. A terv hosszú távú célja a magyar jogrend (és annak gyakorlóinak, intézményeinek) kiiktatása lett volna.⁵² A végrehajtásra azonban a szovjet tanácsadók minden politikai nyomása ellenére sem került sor, ami jól példázza a totális szovjetesítés kudarcát és a jogász szakma csendes ellenállásának sikerét egy nem kockázatmentes időszakban.

Ellenállási lehetőséget adott egy retorikai csavar a meglevő szakmai intézményrendszer védelmében, mondván: „Nyilvánvaló, hogy a szocialista büntetőjog által teremtett új intézmények mellett a szocialista büntetőjogban is megtalálhatók a büntetőjog eddig kimunkált egyes intézményei, azonban kétségtelen az is, hogy ezeknek a szocialista büntetőjogban részben szintén megmaradó intézményeknek változik a funkciója és mindezek – s ebben áll a kérdés lényege – alárendelődnek a büntetőjog merőben új, szocialista rendszerének. Míg tehát egyrészt az egyes régi büntetőjogi intézmények mindenáron való kiküszöbölése olyan oktalan radikalizmushoz vezethet, amelyet a szovjet büntetőjogászok elkerültek, addig a régi intézmények feltétlen megtartása és az új szükségletek folytán kívánatossá vált új intézmények beiktatásának elkerülése, továbbá megfeledezés arról, hogy ezek az intézmények egy merőben új, szocialista büntetőjognak rendelődnek alá – olyan alapvető hiba lenne, amely egész büntetőjogunkat károsan befolyásolná.”⁵³ Feltehető, hogy a csendes szakmai szabatózs (a szükségszerű és rendszerszerű slampossággal) volt az, ami a népbíróságok működését felemássá tette, aminek komoly következményei voltak a második világháború utáni felelősségre vonás felemásságában. A szovjet típusú jogszolgáltatás bevezetésének megakadályozása a jogi területek egységesítésével pedig ismét a szakma érdekvédelmét segítette. Ebben nagy szerepük volt a közvetítőknek.

Összefoglalás

Az „emlékezetpolitikai biztonság” keretében a volt szovjet megszállás alatt lévő országokban egyre erősödik a szovjetizálásnak mint egyirányú folyamatnak az értelmezése. A szovjet tanácsadók helyi szerepét ennek keretében szokták látványosan túlbecsülni, ezzel láthatatlanná téve azokat a történelmi szereplőket, akik a szovjet és a helyi intézmények döntés-

⁵⁰ Bajor László: *A NOT probléma*. Jogtudományi Közlöny, 2. évf. (1947) 8–9. sz. 47.

⁵¹ Szarka: *Jogfosztó jogszabályok*, 111–112.

⁵² Gyekiczky: *Közjáték*, 14.

⁵³ Szabó: *A szovjet szocialista büntetőjog alapelvei*, 378.

hozóiként közvetítettek. Ennél is bonyolultabb képet kapunk, ha egy területet vizsgálunk: a magyar büntetőjog területét. Itt egyrészt a nemzeti szintű törvények, intézmények lebontását, másrészt az ezek megtartásában érdekelt szakemberek óvatossági ellenállását figyelhetjük meg. Az 1945-től induló korszakban szinte minden évben gyors jogszabályi változások következtek be az 1953-ig egyre erősödő politikai nyomásra. A kezdeti gyors törvénykezést 1945 nyarától felváltja a szervezettebb intézményrendszer, amely már teret adott az egyéni és helyi érdekérvényesítésnek. 1948-tól a szovjet témájú cikkek száma növekedett a jogász szakmai folyóiratokban, és a szovjet tanácsadók szerepe is nagyobb volt a jogszolgáltatás területén. Az Igazságügyi Minisztériumban is dolgozott (jelenlegi tudásunk szerint) két szovjet tanácsadó, akik kezdeményező és döntéshozó helyzetben voltak a törvénykezési prioritások megállapításánál. Az 1956-os forradalom után a munka lassan visszatért a szakmai mederbe, de a szakmai kulcspozíciókat ugyanazok a jogászok foglalták el hosszú évtizedekre, akik főszerepet játszottak a szovjetizálás (illetve annak mérséklésének) folyamatában. A szakirodalom csak nemrégiben kezdett azzal foglalkozni, hogy a strukturális és geopolitikai tényezők mellett az emberek tevékenységének hatását („agency”) is elemezze a történelmi folyamatokban. A jogalkotásról, bizottsági munkáról kevés forrás maradt fenn, a személyes háttéregyeztetésekről meg a dühös telefonhívásokról talán még kevesebb. Ha azonban társadalomtörténeti keretben vizsgáljuk, láthatóvá válik nemcsak az egyéni szereplők befolyása, hanem az ellenállás kis körei és intézményei, valamint azok a készségek és képességek, amelyek magyar büntetőjogász karrierhez kellettek. „Átálltam” – mondta az akkor keresztény középosztálybeli pályakezdő ügyvéd, B. Gy, akivel interjút készítettem jól menő népbírói praxisából kinőtt sikeres büntetőjogi karrierjéről.⁵⁴ Ez az „átállás”, azaz a másik fél, a szovjet érdekek valós vagy vélt képviselője volt az egyik ilyen feltétel: az „önszovjetizáció”, ami a szovjetizáció valódi eredménye.

ANDREA PETŐ

Sovietizing Hungarian Criminal Law: Intermediaries and Institutions (1945–1961)

This paper examines the post-1945 Hungarian judicial system in order to fill a hiatus in the relevant literature. Part of the existing literature focuses on the way war criminals and collaborators were handled by a given country's judicial system. Another segment of the literature deals with the Sovietization of Soviet-occupied Eastern Europe, primarily examining the salami-slicing of opposition parties and the construction of the police state. This chapter links the analysis of Sovietization with the examination of the Hungarian judicial system with a special focus on the role played by Hungarian intermediaries, scrutinizing which intermediaries created what kind of new practices and institutions with what content.

⁵⁴ Az interjút idézem: Pető: *A női háborús bűnösök ügyvédjei*, 163.

NAGY PÉTER

Nyugat-Németország ügye a magyar politikai beszédekben (1961–1973)

Magyarország a második világháborút követően – már a rövid koalíciós időszakot is ideértve – egyértelműen a szovjet érdekszférába került, ami hosszú évekre determinálta a magyar külpolitika irányát. A háború után a szövetségesek által felosztott Németországgal, főként annak nyugati részével való diplomáciai kapcsolatfelvétel egy egészen 1973-ig húzódó problémahalmazt jelentett a tömbérdek és a nemzeti érdek között őrlődő magyar külpolitika számára. A Német Szövetségi Köztársasághoz – 1949. május 23-áig Németország nyugati megszállási övezetéhez – fűződő kapcsolat két síkon értelmezendő. Gazdasági szempontból a térség évszázadok óta összetartozott, amit nem lehetett leépíteni, ezért a kereskedelem terén nyitásra volt szükség. Politikai téren viszont teljes volt az elhatárolódás, így a politikai párbeszéd és diplomáciai kapcsolatfelvétel időszerűtlen volt. Ezek nélkül azonban a gazdasági kapcsolatok is óhatatlanul korlátozódtak.

Egészen 1956-ig nem beszélhetünk még csak részlegesen sem önálló magyar külpolitikáról, hiszen a fokozódó hidegháborús hisztéria közepén Moszkva egységbe kovácsolta vagy inkább kényszerítette szatellit országait, köztük Magyarországot is. A magyar–nyugat-német tapogatózások legdinamikusabb időszaka, amikor a két állam kapcsolata bizonyos szűrőkkel, de organikusan fejlődhetett, csak ezután következett. Munkámban ezen időszakra fókuszálok, különös tekintettel Péter János külügyminiszerségének idejére, az 1961 és 1973 közötti időszakra, mely a viszonylagos önállóságnak örvendő magyar külpolitika újraaktivizálódásának tekinthető. Ezekben az években Kádár János már biztos kézzel irányította országát, és megkezdődött az a külpolitikai lavírozás, amely hosszú időn keresztül jellemezte a „legvidámabb barakkot”. A továbbiakban arra keresem a választ, hogy az adott időszakban a magyar politika milyen fórumokon, hogyan beszélt a nyugatnémetekhez fűződő kapcsolatokról és magáról Nyugat-Németországról. Ezek a megnyilatkozások ugyanis a kádári lavírozás eszközei voltak, melyek tökéletesen beleillettek az országon belül már kiválóan alkalmazott többszintű tájékoztatási rendszerbe. A kérdés tehát az, hogyan szolgálták a magyar külpolitikai törekvéseket a prominens magyar államférfiak különböző fórumokon, kisebb-nagyobb nyilvánosság előtt tett eltérő tartalmú kijelentései, és ezek milyen kapcsolatban álltak egymással, valamint a mindenkori külpolitikai realitásokkal.

Ahhoz, hogy a vizsgálat teljes körű legyen, szükséges a magyar–nyugatnémet kapcsolatok rövid elemzése a világháború és a megjelölt időszak között. Ekkoriban azonban a nyugatnémetekkel való kapcsolat rendezése nem szerepelt a politika napirendjén, ezért ez a periódus külön nem vizsgálható.

Magyar–nyugatnémet kapcsolatok alakulása 1947 és 1961 között

A második világháború után alakult demokratikus magyar állam már jóval a Német Szövetségi Köztársaság hivatalos, 1949. május 23-i létrejötte előtt megkezdte a tapogatózást arra vonatkozólag, hogy rendezze kapcsolatait az amerikai–brit megszállású Bizóniával. Biztosak lehetünk abban, hogy a magyar fél előbb tájékozódott Moszkva véleményéről, és annak hallgatolagos vagy tényleges beleegyezésével kezdte meg ilyen irányú külpolitikai aktivitását, tekintve, hogy az ország az egyértelműen szovjetek dominálta Szövetséges Ellenőrző Bizottság felügyelete alatt állt. Ennek fényében a magyar minisztertanács 1947 júliusában elfogadhatta a Külügyminisztérium abban az évben korábban készült azon javaslatát, mely szorgalmazta, hogy a Németország nyugati megszállási övezetéhez tartozó Frankfurtban jöjjön létre magyar konzulátus. Mivel megszállási zónáról beszélünk, a magyar félnek a budapesti amerikai követségen keresztül az Egyesült Államokkal kellett ilyen jellegű elképzelésről tárgyalnia. Jelentős késéssel ugyan, de 1948 januárjában pozitív válasz érkezett: a magyar fél jogosult volt a leendő konzulátus személyzetének összeállítására, ami viszont az amerikaiak sürgetése ellenére is vontatottan haladt.¹ A konzulátus létrehozásának terve a bekövetkezett világpolitikai változások következtében kútba esett. Nem rekonstruálható, hogy pontosan mely lépés nyomán szűnhetett meg az akarat, de talán az 1948. június 20-án Németországot ténylegesen szétszakító nyugati valutareform állhatott a háttérben.² Az NSZK létrejötte, majd a NATO 1949. április 4-ei megalapítása után már ténylegesen kialakult a két tömb, melyek politikai téren teljes mértékben elszigetelődtek egymástól. Immáron beszélhetünk a hagyományos értelemben vett tömbpolitikáról, melyben Magyarország a Szovjetunió szatellit államaként létezett. A Moszkvából érkező instrukciókat tiszteletben tartva 1949. október 3-án Rákosi Mátyás rejtjelezett táviratban jelentette vagy inkább nyugtázta Sztálin titkárságának – „Filippov” elvtársnak –, hogy Magyarország nem létesít diplomáciai kapcsolatot a Német Szövetségi Köztársasággal.³ Ennek ellenére félhivatalos politikai kapcsolat azért létezett, mely 1948. április 7-én jött létre. Innentől datálható a Németországi Szövetséges Főbiztosság Budapesti Irodájának működése, ami az NSZK 1949-es megalakulása után Németországi Utazási Iroda néven a Francia Követségen belül üzemelt. A Nyugat-Németországba való utazást megkönnyítendő a magyar fél 1948. április 12-én elismerte a létrejött szervet. Ez a döntés nem felebaráti szeretetből született, hanem kemény gazdasági indíttatásból, ugyanis ilyen módon a magyar államnak nem kellett devizában fizetni a vízumdíjat, ami egyértelmű nyereség volt. Az iroda státuszának rendezetlensége senkit sem zavart, mert egyik félnek sem állt érdekében ennek bolygatása, működésének beszüntetése vagy megkérdőjelezése.⁴ Mindemellett csak Sztálin halála után kerülhetett sor a politikai kapcsolatok tényleges újragondolására.

A gazdasági együttműködés a diplomáciai kapcsolat hiánya ellenére már 1948-ra helyreállt és prosperált. Évenként előre kötött árucseré-forgalmi megállapodások – az első ilyen 1947-ben kötötték a Németország nyugati felét megszálló szövetségesekkel – keretében folyt a kereskedelem a két állam között, ugyanakkor tényleges piac nem jöhetett létre.⁵ Az

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX-J-1-j NSZK-(1945-64)-26. tétel (1. doboz). A magyar–nyugatnémet kapcsolatok. 1.

² Fülöp Mihály – Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Budapest, 1998. 357.

³ Rainer M. János: *Távirat „Filippov” elvtársnak. Rákosi Mátyás üzenetei Sztálin titkárságának, 1949–1952*. In: *Az 1956-os Intézet Évkönyve 1998*. Budapest, 1998. 111.

⁴ MNL OL XIX-J-1-j NSZK-(1945-64)-26. tétel (1. doboz). A magyar–nyugatnémet kapcsolatok. 1.

⁵ Kiss J. László: *Az első államközi megállapodástól a diplomáciai kapcsolatok felvételéig. A magyar–NSZK kapcsolatok egy évtizede 1963–1973*. Külpolitika, 3. évf. (1976) 3. sz. 42.

NSZK 1949-es létrehozása után már saját jogán egyezkedhetett és köthetett egy évre szóló kereskedelmi megállapodásokat Magyarországgal az úgynevezett vegyes bizottságokban. A gazdasági kapcsolatok 1947 és 1950 között folyamatosan fejlődtek, ezt a prosperitást 1950-től a keleti blokkot sújtó embargók némiképp visszavetették. A kereskedelem visszaesését Sztálin halála után ismételt fellendülés követte 1954 és 1956 között, melyet az '56-os magyar forradalom kirobbanása szakított meg. Az NSZK ezt követően 1957 közepéig, mintegy fél éven keresztül bojkottálta a Magyarországgal való kereskedést, ezután viszont ismét felfelé ívelő szakasz következett.⁶ A Magyar Népköztársaság 1960-ra külkereskedelmének negyedét tőkés államokkal folytatta, melyek közül a legfontosabb partner a Német Szövetségi Köztársaság volt.⁷

Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála fordulóponthoz jelentett a keleti blokk politikájában. A harmadik világháborúra való készülődés ugyan nem került le a napirendről, de Moszkva a fokozatos enyhülés útjára kívánt lépni, ami ezáltal Magyarország számára is követendő külpolitikai célkitűzéssé vált. Az 1954 novemberében–decemberében lezajlott moszkvai tárgyalások során döntés született a Varsói Szerződés létrehozásáról, mely 1955-ben ténylegesen megalakult. A tárgyalások során a német veszélyre való tekintettel a Szovjetunió felhívta szövetségesei figyelmét arra, hogy elérkezett a nyugatnémetekkel és osztrákokkal való diplomáciai kapcsolatfelvétel ideje, ezért felszólította a szatellit országokat, hogy törekedjenek ennek mihamarabbi elérésére.⁸ A Szovjetunió jó példával igyekezett elől járni, amikor Konrad Adenauer 1955-ös moszkvai látogatása után diplomáciai kapcsolatot létesített az NSZK-val.⁹ A „csatlós” államoknak erre azonban lehetőségük sem volt, mivel Nyugat-Németország ekkorra már életbe léptette új külpolitikai irányvonalát, a Hallsteindoktrínát, melynek értelmében az NDK-t elismerő államokkal az NSZK nem létesített diplomáciai kapcsolatot, sőt még a meglévőket is haladéktalanul felbontotta abban az esetben, ha időközben a partner állam megállapodást kötött a keletnémetekkel. Erre a sorsra jutott Jugoszlávia, aki külön utasként már 1952 óta diplomáciai kapcsolatot ápolt az NSZK-val, de amikor 1957-ben elismerte az NDK-t, a nyugatnémetek azonnal felmondták az öt évvel azelőtt kötött szerződést. A szabály alól egyetlen szabályt erősítő kivételt ismertek: a Szovjetuniót, melyet a német békeszerződés egyik kialakító nagyhatalmaként nem lehetett ilyen bánásmódban részesíteni.¹⁰

Magyarország a szovjet „ukázzal” összhangban már 1955-ben készen állt a nyugatnémetekkel való diplomáciai kapcsolatfelvételre. A külügyminiszter június végén kelt javaslatára a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága elvi határozatot fogadott el arról, hogy Adenauer sikeres moszkvai tárgyalásai és a szovjet blokk országainak egyetértése esetén hajlandó diplomáciai kapcsolatot létesíteni az NSZK-val. Magyarország – akárcsak Bulgária és Románia – nem állt területi vitában Nyugat-Németországgal, ugyanakkor szüksége volt a nyugatnémetekkel kötendő gazdasági együttműködésre és aktív kereskedelemre. Az MDP határozatát Jurij Andropov budapesti szovjet nagykövet is üdvözölte, és a Szovjetunió támogatásáról biztosította a magyar kormányzatot. Lengyelország, NDK és Csehszlovákia – akiknek komoly területi vitájuk volt a nyugatnémetekkel – egyáltalán nem lelkesedtek a

⁶ MNL OL XIX-J-1-j NSZK-(1945-64)-26. tétel (1. doboz). A magyar–nyugatnémet kapcsolatok. 3.

⁷ Vajda Imre: *Külkereskedelmünk a második hároméves terv időszakában 1958–1960*. Budapest, 1961. 49.

⁸ Békés Csaba: *Magyar külpolitika a bipoláris világban 1945–1991*. Külügyi Szemle, 10. évf. (2011) 4. sz. 104–106.

⁹ Békés: *Magyar külpolitika a bipoláris világban*, 107.

¹⁰ Kiss: *Az első államközi megállapodástól a diplomáciai kapcsolatok felvételéig*, 41.

magyar–NSZK diplomáciai kapcsolatfelvételért, de a döntő szó természetesen ebben a blokkon belüli vitában is a magyar törekvéseket támogató szovjeteké volt.¹¹ A gyakorlati megvalósítást azonban ellehetetlenítette a Hallstein-doktrína, melynek félretétele nem volt az NSZK célja. Úgy gondolták, hogy a Magyarországgal, Lengyelországgal, Romániával történő kiegyezés nem szolgálja olyan hatékonysággal a végső cél elérését – Németország újraegyesítését –, mint a doktrína életben tartása.¹²

A kádári konszolidáció után a magyar külpolitika megőrizte szovjet determináltságát, de jóval szélesebb játékkeretet kapott, amit ki is használt. Az életszínvonal-politika – mely a rendszer legitimációját adta a forradalom után – érdekében megkezdődött a tömbérdek és nemzeti érdek közti majd harminc évet felölelő lavírozási politika. A messzemenőig preferált keleti gazdasági kapcsolatok mellett szükség volt stabil nyugatiakra is, ugyanakkor a tömb felé demonstrálni kellett a töretlen kommunista irányvonalat. Mivel az emberek, kormányok meggyőzése, tájékoztatása mindenekelőtt a politikusi beszédekkel történik, ekkortól vált igazán érdekessé, hogy a magyar kormányzat melyik tagja, milyen fórumon, milyen kijelentéseket tett Nyugat-Németországról és a hozzá fűződő ambivalens kapcsolatokról.

Külpolitikai beszédek és realitások 1961-től a diplomáciai kapcsolatfelvételig

A hatvanas évek elején fokozatosan aktivizálódó magyar külpolitika „nemzetállami” érdekeit is figyelembe véve igyekezett politizálni, ugyanakkor mindig meg akart felelni az aktuális tömbpolitikának is. A gazdasági kapcsolatok fejlesztése mellett általánosabb érdekek is amellet szóltak, hogy a nyugatnémetekhez fűződő viszony valamilyen módon normalizálódjon, de mivel erre nem érett meg a nemzetközi helyzet, a magyar politikai beszédek a magyar–nyugatnémet kapcsolatokat 1961 elején igencsak ritkán érintették. Az NSZK először február végén került terítékre, amikor csehszlovák küldöttség érkezett Magyarországra (1961. február 20–24.).¹³ A látogatás keretében Antonín Novotný, Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának első titkára mondott beszédet a parlamentben, melyben elítélte a „hitlerista tábornokok” vezette nyugatnémet *Bundeswehr* felfegyverzését, valamint a nyugatnémet imperializmust és militarizmust, mely ismét Európa békéjét fenyegeti.¹⁴ Ezzel a kijelentéssel Novotný kevésbé burkoltan a Harmadik Birodalom NSZK-beli továbbélését sugallta, amit Kádár János a csehszlovák küldöttség búcsúztatására elmondott beszédében megismételt. A szimbolikus térben azonban sokat elárul az, hogy Novotný a magyar országgyűlés hivatalos légkörében tette kijelentéseit, míg Kádár a Marx téren rendezett nagygyűlésen mondta el beszédét, ami bagatellizálta az általa mondottakat.¹⁵ A közösen megfogalmazott február 24-i nyilatkozat – mely a nemzetközi közösségnek és nem a magyar belpolitikának szólt – már jóval engedékenyebb hangvételi volt. A „hitlerista” kifejezések eltűntek, mindössze az NSZK revansista, militarista politikája szerepelt, s annak a többi nyugati hatalom által való támogatását és a *Bundeswehr* atomfegyverekkel való fel-

¹¹ Békés: *Magyar külpolitika a bipoláris világban*, 107.

¹² Ruff Mihály: *A két német állam*. In: Békés Csaba (szerk.): *Evolúció és revolúció*. Budapest, 2007. 310.

¹³ *A magyar külpolitika dokumentumai*, 1. évf. (1961) 1. sz. 113. (Külgyminisztérium Dokumentációs Osztály)

¹⁴ *Országgyűlési Napló* 1958/1. kötet (1958. november 26. – 1962. november 5.). 19. ülés 1961. február 24. 1102–1103. hasáb.

¹⁵ *Népszabadság*, 19. évf. (1961) 49. szám.

szerelését nehezményezték.¹⁶ Novotný mint az egyik olyan „testvérállam” első titkára, mely területi vitában állt az NSZK-val,¹⁷ nyilvánvalóan minden lehetőséget megragadott arra, hogy problémáit nemzetközi szinten hangoztassa. A magyar politika szolidárisan viselkedett, de szimbolikusan már nem állt ki emellett. A magyar parlamenti küldöttség az NDK-ban tett látogatása során is ügyelt arra, hogy mit és milyen stílusban mond, így amikor Dr. Johannes Dieckmann, az NDK Népi Kamarájának elnöke június 12-én azon álláspontját fejtette ki a magyar küldöttség előtt, hogy Bonn egyes miniszterei nyílt agresszióra buzdítanak, Rónai Sándor – a magyar országgyűlés elnöke – diplomatikusan csak annyit válaszolt, hogy a német kérdést minél hamarabb és mindenképpen békés úton, tárgyalásokkal kell rendezni.¹⁸ 1961 elején tehát a magyar vezetés vagy nem beszélt a nyugatnémetekről, ha pedig mégis rákényszerült, akkor igyekezett a legkevesebb rosszat mondani, mivel Magyarország nem volt érdeke az NSZK befekettítése, inkább a kiegyezés lett volna kívánatos, s a Hallstein-doktrína még mindig erős fala mögül nyugatnémet érdeklődés is mutatkozott.¹⁹

Ezt a nyugalmi állapotot szakította meg az NDK, amikor augusztus 13-án megszigorította a „demokratikus Berlin határainak ellenőrzését”,²⁰ azaz hozzáfogott a berlini fal felhúzásához.²¹ A hivatalos indoklás szerint ez a nyugatnémet fasizmusra és militarizmusra adott adekvát válasz volt, amelyet igen gyorsan az egész keleti blokk, így a magyar politika is magáévá tett és hangoztatott. Augusztus 20-ától, egy héttel a szögesdrót akadályok lera-kása után a magyar vezetés megkezdte a verbális offenzívát. Először Marosán György az alkotmány ünnepén rendezett nagygyűlésen beszélt a nyugatnémet militarizmusról, revansizmusról, sovinizmusról, melyet a nyugati hatalmak támogatnak. Beszédében kifejtette, hogy míg az NDK felszámolta a fasiszta múltat, és leszámolt a háborút kirobbantó „monopolkapitalista tőkével”, addig ezt az NSZK nem tette meg, ráadásul egykori „hitlerista” tábornokok kerültek a német hadsereg élére, melyet a NATO tömegpusztító fegyverekkel kíván felvértezni.²² A magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány hivatalos nyilatkozatban sürgette a német béke megteremtését, valamint támogatásukról biztosították az NDK-t abban, hogy Nyugat-Berlin (mint a legfőbb „felforgató góc”) hermetikus elszigetelésével védje meg szuverenitását.²³ A magyar politikai vezetés tehát ebben a pillanatban teljes mellszélességgel kiállt Kelet-Németország mellett, és felvette a harcot a „világ békéjének legfőbb veszélyeztetőjével”²⁴ szemben, először informálisan egy ünnepi nagygyűlésen, majd hivatalos kormánynyilatkozat formájában. Ezek után szisztematikus propaganda-hadjárat indult,

¹⁶ *A magyar külpolitika dokumentumai*, 1. évf. (1961) 1. sz. 56–57.

¹⁷ Az NSZK vonakodott elfogadni a müncheni egyezmény érvénytelenségét, ezáltal fennmaradt területi követelése Csehszlovákiával szemben. Erről csak az 1973-as csehszlovák–nyugatnémet meg egyezéskor mondott le. Békés Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés és az európai biztonság 1967–1975*. In: *Az 1956-os Intézet Évkönyve 2009*. Budapest, 2009. 315–352.

¹⁸ *A magyar külpolitika dokumentumai*, 1. évf. (1961) 1. sz. 74–75.

¹⁹ Békés: *Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés és az európai biztonság*, 315.

²⁰ Kállai Gyula: *Vezércikk*. *Népszabadság*, 19. évf. (1961) 204. sz.

²¹ Az NDK-nak óriási problémát okozott a nagy volumenű kivándorlás az NSZK irányába, melynek mindenképpen gátat kellett szabnia, ennek az eredménye lett a megszigorított határzár. Ruff Mihály: *A magyar–NSZK kapcsolatok, 1960–1963. Útkeresés a doktrínák útvesztőjében*. Múltunk, 44. évf. (1999) 3. sz. 18–19.

²² *Népszabadság*, 19. évf. (1961) 198. sz.

²³ *A magyar külpolitika dokumentumai*, 1. évf. (1961) 2. sz. 18–19.

²⁴ Haraszi György: *A berlini kérdés nemzetközi jogi vonatkozásai*. Rendőrségi Szemle, 19. évf. (1961) 10. sz. 774.

melynek első állomása Kállai Gyula *Népszabadság*ban megjelent vezércikke volt, ahol részletesen kifejtette, hogy a magyar népnek kötelessége kiállni az NDK mellett, mivel a német „kapitalista, imperialista monopolitőke” kétszer rántotta hazánkat pusztító világháborúba, és ismét ugyanerre készül. Érzelmekre apellálva, a megélt veszteségek emlegetésével igyekezett meggyőzni a magyar közvéleményt arról, hogy az NSZK ismételten a rettegett hitleri útra lép, és aktívan fenyegeti nemcsak a keletnémet, hanem adott esetben a magyar határokat és embereket is.²⁵ A vezércikk a magyar társadalom széles rétegeinek meggyőzésére volt hivatott. Ugyanezt a célt szolgálta Kádár János parlamenti beszéde is 1961. október 12-én, melyben Konrad Adenauert egyenesen Hitlerhez hasonlította.²⁶ A kérdéssel kapcsolatban még a Magyar Tudományos Akadémia elnöksége is állást foglalt, az intézmény formailag kiállt a testvérállam mellett, de nem azon síkon, ahogy az eddig említett politikusok. Az akadémia mindössze a német békeszerződés szükségességét, illetve Nyugat-Berlin státusának rendezését szorgalmazta.²⁷ Ezek a beszédek és nyilatkozatok a magyar társadalom különböző szegmenseinek szóltak, és egyértelművé tették a követendő irányvonalat, amely ez esetben a tömbérdek feltétel nélküli támogatása volt.

A kinyilatkoztatások azonban a nemzetközi érintkezéseket is befolyásolták, így például akkor, amikor román küldöttség érkezett Magyarországra 1961 szeptemberében. A delegáció előtt először Kiss Károly, majd maga Kádár János is beszédet mondott. A két államférfi az NSZK-t szisztematikusan militaristának és revansistának, hadseregének vezetését pedig egyenesen „hitleristának” bélyegezte, és háború kitörését vizionálta.²⁸ A magyar–román közös nyilatkozatban biztosították az NDK-t a két ország támogatásáról, hogy fel tudja venni a harcot revansista szomszédjával szemben.²⁹ A téma a Koreai Munkapárt IV. kongresszusán is előkerült, ahol a magyar küldöttség vezetője felszólalt, és a már jól ismert sé mák alapján szónokolt.³⁰ Az NDK megalakulásának tizenkettedik évfordulója alkalmából október 6-án Biszku Béla magyar belügyminiszter az NDK-ba látogatott, ahol nagygyűlés keretében a magyar kormány támogatásáról biztosította a jelen lévőket, külön kiemelve a keletnémet testvér segítségnyújtását az 1956-os „ellenforradalom” idején, melyet Biszku megfogalmazásában az amerikaiak és nyugatnémetek támogattak és tüzeltek.³¹ Jól látható, hogy a magyar politika mind belföldön, mind a baráti szocialista országokkal történő érintkezések keretében becsmérelte az NSZK-t, nyíltan kontinuitást sugallt közte és a Harmadik Birodalom között, valamint maximális támogatásról biztosította a Német Demokratikus Köztársaságot. Ugyanakkor, amikor a Nyugattal történt érintkezés, bár ezek száma magától értetődően igen kicsi volt, a magyar államférfiak beszédéből nem hogy a nyugatnémet revansizmus, hitlerizmus, de az NSZK mint téma is eltűnt. Erre kitűnő példa Kállai Gyula, Ilku Pál, Aczél György, Dr. Rosta Endre, tehát a magyar politikai elit fontos tagjainak a nyugati sajtó számára adott nyilatkozata, amelyben Nyugat-Németországot még csak meg sem említették.³² Ebből arra lehet következtetni, hogy a magyar politika teljesítette „házi feladatát”, kiállt az NDK mellett, de a Rubicont nem lépte át, és a Nyugat felé már nem kommu-

²⁵ Kállai: *Vezércikk*, id. mű.

²⁶ *Országgyűlési Napló* 1958/1. kötet (1958. november 26. – 1962. november 5.). 24. ülés. 1961. október 12. 1471. hasáb.

²⁷ *A magyar külpolitika dokumentumai*, 1. évf. (1961) 3. sz. 28–29.

²⁸ *A magyar külpolitika dokumentumai*, 1. évf. (1961) 2. sz. 81., 91.

²⁹ *Népszabadság*, 19. évf. (1961) 216. sz.

³⁰ *A magyar külpolitika dokumentumai*, 1. évf. (1961) 2. sz. 15.

³¹ *A magyar külpolitika dokumentumai*, 1. évf. (1961) 3. sz. 114–115.

³² *A magyar külpolitika dokumentumai*, 1. évf. (1961) 3. sz. 44–48.

nikálta ugyanazt. Ezzel a kiskapuvál Magyarország megoldást talált arra, hogy eleget tegyen Moszkva elvárásainak, de ne aknázza alá saját törekvéseit.

Az 1961 végén tapasztalható propaganda-hadjárat záróakkordja 1962 elejére datálható, amikor a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága állást foglalt az előző év augusztus 13-án történt eseményekkel kapcsolatban. Kiálltak az NDK intézkedése mellett, logikusnak és szükségesnek ítélték a falépítést, melyet meg kellett cselekedni a keletnémet állam szuverenitásának védelme érdekében, amit Nyugat-Berlin, a „bonni militarizmus melegágya” veszélyeztetett.³³ Ugyanakkor a kormányzat jegyzéket juttatott el Bonnba a francia követség ideiglenes ügyvivőjén keresztül, melyben tételesen felsorolták Magyarország sérelmeit, valamint célkitűzéseit a nyugatnémetekkel kapcsolatosan. A magyar kormány kifogásolta, hogy az NSZK-ban megjelenhettek magyar emigráns lapok, valamint emigráns szervezetek is szabadon működhettek. Ezek a korabeli magyar olvasatban „horthysta és fasiszta” szervezetek és lapok voltak, név szerint a Magyarországi Németek Honfitársi Szövetsége,³⁴ a Magyar Harcosok Bajtársi Szövetsége,³⁵ a *Hídverők*³⁶ és a *Cél*³⁷ című lapok. Kifogásolták továbbá, hogy az NSZK kormánya alkalmazásában álltak olyan személyek, akik korábban mint „fasiszták” komoly károkat okoztak Magyarországnak, például Karl Werkmeister,³⁸ Kurt Krumholz,³⁹ Otto Winkelmann.⁴⁰ Ez nem meglepő, hiszen a nyugatnémet politikában és közigazgatásban az ötvenes és hatvanas években néhány, egykor a Harmadik Birodalmat kiszolgáló személy is helyet kapott, amiért a keletnémetek bírálták az NSZK-t, miközben maga az NDK is alkalmazott hasonló múltú hivatalnokokat.⁴¹ Ez azonban nem

³³ *A magyar külpolitika dokumentumai*, 2. évf. (1962) 1. sz. 5.

³⁴ Németül: *Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn*. 1949-ben létrejött szervezet. A magyar Belügyminisztérium potenciális hírszerzőeszköznek tartotta, mivel a Magyarországon maradt rokonokon keresztül információkat lehetett szerezni a nyugatnémet külügyi hírszerző szolgálat, a *Bundesnachrichtendienst* (BND) számára. Az NSZK-ban működő *Landsmannschaftokról és szerepükről*. Belügyi Szemle Tájékoztatója, Külföldi Figyelő, 8. sz. 1968. 17–21.

³⁵ 1949. január 1-jén Klagenfurtban megalakult jobboldali katonai jellegű szervezet, melynek első vezetője Zákó András vezérőrnagy volt. Radnóczy Antal: *A magyar katonai emigráció története, 1945–1990*. Hadtörténelmi Közlemények, 111. évf. (1998) 3. sz. 133–148.

³⁶ 1948 és 1962 között megjelenő emigráns lap az NSZK-ban. Lásd: <https://pim.hu/hu/emigrans/nemetszagi-magyar-emigrans-sajto-bibliografija-1945-2002> (letöltés: 2018. április 5.)

³⁷ 1958 és 1966 között megjelenő emigráns, antibolsevista magyar folyóirat az NSZK-ban. Lásd: <https://pim.hu/hu/emigrans/nemetszagi-magyar-emigrans-sajto-bibliografija-1945-2002> (letöltés: 2018. április 05.)

³⁸ A III. Birodalom budapesti követségi tanácsosa 1938–1944 között. Pintér, István – Szabó, László (eds.): *Criminals at Large*. Budapest, 1961. 195. Az ő nevéhez kötődik az a javaslat, hogy a németek kényszerítsék a magyar kormányzatot arra, hogy kobozzák el a zsidó tulajdonban lévő rádiókat. Braham, Randolph L.: *A népiértés politikája. A holokauszt Magyarországon*. Budapest, 2015. 248., 293–294. A háború után több felelős pozíciót is betöltött az NSZK-ban, 1961 és 1964 között Stockholmban volt nagykövet. Lásd: http://www.bundesarchiv.de/cocoon/barch/1000/z/z1961z/kap1_10/para2_63.html (letöltés: 2018. április 05.)

³⁹ *SS-Sturmabführer*, Otto Winkelmann személyzeti vezetője. A hatvanas években Nyugat-Berlin rendőrségénél látott el vezetői feladatokat. *Criminals at Large*, 316.

⁴⁰ *SS-Obergruppenführer*, Magyarország német megszállása után a rendőri erők és az SS magyarországi parancsnoka, 1944. március 31-én nevezte ki őt Himmler. Többek között magyarországi Waffen-SS hadosztályok parancsnoka is volt. A háború után az amerikaiak fogták el, Magyarországnak csak mint tanút adták át. Felelősségre nem vonták. Békében, nyugdíjasként élhetett az NSZK-ban 1977-es haláláig. Braham: *A népiértés politikája*, 450., 466–467.

⁴¹ Childs, David – Popplewell, Richard: *The Stasi. The East German Intelligence and Security Service*. Berlin, 1996. 144–147.

akadályozta meg őket abban, hogy az ötvenes évek végén antiszemitizmussal,⁴² a '60-as években pedig neofasizmussal és nácizmussal kampányoljanak nyugati szomszédjuk ellenében, amit igyekeztek elterjeszteni a Keleti Blokkon belül.⁴³ Az 1962-es magyar jegyzék ugyanakkor egyértelművé tette a békés egymás mellett élés és a kapcsolatok normalizálásának szándékát, valamint kilátásba helyezte a gazdasági és kulturális kapcsolatok bővítését is.⁴⁴ Ezzel gyakorlatilag lezárult az a propagandakampány, mely a berlini fal megépítésével vette kezdetét az NSZK ellenében. A jegyzékre tekinthetünk úgy, mint a nyugatnémeteknek szánt magyarázatra a több hónapon keresztül ellenük zajló kampány miatt, melynek híre minden kétséget kizáróan eljutott Bonnba még annak ellenére is, hogy a magyar vezetés Nyugat felé hivatalosan semmilyen fórumon nem kommunikált terhelőt az NSZK-ról. Ebben a jegyzékben nyoma sincs azoknak az általánosító és sértő mondatoknak, melyeket a magyar politika a megelőző időszakban hajtogatott, ugyanakkor egyértelművé teszi azokat a problémákat, amelyek a két ország kapcsolatát terhelték.

A berlini válság, ha nem is rendeződött, de háttérbe került 1962-re, így nem volt szükség az NDK további mosdatására és az NSZK szisztematikus befekettítésére; a magyar politikai elit – miután rosszat nem akart, jót meg nem mondhatott – inkább „bölcse” hallgatásba merült az NSZK-val kapcsolatban,⁴⁵ olyannyira, hogy a magyar politikusok közül csak Péter János szólalt fel a témában az ez évben október elején zajló ENSZ közgyűlésen. A magyar külügyminiszter óvatosan, egyszerűen csak támogatta a Nyugat-Berlin helyzetét rendezni vágyó keletnémet–szovjet javaslatot, ugyanakkor az NSZK-ról sem jót, sem rosszat nem említett, pedig ez a fórum lett volna igazán alkalmas a magyar álláspont kifejtésére. A magyar érdek az NSZK-val való minél szorosabb gazdasági együttműködés, adott esetben politikai kiegyezés lett volna, melynek útjában azonban számos akadály állt.⁴⁶ Beszédének középpontjában természetesen az ekkor még meg nem oldott magyar kérdés állt. Az ENSZ közgyűlés valamennyi vitájáról, megbeszéléséről elmondható, hogy a magyar felszólalók kerültek a német kérdés érintését. A fő téma inkább a magyar kérdés rendezése, a dekolonizáció és az egykori gyarmatok problémáinak orvoslása, a nukleáris leszerelés, valamint a két Korea északi zászló alatti egyesítésének szükségessége volt.⁴⁷ A hallgatás politikája a következő év első felében is folytatódott, a csendet csak Kádár János törte meg a Ganz-MÁVAG gyárban rendezett nagygyűlésen elmondott januári beszédével, amelyben az USA-t és az NSZK-t a demokrácia köntösébe bujtatott „tőkésosztály diktatúráiként” nevezte meg, arra hivatkozva, hogy a nyugatnémet államban korábban (még 1956-ban) betiltották a Német Kommunista Pártot, valamint bebörtönözték a „békemozgalom harcosait”.⁴⁸ A beszéd a magyar közönségnek szólt, ahol a töretlen marxista–leninista utat kellett ismételni, hiszen belpolitikailag sohasem volt érdek, hogy a magyar társadalom rokonszenvezzen a Nyugattal, hiszen ez az egész rendszer létjogosultságát megkérdőjelezte volna. Ezért volt szükséges hangoztatni azt a valóságtól elrugaszkodott gondolatot, hogy az igazi sza-

⁴² Pál István: *Egy „független” jogi tanácsadó. Tarján Imre esete a londoni magyar hírszerző rezidentúrával*. Betekintő, 10. évf. (2016) 1. sz. Lásd: http://www.betekinto.hu/2016_1_pal_istvan (letöltés: 2018. április 05.)

⁴³ Childs–Popplewell: *The Stasi*, 145.

⁴⁴ *A magyar külpolitika dokumentumai*, 2. évf. (1962) 1. sz. 5.

⁴⁵ *A magyar külpolitika dokumentumai*, 2. évf. (1962) 2–4. sz.

⁴⁶ *Népszabadság*, 20. évf. (1962) 230. sz.

⁴⁷ *A magyar külpolitika dokumentumai*, 2. évf. (1962) Az ENSZ közgyűlése különszám.

⁴⁸ *Népszabadság*, 21. évf. (1963) 24. sz.

badság és demokratikus fejlődés a szocializmust építő államokban és nem a nyugaton működő polgári demokráciákban léteznek.

1963 második felében a szocialista országok képviselőivel történő érintkezések alkalmával újra előkerültek a nyugatnémet-ellenes kirohanások, bár ezek volumene messze elmaradt az előző évi kampányhoz képest. Az NSZK revansizmusa, valamint hadseregének „neohitlerista” tábornokai felbukkantak a magyar párt és kormányküldöttség moszkvai látogatása, valamint a lengyel küldöttség magyarországi látogatása alkalmával, mindkét esetben közös nyilatkozat formájában.⁴⁹ Mindeközben 1963. november 10-én Magyarország és az NSZK megállapodott arról, hogy Frankfurtban magyar, Budapesten pedig nyugatnémet kereskedelmi kirendeltség létesüljön.⁵⁰ A dokumentumot Beck István nagykövet és Freiherr Dietrich von Mirbach nagykövet írta alá a „kölcsonös megértés légkörében”. A két delegáció közös nyilatkozatban jelentette ki, hogy a megkötött szerződést a két ország és nép közti viszony javítása egyik legfőbb eszközének tartják.⁵¹ A tényleges működést azután 1964. július 8-án kezdték meg a kirendeltségek.⁵² A *Népszabadságban* Puja Frigyes külügyminiszter-helyettes reális helyzetjelentést tett közzé a megállapodással kapcsolatban, melyben kifejtette, hogy az elérendő cél az, hogy a kereskedelem volumene elérje az évenkénti 500 millió márkát, ami huszonöt százalékos növekedést jelentene. Kilátásba helyezte, hogy ezen az úton elképzelhető a két ország viszonyának rendezése, ugyanakkor kijelentette, a magyar békére törekvés csak akkor érhet célt, ha az NSZK-ban a „józság” kerül hatalomra. Puja részletesen elemezte annak jelentőségét, hogy ezzel a kereskedelmi szerződéssel sebet ejtettek az adenaueri Hallstein-doktrínán, s megemlítette a bonni parlament elnökének kijelentését, miszerint a két ország közötti megállapodás szükségképpen a diplomáciai kapcsolatok felvétele felé mutat.⁵³ A magyar politikai elitnek tehát – miközben a Varsói Szerződés államaival való érintkezés keretében tovább puffogtatta a már megszokottnak tekinthető közhelyeket az NSZK ellenében – előremutató szerződést sikerült tételé alá hoznia, amit a *Népszabadságban* közölt cikkel tulajdonképpen meg is ünnepeltettek a magyar dolgozó néppel. Jól látszott az a kettős attitűd, mellyel a kérdést kezelték. Amikor a szövetség biztonságorientált tagjaival,⁵⁴ mint például Lengyelországgal vagy a dogmatikus brezsnyevi Szovjetunióval történt érintkezés, egyszerűen elővették azokat a szlogeneket, amelyekre szükség volt, ugyanakkor a tömbérdekkel összehangoltan, de ideológiailag erősen megkérdőjelezhető módon előnyös gazdasági szerződést kötöttek Európa egyik tökeerős nyugati hatalmával.

A kereskedelmi kirendeltségek felállása után 1964-ben három szinten szólaltak meg magyar politikai vezetők. Négy különböző fórumon került szóba a Német Szövetségi Köztársaság ügye, de a különböző alkalmakkor elmondottak tartalma nem fedte egymást. A baráti szocialista országokkal történő kapcsolattartás folyamán a már hagyományosnak tekinthető nyugatnémet revansizmus, militarizmus került elő, illetve az erre való válaszáds, megoldási javaslatok. A Magyarországra érkezett szovjet, valamint keletnémet párt- és

⁴⁹ *A magyar külpolitika dokumentumai*, 3. évf. (1963) 3–4. sz. 58–59., 93.

⁵⁰ M. Szebeni Géza: *Vigyázó szemetek Moszkvára vessétek... avagy Kádár és a német kancellárok*. Grotius, 2009.

⁵¹ *A magyar külpolitika dokumentumai*, 3. évf. (1963) 3–4. sz. 25–26., lásd: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-46172750.html> (letöltés: 2018. április. 05.)

⁵² Kiss: *Az első államközi megállapodástól a diplomáciai kapcsolatok felvételéig*, 43.

⁵³ *Népszabadság*, 21. évf. (1963) 278. sz.

⁵⁴ A szovjet blokk gazdaságorientált és biztonságorientált alblokkokra való felosztása Békés Csaba nevéhez fűződik. Békés: *Magyar külpolitika a bipoláris világban*, id. mű.

kormányküldöttségekkel folytatott megbeszélések végeredménye is azt hirdette, hogy a német békeszerződés lenne az egyetlen adekvát válasz, mely megfékezne a nyugatnémet „monopolkapitalista tőkét” az erőszak generálásában.⁵⁵ Ugyanezek a kijelentések hangoztak el akkor, amikor magyar küldöttség látogatott Lengyelországba, illetve csehszlovák delegáció Magyarországra.⁵⁶ Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Péter János az országgyűlés előtt tartott beszédében, melyben odáig ment, hogy még az NSZK nyugati szomszédjai is csak az NDK-nak köszönhetik, hogy nem fenyegeti őket a nyugatnémet militarizmus, melyet hosszú távon csak a békeszerződés gátolna.⁵⁷ Kállai Gyula az MSZMP politikai akadémiaján 1964. június 24-én viszont arról beszélt, hogy a hosszú lejáratú kereskedelmi szerződések, valamint a kereskedelmi kirendeltségek felállítása a magyar–nyugatnémet kapcsolatok fejlődését mutatja, melyek javítottak a két állam viszonyán, valamint lazítottak az ezt akadályozó Hallstein-doktrínán.⁵⁸ A magyar vezetés tehát a baráti országoknak, illetve saját „alattvalóinak” ugyanazt a propagandaanyagot kommunikálta, viszont amikor saját káderállományát trenírozta, már jóval árnyaltabb és jövőbe tekintő képet festett. A magyar érdekeknek leginkább felelő mondatok természetesen Kádár Jánostól származtak, aki szeptember 25-én dr. Wolfgang Bretholz személyében a bázeli *National Zeitung*, valamint a hamburgi *Welt am Sonntag* diplomáciai levelezőjét fogadta. A vele készített interjú a nyugatnémet lapban szeptember 27-én, a svájciiban pedig október 4-én jelent meg.⁵⁹ Kádár kifejtette, hogy az NSZK-hoz fűződő politikai kapcsolat még rendezetlen, ugyanakkor a két ország gazdasági együttműködése zavartalan, amiben nagy szerepet játszott a kereskedelmi képviselvek felállítása. A Hallstein-doktrínát „halvaszületett eszmének”, rég túlhaladottnak nevezte, a normális viszonyok kialakítása egyik legfőbb akadályának, amiről ha lemond a nyugatnémet fél, a politikai kapcsolatok fejlesztésének akadályai is elhárulna. Az NSZK-t jelentős tényezőnek titulálta, melynek megvan a maga „egyéltalán nem kis” helye az NDK mellett is, ugyanakkor a nyugatnémet fél arra hiába vár, hogy bármelyik szocialista ország megszakítja kapcsolatait a keletnémetekkel csak azért, hogy Bonnal jó viszonyt építsen ki. Kádár aggodalmát fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy Nyugat-Németországban revansista körök működnek, de ennél is aggasztóbbnak minősítette, hogy egyes miniszterek ilyen rendezvényeken felszólalnak, ami, mint mondta, még az angol gazdasági köröket is zavarja.⁶⁰ Ebben az interjúban Kádár, mondhatni, tiszta vizet öntött a pohárba, mivel egyértelműen kijelölte azt az útvonalat, melynek a végén elérhető a diplomáciai kapcsolatfelvétel és a két ország politikai viszonyának javítása. Demonstrálta, hogy Magyarország és a magyar politikai vezetés szeretne erre elmozdulni, de vannak bizonyos gátló tényezők, melyeket a nyugatnémet félnek kell lebontania, ha szándékai tényleg komolyak.

Az 1965-ös év a kivárás éve volt, legalább is magyar részről, hiszen a magyar politikai elit meglehetősen keveset beszélt az NSZK-ról, ami érthető is, mivel a Kádár-interjúval kitergette kártyáit. Kállai Gyula, a Magyar Népköztársaság minisztertanácsának elnöke november 13-án az országgyűlésben tartott beszédében emlékeztetett a nyugatnémet revansizmusra, mely veszélyt jelent a békére, de hozzátette, hogy Ludwig Erhard kancellár egyes kijelentései arra utalnak, felfogták a realitásokat. Mindezek ellenére Kállai a magyar kor-

⁵⁵ *A magyar külpolitika dokumentumai*, 4. évf. (1964) 1. sz. 54., 64.

⁵⁶ *A magyar külpolitika dokumentumai*, 4. évf. (1964) 2. sz. 25., 71.

⁵⁷ *Országgyűlési Napló* 1963/1. kötet (1963. március 21. – 1965. február 12.). 13. ülés. 1964. november 20. 856. hasáb.

⁵⁸ *A magyar külpolitika dokumentumai*, 4. évf. (1964) 1. sz. 11.

⁵⁹ *Heves Megyei Népiújság*, 15. évf. (1964) 236. sz.

⁶⁰ *A magyar külpolitika dokumentumai*, 4. évf. (1964) 2. sz. 84–88.

mány azon törekvését kommunikálta, hogy „két német állam alapon”, azaz az NSZK és az NDK egyidejű elismerésével rendezze kapcsolatait az NSZK-val.⁶¹ A nyugatnémet fél mindközben arra törekedett, hogy a meglévő kereskedelmi képviseltek jogkörét terjesszék ki kulturális ügyek kezelésére is.⁶² Az ezzel kapcsolatos magyar álláspontot Péter János 1966. január 28-án az országgyűlés előtt vázolta. Eszerint a jogkörbővítést csak újabb előremutató tárgyalások útján lehet elérni,⁶³ azaz nem járultak hozzá ahhoz, hogy egyszerűen közös megegyezéssel módosítsák a szerződést, hanem újabb átfogó tárgyalásokhoz ragaszkodtak.

Nyugatnémet oldalról gesztusértékű volt az 1966 márciusában kiadott „békejegyzék”, melyben gyakorlatilag ígéretet tettek arra, hogy tartózkodnak erőszak alkalmazásától a nemzetközi porondon, valamint kifejezték kapcsolatépítő szándékukat a keleti blokk országaival.⁶⁴ Kifejezték a Magyar Népköztársaság kormányához is eljuttattak egy jegyzéket 1966 júniusában (a londoni nagykövetségen keresztül), melyben kijelentették, hogy valamennyi szocialista országgal fejleszteni kívánják a kapcsolatokat, kivéve az NDK-t, melyet módszeresen kihagytak a felsorolásokból. Az NSZK ebben a jegyzékben leszögezte, hogy lemondott az atomfegyverek gyártásáról, valamint nehezményezték, hogy a szocialista blokk, miközben békéről beszél, sértő módon „nyugatnémet revansistáknak” nevezi őket.⁶⁵ Kádár János az NDK-ban tett látogatása során reflektált a nyugatnémet megkeresésre. Beszédében kijelentette, hogy ha az NSZK elismeri a *status quot*, és felülvizsgálja külpolitikai dogmáit, lehetővé válik Európa békéje, de szerinte a kézhez kapott jegyzék nem ezt a szándékot tükrözte, mivel abban nem szerepelt az NDK-val való kiegyezés.⁶⁶ A magyar–nyugatnémet kapcsolatok tényleges rendezésére az új, immáron szociáldemokratákat is sorai-ban tudó nyugatnémet kormány megalakulásakor, 1966 decemberében nyílt lehetőség. A Varsói Szerződés gazdaságorientált tagjaival, köztük Magyarországgal, valamint Csehszlovákiával szinte rögtön megindultak a tárgyalások, ami a Hallstein-doktrína teljes revízióját jelentette, amiért cserébe, ha deklaráltan nem is, de a nyugatnémet fél azt kérte, hogy a diplomáciai kapcsolatfelvételek a Szovjetunióval 1955-ben kötött szerződéshez hasonlóan feltételek támasztása nélkül történjenek. Az NSZK decemberi titkos megkeresését a magyar kormány méltányolta, és pozitív választ adott arra.⁶⁷ Az MSZMP PB 1967. január 10-én adott engedélyt a tárgyalások megkezdésére,⁶⁸ melynek következtében az NSZK külügyi államtitkára, Rolf Lahr január 23-án Budapestre érkezett. Háromnapos egyeztetés után, január 26-án a tárgyalások pozitív eredménnyel zárultak, a két fél késznek mutatkozott a diplomáciai kapcsolatfelvételre.⁶⁹ Ellentétet csak az szült, hogy a nyugatnémetek ragaszkodtak az össznémetiség képviselőjének jogához, valamint az NSZK részének tekintették Nyugat-Berlint.⁷⁰ Miközben a magyar politikai vezetés megbékélni és kiegyezni látszott az addig

⁶¹ *Országgyűlési Napló* 1963/2. kötet (1965. április 3. – 1967. január 28.). 20. ülés. 1965. november 13. 1335. hasáb.

⁶² Kiss: *Az első államközi megállapodástól a diplomáciai kapcsolatok felvételéig*, 43.

⁶³ *Országgyűlési Napló* 1963/2. kötet (1965. április 3. – 1967. január 28.). 22. ülés. 1966. január 28. 1560. hasáb.

⁶⁴ Békés: *Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés és az európai biztonság*, 316.

⁶⁵ *A magyar külpolitika dokumentumai*, 6. évf. (1966) 1. sz. 3–4.

⁶⁶ *A magyar külpolitika dokumentumai*, 6. évf. (1966) 1. sz. 26–27.

⁶⁷ Békés: *Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés és az európai biztonság*, 316–317.

⁶⁸ Sziklai István: *Szemelvények Magyarország és az NSZK kapcsolatából: Kádár János és Willy Brandt*. Múltunk, 54. évf. (2009) 1. sz. 49.

⁶⁹ Békés: *Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés és az európai biztonság*, 318.

⁷⁰ Kiss: *Az első államközi megállapodástól a diplomáciai kapcsolatok felvételéig*, 48.

démonizált NSZK-val, egyetlenegy politikai beszéd sem hangzott el ezzel kapcsolatban, az egész tárgyalás a háttérben folyt. Az egyeztetések végeztével egyetlen pozitív kijelentés született csak, amikor 1967. január 27-én Biszku Béla országgyűlési beszédében ugyan elítélte az NSZK revansizmusát, s hogy nem vesz tudomást az NDK-ról, de kifejtette, hogy a kapcsolatok fejlesztése, akár az államközi kapcsolatok rendezése is üdvös lenne Magyarország számára a békés egymás mellett élés platformja jegyében.⁷¹

Moszkva kezdetben támogatta a közeledést, ellenétben a biztonságorientált blokkal, különösen a lengyel Władysław Gomułka-val, aki azzal riogatta Brezsnyevet, hogy az NSZK-val történő rendezés szétfeszítheti a Varsói Szerződést. Az igazi fordulópontot az jelentette, amikor január 31-én kiderült, majd másnap hivatalosan is bejelentették a román–nyugatnémet diplomáciai kapcsolatfelvételt, melyről Románia „elfelejtette” értesíteni szövetségeseit. A lengyel vízió beteljesedni látszódtott, ezért összehívták a külügyminiszterek rendkívüli ülését Varsóba (1967. február 8. és 10. között). Ennek a konzultációnak az eredménye lett a lengyel–keletnémet nyomásra elfogadott varsói diktátumként⁷² ismert deklaráció, melynek értelmében azon szocialista országok, melyek addig a pontig nem álltak diplomáciai kapcsolatban az NSZK-val, a továbbiakban se létesítsenek vele ilyen szerződést, mindaddig, amíg Bonn meg nem felel a jegyzőkönyvben foglalt feltételeknek: Nyugat-Németország mondjon le Nyugat-Berlinről és az atomfegyverekről, valamint a német nép egyedüli képviseletének igényéről. Ismerje el a II. világháború utáni határokat, köztük az Odera–Neisse határt, egyezzen ki az NDK-val, a müncheni egyezményt pedig tekintse érvénytelennek. Ez magyar szempontból annyit jelentett, hogy Magyarország maximum Bulgáriát előzhette meg a kapcsolatfelvételi sorban, de annak ellenére, hogy merevnek és túlzónak tartották a határozatot, az MSZMP PB február 13-án a konstruktív lojalitás jegyében elfogadta azt, azzal a feltétellel, hogy további konzultációt kér.⁷³ A román–nyugatnémet kapcsolatfelvételt a keleti blokk az NDK elszigetelésére tett kísérletnek tekintette, mely bebizonyítja, hogy az NSZK szándékai nem tiszták, ezért 1967 tavaszán valamennyi szocialista ország barátsági szerződést kötött az NDK-val. Magyar tekintetben nem hogy a diplomáciai kapcsolatfelvételre nem került sor, de még Ulrich Sahm nyugatnémet diplomata 1967. szeptemberi javaslata – mely feljogosította volna a kereskedelmi kirendeltségeket arra, hogy konzuli ügyekkel is foglalkozzanak – is kútba esett.⁷⁴ A magyar külpolitika ellentmondásos szituációba került, hiszen saját érdeke elé kellett helyeznie a tömb érdekét, holott az NSZK-val történő megegyezés már nem volt messze, és a nyugatnémetek továbbra is közeledni próbáltak, a magyar félnek pedig gazdaságilag igencsak előnyös lett volna a megállapodás. A konstruktív lojalitás politikáját folytató Kádár kénytelen volt meghajolni a tömb-érdek előtt, és megfogadni Brezsnyev 1967. szeptemberi neki címzett figyelmeztetését, miszerint „nem árusíthatjuk ki a politikánkat holmi gyárak vagy egyébkedvéért”.⁷⁵

A varsói diktátum életbelépését követően az 1961-eshez hasonló propagandakampány vette kezdetét Nyugat-Németország ellen Magyarországon is, melynek lényege: leplezni a korábbi száznyolcvan fokos fordulatot. Először február végén Kádár János beszélt a Sportcsarnokban egy választási nagygyűlés keretében arról, hogy az NSZK diplomáciai csatornán

⁷¹ *Országgyűlési Napló* 1963/2. kötet (1965. április 3. – 1967. január 28.). 29. ülés. 1967. január 27. 1955. hasáb.

⁷² Az elnevezés Békés Csabától származik. Békés: *Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés és az európai biztonság*, 318–320.

⁷³ Békés: *Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés és az európai biztonság*, 318–320.

⁷⁴ Kiss: *Az első államközi megállapodástól a diplomáciai kapcsolatok felvételéig*, 49–50.

⁷⁵ Sziklai: *Szemelvények Magyarország és az NSZK kapcsolatából*, 50.

keresztül békés szándékot jelzett, miközben tettei még mindig a revansizmust sugározzák, aminek elvetésére szólította fel Bonnt.⁷⁶ Nem sokkal később, március elsején Kállai Gyula Debrecenben, Péter János pedig Szekszárdon tartott választási beszédében fejtette ki, hogy az NSZK nem fogadja el a *status quot*, és az általuk felajánlott diplomáciai kapcsolatfelvétel csak a helyzet kiélezését szolgálja.⁷⁷ Az NDK-val május 18-án megkötött barátsági szerződés alkalmából⁷⁸ Losonczy Pál beszédében felrótta az NSZK-nak a revansizmust, valamint azt, hogy nyíltan fenyegeti az NDK-t.⁷⁹ Ugyanezt a szöveget Kádár János is megismételte az NDK Magyarországra látogató küldöttsége előtt is, ezen túl azt is kifejtette, hogy a „sajtókoncert” ellenére az új keletpolitika nem őszinte, és nem a nyitás, hanem a szocialista országok megosztása a célja, s tovább kell harcolni a nyugatnémet revansizmus és militarizmus ellen.⁸⁰ Hasonló tartalmú beszédekben ócsárolta Kádár az NSZK-t Csehszlovákiában, valamint a Szovjetunióban, mindkét alkalommal barátsági nagygyűlés keretében. Ugyanakkor a Prágában elmondott beszédében azt is említette, hogy normális kapcsolatokra törekednek a továbbiakban is.⁸¹ Ezeken a fórumokon hasonló beszédek hangzottak korábban is, az 1967-es újítás az volt, hogy a propaganda-hadjárat nem állt meg Keleten, hanem Nyugatra is kommunikáltak. Ennek vélhetően az lehetett az oka, hogy elvesztette jelentőségét a kétféle beszédmód, hiszen Magyarország csak abban az esetben közeledhetett az NSZK-hoz, ha a teljes szocialista blokk kibékült vele. Fock Jenő miniszterelnök így már az ENSZ rendkívüli közgyűlésén is egyre nyíltabban fasizálódó, militarista Nyugat-Németországról beszélhetett, melyet a Nyugat támogat.⁸² Péter János pedig az ENSZ közgyűlés XXII. ülésszakának általános vitáján, 1967. október 4-én arról szólt, hogy az NSZK-ban huszonkét évvel a háború után felerősödtek a szélsőjobboldali mozgalmak, s az NDK nélkül a nyugatnémet revansizmus és militarizmus újra felvetette volna a határok kérdését. Ugyanakkor egymással való tárgyalásra szólította fel a két német államot.⁸³ A magyar politikai vezetés teljes mellszélességgel kiállt a tömbpolitika mellett, lényegében nem is tehetett mást. A varsói diktátum egyértelmű volt, teljesen beszűkítette a magyar külpolitika mozgásterét, a lavírozás már nem segített, így bárki, bárhol, bármit mondhatott, mert a diplomáciai kapcsolatfelvétel időpontjának koordinálása teljesen kicsúszott a kezükből.

Egy évvel később azonban pozitív változások zajlottak le a tömbön belül, így lehetőség nyílt arra, hogy a varsói diktátumot újragondolják, a magyar politikai vezetés legalább is szeretett volna hinni ebben. Alexander Dubček januárban került a CSKP élére, és szinte rögtön meghirdette a németekkel való megbékélés politikáját,⁸⁴ Jugoszlávia pedig január 21-én újra diplomáciai kapcsolatot létesített az NSZK-val. Ezek lehetőséget adtak Kádárnak, hogy egy blokkon belüli ellenzéket hozzon létre az addig hatékonynak bizonyuló lengyel és keletnémet lobb ellenében.⁸⁵

⁷⁶ *Népszabadság*, 25. évf. (1967) 46. sz.

⁷⁷ *A magyar külpolitika dokumentumai*, 7. évf. (1967) 1. sz. 80–81.

⁷⁸ MNL OL-XIX-A-83-b. 3317/1967 határozat. A magyar–NDK Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segítségnyújtási Szerződés törvénybe iktatásáról.

⁷⁹ *A magyar külpolitika dokumentumai*, 7. évf. (1967) 1. sz. 44.

⁸⁰ *Népszabadság*, 25. évf. (1967) 117. sz.

⁸¹ *Népszabadság*, 25. évf. (1967) 242. sz.; *Népszabadság*, 25. évf. (1967) 211. sz.

⁸² *A magyar külpolitika dokumentumai*, 7. évf. (1967) 1. sz. 20.

⁸³ *A magyar külpolitika dokumentumai*, 7. évf. (1967) 2. sz. 20.

⁸⁴ Békés: *Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés és az európai biztonság*, 320.

⁸⁵ Kiss: *Az első államközi megállapodástól a diplomáciai kapcsolatok felvételéig*, 50.

A várakozások ellenére azonban a továbbiakban sem volt tapasztalható változás a tömbpolitikában, így a magyar szölamok is ugyanazok maradtak. Fock Jenő Párizsban március 29-én százötven újságíró jelenlétében tartott sajtótájékoztatót, melyen a magyar–nyugatnémet kapcsolatfelvétel lehetőségeiről érdeklődő kérdésekre azt a választ adta, ami a tömb hivatalos „szlogenje” volt: a diplomáciai kapcsolatfelvételnek nincs akadálya, ha az NSZK tiszteletben tartja Magyarország barátságát az NDK-val, és elismeri az Odera–Neisse határt.⁸⁶ A „fasisztázó” mondatok újból elmaradtak, de az egyértelmű tömbpolitikai irányelveket ismételte el a nyugati újságíróknak. Az 1968-as év folyamán a magyar politikai vezetés és számos szervezet különböző fórumokon vádolta az NSZK-t neonácizmussal, militarizmussal és revansizmussal, miután a Baden-Württembergben rendezett tartományi választáson tíz százalékos támogatottságot szerzett a szélsőjobboldali Német Nemzeti Demokrata Párt.⁸⁷ A radikális párt sikerét először 1968. május 8-án a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága ítélte el az NSZK kormányának írt levélben,⁸⁸ majd 1968. június 22–23. között a Magyar Partizán Szövetséggel együtt tartottak nagygyűlést Dachauban az újnácizmus előretörésének megakadályozásáért.⁸⁹ A két szervezet Gáti Ödön vezetésével 1968. szeptember 6–11. között Dachauban részt vett egy nemzetközi emlékmű avatásán is.⁹⁰ Ezek ugyan a magyar kormányzattól elvileg független szervezetek voltak, de mint tudjuk, a korabeli Magyarországon ezer szállal kötődtek a Párthoz, és csak központi engedéllyel vehettek részt ilyen rendezvényeken. A fent említettek tehát tekinthetők a magyar politika szimbolikus lépéseinek a szerintük „fasizálódó” NSZK ellenében, így Magyarország, ha burkoltan is, de továbbra is vállalta az NSZK neonácinak bélyegzése retorikáját, mely üzenet a blokkon kívülre szólt. Az ország első embere, Kádár János az 1968. május 15–17. között a Lengyel Népköztársasággal újabb húsz évre kötött barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés megkötése alkalmából tartott beszédében ismét militánsnak és revansistának bélyegezte Nyugat-Németországot: „Keserű történelmi tapasztalatok alapján emeljük fel szavunkat a Német Szövetségi Köztársaság reakciós erőinek revánsvágó, militarista politikája ellen, amelyet kétszínű bonni nyilatkozatok próbálnak leplezni.” Azt, hogy a tartományi választásokon szignifikáns eredményt érhetett el egy szélsőjobboldali párt, Kádár a fasiszta erők nyílt fellépésének titulálta.⁹¹ Az Alexander Dubček csehszlovák első titkár magyarországi látogatása és a magyar–csehszlovák szerződés megkötése alkalmából rendezett barátsági nagygyűlés keretében június 15-én pedig Kádár arról beszélt, hogy Bonn „újfasizmusa” és militarizmusa közvetlenül fenyegeti a két országot, valamint Európa békéjét.⁹² Moszkvában szintén barátsági nagygyűlés alkalmával szólt arról, hogy a német nép jövőjét az NDK társadalma képviseli.⁹³ Péter János külügyminiszter az országgyűlés előtt júliusban kifejtette, hogy „Európa fő problémája a két német állam egymáshoz való viszonya, s ebben az a revansista, militarista és neonáci fenyegetés, amely Nyugat-Németországból a Német Demokratikus Köztársaság ellen irányul”. Újra kijelentette, hogy meg-

⁸⁶ *Magyar külpolitikai évkönyv 1968*. Budapest, 1969. 159.

⁸⁷ Lásd: <http://www.dw.com/en/the-npd-on-germanys-extreme-right/a-15572610> (letöltés: 2017. december 06.)

⁸⁸ *Magyar külpolitikai évkönyv 1968*, 47.

⁸⁹ *Magyar külpolitikai évkönyv 1968*, 58.

⁹⁰ *Magyar külpolitikai évkönyv 1968*, 70.

⁹¹ *Magyar külpolitikai évkönyv 1968*, 187.

⁹² *Magyar külpolitikai évkönyv 1968*, 203.

⁹³ *Magyar külpolitikai évkönyv 1968*, 213.

oldást csak a két német állam kiegyezése jelenthetne.⁹⁴ Az ENSZ XXIII. közgyűlésén, 1968. október 11-én pedig, ahogy 1967-ben is, újra a nyugati világ előtt vádolta neofasizmussal és militarizmussal a Német Szövetségi Köztársaságot.⁹⁵ Ezek a kijelentések igencsak vitathatónak tűnhettek, amikor a békétábor az NSZK militarizmusának hangoztatása közepette augusztus 21-én katonai erővel bevonult a testvérállam Csehszlovákiába.

A következő év elején döntő változás nem történt, az országgyűlés külügyi bizottsága elítélte azt a nyugatnémet törekvést, hogy a Szövetségi Gyűlést Nyugat-Berlinben tartsák. A magyar kormány ezt szándékos provokációnak, az új kelet-politikát pedig pusztá képmutató megtévesztésnek minősítette.⁹⁶ Ez azonban csak mellékszálak bizonyult. A keleti blokk politikája nem változott, a varsói diktátum továbbra is érvényben volt, az MSZMP PB 1969. július 1-jei határozata pedig ennek megfelelően kijelölte az irányvonalat a nyugatnémet kérdésben. A gazdasági kapcsolatokat, valamint, ha lehetséges, a politikai kapcsolatokat is fejleszteni kívánták, de a legfontosabb az volt, hogy a lehető legtöbb fórumon a német kérdés rendezésének szükségességét propagálják.⁹⁷ Ezzel lényegében összefésülték a tömbnek való megfelelés és a „nemzet” érdekének képviseletét. Ez az elhatározás tükröződött a politikai beszédekben is, hiszen két év kihagyás után visszatért a kétarcú kommunikáció. Kádár ennek megfelelően, amikor Szófiában vagy Moszkvában tartott beszédet, a még mindig militarizmusra és fasizmusra hajlamos nyugatnémetekkel szembeni éberséget emelte ki.⁹⁸ Az NSZK-val kapcsolatban először Péter János, majd Komócsin Zoltán szólalt fel az országgyűlésben. Péter János annak ellenére, hogy szerinte az NSZK-ban léteztek olyan körök, melyek atomfegyver birtoklására törekedtek, mégis reményét és bizalmát fejezte ki az azal kapcsolatban, hogy a nyugatnémetek az összeurópai konferencia konstruktív tényezői lesznek. Komócsin Zoltán pedig amellet, hogy felhívta a figyelmet az újfasiszmus és militarizmus veszélyeire, valamint az éberség szükségességére, szintén bizakodásának adott hangot, hogy az NSZK a realitások alapján fog cselekedni.⁹⁹ Itthonra és a szocialista országok számára tehát az éberséget és a reményt hangsúlyozták, míg a nyugati médiának adott tájékoztatókon abszolút pozitív képet festettek. Fock Jenő Bécsben tartott sajtóértekezletén például kijelentette, hogy a magyar fél kíváncsún tartja a diplomáciai kapcsolatfelvételt, melynek feltétele a *status quo* és az NDK elismerése. Kádár János pedig Moszkvában sajtóértekezleten nyilatkozott a *Süddeutsche Zeitung* nyugatnémet baloldali lapnak, melyben kijelentette: a két német állam kiegyezése esetén belátható időn belül megkezdődhetnek a tárgyalások.¹⁰⁰ Az igazi változás 1969 októberében, az SPD (Németország Szociáldemokrata Pártja) és az FDP (Német Szabaddemokrata Párt) közös választási győzelme után, Willy Brandt nyugatnémet kancellárrá választása után következett.¹⁰¹ Kádár 1969. november 29-én a *L'Unità* olasz baloldali lapnak adott interjújában üdvözölte az új kormányt, de leszögezte, hogy azt majd csak a tettei alapján lehet megítélni, de Magyarország nyitottságáról biztosította Brandtot. A CDU-CSU kereszténydemokrata pártszövetség bukását pozitívnak

⁹⁴ *Országgyűlési Napló* 1967/1. kötet (1967. április 14. – 1968. december 19.). 15. ülés. 1968. július 13. 1172. hasáb.

⁹⁵ *Magyar külpolitikai évkönyv* 1968, 291.

⁹⁶ *Magyar külpolitikai évkönyv* 1969. Budapest, 1970. 97–98.

⁹⁷ Békés: *Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés és az európai biztonság*, 322.

⁹⁸ *Magyar külpolitikai évkönyv* 1969, 165., 197.

⁹⁹ *Országgyűlési Napló* 1967/2. kötet (1969. április 17. – 1971. február 10.). 26. ülés. 1969. szeptember 24. 2005. és 2017. hasáb.

¹⁰⁰ *Magyar külpolitikai évkönyv* 1969, 152., 174–175.

¹⁰¹ Sziklai: *Szemelvények Magyarország és az NSZK kapcsolatából*, 46–47.

minősítette, mivel ezt a formációt tette felelőssé az NSZK militarista és revansista politikájáért.¹⁰²

A frissen választott új német kormány valódi fordulatot hozott, megindultak a Szovjet-unióval a tárgyalások, melynek következtében 1970. augusztus 12-én megszületett a szovjet–NSZK szerződés: az NSZK elismerte az Odera–Neisse határt, és kötelezte magát az NDK-val való kiegyezésre. 1970. november 18-án pedig a lengyelekkel kötött szerződésben kijelentették, hogy a két államnak nincs területi vitája egymással. Az új felállásban Magyarország is közeledett az NSZK-hoz, 1970. január elsejétől vízum- és útlevélnyújtási jogával ruházták fel a kereskedelmi képviselőket, melyek ettől kezdve mintegy nagykövetségként funkcionáltak.¹⁰³ A pozitív változások és légkör a megszólalásokban is érezhető volt, újfent emelt a többszintű beszédmód, és innentől szinte minden fórumon a tárgyalások előmozdítása lett a fő téma.

Péter János külügyminiszter a nyugatnémet televízióknak adott nyilatkozatában elismerte, hogy az NSZK jogos érdekeit is figyelembe kell venni, de leszögezte, mindenképp el kell ismernie az NDK-t, mely aktus után Magyarországgal is létesíthet diplomáciai kapcsolatot.¹⁰⁴ Az országgyűlésen pedig arról beszélt, hogy jelentős előrelépések tapasztalhatók, melyek a tényleges tárgyalások irányába mutatnak.¹⁰⁵ Mindeközben Kádár az NDK-ban hangoztatta, hogy a két német állam megegyezése létfontosságú.¹⁰⁶ Az 1971 februárjában, illetve márciusában lezajló magyar–csehszlovák és magyar–keletnémet tárgyalásokon, valamint a bolgár külügyminiszter látogatásakor a magyar fél mindamellett, hogy méltatta a már megkötött szerződéseket, azok ratifikálásának szükségességét húzta alá.¹⁰⁷

Az 1972-es NSZK–NDK alapszerződésben az NSZK elismerte az NDK-t, ami hatalmas fordulópontot jelentett. Willy Brandt 1972 augusztusában Kádárnál kezdeményezte, hogy kezdődjenek tárgyalások a diplomáciai kapcsolatfelvételtől akár személyesen, akár a német szociáldemokrata Hans-Jürgen Wischnewskin keresztül, mert az az SPD választási kampányában sokat jelentett volna. A második lehetőséget Kádár ugyan elfogadta, és Komócsin Zoltán szeptember 15-én fogadta is Wischnewskit, de a szovjetektől egyértelmű utasítás érkezett arra vonatkozólag, hogy a varsói diktátumban megszabott menetrendtől tilos eltérni, így végül a magyar fél visszautasította a nyugatnémet ajánlatot.¹⁰⁸ A magyar politikusok megszólalásai 1972-re teljesen kiüresedtek, mivel minden haladt a kijelölt útján, nem tudtak releváns témákat felhozni, így a megnyilatkozások száma is igencsak alacsony volt, Nyugat felé gyakorlatilag nem is történt kommunikáció. A két német állam 1973 elejére véglegesen rendezte kapcsolatait, Csehszlovákiával a nyár folyamán rendeződött az NSZK viszonya, így augusztus elején megindulhattak a magyar–nyugatnémet tárgyalások, melyek végén, 1973. december 21-én a Magyar Népköztársaság és a Német Szövetségi Köztársaság között diplomáciai kapcsolat létesült.

A magyar politikai elit a vizsgált időszakban roppant megfontoltan adta elő beszédeit, kínosan ügyelve arra, hogy mindig az érdekeinek legmegfelelőbb, de a szövetségesek számára is elfogadható kijelentések hangozzanak el. Ennélfogva a beszédek gyakorisága és

¹⁰² *Magyar külpolitikai évkönyv 1969*, 266.

¹⁰³ Kiss: *Az első államközi megállapodástól a diplomáciai kapcsolatok felvételéig*, 54–55.

¹⁰⁴ *Magyar külpolitikai évkönyv 1970*. Budapest, 1971. 34–37.

¹⁰⁵ *Országgyűlési Napló 1967/2*. kötet (1969. április 17. – 1971. február 10.). 31. ülés. 1970. március 4. 2420. és 2426. hasáb.

¹⁰⁶ *Magyar külpolitikai évkönyv 1970*, 45.

¹⁰⁷ *Magyar külpolitikai évkönyv 1971*. Budapest, 1972. 52–56.

¹⁰⁸ Békés: *Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés és az európai biztonság*, 326.

mondandója hullámzott. Amikor 1961-ben a tömbérdek azt kívánta, hogy a berlini fal létjogosultságát bizonygassák, akkor a magyar politika készséggel megtette ezt azokon a fórumokon, amelyeken ez nem okozott számára problémát, így a belpolitikában és a tömbön belüli érintkezésben hangosan és hangzatosan tettek ennek eleget. Amikor viszont elhárult a közvetlen kötelezettség, mivel az NSZK-ról jót mondani nem igazán lehetett, egyszerűen nem hozták szóba. A nyugatnémetek sértegetése azonban kiváló fedezék is lehetett a biztonságorientált szövetségesekkel szemben akkor, amikor Magyarország gazdaságorientált célokból szorosabbra fűzte a kapcsolatokat az NSZK-val, és kereskedelmi kirendeltségek felállításáról állapodott meg. A varsói diktátumig magyar politikus az NSZK-ról és a hozzá fűződő kapcsolatokról a Nyugatnak negatívan nem nyilvánult meg. A diktátum után azonban Magyarország csak a teljes tömb NSZK-val való megbékélése után cselekedhetett, így majd két évre elvesztette jelentőségét a kétarcú kommunikáció. Ettől kezdve Keleten az éberséget, Nyugaton pedig a nyitottságot hangsúlyozták, ez azonban csak 1970-ig volt tartható, mivel innentől a világpolitika kedvező alakulása folytán a már folyamatban lévő egyezkedések propagálása maradt Keleten és Nyugaton is. A beszédek 1972-re teljesen kiürültek, minden ment a maga útján, a diplomáciai kapcsolatfelvétellel pedig a burkolt üzenetek Nyugat felé feleslegessé váltak.

FARKAS GYÖNGYI

Kortárs reakciók Csehszlovákia 1968-as megszállásával kapcsolatban

1968. augusztus 20-áról 21-ére virradó éjszaka a Szovjetunió és a Varsói Szerződés négy tagállama, köztük Magyarország hadseregei bevonultak Csehszlovákiába.¹ A katonai akció előkészületei teljes titokban zajlottak. A magyar lakosság hazai médiából tájékozódó része a Kossuth Rádió reggeli híradásából értesülhetett először a történetekről. A hivatalos közlemény szerint a szövetséges csapatok a szocializmusért aggódó baloldali erők hívására a fenyegető ellenforradalmi veszély elhárítása céljából vonultak be Csehszlovákiába.²

Az emberek első reakciója a megdöbbenés volt. Nem számítottak a „csehszlovák kérdés” fegyveres „megoldására” és különösen nem a magyar haderő részvételére egy katonai akcióban. A magyar tömegtájékoztatás – követve a pártközpont utasításait – augusztus végéig szinte kivétel nélkül pozitív, bizakodó hangú híreket közölt Csehszlovákiáról.³ A szomszéd országban zajló belpolitikai folyamatokról – a szovjet, a lengyel és a keletnémet párt-sajtóval ellentétben – nem jelentek meg olyan közlemények, amelyek megalapozták volna az augusztus 21. utáni, a katonai beavatkozás indokául megjelölt, komoly „ellenforradalmi veszélyről” szóló híradásokat. Ha vannak is zavaró jelenségek – szólt a lakosság felé közve-

¹ A „prágai tavasz” eseményeiről lásd: Mlynář, Zdeněk: *A Prágai Tavasz... és ősz*. Budapest, 2008.; Pithart, Petr: *Hatvannyolc*. Pozsony, 1993. A hazai történeti irodalom elsősorban az intervencióban való magyar részvétel politikai és hadtörténeti vonatkozásait tárta fel: Vida István: *A magyar pártvezetés és a csehszlovák válság, 1968. január–október*. História, 15. évf. (1993) 9–10. sz. 35–50.; Vida István: *Magyarország részvétele az 1968-as katonai invázióban*. História, 21. évf. (1999) 1. sz. 20–24.; Kajári Erzsébet: *A magyar belügy és a csehszlovákiai bevonulás 1968-ban*. Társadalmi Szemle, 53. évf. (1998) 8–9. sz. 204–221.; Huszár Tibor: *1968. Prága–Budapest–Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció*. Budapest, 1998.; Pataky Iván: *A vonakodó szövetséges. A Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában*. Budapest, 2008.; Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztjében (1945–1990)*. Budapest, 2004. 223–256.; Békés Csaba: *Kádár János és a prágai tavasz*. Beszélő (online) 13. évf. (2008) 7. sz. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kadar-janos-es-a-pragai-tavasz> (letöltés: 2018. március 11.) A csehszlovákiai magyar kisebbség és a „prágai tavasz” viszonyáról: Popély Árpád: *1968 és a csehszlovákiai magyarság*. Somorja, 2008.; Popély Árpád: *A prágai tavasz és a csehszlovákiai magyarság*. Kisebbségkutatás, 17. évf. (2008) 4. sz. 642–661.

² Népszabadság, 1968. augusztus 22. 1. A *testvérországok fellépése Csehszlovákia szocialista rendjének védelmében*. Közlemény. A bevonulásról kiadott hivatalos közlemény csak augusztus 22-én jelent meg az MSZMP hivatalos lapjában, mivel az augusztus 20-i ünnepet követő nap nem jelentek meg a napilapok.

³ Lásd erről: Vámos György: *Híreket mondunk. A Magyar Rádió az 1968-as csehszlovák eseményekről (január–augusztus)*. Társadalmi Szemle, 53. évf. (1998) 8–9. sz. 222–236.; Vámos György: *A Magyar Rádió és közléspolitikája a hatvanas évek második felében*. Múltunk, 53. évf. (2008) 3. sz. 173–186.; Horváth Edina: *A Magyar Televízió műsorpolitikája – 1968*. Múltunk, 53. évf. (2008) 3. sz. 187–199.

tített üzenet –, Dubček és a csehszlovák kommunista párt ura a helyzetnek. Ellenforradalom nincs, csak ellenforradalmi „elemek”, ellenforradalmi „tendenciák” vannak. Megnyugtató híreket közöltek Csehszlovákia és a Szovjetunió, illetve a többi szocialista állam viszonyáról is.⁴ Ha fel is merült egyesekben a katonai erő bevetésének lehetősége, 1956 mintájára kizárólag a szovjet csapatok részvételét tartották elképzelhetőnek.

A magyar tömegtájékoztatást – különösen az intervenció utáni első napokban – az érdemi hírek teljes hiánya jellemezte. Nemcsak az utca népe kifogásolta, hogy nincsenek valódi hírek a magyar sajtóban, hanem csak elvi nyilatkozatokat közölnek, de nehezményezték a külön tájékoztatáshoz szokott párttagok is. A „zavart” részben a megszállás politikai előkészítésének sikertelensége okozta. Az agressziót ugyanis mindenekelőtt a csehszlovák pártvezetésen belüli baloldal, az „egészséges erők” segítségkérése volt hivatva internacionalista segítségnyújtásnak álcázni. Az együttműködésre kész csehszlovák politikusok nyílt fellépése azonban elmaradt, ami a fegyveres beavatkozás legfontosabb legitimációs alapjától fosztotta meg a propaganda-gyártókat.⁵

A tájékoztatási stratégia áthangolása után sem változott alapvetően a helyzet. A Népszabadság Csehszlovákiával foglalkozó írásait továbbra is elvi nyilatkozatok és ideológiával terhelt cikkek túlsúlya, valamint a szovjet hírügynökség tudósításainak, illetve a Pravda és az Izvesztija kommentárjainak átvétele jellemezte. Ezek az írások, a megszállók nézőpontjából értelmezve az eseményeket, gonosz ellenforradalmárokról, megtévesztett lakosokról és barátságos, áldozatkész szovjet katonákról szóltak.⁶ Nem meglepő tehát, hogy a tényleges információ iránti fokozott igényüket még azok is a Szabad Európa Rádió és az Amerika Hangja híradásaiból igyekeztek kielégíteni, akik korábban különféle okokból (lojalitás, félelem vagy érdektelenség) nem hallgattak „ellenséges” rádióadókat.⁷ Ezek a hírek másként tállalták az eseményeket: „internacionalista segítségnyújtás” helyett „megszállásról”, letartóztatott és eltűnt vezetőkről, általános sztrájkokról és tömegtüntetésekről beszéltek.

Hosszú napokig az intervenció volt a fő beszédtema az emberek között. A megdöbbenő hír a „politikával” egyébként nemigen foglalkozókat is aktivizálta. Ki-ki alkatának és a szó-

⁴ Az augusztus 3-i pozsonyi találkozó után azt hangsúlyozta a magyar tömegtájékoztatás, hogy a csehszlovák pártvezetést súlyosan elítélő úgynevezett varsói levél után helyreállt az egység, és a főbb kérdésekben teljes az egyetértés Dubčekék, valamint a Szovjetunió és a tárgyaláson résztvevő országok között. A hat „testvérpárt” közös pozsonyi nyilatkozatát „történelmi jelentőségűnek” nevezte a magyar sajtó. „Válasz ez azoknak a köröknek – írta a Népszabadság –, amelyek még néhány nappal korábban is abban bíztak, hogy szakadást idézhetnek elő a szocialista országok között. Most őszinte meglepéssel állapíthatja meg a szocializmus minden híve, hogy ennek az ellenkezője történt, szocialista országaink egysége, közös, imperialistaellenes frontunk megerősödött. A pozsonyi találkozásnak ez a legfontosabb eredménye.” *Népszabadság*, 1968. augusztus 6. 3.

⁵ Az intervenció propagandájáról és társadalmi fogadtatásáról lásd: Rainer M. János: *Prága – Korčula – Budapest, 1968. augusztus 21.* In: Rainer M. János (szerk.): *A felügyelt (mozgás)tér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből.* Budapest, 2011. 192–213.

⁶ A Népszabadságban az első „saját” helyszíni tudósítás a bevonulás után majdnem egy héttel, augusztus 27-én jelent meg E. Fehér Pál és Szabó László tollából, akiket mint katonai szolgálatra behívott tartalékos tiszteket haditudósítóként küldtek ki több más újságíróval együtt a magyar csapatok által megszállt területekre. A haditudósításnak semmiképpen nem nevezhető írásaikból – amelyeket kezdetben naponta, kétnaponta adott közre a Népszabadság – azonban nem sokkal többet tudott meg az olvasó, mint az MTI vagy a TASZSZ híradásaiból. Ezek is alattomos ellenforradalmárokról, megtévesztett, de lassan kijózanodó csehszlovák állampolgárokról és jóindulatú, segítőkész magyar katonákról szóltak.

⁷ Ezek közé tartoztak 1968 késő nyarán és őszén a jugoszláviai (újvidéki) és a romániai (kolozsvári) magyar nyelvű rádióadások is. Mindkét ország vezetése határozottan elítélte a katonai bevonulást.

lásszabadság határainról alkotott elképzelésének megfelelően szélesebb vagy szűkebb nyilvánosság előtt (munkahelyén, baráti társaságban, négy szemközt beszélgetések során) osztotta meg információit, fejtette ki véleményét, kommentálta és értelmezte a történeteket, találgatta a várható fejleményeket. A kortársak reakciói sok mindenről árulkodnak. A dubčeki Csehszlovákiáról és a „prágai tavasz” végét jelentő intervencióról ugyanis nem lehetett úgy beszélni, hogy abban ne tükröződjene a véleménynyilvánítók nézetei a „létező szocializmusról”, a szocialista táborról, a kádári rendszerről, 1956-ról, sőt Trianonról, revízióról és a szomszéd országokban élő magyar kisebbségekről.

A történetirő „szerencséjére” – a kortársak balszerencséjére – a belügy és az állambiztonság komoly érdeklődést mutatott a magyar társadalom intervencióval kapcsolatos megnyilvánulásai iránt. A pártvezetés tartott a lakosság tiltakozásától – bár a kezdeti félelmek valószínűleg az idő előrehaladtával mérséklődtek –, és nem tűrte, valamint keményen büntetni szándékozott a hivatalossal nem egyező vélemények nyilvános hangoztatását.⁸ A rendőrség fokozottan ügyelt a „rendre”, és az állambiztonsági szervek fő feladata is jó ideig a csehszlovákiai bevonulással kapcsolatos lakossági reakciók figyelemmel kísérése volt. Az augusztus 21. utáni napokban készült ügynökjelentések éppen ezért bőséges adatot szolgáltatnak a kortárs vélekedésekről. Az igaztási ügyekben keletkezett nyomozati és bírósági iratok szintén jól hasznosíthatók a „hétköznapi” emberek nézeteit kutató történetíró számára.

Számolni kell ugyanakkor azzal, hogy ezek a történeti forrásként felhasználni kívánt szövegek (főleg kihallgatási jegyzőkönyvek és ügynökjelentések) olyan konstrukciók, amelyekben a megszólalók/megszólaltatottak véleménye csupán nagyon áttételes módon jelenik meg. Számos körülmény befolyásolta ugyanis, hogy mi és hogyan lett a szöveg része: az ügynökjelentések esetében legfőképpen a tartótiszt feladatkielölései, elvárásai, valamint az ügynök hozzáállása az ügynöki munkához és viszonya a megfigyelttekhez. A gyanúsítottak és a tanúk kihallgatása során létrehozott szövegeknél pedig a védekezés, illetve a védelmezés vagy vádaskodás szempontjai, továbbá mindkét esetben a politikai-ideológiai környezet, a hatalom „megrendelése” voltak a legfontosabb alakító tényezők.⁹

Hogy elkerüljem az ebből adódó téves következtetéseket, és a lehető leghitelesebb képet nyújtsam a kortársak intervencióval kapcsolatos nézeteiről, az elemzés során egyszerre és hasonló súllyal vizsgálom egy-egy szöveg tartalmát és létrejöttének körülményeit, ennek érdekében a vizsgálat fókuszát néhány ügyre szűkítem le. Szerencsés esetben – a hátrányból előnyt kovácsolva – nemcsak a csehszlovákiai bevonulásra reagáló, hanem az ügynökjelentést író, illetve a rendőrnnyomozók előtt védekező állampolgár képe is kirajzolódhat előttünk a vizsgálat eredményeként. Elsőként egy bírósági ítélettel záruló nyomozás dokumentumai alapján Gy. Lajos „igaztási” ügyét fogom bemutatni, majd „Péter” ügynök jelentéseiből próbálok meg következtetni székszárdi polgárok intervencióval kapcsolatos véleményére.

⁸ Kádár az MSZMP KB augusztus 23-i ülésén „kiélezett szakasznak” minősítette az augusztus 21. utáni napokat, és a „szocialista törvényesség” erősítését helyezte kilátásba: „...aki betartja törvényeinket, annak semmi bántódása nem eshet. De aki nem, azzal nagyon keményen elbánunk. Társadalmi rendünk, szocialista építésünk, a Szovjetunió ellen nálunk támadni nem lehet. Ezt a turisztáknál is érvényesítsük.” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) M-KS 288. f. 4/94. ő. e. Az MSZMP KB és a Minisztertanács együttes zárt ülése, 1968. augusztus 23. 26. Kádár válasza.

⁹ Erről részletesen: Farkas Gyöngyi: *Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai*. Aetas, 21. évf. (2006) 4. sz. 146–171.; Rainer M. János: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989*. Budapest, 2008.

Gy. Lajos esete

„Természetesen mi, egyetemisták tudjuk a dolgok igazi állását, minket nehéz félrevezetni.”

Gy. Lajos, negyedéves egyetemista a „nyíltan felháborodó” típusú véleménynyilvánítók szűk köréhez tartozott. Bár a magyar társadalom feltehetően jelentős része elítélte¹⁰ a katonai agressziót, és szolidáris volt a megszállt ország polgáraival, valamint nagyra értékelte összetartásukat, passzív ellenállásukat és vezetőik bátor kiállását, véleményüknek csupán a legszűkebb, biztonságosnak gondolt környezetükben adtak hangot, félve attól, hogy a hivatalossal nem egyező nézeteik nyílt hangoztatását a hatalom nem tolerálja.¹¹ Gy. Lajos példája is azt bizonyítja, hogy nem volt alaptalan e félelem. A férfit a békéscsabai városi bíróság „ellenséges” kijelentései – „folyamatosan elkövetett izgatás” – miatt hat hónap börtönbüntetésre ítélte,¹² amit a megyei bíróság végül háromévi próbaidőre felfüggesztett.¹³

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem negyedéves történelem–népművelés szakos hallgatója 1968 augusztusában a békéscsabai művelődési házban volt nyári gyakorlaton. A magabiztos, önbizalommal teli fiatalember a nyomozás során felvett tanúvallomások szerint már augusztus 21. előtt is heves vitákat folytatott az intézmény dolgozóival aktuális politikai kérdésekről és a közelmúlt történetének megítéléséről. Munkatársainál jóval tájékozottabbnak és szabadabb szelleműnek tartotta magát, azon új értelmiségi generációhoz tartozónak, amelynek gondolatait és magatartását már nem befolyásolják az előző nemzedék félelmei és megfélemlési kényszerei. Őket már nem lehet becsapni, manipulálni, elleplezni előlük az „igazságot” – hangoztatta beszélgetéseik során. Az egyetemet olyan

¹⁰ A hivatalos megnyilvánulások és a propaganda szerint a lakosság pozitívan fogadta az intervenciót: „Párttagságunk és közvéleményünk mint elkerülhetetlen és szükséges lépést elfogadta és támogatja a szövetséges csapatok – köztük a magyar csapatok – bevonulását Csehszlovákiába” – szövelt a Politikai Bizottság szeptember 13-i ülésén megvitatt helyzetjelentés. Annyi különbség volt a széles nyilvánosságnak szánt és a szűk politikai elitnek szóló üzenetek között, hogy amíg a sajtóbéli propaganda szerint a magyar lakosok azért támogatják a kormány lépéseit, mivel egyetértenek a csehszlovák kérdés katonai „megoldásával”, addig a PB-tagoknak szóló jelentés szerint azért, mivel bíznak a pártban. Olyan erős ez a bizalom, hogy az emberek még akkor is támogatják a párt döntéseit, ha nem is értenek vele teljesen egyet. A magyar társadalomnak az intervencióra adott reakciójából, a tömeges és nyilvános tiltakozás hiányából tehát legitimációs érvet gyártott a pártvezetés, azt állítván, hogy olyan széles körű és erős társadalmi elfogadottsággal rendelkezik, hogy az emberek még a Csehszlovákia elleni katonai akció is „elnézik” a pártnak. MNL OL M-KS 288. f. 5/471. ő. e. Az MSZMP PB ülése, 1968. szeptember 13. 46. A PB állásfoglalása a csehszlovák kérdéstről.

¹¹ Erről a félelemről számolt be többek között „Baráth János” ügynök, aki a Szombathelyi Vízügyi Igazgatóság dolgozóiról jelentett: „...az emberek félve nyilatkoznak, és mielőtt beszélnek, körülnéznek, félve a következményektől. Kovács Bertalan vízügyi raktáros kijelentette, hogy a csehek megszállása a kommunisták eddigi legnagyobb szégyene.” Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTl) 3.1.2. M-35787. 193. „Baráth János” ügynök jelentése, 1968. szept. 11. Az egri múzeumból jelentő „Virág Ferenc” is hasonlókról írt: „Az esemény másnapján is tart a tudatos és szigorú hallgatás. Mindenki a legszűkebb kör részére tartja véleményét. Rokonok, legjobb barátok figyelmeztetik egymást: Most mutasd meg, hogy tudsz hallgatni! Nincs véleményed! Nem tudsz semmit! Sok a rendőr a tömegben!” ÁBTl 3.1.2. M-30 26161. 190. „Virág Ferenc” ügynök jelentése, 1968. aug. 22.

¹² ÁBTl V-155584. Gy. Lajos vizsgálati dossziéja (a továbbiakban: ÁBTl V-155584.) 171. A Békéscsabai Városi Bíróság ítélete Gy. Lajos ügyében, 1969. jan. 16.

¹³ ÁBTl V-155584. 184. Határozat a dossziében szereplő személyek nyilvántartásba vételéről, 1969. júl. 9.

szellemi műhelynek mutatta be a művelődési ház dolgozóinak, ahol nincsenek tabu-témák, nyíltan megvitatják a „kényes” kérdéseket is, egyetemista társait pedig az elavult, hazug eszmék és gyakorlatok ellen lázadó, összetartó közösségnek ábrázolta. Szerinte tanáraik jelentős része szintén haladó szellemű, a hallgatók részben tőlük kapják az ösztönzést a korlátok feszegetésére, a hazugságok leleplezésére.

A leendő első generációs értelmiségi (szülei tévesztagek, a kollektivizálás előtt középparasztok voltak a Békés megyei Mezőgyánon¹⁴) gondolkozására és mentalitására az inspiráló egyetemi légkör mellett a '68-as tavaszi diáklázadások¹⁵ és a prágai tavasz eszméi is erősen hatottak, amelyekről elmondása szerint a „szabad világ” sajtótermékei alapján alkotott magának képet. A szólásszabadságról, a szabad vita fontosságáról, valamint a múlttal és a jelen hibáival való őszinte szembenézésről vallott nézetei is ezek hatását tükrözik. „Az egyik vita során kijelentette – közölte kihallgatása során Lipták Lászlóné, a művelődési ház előadója –, hogy az évfolyamon nagy a szólásszabadság, és nem mernek a vezetők elmenni vitatkozni velük, mert ott aztán megmondják nekik az igazat.”¹⁶ A letartóztatása idején mellé helyezett fogdaügynöknek is hasonló dolgokról beszélt: „...az újságok olyan hazugságokat vágtak le [a Csehszlovákia elleni intervencióról], hogy mindenki csak nevetett rajtuk. Nagyon elavultak már a propaganda módszerek. Természetesen mi, egyetemisták tudjuk a dolgok igazi állását, minket nehéz félrevezetni. Gyűléseken és szemináriumokon mi őszintén kimondjuk véleményünket, de tanáraink sem hallgatnak. [...] A jövő ifjúságának a dolgokat tisztán kell látni, s úgy kell nevelni, hogy ne legyenek megtévesztve és félrevezetve. Ezek alapján tehát nemcsak engem, hanem az egész egyetemet el lehet ítélni haladó nézete miatt. És én nem tudok úgy tanítani, ha a jövő ifjúságát csak félrevezetem, mert a hibákat és a társadalom rossz oldalát is nézni kell.”¹⁷

A fogdaügynök jelentése szerint meghatározó élménye volt a július 28. és augusztus 6. között Szófiában megrendezett Világifjúsági és Diáktalálkozón (VIT)¹⁸ való részvétele is.¹⁹ Különösen nagy hatással volt rá néhány külföldi fiatalal folytatott beszélgetése, amelyek közül hármat idézett fel „zárkatársának”. Egy amerikai diák „nyílt képet adott a »Szabad Világról« [a kifejezést az ügynök tette idézőjelbe]. Olyasmit, amit nálunk még véletlenül sem mondanak.” Egy Romániában élő, de Izraelben harcoló hadnagy (?) „az izraeli háború igazi arcáról” beszélt, „nem úgy, mint a mi újságjaink és a rádió mondja”. Szovjet egyetemistáktól pedig azt hallotta, hogy náluk az egyetemen „azt tanítják, hogy Magyarország a Szovjetunió része, vagyis mi orosz fennhatóság alatt vagyunk”.²⁰ A „prágai tavasz” eszméivel is találkozott Szófiában: „A csehektől nagyon sokan jöttek, s hoztak sok ezer röplapot és osztogatták széjjel. A felvonulás alkalmával a csehek leköpködték az orosz ifjúságot, és majdnem verekedés lett a vége. Végigkiabálták az utcát, hogy éljen Dubček, valamint nacionalista jelszavakkal vonultak.”²¹ Olyan benyomásokat szerzett vagy keresett tehát a VIT-

¹⁴ ÁBTL V-155584. 31. Jelentés Gy. Lajosról, 1968. szept. 3.

¹⁵ Az 1968-as diáklázadásokról lásd: Frei, Norbert: *1968 – Diáklázadások és globális tiltakozás*. Budapest, 2008.

¹⁶ ÁBTL V-155584. 27. Feljegyzés Lipták Lászlóné meghallgatásáról

¹⁷ ÁBTL V-155584. 155. „Horváth Péter” fogdaügynök jelentése Gy. Lajosról, 1968. nov. 4.

¹⁸ A VIT a Demokratikus Ifjúsági Szövetség, egy második világháború után alakult baloldali ifjúsági szervezet rendezvénye.

¹⁹ Gy. Lajos saját költségén utazott ki Bulgáriába. Panaszolta, hogy neki Románián keresztül engedélyezték csak a kiutazást, míg néhány ismerőse Jugoszlávián keresztül mehetett.

²⁰ ÁBTL V-155584. 155. „Horváth Péter” fogdaügynök jelentése Gy. Lajosról, 1968. nov. 4.

²¹ ÁBTL V-155584. 155. „Horváth Péter” fogdaügynök jelentése Gy. Lajosról, 1968. nov. 4.

en, amelyek igazolták számára az otthoni viszonyokról gondolatokat, megerősítették az ország Szovjetuniótól való függéséről, valamint a politikai és ideológiai megfontolásoknak alárendelt magyar tájékoztatáspolitikáról, a mindent elárasztó hazug propagandáról és a történelem meghamisításáról vallott nézeteit.

A békéscsabai nyári gyakorlatra közvetlenül a VIT-ről érkezett, és valószínűleg friss élményei is szerepet játszottak abban, hogy azonnal ádáz harcot indított a művelődési ház nála egy-két generációval idősebb dolgozói avítnak tartott nézetei ellen, nem kímélvén sem korukat, sem érzékenységüket. Arról próbálta meggyőzni őket, hogy tudatos politikai manipuláció áldozatait, sem a közelmúlt történelméről, sem a világban zajló folyamatokról nem kapnak hiteles képet a hivatalos magyar tájékoztatási szervek részéről. Kifogásolta, hogy minden kétfél nélkül elfogadják a propaganda állításait, nem tesznek semmit annak érdekében, hogy megbizonyosodjanak azok valóságtartalmáról.

A nyomozati iratok szerint augusztus 21. előtt két témában alakult ki éles vita a gyakor nok és a művelődési ház egyes dolgozói között. Gy. Lajos egyrészt arról próbálta meggyőzni őket, hogy a Vörös Hadseregről a történelemkönyvekben bemutatott idealizált kép a tények meghamisításán alapszik, másrészt arról, hogy a két tábor fejlődésének eltérő üteméről a politikai propagandában megjelenő állítások sem alapulnak valós tényeken.²² Az utóbbi vitáról Lenkefi Konrád főelőadó azt vallotta kihallgatása során, hogy ők hiába kísérelték meg bebizonyítani, hogy a Szovjetunió sokkal gyorsabban fejlődik, mint az Amerikai Egyesült Államok, a gyakor nok „mindig azzal vágott vissza, hogy mi azokat honnan tudjuk, meg azt magyarázgatta, hogy csak egyoldalúan vagyunk tájékozódva vagy tájékoztatva”.²³

Csehszlovákia augusztus 21-i megszállása éppen kapóra jött a gyakor noknak, hogy „élő” példán mutassa be a hivatalos magyar tájékoztatásról vallott nézeteit, és kifejtse saját álláspontját a szomszédos országban történekről. Felháborodottan elítélte a katonai bevonulást, egy független állam belügyeibe való erőszakos beavatkozásnak, agresszióknak nevezte a szocialista országok baráti segítségnek álcázott akcióját, és hazugságnak az ellenforradalmi veszélyre való hivatkozást. Azt is kifejtette, hogy nincs különbség Csehszlovákia megszállása és az amerikaiak Vietnám ellen folytatott háborúja között. Az akcióban részt vevő szocialista országok ezzel a lépésükkel elvesztették erkölcsi hitelüket, hogy a be nem avatkozás elvére hivatkozva ítélik el az Amerikai Egyesült Államokat. Lenkefi Konrád főelőadó vallomása szerint a művelődési ház dolgozói erről is másként vélekedtek, és a gyakor nokkal is próbálták beláttatni, hogy helytelenül gondolkodik: „Próbáltuk meggyőzni arról, hogy az adott helyzetben ez volt a leghelyesebb, ezzel sikerült elkerülni Csehszlovákiában egy esetleges fegyveres ellenforradalmat. Határozottan állítom azt, hogy ő ezt nem akarta megérte-

²² A fogdaügnöknek így számolt be a művelődési házban folytatott vitáiról: „Képzeld el, én azt mondtam, hogy a szovjet hadsereg rossz. [...] A háborút elvesztették volna, ha az angolszászok nem segítik fegyverrel, lőszerrel és élelemmel őket. Igaz az is, hogy az oroszokat először részegre itatták vodkával, és csak utána indultak a biztos halálba, persze ők erre azt mondják, hogy nem igaz. Pedig az is igaz, hogy csak a puskán volt szurony, és szembe kellett szállni az ellenséggel, és így küldtek tízezreket a halálba. Az is tény, hogy Sztálin, a nagy hős a katonatiszti állomány 80%-át kivégeztette. Ezekről miért nem szabad beszélni, ezek tények, amik előtt meg kell hajolni. És itt van a mai Szovjetunió, beharangozták, hogy 1965-re lehagyják az USA ipari termelését. S kiszámították, hogy még 100 egynéhány év kell, hogy utolérje, nem hogy lehagyja. Úgy természetesen, ha addig az USA-ban alszanak. A rakétatechnikában is úgy van, ha jól megnézzük a dolgokat, akkor rájövünk, hogy jóval hátrább van a SZU, mint az USA. Csak annyi a lényeges különbség, hogy az amerikaiak elismerik a kudarckokat és a sikertelen kísérleteket, ezek pedig nem.” ÁBTL V-155584 „Horváth Péter” fogdaügnök jelentése Gy. Lajosról, 1968. nov. 4.

²³ ÁBTL V-155584. 22. Feljegyzés Lenkefi Konrád meghallgatásáról, 1968. okt. 10.

ni, hogy mi azt honnan tudjuk, hogy ott mi van. Bizonygatta azt, hogy nincs ellenforradalom, kár volt beavatkozni. Hangoztatta a jugoszláv magyarázatokat a csehszlovákiai eseményeket illetően.”²⁴

Vajon valóban ez lehetett a művelődési ház dolgozóinak véleménye a Csehszlovákiában történekről, vagy csak a gyakornok előtt mutatkoztak lojális állami alkalmazottaknak, akik nem kérdőjelezték meg az eseményről szóló hivatalos magyarázatot és a hatalmon lévők politikájának helyességét? A rendelkezésekre álló források alapján csupán feltételezéseket tudok megfogalmazni. Lehetséges, hogy csak a „külső” ember előtt viselkedtek így – sőt, talán a lázadó szellemű egyetemista kihívó magatartását az őket titokban megfigyelő ügynök provokációjának tekintették, ami még nagyobb óvatosságra intette őket –, egymás között azonban hangot adtak kételyeiknek. Lehet, hogy a munkahelyi kollektívát sem tartották olyan biztonságos közegnek, amelyben őszintén megnyilvánulhatnak. A fenti lehetőségek azon a feltételezésen alapulnak, hogy a művelődési ház dolgozóinak viselkedése, a hivatalos magyarázat kételyek nélküli elfogadása csupán álca volt. Nem zárhatjuk ki ugyanakkor a hatalmon lévők eszméivel, politikájával való teljes azonosulás lehetőségét sem. Az utóbbit talán az kérdőjelezheti meg, hogy a bevonulás utáni napokban az igazgatói szobában többen együtt hallgatták az „ellenséges” újvidéki rádió,²⁵ sőt a gyakornok vallomása szerint a Szabad Európa Rádió adásait is,²⁶ vagyis a hivatalos magyar tájékoztatást nem tartották elégségesnek vagy hitelesnek.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a művelődési ház dolgozóinak augusztus végi reakcióiról a gyakornok ellen folytatott nyomozás során és két hónappal később felvett tanúvallomásokból tudunk. A kihallgatási szituációban pedig nemcsak a gyanúsítottak, hanem a tanúk is igyekeztek magukat pozitív színben feltüntetni, ami ebben az esetben feltétlen lojalitásuk deklarálását jelenthette. Vallomásukban nem csupán a gyakornok „ellenséges” viselkedését próbálták bizonyítani, de azt is fontosnak tartották kiemelni, hogy a vitában ők a „jó oldalon” álltak, és – ahogy „józan” felnőttekhez, főleg népművelőkhöz illik – a forrófejű fiatalembert is igyekeztek jobb belátásra bírni.

Gy. Lajos vallomásában nem részletezte a művelődési ház dolgozóinak Csehszlovákiával kapcsolatos nézeteit. A fogdaügynök is csak arról számolt be jelentésében, hogy az egyetemista szerint „nagyon buta emberek vannak ott és féltik az állásukat. Ezért őt feljelentették, hogy szidja a rendszert és más hasonló.”²⁷ A nyomozati anyagból nem derül ki pontosan, hogyan került sor a gyakornok feljelentésére. Valószínűleg a művelődési ház igazgatóhelyettese indította el azt a folyamatot, amely végül a rendőrségi nyomozás megindítását eredményezte. Szemenkár Mátyás igazgatóhelyettes kollégái beszámolóiból értesült Gy. Lajos „ellenséges” nézeteiről, éppen akkor, amikor a gyakornokról szóló minősítést készítette. Valószínűleg az augusztus végi időpont, a csehszlovákiai bevonulás miatti feszült légkör miatt határozott úgy – a fokozott éberségre bizonyára felettesei is felhívták a figyelmét –, hogy az egyetemista ügyéről nem maga dönt, hanem kikéri a megyei pártbizottság és a megyei tanács művelődési osztályának is a véleményét. A velük való egyeztetés után készítette el végül a gyakornokot elmarasztaló minősítést, és egyben azt is javasolta, hogy az egyetem vonja meg Gy. Lajos ösztöndíját. A rendőrségi feljelentés valószínűleg ezzel párhuzamosan, a pártbizottság ösztönzésére történt.

²⁴ ÁBTL V-155584. 22. Feljegyzés Lenkefi Konrád meghallgatásáról, 1968. okt. 10.

²⁵ ÁBTL V-155584. 71. Lenkefi Konrád tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1968. okt. 22.

²⁶ ÁBTL V-155584. 88. Gy. Lajos terhelt kihallgatási jegyzőkönyve, 1968. okt. 28.

²⁷ ÁBTL V-155584. 155. „Horváth Péter” fogdaügynök jelentése Gy. Lajosról, 1968. nov. 4.

Sejtették-e vajon a művelődési ház dolgozói, hogy vádjaikkal egy bírósági tárgyalásig eljutó és börtönbüntetéssel záruló procedura elindítói lesznek, amelynek komoly negatív hatása is lehet a fiatalember további életére?²⁸ Valószínűleg nem számoltak ilyen súlyos következményekkel, illetve azzal a helyzettel, hogy a hatalom a csehszlovákiai bevonulás elleni itthoni tiltakozásoktól való félelmében keményen lép fel az ellenvéleményt hangoztatókkal szemben. A negatív minősítést alighanem elegendő büntetésnek tartották.

A nyomozati anyagból az sem derül ki, hogy *valójában* mi motiválhatta őket, amikor a gyakornokot súlyosan elmarasztaló véleményüket az intézmény egyik vezetőjének tudomására hozták. Talán politikai meggyőződésből vagy szakmai megfontolásból vagy a munkahelyi pozícióból eredő kötelességtudat, felelősségérzet vezette őket? Esetleg a feltételezett elvárásokhoz félelemből vagy a várható elismerés reményében igazodó beosztottak megfelelési vágya sarkallta őket? Bármelyik is volt, azt a meggyőződésüket tükrözte, hogy a hatalomhoz való lojalitás elengedhetetlen része a népművelő személyiségének, a politikai-eszmei elkötelezettség joggal elvárható a „nép művelésére”, a társadalom befolyásolására hivatott állami alkalmazotttól. Bár a hatvanas években a népművelés már korántsem azt jelentette, mint a „népnevelés” az ötvenes években (ami főleg mozgósítás volt különféle állami feladatok, mint például békekölcson-jegyzés, begyűjtés, kollektivizálás végrehajtására),²⁹ a „szocialista eszmék” terjesztése továbbra is a népművelő fontos feladatai közé tartozott a közvélekedésre is hatással lévő hivatalos elvárások szerint.

A motivációs tényezők között feltehetően a bosszúvágy is nagy súllyal volt jelen. Gy. Lajos viselkedése mélyen sérthette a művelődési ház dolgozóinak önértékét, amikor vitáik során tájékozatlan, könnyen megtéveszthető, más esetben szolgalelkű, feletteseik előtt gyáván meghunyászkodó³⁰ vagy elavult eszméket valló, szűklátókörű személyeknek nevezte őket. Önmagát ugyanakkor korszerű gondolkodású, szabad szellemű, művelt értelmiséginek állította be. Jól példázza a köztük kialakult viszonyt és vitáik stílusát Horváth László előadással folytatott egyik beszélgetése. Amikor a gyakornok egyetemi tanárait dicsérte, és a tőlük kapott „igazi tudással” kérkedett, a negyvenhét éves Horváth azzal próbált visszavágni, hogy őt is neves tanárok tanították: „...többek között megemlítettem Révai József, Nemes Dezső nevét, melyre vonatkozóan Gy. Lajos úgy nyilatkozott, hogy »No, ez meg is látszik magán«.”³¹

Kihallgatásuk során a művelődési ház dolgozói a hivatalos ideológia eszközkészletét felhasználva, a hatalom nyelvén fogalmazták meg a gyakornokkal szembeni kifogásaikat. Személyes sértettségüket is ideológiai mezbe öltöztették; az őket lenéző gyakornokot „értelmiségi göggel” vádolták, ami különösen egy leendő népművelő esetében számított negatív tulajdonságnak. Ennél súlyosabb vádat gyártottak az egyetemi hallgatók műveltségét, tájékozottságát és összetartását dicsőítő megjegyzéseiből. Beállításuk szerint ugyanis a

²⁸ A fellelhető adatok alapján úgy tűnik, hogy Gy. Lajos szakmai karrierjét nem befolyásolta negatívan az ellene indított eljárás, hiszen 1974-ben már a lenínvárosi (1991-től Tiszaújváros) Derkovits Gyula Művelődési Központ igazgatója. 1978 és 1993 között a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Moziüzemi Vállalat igazgatóhelyettese, majd igazgatója, ezután pedig a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Közművelődési és Idegenforgalmi Intézet népművelője, később igazgatóhelyettese volt. <http://kronika.tiszatv.hu/index.php/sokfele/2263> (letöltés: 2018. január 10.)

²⁹ Lásd erről: Huhák Heléna: *Népnevelők a Rákosi-korszakban. „Ahol a kommunisták elalszanak, ott az ellenség dolgozik”*. Múltunk, 59. évf. (2014) 2. sz. 148–188.

³⁰ „...arról beszélt, hogy mi nem merjük a véleményünket megmondani a vezetőnknek vagy bárkinek, aki hivatali vonatkozásban felettünk áll.” ÁBTL V-155584. 22. Feljegyzés Lenkefi Konrád meghallgatásáról, 1968. okt. 10.

³¹ ÁBTL V-155584. 62. Horváth László tanú kihallgatási jegyzőkönyve, 1968. okt. 22.

gyakornok az egyetemistákat a társadalom felett álló, magasabb rendű csoportnak tekintette, „szinte élcsapatnak” – fogalmazott Lenkefi Konrád.³² Az „élcsapat” kifejezés tudatos szóválasztás lehetett – Lipták Lászlóné is használta³³ –, és azt sugallta, hogy a gyakornok nem a kommunista pártot tartja a társadalom irányítójának, vagyis tagadja a párt vezető szerepét. Gy. Lajos többi megnyilvánulása is egy-egy negatívnak számító fogalommal lett körülírva; „szovjetellenesség”, „revizionizmus” és „nacionalizmus”³⁴ címkékkel lett megbélyegezve. Lipták Lászlóné így foglalta össze a gyakornok magatartásának lényegét: Gy. Lajos „politikai magatartása ellenségesse vált a szocialista társadalmi renddel szemben. Túlmént azon a határon, amikor csak bírálja a társadalmi rendet.”³⁵

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy többféle viselkedés nyomait is őrzik az ügyről készült nyomozati szövegek. Az egyetemista Gy. Lajos nemcsak elítélte az intervenciót, de a hivatalos állásponttal ellentétes véleményének nyilvánosan is hangot adott, tudatosan vállalva a konfrontációt a művelődési ház dolgozóival. A fiatalember lázadó – a kádári rendszer működését és konformista polgárait nyíltan bíráló – magatartása értelmiségi szerepfelfogásából is adódhatott. A régi, „begyöpösödött”, szervilis értelmiséggel szemben ő egy új, szabad szellemű, a tabukkal nyíltan leszámoló, kritikus szemléletű értelmiségi generációhoz tartozónak vallotta magát, amelyhez az eszméket és az ösztönzést többek között a nyugat-európai diáklázadások, valamint az „emberarcú szocializmus” csehszlovákiai kísérlete adták.

A békéscsabai művelődési ház dolgozóinak hozzáállása az intervencióhoz már nehezebben ítéltető meg. Bár kihallgatásuk során a rendszerhez teljes mértékben lojális, „ideológiailag fejlett” állampolgároknak mutatkoztak – a Népművelőtől elvártaknak megfelelően –, a nyomozati iratok elsősorban a gyakornokhoz való viszonyukról szólnak, amelynek persze része volt a katonai beavatkozás nyílt kritikájának elutasítása is. Ami biztosan állítható róluk: függetlenül attól, hogy lojalitásuk színlelt volt-e vagy valódi, az adott körülményekhez való alkalmazkodást tartották a helyes stratégiának.

„Péter” jelentései

„Hát logikus lépés volt, nem vitás, csak így most mellbe vágja az embert, és a veszély érzetét kelti.” „...a csehek nem várhatnak a magyaroktól szimpátiát.”

A szekszárdi lakosokat figyelő „Péter” ügynök intervencióval kapcsolatos jelentései arról vallanak, hogy azok közé a hálózati emberek közé tartozhatott, akik besúgás nélkül próbáltak meg besúgók lenni. Egyszerre akart lojális, az állambiztonsággal együttműködni kész állampolgárnak mutatkozni és a lehető legkevesebbet elárulni a szemmel tartott szekszárdi polgárok „ellenségesnek” minősíthető megnyilatkozásaiból. A dilemmát úgy gondolta megoldani, hogy hosszú és részletes jelentéseket írt – lássák a megbízói, hogy komolyan veszi az ügynöki munkát –, de csupán a „pozitív” vagy az államvédelmi figyelem szempontjából érdektelennek tűnő reakciókról számolt be bővebben. „Negatív” reakciókat alig említett, és azokról is konkrétumok nélkül, mint általános jelenségekről beszélt. Saját véleményét szin-

³² ÁBTL V-155584. 22. Feljegyzés Lenkefi Konrád meghallgatásáról, 1968. okt. 10.

³³ ÁBTL V-155584. 27. Feljegyzés Lipták Lászlóné meghallgatásáról.

³⁴ „Visszatérve a csehszlovákiai eseményekre azt hangoztatta, hogy hagyni kell a csehek és szlovákok különválását, ez az ő magánügyük, és ebbe nem szabad senkinek beleavatkozni. A vita során meggyőződöttünk róla, hogy vallja a revizionista nézeteket.” ÁBTL V-155584. 22. Feljegyzés Lenkefi Konrád meghallgatásáról, 1968. okt. 10.

³⁵ V-15558. 27. Feljegyzés Lipták Lászlóné meghallgatásáról.

tén gyakran belefoglalta jelentéseibe, sőt olykor a környezetében élők reakciói helyett a hivatalos állásponthoz közele, tartótsíztjének elvárásaihoz igazodó nézetei tették ki beszámolóinak tekintélyes részét. A Csehszlovákia elleni intervenció másnapján készített jelentésének következő részlete jó példája ennek a jelentésírói gyakorlatnak.

„Első napja Csehszlovákia megszállásának. Délelőtt fél 10-kor kérdezte meg egy értelmiségi ismerős, mit szólok a nagy eseményekhez. Nem tudtam, miről van szó. Elmondta, hogy az éjszaka szovjet, lengyel, keletnémet és magyar csapatok megszállták Csehszlovákiát. Csodálkozott, hogy még nem tudom. Első meglepetésemben még azon is csodálkoztam magamban, hogy nemcsak az ott lévő csapatok (szovjet) hajtották végre a fontos helyek megszállását,³⁶ hanem a többi szomszédok is. Aztán hamar rájöttem, hogy így logikus. Ez a varsói államok akciójának minősül. A második gondolat az volt, hogy merész stratégia az ultranacionalizmus[sal] fertőzött területére vinni és magyarlakta területre a magyarokat, akik ma is Felvidéknek hallják otthon szüleiktől Szlovákiát emlegetni. Mind a szlovákok, mind a magyarok nemzetiségi ellenérzései tápot kapnak, felszakadnak a sebek. Ez csak átrepült az agyamon, féltve a már konszolidálódott nemzetiségi helyzetet. Nem öntenek-e olajat a tűzre. Majd elhessentettem ezeket a gondolatokat is, olyan valószínűtlennek tűnt, hogy a magyar katonaságot ismét magyar területre viszik megszállónak.

Barátunk kíváncsian várta a véleményemet. Első szavaim azok voltak, amit ma leg többet hallottam ezzel kapcsolatban az emberektől: »Sejtettem, hogy így lesz, várható volt. Túl nagy mellényük volt.« »Igen-igen, gondolni lehetett erre is – mondta –, de nem gondolod, hogy ebből nagy zűrök lehetnek? Nemzetközi bonyodalmak?« »Szerintem – válaszoltam – kéthetes láрма. Te tudtál volna valami okosabbat tenni?« Elnevette magát. »Hát logikus lépés volt, nem vitás, csak így most mellbe vágja az embert, és a veszély érzetét kelti.« Cs. barátunk párttag, elege volt a háborúból, izgalmakból, közös véleményünk, [hogy] hátralevő éveinket jó lenne békében, nyugalomban tölteni.

Délelőtt már látszott a város képén, hogy a legtöbb ember a kialakult csehszlovák helyzetet latolgatja. [...] Az emberek mindenütt hallgatják a híreket. A varsói hírmagyarázatok nagyon szűkszavúak, deklarációkat olvasnak be. Az embereket azonban jobban érdekli a megszállás végbe menése és a reagálás erre. Ezért a rövidhullámú vevőgombot csavargatják. Így lépcsőzetesen értesülnek arról, hogy itt-ott fegyverek ropogtak, határokat zártak le, házi őrizetben vannak a vezetők, és késő délutánra már világossá vált, hogy a kormány és a pártvezetőség nem hívta be a szovjet csapatokat.”³⁷

Bár a katonai akció megnevezésére a negatív jelentéstartalmú, agresszióra utaló „megszállás” kifejezést használta az ügynök, nem pedig a semleges „bevonulást”, a nem kellően átgondolt szóválasztással nem rosszálló, elítélő véleményének akart hangot adni.³⁸ Sőt! A tar-

³⁶ Csehszlovákia területén 1968-ig nem állomásoztak szovjet katonák. A Varsói Szerződés 1968. június végén – figyelmeztetésképpen és a megszállás főpróbájaként – megrendezett „Šumava” hadgyakorlata után azonban a csehszlovák vezetők minden tiltakozása ellenére nem vonták ki teljesen a szovjet csapatokat.

³⁷ ÁBTL 3.1.2. M-33014. 270. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 22.

³⁸ A hivatalos közleményekben és nyilatkozatokban a katonai akció megnevezésére a semleges „bevonuláson” kívül a pozitív tartalmú „segítség”, „segítségnyújtás” szavakat használták, leggyakrabban a „testvéri” és az „internacionalista” jelzőkkel társítva. A „megszállás” és a „megszállók” kifeje-

tótisztje felé továbbított üzenet lényege éppen az volt, hogy ő és „értelmiségi ismerőse”, ha nem is örömmel, de megértéssel fogadták a fegyveres beavatkozást, sajnálatos, de elkerülhetetlen, észszerű (az ő szavaival „logikus”) lépésnek tartják.

A jelentést saját reakciójának bemutatásával kezdte: hogyan jutott el a meglepődéstől a történetek megértésig és helyeslésig. Cs., az anonim „értelmiségi ismerős” csak mellékszereplője a jelenetnek, funkciója az, hogy érdeklődő kérdéseivel előhívja, láthatóvá tegye az ügynök reakcióit. Cs. háborús félelmeinek megemlítése is részben azt a célt szolgálja, hogy aggodalmait az ügynök magabiztos nyugalommal eloszlatthassa, „kéthetes lármának” nevezve az akció várható nemzetközi fogadtatását. A „nagy zűröktől” és a „nemzetközi bonyodalmaktól” tartó Cs. viselkedésére ugyanakkor azonnal felmentő magyarázatot is ad, nehogy a tartótiszt esetleg félreértelmezze, és ellenséges megnyilvánulásnak tartsa az intervenció következményeivel kapcsolatos félelmeit. Cs. párttagságának megemlítése, az életkorára való utalás, valamint a vele való közösségvállalás („hátralevő éveinket”, „közös véleményünk”) hivatottak alátámasztani állítását: Cs. szavai mögött a háborút megélt nemzedékhez tartozó idős ember rettegése és békevágya, nem pedig rosszindulatú bíráló áll.³⁹

A jelentés szerint a város lakóinak szintén a történetek indulatok nélküli tudomásulvétele volt a tipikus reakciója, nem pedig a felháborodás és a tiltakozás. Sőt, a „túl nagy mellényük volt” szófordulat olyan véleményeket sejtet, hogy valójában a megszállást elszenvedők felelősek a velük történetekért: jobb lett volna, ha meghúzzák magukat. Az intervencióval kapcsolatos egyetlen kritikát nem bírálatként, hanem a féltő aggodalom hangján és saját véleményeként jeleníti meg az ügynök (helytelen volt magyar katonákat a Felvidékre vinni, mivel könnyen feléledhetnek a csitulni látszó nemzetiségi ellentétek). A Szabad Európa Rádió és egyéb „ellenséges” adók hallgatását – az egyedülként szóba hozott „negatív” megnyilvánulást – pedig tömegjelenségeként mutatja be. A „rövidhullámú vevőgombot” csavargató egyes ember „felelősségét” nemcsak a tevékenység általános jellegének hangsúlyozásával, hanem az érdemi magyar tömegtájékoztatás hiányának jelzésével próbálja meg mérsékelni, tartja megbocsáthatónak a jelentés írója: „[A] varsói hírmagyarázatok nagyon szűkszavúak, deklarációkat olvasnak be.” (Másnapi jelentésében azonban már visszavonta a magyar tömegtájékoztatást ért kritikát.⁴⁰)

zések az „ellenség” hangjaként jelentek meg. Egy példa a Népszabadságból: „A Csehszlovákiában tevékenykedő ellenforradalmi erők és külföldi pártfogóik megpróbálják bizonyos »megszállás-ként« feltüntetni azokat az intézkedéseket, amelyeket a szövetséges államok tettek a szocializmus és a CSSZK nemzeti szuverenitása védelmében. Mindenki számára ismeretes azonban, hogy az internacionalista köteleességükhöz hű szocialista országok két- és többoldalú szerződéses kötelezettségeiket teljesítve siettek a testvéri ország segítségére. A szövetséges csapatok nem mint megszállók, hanem mint osztálytestvérek léptek Csehszlovákia területére.” Népszabadság, 1968. augusztus 25. 1. Szombat esti jelentés a csehszlovákiai helyzetről.

³⁹ Az orosházi járásbírószágon K. Sándor is háborús félelmeit próbálta meg mentő érvként bevetni védekezése során. Sikertelenül. Az orosházi ács, aki munkatársai előtt többek között „magából kikeltve, ordítózva kiabálta, hogy a Szovjetunió és szövetségesei hitleri módra rohanták le Csehszlovákiát”, azzal indokolta viselkedését a tárgyaláson, hogy félt, újra háborúba kell mennie: „...eszébe jutott a debreceni páncélos csata, aminek emlékei még most is borzadályal töltik őt el.” Érvei nem hatottak. Nagy nyilvánosság előtt elkövetett izgatásban találta bűnösnek és nyolc havi börtönrre ítélte a bíróság. ÁBTL 3.1.5. O-14980/821. K. Sándor 9. Az Orosházi Járásbírószág ítélete K. Sándor ügyében, 1968. nov. 29.

⁴⁰ Az augusztus 23-i jelentésében ez olvasható: „A pénteki újságok már tárgyilagosabban számolnak be a cseh eseményekről, reálisan írt riportokat közölnek. A suttogások lassan érdektelenné válnak, mert közismert lesz minden mozzanat. Csúpn az eddigi cseh államférfiak sorsa ismeretlen, ez a fehér folt, amit a sajtónak hamarosan ki kell töltenie. Jugoszlávia és Románia harcias kijelentéseit

A jelentés további részében négy szekszárdi lakos véleményéről számol be az ügynök. Őket sem nevezi meg, csupán életkorukra utal, és foglalkozásukat közli: „nyugdíjas jogász”, „középkorú orvos”, „alig középkorú orvos” és „nyugdíjas főkönyvelő”. Feladatát (szándékosan) félreértve nem ügynökjelentést, hanem hangulatjelentést ír, amelyben nem a véleménynyilvánító személyek kiléte, hanem a közhangulatot meghatározó vélemények állnak a középpontban, illetve egy helyi társadalmi csoport – a szekszárdi értelmiségiek – jellemző reakciói. A jelentést értékelő tartótiszt szövé is tette a „hibát”, hozzátéve, hogy nem ez az első eset, hogy „Péter” ügynök elrejtí jelentésének szereplőit az állambiztonság kíváncsi tekintete elől. Azt is kifogásolta, hogy környezete megfigyelése helyett saját véleményét osztja meg inkább megbízóival. „Az ügynök a kapott feladatot nem a megadott szempontok szerint hajtotta végre. Ugyanis a jelentésében csak utal [rá], de konkrétan nem nevezi meg a forrásokat, annak ellenére, hogy ezt a f. hó 21-i találkozóan úgy beszéltem meg vele – amivel egyetértett –, hogy név szerint jelölje meg azokat a személyeket, akiktől az információkat szerezte, [és] ne írja le abban saját véleményét, csupán a partnerek [beszélgetőpartnerek] szó szerinti nyilatkozatát közölje.” Nevek a következő, augusztus 23-i jelentésében sem szerepelnek, csak rövidítések (K. I., M. J., N. I-né). A tartótiszt az ügynök gátlásaival magyarázta tartózkodását a jelentéseiben szereplők megnevezéstől: „...az ügynök ismét gátlásokkal küzd, nem meri név szerint közölni az adatszolgáltatásokat, mert bizonyos következményektől tart.”⁴¹

„Péter” oly módon is igyekezett elkerülni, hogy beszámolóit komoly veszélyt jelentsenek a környezetében élőkre, hogy csupán a hivatalos állásponttal megegyező, de legalábbis azal *nem* szembehelyezkedő vélemények részletes leírásával töltötte ki jelentéseit, azt a látszatot keltve, mintha látóterében az akciót helytelenítő egyetlen megnyilvánulás sem hangzana el. Tartótisztjét azonban ezzel aligha tudta megtevesztetni. A tiszt reakcióiból mindenesetre arra következtethetünk, hogy jól ismerhette a megbízást látszólag teljesítő, a tényleges feladatot mégis „elszabotáló” ügynöki taktikát: „A jelentés negatívuma – értékelte „Péter” augusztus 23-i beszámolóját –, hogy véleményem szerint az ügynök kerüli azokat a személyeket, akiktől negatív vélemény várható. Ezt a következő találkozón tisztázni fogom.”⁴² Fenntartásai ellenére azonban mégis hitelesnek fogadta el az ügynök jelentéseiből kibontakozó „pozitív” összképet a szekszárdi értelmiségiek hozzáállásáról: „A jelentés tartalmilag jó. Mutatja azt, hogy értelmiségi körökben egyetértenek a Varsói Szerződés tagállamai fegyveres közbelépésével.”⁴³ Értékelésében nyilvánvaló a logikai törés: hogyan lehet az *összkép* pozitív, ha az ügynök tudatosan elkerülte a „negatív” nyilatkozásokat?

Az ügynök jelentéseiben szereplő szekszárdi polgárok tehát – a jelentés készítője szerint – mindannyian helyeselték a Csehszlovákia elleni katonai akciót. Nemcsak hogy nem voltak ellátó megnyilvánulásai, de egyetlenegy, a megszállt ország lakosaival együtt érző, velük rokonszenvező vagy sajnálkozó vélemény sem hangzott el tőlük. Sőt! A felidézett reflexiók domináns hangja az akció egyértelmű helyeslése mellett a káröröm, de legalábbis a közöny volt: a csehszlovákok megérdemelték sorsukat. Az ekképpen nyilatkozók a szom-

is közölte a magyar sajtó. Ez a nyíltság illik az eddigi magyar levegőhöz, a feszültségeket feloldja.” ÁBTL 3.1.2. M- 33014 273. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 23. A pártközpontból irányított média valódi információk helyett valójában mindvégig a katonai akciót magyarázó hivatalos érveket juttatott el a lakossághoz, és az aktuális politikai-ideológiai szempontok figyelembevételével tájékoztatott.

⁴¹ ÁBTL 3.1.2. M- 33014. 270. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 22.

⁴² ÁBTL 3.1.2. M- 33014. 273. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 23.

⁴³ ÁBTL 3.1.2. M- 33014. 270. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 22.

széd ország megszállását büntetésként fogták fel, amelyet azért kaptak a „csehek”,⁴⁴ mivel ki akartak ugrani a szocialista táborból, cserbenhagyva a többi államot. Azt is hangsúlyozták, hogy a „büntetőhadjárat” – ha nem is ez volt a katonai akció oka és célja – végeredményben a magyar kisebbséggel szembeni szőgyenteljes politikájuk miatti jogos büntetés volt.

A hivatalos propaganda érvei nem jelennek meg ezekben az értelmezésekben; sem a „fenyegető ellenforradalmi veszélyről”, sem a „testvéri, internacionalista segítségnyújtásról” szóló nyelvi panelek. A véleményalkotók szerint a „csehek” egyik fő „bűne” az volt, hogy saját „önös” gazdasági érdekeiket fontosabbnak tartották, mint a „szocialista közös” érdekeket: „A nyugati üzleti reményekért belerúgtak volna a csehek eddigi sorstársaikba és segítőkibe”⁴⁵ – értékelte és ítélte el önállósodási törekvéseiket az „alig középkorú” orvosként megnevezett szekszárdi lakos. M. J., nyugdíjas tanár szintén úgy látta, hogy a „csehek” a „többiek rovására spekulálnak”, és „észre kell téríteni” őket.⁴⁶ Egy nyugdíjas jogász szintén a szövetségeseit kijátszó, a „terhes kapcsolatokat alkalom adtán otthagató”, megbízhatatlan „csehekről” beszélt. Sőt, „történelmi érvekkel” is igyekezett alátámasztani a róluk alkotott kedvezőtlen képet: „Mindig több vasat tartottak a tűzben: a Habsburgok liblingjei, máskor a szláv testvériség ápolói, majd Anglia üzleti partnerei, ami a legkifizető[dő]bb volt. Most nincs tovább sakk-politika: itt nem lehet a királyt lecserélni!”⁴⁷ Hasonló véleménye volt Sz. I. református lelkésznek is: „A jámbor csehek, azt képzeltek, hogy a Habsburgokkal van dolguk, egy kis cselszövés, és lefölközhetnek minden tejfelt az orrunk elől, nekünk meg itt hagyják az adósságaikat.”⁴⁸

K. I. (foglalkozását és életkorát nem közölte az ügynök) véleménye szerint nemcsak a múltban kivételeztek velük, hanem a szocialista blokkon belül is kiváltságos helyzetben voltak, és ahogy az adott szituáció mutatja, érdemtelenül: „[A]z oroszok most felülvizsgálhatják a csehszlovákokkal folytatott eddigi politikájukat. Sokkalta több kedvezményt kaptak a magyaroknál, szilárd támasznak tartották, katonaságot sem tartottak benne. Novotný intézkedéseit helyben hagyták, a magyar kisebbség háttérbe szorítását nem vitatták. Egyszóval nagykorú, bizalmi államnak tekintették a szláv testvéreket Csehszlovákiában. Most fél éven át is puhák voltak hozzájuk. A csehek most szervezetteren aláaknázhatták a közös fejlődést. A besorolásuk hamis volt, nem bizonyultak a szocializmus bátyáinak. Nálunk sokkal pozitívabb a szocialista egymásrautaltság igenlése.”⁴⁹ A nyugdíjas főkönyvelő is ugyanígy vélekedett Csehszlovákia szocialista táboron belüli szerepéről, amelyet a szintén renitens Romániával állított párhuzamba: „...szomorú jelenségnek tartja, hogy a csehek és románok lelépnének, pedig ők voltak az igazi bizalmi államok.”⁵⁰ (A mindkét szövegben megjelenő „bizalmi államok” kifejezés a jelentés írójának, nem pedig a megfigyeltnek a szóhasznála-

⁴⁴ Csehszlovákia lakosságának megnevezésére leggyakrabban a „csehek” kifejezés szerepel az ügynökjelentésekben. A „csehszlovákok” megnevezés sokkal ritkábban fordul elő. „Szlovákok” alatt általában a szlovák népességet értették, és legtöbbször olyan szövegekörnyezetben használták, amikor a csehekkel vagy a magyar kisebbséggel kapcsolatos viszonyukról beszéltek. A „cseszkók” kifejezéssel csak egyszer találkoztam. A jelentés írója – a jelentésírás természeténél fogva – pontosan nem tudta felidézni a megfigyeltet szavait, ezért a jelentések valószínűleg inkább az ügynök, mint a megfigyeltet szóhasználatát tükrözik.

⁴⁵ ÁBTL 3.1.2. M- 33014. 270. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 22.

⁴⁶ ÁBTL 3.1.2. M- 33014. 273. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 23.

⁴⁷ ÁBTL 3.1.2. M- 33014. 270. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 22.

⁴⁸ ÁBTL 3.1.2. M- 33014. 276. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 27.

⁴⁹ ÁBTL 3.1.2. M- 33014. 273. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 23.

⁵⁰ ÁBTL 3.1.2. M- 33014. 270. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 22.

ta lehetett, és az ügynök jelentős szerepét mutatja a szöveg megalkotásában, tartalmának alakításában.)

A szomszéd ország (politikusi? polgári?) iránti ellenszenv kialakulásában ezek szerint annak a meggyőződésnek is nagy szerepe volt, hogy a szovjet blokkon belül a „hűséges” magyarokat érdemtelenül háttérbe szorították a „megbízhatatlan” „csehekkel” szemben. Kilépési szándékuk szintén magyar érdekeket sértett, bár a nyilatkozók a „nemzeti sérelmet” igyekeztek gondosan elrejtetni a közös szocialista érdekek védőpajzsa mögé („aláaknázzák a közös fejlődést”).

A „csehszlovákokkal” szembeni ellenérzés – amely látható módon jelentős hatással volt az intervenció megítélésére is – azonban legfőképpen a szlovákiai magyar kisebbséget ért sérelmekből táplálkozott (ezek közül a második világháború utáni jogfosztottságuk, üldöztetésük, kényszertelepítéseik és kényszerasszimilációjuk voltak a leg súlyosabbak⁵¹). A nyugdíjas főkönyvelő véleménye szerint emiatt „a csehek nem várhatnak a magyaroktól szimpátiát. [...] A csallóközi támaszpontjuk is nagy erőltetés volt, színmagyar falukat telepítettek ki, hogy lezárhassák ők a Dunát. A Felvidék az övék, ott 30 éve a magyarok nem viselkedtek szimpatikusan a megszálláskor. De rengeteg magyarnak vannak rokonai ott fenn, és így mindenki értesült arról, hogy alaposan visszafizették a kölcsönt nekik.”⁵² A szlovákiai magyarság sorsa, a régmúlt és a közelmúlt sérelmei azért is befolyásolhatták erősen az ügynökjelentésbe bekerülő szekszárdi lakosok intervencióról alkotott nézeteit, mivel valószínűleg közülük többen is személyesen érintettek, Csehszlovákiából elűldözött vagy áttelepített magyarok voltak. (Tolna egyike volt azoknak a megyéknek, ahova a kitelepített német lakosság helyére a csehszlovák–magyar lakosságcseré során sok szlovákiai magyar lakos került.⁵³)

Kétféle, egymásnak ellentmondó vélemény nyomait fedezhetjük fel „Péter” ügynök jelentéseiben azzal kapcsolatban, hogy az intervenció milyen hatást gyakorol a szlovákiai magyarok további sorsára. Néhányan a büntetés-teóriából kiindulva úgy gondolták, hogy a „kinti magyarok” helyzete javulni fog, mivel a Szovjetunió mostantól nem engedi majd meg – ahogy eddig tette – a nemzeti kisebbségek elnyomását Csehszlovákiában. A korábbiánál szigorúbb fellépése büntetés a kegyvesztetteknek, jutalom a hűséges magyar államnak. A „középkorú orvos” véleménye szerint „a Magyar Népköztársaság most valami ígéretet kapott a Felvidékkel kapcsolatban”. Az ügynök azonnal hozzátette, hogy beszélgetőtársa nem revízióról beszélt: „Nem gondolt terület-idecsatolásra, de a magyar kisebbség helyzetének felülvizsgálata Szlovákiában bizonyára szóba kerülhetett.”⁵⁴ Maga „Péter” ügynök képviselte a másik álláspontot. Ahogy korábban már idéztem, szerinte a magyar katonáknak az 1938-as revízió emlékéét felidéző jelenléte Szlovákia magyarok lakta területein újra felélesztheti a már-már csillapodni látszó nemzetiségi ellentéteket, ami rossz hatással lesz a magyar kisebbség további helyzetére.

⁵¹ A csehszlovákiai magyar kisebbség 1945 utáni kálváriájáról: Janics Kálmán: *A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1948*. Genf, 1979.; Vadkerty Katalin: *Kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéből*. Pozsony, 2001.

⁵² ÁBTL 3.1.2. M- 33014. 270. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 22.

⁵³ Lásd erről: Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcseré összefüggései*. Kecskemét, 1995.; László Péter: *Fehér laposok. Adalékok a magyar–csehszlovák lakosságcseré-egyezményhez*. Bonyhád, 2003.

⁵⁴ ÁBTL 3.1.2. M- 33014. 270. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 22.

Az ügynök bármennyire is igyekezett, nem tudta elkerülni, hogy tartótisztje ne értékelje „nacionalista” megnyilvánulásoknak a jelentéseiben megszólaltatott szekszárdi lakosoknak a szomszéd országokban élő magyarokkal kapcsolatos megállapításait. Bár a tartótiszt – mint láttuk – elégedetten vette tudomásul az intervenciót helyeslő véleményeket, azonban káros jelenségnek tartotta, hogy „egyöntetűen érezhető a nacionalista érzelmek”.⁵⁵ Helytelenítette, hogy osztályszempontú megközelítés helyett a szekszárdi polgárok nemzeti nézőpontból közelítenek az intervenció kérdéséhez, és nem osztálytestvérekről, munkásokról és parasztokról, hanem csehekről, szlovákokról és magyarokról beszélnek. A szocialista országok magyar kisebbségeinek helyzete különösen kényes kérdés, tabutéma volt a szocialista korszakban, és aki mégis megpróbálkozott felvetni a problémákat, az az elitélő „nacionalista” jelzót kapta. „Péter” ügynök is tisztában lehetett ezzel. Az „alig középkorú” orvos véleményeként valószínűleg saját álláspontját fogalmazta meg, amikor kifejtette, hogy a „kinti magyarok” sorsáról folyó diskurzus „még nem nacionalizmus részünkről, csak a legemelebb szocialista egyenjogúság kérdése”.⁵⁶ Úgy gondolta, hogy más lehet a jelenség megítélése, ha azt a hatalom nyelvét használva a „szocialista egyenjogúság” jól hangzó fráziséval nevezi meg.

Vajon mennyire valószínű az intervencióra reflektáló szekszárdi polgárokról rajzolt kép „Péter” jelentéseiben? Kétféle reakció nyomai fedezhetők fel a szövegekben: a „megértő, de aggódó” attitűd (amely az ügynökre és Cs-re, az „értelmiségi ismerősrre” jellemző), valamint a „helyeslés enyhe kárörömmel” típusú hozzáállás, amelyet a szekszárdi polgárok domináns reakciójaként mutatott be az ügynök. Az ekképpen nyilatkozók nem a demokrácia és a függetlenség nézőpontjából ítélték meg a történeteket, ahogy tette például az egyetemista Gy. Lajos, hanem nemzeti aspektusból. Csehszlovákia katonai megszállását elsősorban a magyar nemzetet ért sérelmekért (Trianon, a magyar kisebbséggel szemben alkalmazott politika, Magyarország háttérbe szorítása a szocialista táboron belül) járó, megérdemelt büntetésnek tartották. Az aktuális közös érdekekből fakadó szolidaritást háttérbe szorította a nemzeti sérelmek táplálta indulat. A Szovjetunió nem mint közös (az 1956-os forradalmat is eltipró) ellenfél/ellenség, hanem mint igazságosító hatalom jelent meg ebben az értelmezésben.

A hatalom által „nacionalistának” nevezett reakció nem volt kivételes jelenség, bár korántsem volt olyan arányban jelen a magyar társadalom intervencióval kapcsolatos vélekedései között, mint ahogyan azt „Péter” Szekszárd vonatkozásában láttatta. Az általam vizsgált ügynökjelentések közül több is hasonló megnyilvánulásról számolt be. „Úgy kell a cseheknek – mondta például „Virág Ferenc” jelentése szerint Sz. János, egri lakos –, legszívesebben egymillió orosz katonát látnék ott, a másik milliót pedig Romániában. Éppen elég szenvedést okoztak ezek az országok a magyaroknak.”⁵⁷ Káröröm jellemezte K. László komáromi hivatalnok reakcióját is, aki arról beszélt, hogy a hír hallatán nagyon meglepődött, de nem sajnálja a „tótokat, mert szemét népség. Azt se bánja, hogy az oroszok elfoglalják Szlovákiát, csak a magyar csapatok ne mentek volna át.”⁵⁸ A magyar katonák részvételét a katonai akcióban a jelentések szereplői közül szinte mindenki helytelenítette – függetlenül attól, hogy magáról az intervencióról hogyan vélekedett –, féltvén a magyar kisebbséget a várható megtorlásoktól, a nemzetiségi ellentétek kiéleződésétől. Csupán elvétve esett emlí-

⁵⁵ ÁBTL 3.1.2. M-33014. 270. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 22.

⁵⁶ ÁBTL 3.1.2. M-33014. 270. „Péter” ügynök jelentése, 1968. aug. 22.

⁵⁷ ÁBTL 3.1.2. M-30261/1. 207. „Virág Ferenc” jelentése, 1968. szept. 9.

⁵⁸ ÁBTL 3.1.2. M-33858. 144. „Marosi István” jelentése, 1968. aug. 23.

tés *valódi* revíziós reményekről, többnyire reálisan ítélték meg a területi visszacsatolás szocialista táboron belüli lehetőségét.⁵⁹

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az ügynök-szerephez ambivalens módon viszonyuló – tartótisztje megfogalmazása szerint „gátlásokkal küzdő” – „Péter” olyan jelentéseket igyekezett írni, amelyek feltételezése szerint nem jelentettek komoly veszélyt a környezetében élőkre. Ugyanakkor a feladatát jól teljesítő ügynököknek kívánt látszani. A kétféle törekvést úgy próbálta összehangolni, hogy az egyértelműen „ellenséges”, a rendszert és a Szovjetuniót bíráló megnyilvánulásokról nem tett említést, részletesen írt viszont a „pozitív” és az ártalmatlannak tűnő véleményekről. Az intervenció helyeslésének „nacionalista” verzióját valószínűleg nem tartotta súlyosan kompromittálónak az adott helyzetben, ezért kerülhettek bele ilyen vélemények nagy súllyal jelentéseibe. A csehszlovákiai magyar kisebbség sorsa számára is lényeges, az intervencióról alkotott véleményét is befolyásoló kérdés volt, a téma előtérbe kerülése talán ezzel is magyarázható.

⁵⁹ A revízió gondolata elsősorban a viccekben jelent meg: „A kiskatona mondja: A századosom megígérte, ha jól viselem magam, jövőre Romániába is vele mehetek.”

„...azonos történelmi események értelmezése két nemzetiségi csoport esetében törvényszerűen eltérő...”

Beszélgetés Jan Rychlíkkel

Jan Rychlík 1954-ben született Prágában. Történelem–néprajz szakon végzett a prágai Károly Egyetemen, majd 1979-től öt éven át a szófiai Ohridi Szent Kelemen Egyetemen végezte doktori tanulmányait. Történelmi ténykedését csak a rendszerváltás után kezdte meg, addig múzeumok munkatársa volt. 1991-től a Cseh Tudományos Akadémia Művelődési Intézetének munkatársa volt, majd a Károly Egyetemen 1997-ben habilitált, s docenssé nevezték ki. 1998-ban megvédte nagydoktori disszertációját, 2003-ban nevezték ki professzorrá. Kutatási témája Csehszlovákia és a balkáni szláv államok története. Legfontosabb művei: Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945. Bratislava, 1997.; Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945–1992. Bratislava, 1998.; Dějiny Bulharska. Praha, 2000.; Rozpad Československa. Česko-slovenské vztahy 1989–1992. Bratislava, 2002.; Dějiny Makedonie. Praha, 2003.; Dějiny Chorvatska. Praha, 2007. (társszerzővel); Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Praha, 2007.; Dějiny Slovinska. Praha, 2011. (társszerzőkkel); Češi a Slováci ve 20. století : spolupráce a konflikty 1914–1992. Praha, 2012.; Od minulosti k dnešku. Dějiny českých zemí. Praha, 2013. (társszerzővel); Dějiny Ukrajiny. Praha, 2015.; Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946. Praha, 2016. (társszerzővel).

Édesapja, idősebb Jan Rychlík polgári családból származó híres zeneszerző volt. Mennyire volt meghatározó szerepe édesapjának és a zenének az Ön életében? Másrészt, osztályhelyezete miatt nem volt-e kitéve az ötvenes években a családja a rendszer támadásainak?

Azt nem állíthatom, hogy a kommunisták zaklatták volna a szüleimet. Az ötvenes években apámat bírálták az amerikai dzsesszről szóló könyvéért (Rychlík, Jan: *Pověry a problémy jazzu*. Praha, 1959. – A könyv megjelent magyarul is: *A Jazz világában*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1963.), de nem bántották sohasem. Persze, ha tovább élt volna, biztosan részt vett volna a prágai tavasz eseményeiben, és a szovjet megszállást követően a családunknak problémái lettek volna. De apám meghalt 1964 januárjában. Édesanyám eredetileg színésznő volt, de elhagyta a színházat, amikor megszülettem, s ezután szabadúszó tolmácsfordító és idegenvezető lett. Mivel nem volt munkahelye, a kommunisták nem is tudták kirúgni sehonnan sem.

Apámra sajnos kevésbé emlékszem, mivel kilenc éves voltam a halálakor. De emlékszem, hogy amikor volt ideje, ami nem fordult elő nagyon gyakran, elvitt az egyik prágai parkba, az állatkertbe, a pályaudvarra vagy moziba. Kedves ember volt, de amikor otthon komponált, nem volt szabad zavarni. A dolgozószobában állt a zongora, viszont nem volt ott telefon. Az a folyosón csörgött, és édesanyám pontosan tudta, hogy kinek a számára van otthon apám és kinek nem. Örököltem tőle a zene szeretetét, főleg a klasszikus és a dzsesszzenét, de én magam semmilyen hangszereken nem tudok jól játszani, habár tanultam. Jártam zongoraórára, később pedig megpróbáltam gitározni. Nem sok eredménnyel.

Ha valamit örököltem tőle, az a hallása. Abszolút hallásom van, de nem használtam ki arra, mint apám. De azt hiszem, innen jön az is, hogy nagyon könnyen tanulok nyelveket. Apám hamar megérezte, hogy nincs tehetségem a zenéhez. Amikor örököltük édesanyám nagymamájának a házát, találtam ott egy hegedűt, és játszottam a húrokkal. A szüleim megkértek, hogy ezt hagyjam abba, ne kelljen ezt hallgatniuk. Majd apám rám szólt, hogy ha játszani akarok, menjek az erdőbe. De akkor senki sem hallja majd, mondtam, mire ő azt felelte, hogy nem is kell, hogy bárki ezt hallgassa. Aztán volt ez a másik történet: A prágai lakásunk étkezőjében szénnel fűtöttünk, másutt mindenütt volt gázfűtés, de ott valami okból a kályhát kellett befűtenie apámnak, és mindig ott hasogatta fel a fát gyújtósna. Valamilyen etűdöt gyakoroltam a zongorán, szörnyen rosszul, és ő úgy megjegyezte, hogy majdnem levágta az egyik ujját. Attól kezdve megkövetelte, hogy amikor ő otthon van, nekem nem szabad zongoráznom.

Ezért döntött úgy, hogy teljesen más szakmát keres magának. Úgy tudom, sokáig inkább a néprajz volt érdeklődésének a fő tárgya. Mikor határozta el, hogy történész lesz? Voltak-e olyan példaképei, tanárai, akiknek köszönhető volt ez?

A történelem iránt már kisebb korom óta érdeklődtem, már az általános iskolában. Ez a vágy aztán úgy tizenöt évesen valahogyan átváltozott azzá a céllá, hogy a történelemnek szenteljem magam. Amikor gimnáziumba mentem, már meg voltam győződve erről, csak éppen nem tudtam, konkrétan hogyan. Egy gyereknek meglehetősen nehéz elképzelni, hogy milyen a történészi munka, sokkal megfoghatóbb egy olyan szakma, mint a darus, a sofőr vagy akár a rendőr. Végül történelem–néprajz szakra jártam, és a néprajz lett a diplomamunkám tárgya. Akkoriban úgy volt, hogy a bölcsészkaron történelmet csak tanárszakra lehetett tanulni. De én sohasem akartam általános vagy akár középiskolában tanítani. Nincsenek hozzá idegeim; egész más felnőtteket tanítani, mint gyerekeket. Azonban léteztek olyan szakpárok, amelyek tudományos specializációt adtak – mindig a történelem valami mással, például a levéltáros vagy akár a néprajz szak. Az ilyen párosításokat elvégzők aztán nemcsak tanárok lettek, hanem múzeumban, képtárban és hasonló helyeken is dolgozhattak. Végül nemcsak a diplomamunkám, hanem a doktori fokozatom is néprajzi témán alapult Szófiában.

A történelem iránti elkötelezettségem is megmaradt, de inkább csak magáncélból. Már a bársonyos forradalom előtt is publikáltam talán két történelmi tanulmányt, de csak a rendszer utolsó éveiben, valamikor 1988-ban vagy 1989-ben. Akkoriban a történelem nagyon át volt politizálva, és ebből eredt, hogy amit meg akartam írni, azt nem tudtam, amit pedig megírhattam volna, azt nem akartam. Vagyis ekkor a publikációim elsősorban néprajzi témájúak voltak.

Maga a történelem tanulmányozása persze gyakran igen érdekes és hasznos volt, még hozzá egy-két embernek köszönhetően, akik tanítottak. A mai napig tiszteltem őket, néhányan még mindig oktatnak. Emlékszem, hogy az akkor docensként dolgozó Robert Kvaček, aki ma professzor, el volt tiltva az előadásoktól, de megengedték neki, hogy szemináriumokat tartson, olyanokat, amelyeket normális esetben fiatal tanársegédek vagy doktoranduszok vezetnek. Olyan első éves bevezető szemináriumokat is tartott, amelyeken a történészi mesterség alapvető fogásait tanítják, például hogyan idézzük a forrásokat és hasonlók. A professzor úr azonban ennek keretén belül nem hivatalosan oktatott is minket, ami a diákoknak igen nagy élményt jelentett. Vagy az akkor kinevezett docens, ma professzor, Josef Petrář, aki korai újkort tanított nekünk. Ők sokat adtak nekem, és nagy befolyást gyakoroltak rám. Meg kell mondanom, hogy nem számítottunk rá, hogy akkoriban milyen nehézségeink lesznek. A modern történelmi kurzusokat elkerültük, amennyire csak tehettük. Emi-

att sokat panaszkodott is Václav Král. Ahogy mondani szokás, halottakról vagy jót, vagy semmit, de róla a legnagyobb jóindulattal sem lehet jót mondani, pedig már régen meghalt. A többi tudományos munkatárs is tartotta tőle a távolságot, és persze mi, hallgatók is. Ugyanakkor a régebbi korok történetével kapcsolatban az ideológiai nyomás nem volt ilyen nagy, így az első történelmi tanulmányaim is régebbi korok gazdaságtörténetére és a rendi államra vonatkozó írások voltak.

Hogyan került Bulgáriába? Miért ott végezte doktori tanulmányait?

Ez életemnek egy nagyon érdekes epizódja. Ahogy mondani szokás, úgy kerültem oda, mint Pilátus a krédóba. Befejeztem a prágai tanulmányaimat, még nem is államvizsgáztam, s fogalmam sem volt róla, hol kaphatok állást. Nem is kaptam semmilyen ajánlatot, kivéve a Klement Gottwald Múzeumtól, amelyet köszönettel visszaszautasítottam. Világos volt az is, hogy az úgynevezett aspirantúrát, az akkori idők doktori képzését nem fogják nekem felajánlani, mivel ezt az én szakterületemen csak párttagok vagy legalább tagjelöltek kaphatták meg, és én a pártba semmi esetre sem akartam belépni. Teljesen véletlenül részt vettem 1978-ban a san stefanoi béke századik évfordulóján megrendezett konferencián Bulgáriában, ahol a szerencse összehozott Szvetomir Ivancsev professzorral, aki a szófiai egyetemen bohemisztikát oktatott. Tetszett neki a konferencián tartott előadásom, és beszélgetésbe elegyedett velem. Mikor megtudta az állásproblémáimat, felajánlott egy ösztöndíjat az ottani doktori képzésre. Amikor odamentem, nem tudtam még bolgárul sem, ott kellett megtanulnom, amit persze egyáltalán nem bántam meg. Természetesen ezzel itthon kisebb problémáim adódtak, mivel engem senki nem küldött ki. Az ilyen külföldi tanulmányokra pedig akkoriban rendesen csak a cseh vagy a szlovák Oktatási Minisztérium küldött ki valakit. De ha már odamentem, közölte velem a prágai Oktatási Minisztérium, hogy ezt nem lehet megtiltani nekem, ám nekik sem muszáj elismerniük az én bolgár diplomámat. És nem is ismerték volna el, ha nem épp akkor írták volna alá azt a csehszlovák–bolgár egyezményt, ami a tudományos fokozatok kölcsönös elismeréséről szólt. Természetesen, akik ezt aláírták, nem sejtették, hogy ezzel valami Rychlíknek fognak segíteni. Bulgáriában gond nélkül kaptam tartózkodási engedélyt, sőt már bolgár állampolgárságra is jogot nyertem, ugyanakkor csehszlovák szempontból turistaként tartózkodtam csak külföldön, ezért rövid időre rendszeresen vissza kellett utaznom. Mellesleg az a négy év, amit Bulgáriában töltöttem, nem számít bele a munkaviszonyomba, hiányzik majd a nyugdíjamból, mert ott nem voltam biztosítva. Persze amikor valaki huszonhat éves, ilyen távoli dolgokkal nem törődik még. Az ottani tanulmányaimat így is meg kellett szakítanom egy évre, amikor 1982-ben egy évre bevonultam a hadseregbe, természetesen Csehszlovákiában. Eredetileg 1981-ben hívtak be, épp a lengyel politikai válság idején, de akkor sikerült egyéves halasztást kapnom, nagy megkönnyebbülésemre. Akkor úgy tűnt, hogy katonai beavatkozás készül a lengyelek ellen, de én azt mondtam magamnak: semmilyen esetben sem húzok egyenruhát, és nem megyek a lengyelek ellen. Így, amikor 1981. december 13-án Jaruzelski tábornok kihirdette a hadiállapotot, azzal engem is megmentett. Világos volt, hogy ezt követően minket már nem fognak Lengyelországba küldeni az „ellenforradalom” leverésére. Végül 1982. április 1-jén vonultam be a 20. gépesített lövészezredhez Domažlicében. Ott tudtam meg, hogy 1981 őszén valóban készenlétbe helyezték azt a hadosztályt, ahová az ezredünk tartozott, és a Krkonoše (Óriás-hegység) akció keretén belül be is vetették volna őket Lengyelországban. Szerencsére erre nem került sor. Ha egy ilyen agresszióban részt vettünk volna, rengeteg katonánk csak koporsóban tért volna haza. Azt még a politikusaink és a katonai tervezők is tudták, hogy ha bevonulunk, a lengyel hadsereg ellenáll majd. Miután le-

szereltem, 1984-ben fejeztem be doktori tanulmányaimat, és 1985-ben védtem meg diszsertációmát Szófiában.

A katonai bevonulással szembeni véleménye 1968-ban alakult ki? Bár még gyermek volt, már a tizennegyedik évében járt. Volt-e valamilyen személyes élménye a bevonuló csapatokkal kapcsolatban?

A hatvannyolcas évre jól emlékszem, akkor még élt mindkét nagymamám. Az anyai nagymamámnak volt egy kis háza a Pardubice melletti Zástava nevű falucskában. Gyakran utaztunk oda, és édesanyám fordítóként mindig ott dolgozott. Akkoriban még nem volt számítógép, ezért úgy csinálta, hogy amikor egy szöveget lefordított, újra átolvasta és kézzel korrektúrázta azt. A javított szöveget aztán elküldte Prágába egy gépirónőnek, aki legépelte a tisztázatot, és továbbította az illetékes kiadó szerkesztőségébe. Zástavában nem volt postahivatal, ezért amikor sürgős volt, én vittem el személyesen a kéziratot Prágába. Ehhez előbb három kilométert gyalogolnom kellett, majd busszal Pardubicébe mentem, és onnan vonattal tovább. Éppen 1968. augusztus 21-én kellett volna indulnom, a bevonulás éjjele utáni napon, de így el kellett halasztani az utamat. A tévében néztük a megszállás képsorait. Lényegében fogságba estünk abban a házban. Zástava viszont éppen a senki földjére esett: az északra eső Hradec Královében lengyel csapatok állomásoztak, délre, Pardubicében pedig szovjetek. Közöttük, talán véletlen szerencse folytán, nem volt senki. De mivel a faluban nem volt bolt sem, végül muszáj volt elmennünk Pardubicébe bevásárolni. Ez talán augusztus 25-én történt, és ott láttuk először a megszálló csapatokat, a tankokat. Az emberek újságokat osztottak a járőkelőknek. Jól emlékszem az emberek csalódottságára, a sokkra. Az egész nemzedék, amelybe tartoztam, már át tudta érezni ennek az eseménynek a fájalmát.

De 1980–1981 folyamán többször jártam Lengyelországban is, s az ottani légkör már akkor erősen 1968-re emlékeztetett, azzal a különbséggel, hogy a lengyel gazdasági helyzet rossz volt, az üzletek üresen álltak. Bár a cenzúrát nem törölték el teljesen, elég liberálisan alkalmazták, a lapokban érzékeny témákról jelentek meg cikkek. Az emberek az utcán is vitatkoztak, az egyetemeken pedig diáksztrájkok és demonstrációk folytak. Jól emlékszem, milyen eufória és öröm volt jelen azokban a napokban. A barátaimnak azt mondtam, attól tartok, a szovjetek fegyveresen fognak beavatkozni, de a lengyelek többsége ellenkezett, állították, hogy ezúttal erre nem kerül sor. Azzal érveltek, hogy Moszkva is jól tudja, hogy a lengyelek ellenállnának. El kell ismernem, nekik volt igazuk, és én tévedtem.

Hogyan élte át 1989-et, a bársonyos forradalom napjait? Részt vett a novemberi eseményekben? Történészként hogyan látja a rendszerváltást?

Nem játszottam nagyon jelentős szerepet, nem tartom magamat sem forradalmárnak, sem harcosnak. Csak részben vettem részt a november 17-i tüntetésen. Azért fogalmazok így, mert idő előtt távoztam. Influenzás voltam, és egyébként is úgy tűnt, hogy már semmi érdekesre nem kerül sor. [Ezen a napon engedélyezett diákfelvonulással kezdődtek a mozgalmak, az ötven évvel ezelőtti eseményekre való megemlékezéssel: 1939. november 17-én a nácik több száz hallgatót letartóztattak, kilencet kivégeztek, és évekre bezárták a cseh egyetemeket. Az ötvenedik évforduló antifasiszta felvonulása azonban később rendszerellenes akcióvá alakult át. – B. P.] November 20-án, hétfőn azonban ott voltam a bölcsészkaron, amikor kitört a hallgatók sztrájkja, és felajánlottam a szolgálataimat a hallgatói tájékoztató központnak. Ekkor még természetesen nem voltam egyetemi oktató, a Mezőgazdasági Múzeumban dolgoztam, de a Polgári Fórum ottani szervezetének szóvivőjévé választ-

tottak. A BTK-n megjelent egy lengyel hallgatói küldöttség, és mivel elég jól beszélek lengyelül, én tolmácsoltam nekik. Amikor ott voltam a hallgatók között, láttam, hogy szükség lenne egy autóra, hogy mobilisabbak lehessenek. Nekünk a feleségemmel akkor tulajdonképpen két autónk volt, bár mindkettő hivatalosan édesanyám nevére szerepelt. A régi autót használtam, egy Škodát – és ekkor ezt átadtam a hallgatóknak. Ezzel terjesztették a röplapokat, szállították vele Václav Malýt, parókiánk papját, aki később prágai segédpüspök lett. Ezzel az autóval mentek a hallgatók a gyárakba, hogy meggyőzzék a munkásokat is, hogy sztrájkoljanak. Eközben valaki összetörte az autót. Jöttek a hallgatók, szabadkoztak, bocsánatot kértek, és azt mondtam nekik: Semmiség, ne aggódjanak, ezt áldoztam fel a haza oltárán, ki tud ilyenkor valami autóra gondolni. Végére is, úgysí kifizeti a biztosító! Voltak ott akkor valakik Amerikából is, lefotózták az összetört autót, előtte álltam az öcsémmel, és az oldalsó ajtókon ott volt Václav Havel nagy portréja és alatta a jelszó: *Havel for President!* Később megjelent az Egyesült Államokban egy riport a családunkról és az autóról ezzel a fényképpel együtt valamelyik újságban. El is küldték nekünk postán.

A politikai fordulat nagyon gyorsan zajlott le. Ezt valamilyen megbékülésnek, konszenzusnak kellett követnie, nem pedig újabb drámai konfrontációnak vagy büntetéseknek. Ez az 1948 és 1968 után lejátszódó tisztogatásokat követően nem is lett volna a társadalom akarata. Nekem sem volt ilyen törekvésem, és egész életemben soha nem mentem el semmilyen tisztogató bizottságba. Ebből a nemzetből nem lehetett harmadszor is kiiktatni egy aránylag nagy embercsoportot, nincs akkora értelmiségünk, hogy húszévente lecseréljük azt. Úgy vélem, ez helyes volt. Van erre történelmi példa is: a normalizáció alatt a kommunisták végső soron saját idiotizmusuk révén maguk termelték ki az ellenzéket, mert azok, akiket lapátra tettek, biztosak voltak benne, hogy már nincs mit veszteniük. Így megragadtak olyan lehetőségeket, amire egyébként nem lettek volna rákényszerítve; szamizdatoztak stb. Azt hiszem, ez történt volna 1989 után is, ha súlyos tisztogatások indultak volna. Ha minden volt párttag ellen, egymillió-négyszázezer ember ellen fellépett volna az új rendszer, ők tömeggé álltak volna össze, ami gondokat okozott volna.

Logikusan következik az a kérdés, hogy huszonöt évvel Csehszlovákia megszűnése után hogyan látja ezt a folyamatot. Ez annál is inkább érdekes, mivel Ön több könyvet is írt a cseh–szlovák viszony alakulásáról, illetve az ország kettéválásáról. Másként látja a szétválást most, mint ahogy kortársként átélte?

Akkoriban nagyon nehezen éltem át mindezt. Mindig is csehszlováknak éreztem magam, és másoktól eltérően, akik szintén így tekintenek magukra, hivatalosan csehszlovák vagyok ma is, mivel cseh és szlovák állampolgársággal is rendelkezem. Tehát nemcsak *de facto*, hanem *de jure* is csehszlovák vagyok. Persze nem gondolom, hogy az állampolgárságnak kapcsolódnia kell a nemzetiséghez.

Csehszlovákia továbbra is hatással van a csehekre és a szlovákokra egyaránt. Éppúgy, mint ahogy Ausztria–Magyarország is. Ez a történelem része, amit nem lehet kitörölni. Nem tekintem a három generációra kiterjedő cseh–szlovák együttélést hiábavalónak. Sokat hozott ez a cseheknek és a szlovákoknak egyaránt.

Az ország szétválásának folyamatát azonban nemcsak történészként és kortársként éltem át, hanem részben szereplőként is. 1991 elejétől Petr Pithart akkori cseh tagállami miniszterelnök tanácsadója voltam, eleinte a földbirtok-rendszer reformja kapcsán, később pedig az államjogi kérdések terén is. Úgy vélem, semmilyen elképzelés nem létezett arra, hogyan lehetne továbbra is egyben tartani a föderációt. És ha valaki azt állítja, hogy ez lehetséges lett volna, szeretném a javaslatát hallani. Kivéve természetesen az erő alkalmazását, ami azonban nem lett volna túl demokratikus. Bizonyára volt lehetőség meghosszabbí-

tani az együttélést valamennyi időre, de ez a megoldás sem lett volna tartós. Magam az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés mintáját javasoltam, de ez is legfeljebb az EU csatlakozásig tartott volna. Véleményem szerint a cseh jobboldal hibája az volt, hogy deklarálta: véglegesen meg kell oldanunk a nemzetiségi kérdést, hogy azután valami rendes üggyel foglalkozhassunk. Ez persze nonszensz: egy többnemzetiségű országban állandóan reagálni kell a nemzetiségi kérdésre. A kiegyezésre támaszkodó javaslatommal szemben, amit érzésem szerint Pithart is elfogadott, főleg a cseh kormány gazdasági miniszterei léptek fel. Azal érveltek, hogy ami 1867-ben működött, az ma nem működne, mivel a transzformáció idején erős államra van szükség. Ebben egyetértettek az akkori szövetségi pénzügyminiszterrel, Václav Klauszal. Sajnos a vita mindig írásban folyt, és soha nem ültünk le és beszélünk erről személyesen. Talán az is hiba volt, hogy túl sok közgazdász volt jelen. És túl sok jogász. Meggyőződésemm, hogy ekkor még túlságosan fertőzöttek voltunk marxizmus-leninizmussal, s hittük, hogy a gazdaság alapvetően befolyásolja a politikát. A szlovákok ugyanakkor olyan dolgokra vágytak, amelyek összeegyeztethetetlenek voltak Csehszlovákia létevel, például önálló jegybankot, nemzetközi jogi alanyiságot stb. Meg persze azt, hogy a világ tudja meg, hogy Alexander Dubček nem cseh. De mindig megkérdeztem tőlük: Hány katalán író ismernek? És flamandot? Arról nem is beszélve, hogy a szlovákok összetévesztették az egyenjogúságot az egyenlőséggel. Egyenlőséget akartak, de a csehek és szlovákok nem egyenlők. A többség az többség, és a csehek száma kétszer annyi, mint a szlovákoké.

A legfontosabb azonban az, hogy a szétválás nyugodtan zajlott le. Természetesen a folyamat erős érzelmeket váltott ki. És bár a szétválás sok ember, köztük az én számomra sem volt kellemes, elfogadtuk azt mint szükséges dolgot. A csehszlovák állam azért bomlott fel, mert kormányozhatatlan volt. Olyan közös államot létrehozni, amelyben semmi közös nincs, önellentmondás.

A felbomlás 25. évfordulóján már túl vagyunk, de közeledik Csehszlovákia létrehozásának száz éves jubileuma is. Folyóiratunk jelenlegi száma erről is szól. Hogyan látja Ön a történelmi Magyarország felbomlását és a szlovák kérdést 1918 kapcsán?

Először talán az 1918. májusi pittsburghi egyezményről kell szólni, amelyet Tomáš Garrigue Masaryk is aláírt, és amely Csehszlovákián belül autonómiát ígért a szlovákoknak. Ez az egyetlen olyan eset, amelyről ismert, hogy Edvard Beneš fellépett példaképével, mentórával szemben, nem értett egyet vele. Azt mondta neki, hogy olyasmit ígért, amiről nem tudhatta, hogy be tudja-e tartani, ráadásul olyan fegyvert adott a szlovákok kezébe, amellyel majd minket, cseheket ütnek. És igaza volt! Legyünk azonban őszinték: Masaryk is csak taktikai okokból írta alá az egyezményt.

Ami az őszi eseményeket illeti, Csehszlovákia létrejötté még akkor sem volt magától értetődő. A szlovákok számára a magyar opció ekkor is valószínűbb volt. A csehek és szlovákok ezer éven át külön hagyományokon nőttek fel, a szlovákok viszont magyar környezetben. Sok szlovák, még a nemzetileg tudatos szlovákok számára is Magyarország léte olyan adottság volt, hogy alig tudták elképzelni, hogy a történelmi Magyarország megszűnik, és ők egy olyan államhoz tartoznak majd, amelynek nyelvét megértik, de amelynek történelméhez semmi nem fűzi őket. Bizonyos mértékig ez számukra is kulturális sokk volt. Hogy Csehszlovákia mégis létrejött, arról nem a nép döntött, hanem az elitek. Ez a gyakorlat ma is és mindig is így volt. Azt azonban nehéz megítélni, hogy egy népszavazás milyen eredményt hozott volna. A magyarosítás nyomása elég nagy volt, de mit is jelentett ez egy árvai paraszt számára, aki színházba nem járt, újságot nem olvasott, egy faluban élt, és a hatóságoktól olyan távol tartotta magát, amennyire csak lehetséges. A magyar uralkodó réteg arrogáns és féltreudális volt, de a szlovák paraszt nem sokszor került vele kapcsolatba. A poli-

tika úri huncutság. A magyar sovíniszta praktikák szembeni ellenállás leginkább az értelmiséget érintette. Ezek pedig idealizmusból és gazdasági érdekekből Csehszlovákia mellett döntöttek, számukra a Prágával való egyesülés mindenképp előnyösebb volt. Főleg mivel a 19. és a 20. században a nemzetiséget a nyelvhez kapcsolták. Ha ugyanazon vagy majdnem ugyanazon a nyelven beszélünk, akkor egy nemzet vagyunk. Vagy két nemzet, de nagyon közeli rokonok. Aztán ott volt még egy gondolat, a geopolitikai. Masaryk azt mondta, hogy a szlovákokra szükség van, hiszen kétmillióan vannak. Megerősödünk velük a németek ellen. Emellett szükségünk van egy korridorra Kelet, a lengyelek és oroszok felé, a teljes német bekerítés kivédéseként. És a szlovákoknak is szükségük van ránk, mert önmagukban nagyon nehezen tudnának ellenállni a magyarosításnak.

A hívő katolikus szlovákok számára is vonzó volt a cseh(szlovák) állam?

Gyakran hallható, hogy az első csehszlovák köztársaság vallásellenes lett volna, vagy akár valamilyen hivatalos harc folyt volna a katolikus egyház ellen. Ez nem igaz, a két háború között ugyanazok a törvények vonatkoztak a katolikus egyház védelmére, mint Ausztriában, és elég szigorúak is voltak. Ezt hívő katolikusként is állíthatom. Hašek Švejkjének első megfilmesítésekor például a tábori lelkész alakját a cenzúra betiltotta, mert szerepét sértőnek találta az egyházra nézve, így helyette egy katonai orvos jelent meg a filmben. Ezt persze a kor összefüggésében kell nézni, hasonló tiltások gyakoriak voltak az akkori fejlett államokban, például Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban is.

Hogyan látja a nemzetiségek helyzetét Csehszlovákiában? Lehet-e erről konszenzusra jutni a határ két oldalán élő történészek között?

A valláshoz hasonlóan történetileg kellene néznünk a csehszlovákiai kisebbségek helyzetét is, amelyre gyakran mai szemmel tekintünk. Végso soron az Egyesült Államok déli államai-ban még az ötvenes években is rasszista törvények voltak hatályban. Mégis úgy látom, hogy a kölcsönös megértés a nemzetiségek és a csehszlovák állam között valamiképp problematikus volt. Nem érezhették az országot saját hazájuknak. Elsősorban azért nem, mert a határokon túl saját nemzeti államaik léteztek. Persze ez nem azt jelenti, hogy ne lettek volna olyanok, akik kiegyeztek a csehszlovák állammal, de kétségtelen, hogy ők voltak kevesebben. Csehszlovákia a Monarchia utódállamaival együtt nemzetállamnak nyilvánította magát, pedig Ausztria–Magyarországhoz hasonló soknemzetiségű állam volt. Egy soknemzetiségű államban, ahol nincs többség, nem beszélhetünk kisebbségekről sem. De azzal, hogy 1918-ban nemzetállammá nyilvánítottak ilyen soknemzetiségű államokat, automatikusan nemzetiséggé váltak a németek és a magyarok is. Pedig senki nem akar önként kisebbséggé válni. 1918 előtt a Monarchia cseh tartományaiban ténylegesen létrejöttek cseh és német járások, illetve falvak. Ezek zömmel nyelvileg egységesek voltak, és elképzelhetetlen volt, hogy Liberecben egy cseh legyen a járásbíró, de az is, hogy Pardubicében egy német kerüljön erre a posztra. Felmerült az is, hogy nyelvi alapon létrehozzanak egy német és egy cseh tartományt a cseh és a morva területből, de ez nem oldotta volna meg a német nyelvszigetek problémáját. Amikor létrejött Csehszlovákia, az összes ott élő német nemzeti kisebbséggé vált. Egyénileg egyenjogúak voltak, németként nem üldözték őket, de a német nemzet nem volt egyenjogú, és a német nyelv sem volt egyenjogú, mert a hivatalokban csak a törvény által meghatározott esetekben lehetett használni. Világos, hogy a németeknek (és a magyaroknak, a lengyeleknek) ez nem tetszett.

Azok a törekvések, amelyek a többség és kisebbség, például a csehek és németek közös történelmét akarták megírni, természetesen kudarcba fulladtak. Az azonos történelmi ese-

mények értelmezése két nemzetiségi csoport esetében törvényszerűen eltérő. Az 1918-as év például a csehországi németek számára egyáltalán nem volt felszabadulás. Ez persze nem jelenti azt, hogy nem tanulhatunk abból, miként látja a közös történelmet a másik fél. El is fogadhatjuk, ami nem jelenti azt, hogy azonosulunk vele, de tisztelhetjük.

Nem lehet tehát egyetértésre jutni a Beneš-dekrétumokról sem?

Egyike vagyok azon cseh történészeknek, akik nem értenek egyet a kitelepítésekkel. Végső soron ezek nem is voltak szükségesek. Persze nehéz elképzelni, hogy 1945-ben egyszerűen vissza lehetett volna térni az 1938-as helyzethez, de a német kisebbség kollektív felszámolása nem volt szükséges. Azt gondolom, ha milliós német kisebbség maradt volna Csehszlovákiában, az állam képes lett volna kezelni ezt a helyzetet, mint ahogy a magyar kisebbség megmaradása sem sodorta veszélybe Csehszlovákia létezését. Teljes veresége és megszállása után Németország sem jelentett semmilyen veszélyt, 1949-es kettéosztása után még kevésbé. Nem tudta volna semmiképp támogatni a német kisebbséget az országban. Tehát morálisan és főleg jogi tekintetben is problémás mind a kitelepítés, mind pedig a német vagyonok elkobzása. Ezt már az emigráns csehszlovák kormány néhány politikusa is felismerte.

Ami a Beneš-dekrétumokat illeti, egyszer Bécsben részt vettem egy erről szóló vitán. Osztrák oldalról rendszeresen elhangzott az a követelés, hogy ezeket hatályon kívül kell helyezni. Megkérdeztem, hogy konkrétan melyik dekrétumot kellene érvényteleníteni, amire az volt a válasz, hogy hát természetesen azt, amelyik a németek kitelepítéséről szól. Erre mondtam, hogy de hát semmiféle ilyen dekrétum nem létezik. A németek kitelepítése nem valamilyen elnöki dekrétumra támaszkodott, hanem az idegeneknek az országban való tartózkodásáról szóló, még az első köztársaság idején keletkezett törvényre. A németeket és a magyarokat a csehszlovák állampolgárságtól megfosztó 33/1945. sz. elnöki dekrétum pedig kifejezetten elismerte azon 1938–1939 fordulóján megkötött csehszlovák–német és a csehszlovák–magyar egyezmények érvényességét, amelyek az állampolgárságról és az optálásról szóltak. Ezen egyezmények értelmében az 1938-ban elcsatolt területek német és magyar nemzetiségű lakossága automatikusan német és magyar állampolgárrá vált. Ugyanez történt 1939-ben azon németekkel, akik a Protektorátus területén éltek. A németek tehát már 1938–1939-ben elveszítették csehszlovák állampolgárságukat, így Csehszlovákiában idegennek számítottak, és ezzel az állam jogot nyert arra, hogy a nem kívánatos személyeket kitelepítse. Egy állam sem köteles idegeneket eltűrni saját területén. Azzal ugyanakkor, hogy Csehszlovákia kifejezetten elismerte az optálási egyezményeket, amelyek már München után jöttek létre, ellentmondott saját álláspontjának, amely szerint a müncheni szerződés kezdettől fogva érvénytelen. Ugyanis ha a müncheni egyezmény érvénytelen, akkor nem lehet érvényes semmilyen optálási egyezmény sem, amely közvetlenül vagy közvetetten ebből indul ki. Ugyanakkor önmagában az állampolgárság elvesztése nem jelentheti a vagyon elvesztését is, nem lehet elkobzás alapja. Az elkobzásról két elnöki dekrétum is rendelkezik, amelyek egyaránt ellentétesek voltak az akkori alkotmánnyal, mivel vagyonelkobzást csak bírósági ítélettel lehetett volna kimondani.

Őn tehát nem ért egyet a kollektív bűnösség korabeli elvével sem. Lehet egyáltalán beszélni a „németek” vagy a „magyarok” vagy más közösségek együttes felelősségéről?

Első ránézésre a helyzet világosnak látszik: a németek 1938-ban nagy többséggel szavaztak az irredenta Szudétánémet Pártra, egyetértettek a határvidék elcsatolásával, a háború idején a *Wehrmacht*ban vagy más német fegyveres szervezetekben szolgáltak, tehát hazaáru-

lók. Azonban a helyzet távolról sem ilyen egyszerű. Itt két lehetőség van: a németek vagy csehszlovák állampolgárok voltak, és ekkor természetesen meg lehet őket büntetni azért, amit München után tettek, de nem lehet őket kitelepíteni az országból, mert egy ország sem jogosult saját polgárait külföldre űzni. Avagy, ha nem voltak csehszlovák állampolgárok, akkor kitelepíthetők voltak, de ez esetben semmi ok nem volt a vagyonek kobzásra, illetve a bírósági felelősségre vonásra, mivel természetesen nem követtek el semmilyen bűncselekményt. A csehszlovák bíróságok még azért sem büntethettek volna meg németeket, hogy tagok voltak a náci pártban, német biztonsági testületekben vagy a hadseregben, hiszen, legalábbis az utóbbi esetben, az ottani szolgálat magából a birodalmi állampolgárságból következett. Hozzátehetjük azt is, hogy a Szudétanémet Párt nagy népszerűsége ellenére a németek között is sokan voltak a náciik ellenfelei, elsősorban szociáldemokraták és kommunisták. Az, hogy a községi választásokon 1938 késő tavaszán a Szudétanémet Párt a német szavazatok 91%-át kapta, igen problematikus vádpont. A községi választásokról szóló törvény szerint ugyanis azon településeken, ahol a jelöltek száma nem haladta meg a betöltendő helyek számát, a választást nem is kellett megtartani, itt a jelölteket automatikusan megválasztottnak tekintették. A határvidék német községeiben pedig igen gyakran ez volt a helyzet, így nem tudhatjuk, mi lett volna az eredmény, ha több jelölt lett volna. Kétségtelen, hogy ha lettek volna mindenütt választások, a Szudétanémet Párt akkor is abszolút többségbe került volna, de nyilvánvalóan nem 91%-kal. De van a dolognak még egy oldala. Akár tetszik, akár nem, ez a párt az 1938. szeptember 16-án bekövetkezett betiltásáig legális politikai párt volt, amelyet szabályosan regisztráltak. Ezért a benne való tagság, az pedig főleg, ha valaki e pártra szavaz, semmi esetre sem tekinthető bűncselekménynek. Mindezek természetesen a magyarokra is vonatkoznak, de velük szemben a megfogalmazott vádak eleve csak kisebb súlyúak lehetnének.

Ezek alapján azt gondolom, hogy nincs túl jó véleménye az 1945 és 1948 közötti harmadik köztársaságról.

Mert mi is volt a harmadik köztársaság? Erről a politológusok és a történészek a mai napig nem tudnak egyezsége jutni. Olyan kifejezéseket használnak, mint a 'korlátozott demokrácia', 'irányított demokrácia'. Kérdezem: az meg mi? Ezek csak szavak. A korlátozott demokrácia vajon demokrácia-e? Ez kicsit arra emlékeztet, mint amikor egy nőnek valaki azt mondja, hogy egy kicsit terhes. Korlátozottan terhes. Ilyen nincs: vagy várandós, vagy nem. A harmadik köztársaságra úgy tekintek, mint egy alapjaiban már autoriter államra, amelyben azonban elvileg még működnek jogelvek. Az igazságszolgáltatás megőrizte függetlenségét, ami óriási különbség az 1948 utáni időszakhoz képest, amelynek kapcsán már nem lehet jogállamról beszélni. Természetesen ez nem egyik napról a másikra alakult ki.

A csehszlovák kommunisták emellett jelentősen különböztek a többi ország kommunistáitól. Ennek az lehet az oka, hogy 1921-ben, amikor a CSKP megalakult, a szociáldemokrata tagság többsége az új párthoz csatlakozott, így az tömegpárttá vált. A többi közép-európai államban ez nem így volt, mert vagy már a szociáldemokrácia is erőtlen volt, vagy az ebből kivált bolsevik frakció volt törpe. Ez még Oroszországra is jellemző 1917-ben. A csehszlovák kommunistákat aztán 1945-ben több tényező is segítette. Nagy veszteségeket szenvedtek a háború során, igaz, csak 1941 után harcoltak, de mégis jó hazafiként léphettek fel. Nagy előnyük volt, hogy az első köztársaság idején mindig ellenzékben voltak, mentesek annak számos afférjától. Nem voltak érintettek a müncheni katasztrófában sem, sőt azt hangoztatták, hogy München nem történhet meg újra, hiszen ennek záloga a Szovjetunióval való szövetség. Erre sokan hallgattak akkor. Végül, ha elolvassuk az 1946-os programjukat, világossá válik, milyen kevés volt abban az eredeti kommunista eszmékből. Úgy írták

meg, hogy mindenki találjon benne valami jót. És hozzátették: igen, szocializmust, de nálunk ez más lesz, csehszlovák jellegű. Ezt bizonyos mértékig komolyan is gondolták, bár volt benne taktikai elem is. Erről vita folyik, a személyes véleményem az, hogy komolyan gondolták. Legalábbis addig, amíg a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája nem fogalmazott meg súlyos kritikákat ez ellen.

Milyen kihívások előtt áll a jelenlegi Csehország?

Két fontos elemet emelnék csak ki. Az egyik a szuverenitásunknak a Nyugattal, illetve az EU-val szembeni védelme, a másik az oroszbarátság témaköre. A kettő persze szorosan összetartozik. A szuverenitás a 19. század fogalma, bár nálunk a korábbi köztársasági elnök, Václav Klaus volt a fő hangoztatója. A 21. században nem létezhetnek teljesen szuverén államok, főleg nem nyolcvanezer négyzetkilométernél kisebb területen és tízmillió lakossal. Világos választás előtt állunk – vagy a nyugati struktúrák része vagyunk, amelynek fejében bizonyos mértékben korlátoznunk kell saját szuverenitásunkat, vagy előbb-utóbb az erősödő Oroszország birodalmi befolyása alá kerülünk. Mindenki választhat. Abszolút szuverenitás nem létezik, még olyan sem, amelyről a „nemzeti érdekek védelmezői” szoktak beszélni. Azt mondják, nekünk Brüsszelből senki nem diktálhat. Rendben, nem fog onnan diktálni senki, de valahonnan máshonnan majd fog. És lehet vagy még inkább biztos, hogy kevésbé barátságosan teszi majd. Nem élünk légüres térben.

Mennyire ismert Csehországban a magyar történelem? Milyen kapcsolatok léteztek és működnek ma a cseh(szlovák) és a magyar történészek között?

Úgy látom, hogy a cseh közvélemény alig tud valamit a magyar történelemről. Az egykori Csehszlovákiában működött egy csehszlovák–magyar történészbizottság, de a mi oldalunkról szinte kivétel nélkül szlovák tagjai voltak csak, így az ténylegesen szlovák–magyar bizottság volt, amely egyébként ma is létezik. Ez persze nem is meglepő, hiszen a szlovák és a magyar történelem 1918-ig közös volt. A Cseh Köztársaságban most csak néhány kutató foglalkozik magyar történelemmel.

További akadályozó tényező, hogy a csehszlovák–magyar kapcsolatok 1919 és 1939 között különösen rosszak voltak, és a háború után sem váltak igazán baráttivá, habár ez valójában nem cseh–magyar, hanem szlovák–magyar konfliktus volt. A cseh–magyar viszony problémamentes, így sem a közvélemény, sem a történészek nem igazán tűnnek érdeklődni tanulmányozása iránt.

Milyen kutatást végez most, és milyen további tervei vannak?

Jelenleg az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáról szóló kötetten dolgozom. A könyv nem cseh nézőpontú lesz, hanem a dualista állam egészének perspektívájából vizsgálja az eseményeket. Megjelenése 2018 októberében várható.

Köszönöm a beszélgetést és további sikereket kívánok Önnek!

Prága, 2017. december 14–15.

Az interjút készítette: BENCSIK PÉTER

Jan Rychlík műveinek válogatott bibliográfiája

Könyvek

1. *Etnosz i folklor. Balgarszko–czeski folklorni paraleli.* Szofija, Vezni, 1997. (bolgárul)
2. *Češi a Slováci ve 20. století. Česko–slovenské vztahy 1914–1945.* Bratislava, Academic Electronic Press, 1997.
3. *Češi a Slováci ve 20. století. Česko–slovenské vztahy 1945–1992.* Bratislava, Academic Electronic Press, 1998.
4. *Rozpad Československa. Česko–slovenské vztahy 1989–1992.* Bratislava, Academic Electronic Press, 2002.
5. *Dějiny Bulharska.* Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2000. (Társszerzők: Vladimír Pencsev, Ivan Pavlov, Szvetlana Bajcsinszka, Emilia Angelova. 2. kiadás: 2002.)
6. *Dějiny Makedonie.* Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2003. (Társszerző: Miroslav Kouba. A kötet megjelent makedónul is.)
7. *Dějiny Srbska.* Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2004. (Társszerzők: Miroslav Tejchman, Jan Pelikán, Lubomíra Havlíková, Tomáš Chrobák, Ondřej Vojtěchovský.)
8. *Dějiny Chorvatska.* Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2007. (Társszerző: Milan Perencević)
9. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu 1848–1989.* Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha, 2007.
10. *Mezi Vídní a Cařihradem. Utváření balkánských národů.* Praha, Vyšehrad, 2009. (Társszerzők: Jan Pelikán, Nadja Danova, Krasztjo Mancsev.)
11. *Isztorija na Csechija.* Szofija, Paradigma, 2010. (Társszerző: Vladimír Pencsev. Bolgárul. 2014-ben megjelent makedónul is.)
12. *Dějiny Slovinska.* Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2011. (Társszerzők: Mária Tonková, Ladislav Hladký, Aleš Kozár.)
13. *Češi a Slováci ve 20. století 1914–1992. Spolupráce a konflikty.* Praha, Vyšehrad, 2012.
14. *Devizové přísliby a cestování do zahraničí v období normalizace.* Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2012.
15. *Hospodářský, sociální, kulturní a politický vývoj Podkarpatské Rusi 1919–1939.* Praha, Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, 2013. (Társszerző: Magdaléna Rychlíková.)
16. *Od minulosti k dnešku. Dějiny českých zemí.* Praha, Vyšehrad, 2013. (Társszerző: Vladimír Pencsev.)
17. *Historie, mýty, jízdní řády.* Praha, Vyšehrad, 2015. (Társszerző: Vladimír Kučera.)
18. *Dějiny Ukrajiny.* Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2015. (Társszerzők: Paul Magocsi, Bohdan Zilynský.)
19. *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946.* Praha, Vyšehrad, 2016. (Társszerző: Magdaléna Rychlíková.)

Szerkesztett kötetek (forráskiadások)

1. R. W. Seton-Watson and His Relations with the Czechs and Slovaks. Documents 1906–1951. I–II. Martin – Praha, Matica slovenská – Ústav T. G. Masaryka, 1995–1996. (Társszerkesztők: Thomas D. Marzik – Miroslav Bielik)
2. Korespondence T. G. Masaryk – slovenští veřejní činitelé (do r. 1918.) Praha, Masarykův ústav AV ČR, 2007.
3. Csehoszlovacski diplomaticuséski dokumenti za Makedonija I–IV. Szkopje, Arhiv na Republika Makedonia, 2006., 2007., 2008., 2010. (Társszerkesztő: Novica Veljanovszki. Makedónul.)

Válogatott tanulmányok és könyvejezetek

1. Memorandum moravských kopaničářů k císaři z roku 1897. *Vědecké práce Zemědělského muzea*, 25. (1985) 257–262.
2. Pozemková reforma na Slovensku v letech 1940–1945 ve světle nových dokumentů. *Vědecké práce Zemědělského muzea*, 26. (1986) 259–264.
3. Pozemková reforma v Československu 1919–1938. *Vědecké práce Zemědělského muzea*, 27. (1987–1988) 127–148.
4. Obyvatelstvo Slovácka a Záhorí v letech 1939–1945. *Slovácko*, 30. (1988) 43–54.
5. Zemědělská usedlost v období feudalismu. *Vědecké práce Zemědělského muzea*, 28. sz. (1989–1990) 195–212.
6. K otázce postavení českého obyvatelstva na Slovensku v letech 1938–1945. *Historický časopis*, 37. (1989), č. 3, 403–424.
7. České obyvatelstvo na Slovensku v letech 1938–1945. *Slovanské historické studie*, 17. (1990) 173–185.
8. Reforma rolna w Słowacji w latach 1940–1945. *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*, tom 51–52. (1990–1991) 153–174.
9. Vídeňská arbitráž a rozvoj osobní dopravy na Slovensku. *Hospodářské dějiny*, 19. (1991) 117–131.
10. Vývoj vrchnostenského a poddanského hospodářství v českých zemích po Bílé Hoře v letech 1620–1680. *Vědecké práce Zemědělského muzea*, 29. (1991–1992) 115–128.
11. Vznik a působení slovenského konzulátu v Praze. *Pražský sborník historický*, 25. (1992) 62–77.
12. Ideové základy myšlení Jozefa Tisa a jejich politický dopad. In: Valerián Bystrický – Štefan Fano (eds.): *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu*. Bratislava, Slovak Academic Press, 1992. 263–274.
13. Hnutí za připojení Slovácka ke Slovensku v letech 1938–1941. *Slovácko*, 33–34. (1991–1992) 75–95.
14. Z neznámých pamětí Jána Ursínyho. *Historický časopis*, 40. (1992) č. 2. 240–252.
15. Postavení slovenských židů v Protektorátě Čechy a Morava. In: Desider Tóth (ed.): *Tragédia slovenských židov / The Tragedy of Slovak Jews*. Materiály z mezinárodní konference v Banskej Bystrici 24–26. 3. 1992. Banská Bystrica, Múzeum SNP, 1992. 235–246. (Egyidejűleg megjelent angolul: *The Position of the Slovak Jews in the Protectorate of Bohemia and Moravia*, uo. 247–260.)
16. Česko-slovenské vztahy a rozpad Československa. *Slovanské historické studie*, 19. (1993) 71–103.
17. Memorandum R. W. Setona-Watsona o postavení maďarské menšiny na Slovensku z roku 1928. *Historický časopis*, 41. (1993) č. 1. 76–89.
18. Pozemková reforma na Slovensku v letech 1945–1950. *Historický časopis*, 41. (1993) č. 4. 394–413.
19. Memorandum britského Královského institutu mezinárodních vztahů o transferu národnostních menšin z roku 1940. *Český časopis historický*, 91. (1993) č. 4. 612–631.
20. Česko-slovenský poměr v letech 1945–1969 z českého pohledu. Slovenská otázka v dějinách Česko-Slovenska. In: Michal Barnovský (ed.): *Sborník příspěvků z mezinárodního kolokvia konaného v Bratislavě 20. 10. 1993*. Bratislava, Historický ústav SAV, 1994. 50–56.
21. Slovenské národní povstání a česko-slovenské vztahy. In: J. Lipták (ed.): *SNP v paměti národa*. Bratislava, NVL International, 1994. 288–297.
22. National Consciousness and Social Justice in Historical Folklore. In: Dirk Hoerder – Inge Blank – Horst Rössler (eds.): *Roots of the Transplanted*. Vol. II. *Plebian Culture, Class and Politics in the Life of Labor Migrants*. Boulder – New York, East European Monographs – Columbia University Press, 1994. 43–56.
23. Slovensko–české vztahy z české perspektivy. In: Stanislava Kučerová (ed.): *Idea Československa a střední Evropa*. Brno, Doplněk, 1994. 101–121.
24. National Consciousness and the Common State. In: Jiří Musil (ed.): *The End of Czechoslovakia*. Budapest – London – New York, Central European University Press, 1995. 106–127.
25. From Autonomy to Federation. In: Jiří Musil (ed.): *The End of Czechoslovakia*. Budapest – London – New York, Central European University Press, 1995. 180–200.

26. Slovak–Czech Relations in the Retrospect of Two Centuries. In: J. M. Rydlo (ed.): *Studii in onore di Milan S. Ďurica*. Instituto Slovaco, Roma – Cleveland – München – Bratislava, 1995. 619–636.
27. Politický vývoj na Slovensku v rokoch 1940–1941 v správach bulharského diplomata Konstantina Šišmanova. *Historický časopis*, 43. (1995) č. 3. 540–559.
28. Vznik společného státu Čechů a Slováků. In: Stanislava Kučerová (ed.): *Českoslovenství – so- učást evropanství*. Brno, Konvoj, 1995. 130–153.
29. Český fašismus v meziválečném období a po roce 1939. In: Stanislava Kučerová (ed.): *Českoslo- venství – středoevropanství – evropanství*. Brno, Konvoj, 1996. 181–188.
30. Szobsztvennoszta varchu zemjata v centralnata i iztočna Evropa i problmat na pozemlenata re- forma. In: Stefan Stefanov – Jan Rychlík – Joanna Dąbrowska (eds.): *Novata rolja na darzsava- ta v razvitiato na szelszkoto sztopansztvo na sztranite ot centralna i iztočna Evropa*. Szofija, Zemedelszki forum, 1996. 38–47.
31. Postoj SSSR k myšlenke samostatného Slovenska za druhé světové války. *Slovanské historické studie*, 23. (1997) 195–204.
32. Politický vývoj v Protektorátě Čechy a Morava počátkem roku 1940 ve zprávách bulharského dip- lomata Christo Minkova. *Český časopis historický*, 95. (1997) č. 1. 140–164.
33. Z neznámých zápiskov Alexandra Macha. *Historický časopis*, 45. (1997) č. 2. 317–335.
34. Zapojení železnic Podkarpatské Rusi do sítě drah Československa. Česko-slovenská historická ročenka, 2. (1997) 115–121.
35. Proces s Jozefem Tisem v roce 1947. *Český časopis historický*, 96. (1998) č. 3. 574–601.
36. T. G. Masaryk, Roszija ta ukrajinszke pitannja (1917–1923 rr.) In: T. G. Masaryk i nova Evropa. Kiiv, Meždunarodnyj naukovo-techničeskij universitet, 1998. 34–42.
37. K problematice tzv. slovenského buržoazního nacionalismu. *Slovanské historické studie*, 24. (1998) 373–396.
38. Rakouská a uherská koncepce řešení národnostní otázky a česko–slovenské vztahy v 19. století. In: Milan Podrimavský – Dušan Kováč (eds.): *Slovensko na začiatku 20. storočia. Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby*. Bratislava, Historický ústav SAV, 1999. 137–151.
39. Tak zvané protistátní spiknutí na Slovensku na podzim roku 1947. *Slovanské historické studie*, 25. (1999) 187–207.
40. 1918 – Češi a Slováci ve společném státě. In: Peter Čornej – Jiří Pokorný et al.: *Osudové osmičky. Přelomové roky v českých dějinách*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 1999. 294–302.
41. Tukova aféra, In: Peter Čornej – Jiří Pokorný et al.: *Osudové osmičky. Přelomové roky v českých dějinách*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 1999. 319–325.
42. Politická situácia v Európe a na Slovensku v rokoch 1941–1943 v správach bulharských diplo- matov. *Historický časopis*, 47. (1999) č. 2. 265–305.
43. Slovenská otázka v Československu. *Politické vedy*, 2. (1999), č. 3. 51–67.
44. Slovensko–chorvatské vztahy v letech 1941–1945. *Slovanské historické studie*, 26, 2000. 265–283.
45. Recepce osobnosti a názorů T. G. Masaryka na Slovensku. In: Masarykův sborník, X. (1996–1998). Praha, Masarykův ústav AV ČR, 2000. 171–187.
46. Zemědělská hnutí ve střední a východní Evropě 20. století. *Studie Slováckého muzea*, 5. (2000., Politická a stavovská zemědělská hnutí ve 20. století) 17–24.
47. Češi na Slovensku 1918–1938. In: Hana Zelinová (ed.): *Češi na Slovensku*. Martin, Slovenské národné múzeum, 2000. 5–16.
48. První polistopadový konflikt v slovensko–českých vztazích: Vznik nezávislých slovenských odborů a ustavení Československé konfederace odborových svazů. In: Miroslav Šesták – Emil Voráček: *Evropa mezi Německem a Ruskem. Sborník k sedmdesátinám Jaroslava Valenty*. Pra- ha, Historický ústav AV ČR, 2000. 631–640.
49. T. G. Masaryk a občanská válka v Rusku. In: Ivan Kamenec – Elena Mannová – Eva Kowalská (eds.): *Historik v čase a priestore. Laudatio Ľubomírovi Liptákovi*. Bratislava, Veda SAV, 2000. 187–204.
50. Perzekúcia a záchrana bulharských Židov v rokoch 1940–1944. *Studia Historica Nitriensia*, 8. (2000) 179–204.

51. Tschechoslawismus und Tschechoslowakismus. Die Tschecho-Slowakei. In: Walter Koschmal – Marek Nekula – Joachim Rogall (Hrsg.): *Deutsche und Tschechen. Geschichte – Kultur – Politik*. München, Verlag C. H. Beck, 2001. 91–111.
52. Bitva na Bílé hoře mýtus a třistaleté porobě (transformace mýtu v dějinném vývoji). In: *Studie Slováckého muzea*, 6. (2001., Literární mystifikace, etnické mýty a jejich úloha při formování národního vědomí.) 85–94.
53. Formování národního vědomí v 19. století. Se zvláštním zřetel k národům slovanským. In: M. Korytkowska – Z. Darasz – G. Minczew (eds.): *Między kulturą „niską” i „wysoką”. Zjawiska językowe, literackie, kulturowe*. Łódź, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, 2001. 375–384.
54. Česi i Slowacy w okresie tzw. normalizacji (ustrój konstytucyjno-prawny i faktyczny normalizowanej Czechosłowacji). In: Jan Jacek Bruski – Eduard Maur – Michał Pułaski – Jaroslav Valenta (eds.): *Mezi dvěma transformacemi. Československo a Polsko v letech 1947(1948)–1989 / Od transformacji do transformacji Polska i Czechosłowacja w latach 1947(1948)–1989*. Praha, Filozofická Fakulta UK, 2001. 91–106.
55. The Macedonian Question and the National Consciousness of the Slavs in the Macedonian Borderlands. In: Jolanta Sujecka (ed.): *The National Idea as a Research Problem*. Warszawa, Polish Academy of Sciences – Institute of Slavonic Studies, 2002. 273–286.
56. Vývoj na Slovensku po druhej svetovej vojne v správach bulharského konzulátu v Bratislave. *Historický časopis*, 50. (2002) č. 2. 323–344.
57. Proces s tzv. slovenskými buržoazními nacionalisty. In: Peter Holásek – Mira Baňacká (eds.): *Vladimír Clementis 1902–1952*. Bratislava, MZV SR – Slovenský inštitút medzinárodných štúdií, 2002. 76–87.
58. Robert William Seton-Watson, the Czech Question and Great Britain before World War I. In: R. Evans – D. Kováč – E. Ivaničková (eds.): *Great Britain and Central Europe 1867–1914*. Bratislava, Veda SAV, 2002. 103–112.
59. Maďarský faktor v česko-slovenských vztazích 1948–1992. In: *Česko-slovenská historická ročenka*, 7. (2002) 75–81.
60. Česko-slovenská jednání od roku 1990 do voleb 1992. In: *Česko-slovenská historická ročenka*, 7. (2002) 167–179.
61. Česko-slovenské vztahy v letech 1970–1989. *Slovanské historické studie*, 28. (2002) 29–68.
62. Události okolo zjazdu slovenských novinárov roku 1963 v správach bulharského konzulátu v Bratislave. *Historický časopis*, 50. (2002), č. 4. 651–663.
63. Obecné a specifické rysy nucené kolektivizace ve východní Evropě. In: *Studie Slováckého muzea*, 7. (2002., Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století.) 21–30.
64. Problem państwowości Czechów i Słowaków w XIX i na początku XX wieku. In: Irena Stawowy-Kawki – Wojciech Rojek (eds.): *Państwa europejskie na drodze do niepodległości w drugiej połowie XIX i w XX wieku*. Kraków, Historia Jagellonica, 2003. 193–206.
65. Normalizační podoba česko-slovenské federace. In: Miroslav Pekník (ed.): *Česká a slovenská společnost v období normalizace / Slovenská a česká spoločnosť v čase normalizácie*. Bratislava, Veda SAV, 2003. 59–92.
66. Cestovní styk mezi Československem a Polskem v letech 1948–1989. In: D. Hrodek (ed.): *Česká a polská historická tradice a její vztah k současnosti*. Praha, Ústav českých dějin Filozofické fakulty UK, 2003. 127–140.
67. Makedonszko prasanje vo szvetlinata na dokumentite na Minisztersztvtro na nadvoresnite raboti na Republika Cseska. In: *Makedonija vo dvadeszeties vek*. Szkopje, 2003.
68. Causa Alweg – první projev slovenského národního pohybu v roce 1968. In: *Po stopách nedávnej historie. Sborník k 75. Narodeninám doc. Karla kaplana*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2003. 287–296.
69. Vývoj a krize komunistického režimu v Československu a v Polsku po druhé světové válce (vzájemná komparace). In: Dariusz Dąbrowski (red.): *Od rywalizacji do współpracy. Relacje polsko-czeskie w badaniach młodych historyków z Polski i Republiki Czeskiej*. Wrocław, Kolegium Euro-py Wschodniej, 2003. 149–162.
70. Dohody rozpadu a nových vztahov. *História*, 4. (2004) č. 1–2. 22–24.

71. Zweierlei Politik gegenüber der Minderheit: Verfolgung und Rettung bulgarischer Juden 1940–1944. In: Wolfgang Benz – Juliane Wetzel (Hrsg.): *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit*. Band 7, Regionalstudien 4. Berlin, Metropol Verlag, 2004. 61–98.
72. Začiatky normalizácie na Slovensku v správach bulharského generálneho konzulátu v Bratislave. *Historický časopis*, 52. (2004) č. 1. 149–172.
73. Výzkum slovenských dějin v České republice. *Historický časopis*, 52. (2004) č. 2. 363–374.
74. Polska Czechosłowacja przed 1968 rokiem. In: Łukasz Kamiński (ed.): *Wokół Praskiej wiosny*. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej, 2004. 15–23.
75. Česká a slovenská historiografie o období komunismu v Československu. In: *Nacionalismus v současných dějinách střední Evropy: od mobilizaci k identitě. Středoevropské studie v sociálních vědách*. Praha, CES, 2005. 62–72.
76. Opozice proti komunistickému režimu v Bulharsku. In: Blažek, Petr (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1989*. Praha, 2005. 255–269.
77. Makedonská otázka v české a slovenské politice 20. století. In: *Spoznal som svetlo a už viac nechcem tmu... Pocta Jozefovi Jablonickému*. Bratislava, VEDA, 2005. 17–28.
78. Czech-Slovak Relations in Czechoslovakia 1918–1938. In: *Národnostní otázka v Polsku a Československu v meziválečném období*. Praha, MSÚ AV ČR – Institut historii UO – Historický ústav AV ČR, 2005. 108–122.
79. Postoj bulharských diplomatov k udalostiam roku 1968 a počiatku režimu tzv. normalizácie v Československu. In: *Retorika na pamiatku. Jubileum zborník v česzt na 60-godisninata na profesor Ivan Pavlov*. Szofija, Univerzitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ochridski“, 2005. 88–100.
80. Československo a změny ve východní Evropě na prahu událostí roku 1989. In: *Slovanské historické studie*, 31. (2006) 137–214.
81. Farmavanie „nacionalnej histórii“ jak sutnasci nacyjanalnaj idei i nacyjanalnaj ideologii. *Bela-ruski histaryčny ahljad*, 13. (2006) No. 2. 283–299.
82. Recidiva boje proti tzv. buržoaznímu nacionalismu. *Česko-slovenská historická ročenka*, 11. (2006) 303–314.
83. Cestovní styk mezi Československem a Polskem 1980–1989. In: Jan Pešek a kol.: *Kapitolami najnovších slovenských dějin. K 70. narozeninám PhDr. Michala Barnovského*. Bratislava, Historický ústav SAV, 2006. 300–310.
84. The Consciousness of the Slavonic Orthodox Population in Pirin Macedonia and the Identity of the Population of Moravia and Moravian Slovakia. A Comparative Study. *Sprawy narodowościowe*. Seria Nowa, 16. (2007). [Special issue on Territorialism and Identity. The Slavonic and Non-Slavonic Balkans. Edited by Jolanta Sujecka.] 183–197.
85. Slovenské-české vztahy v šedesátých letech. *Česko-slovenská historická ročenka*, 12. (2007) 187–201.
86. Od centralismu k federaci. In: Jaroslav Pánek a kol.: *Idea českého státu v proměnách staletí*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2008. 187–198.
87. Les Tchèques et les Slovaques dans les années 1945–1948. In: *Les Tchèques et les Belges: une histoire en miroir*. Prague, Institut d’Histoire contemporaine de l’Académie de Sciences de la République tchèque – centre d’Études tchèques – Université libre de Bruxelles, 2008. 154–161.
88. Slovensko-bulharské vztahy v letech 1939–1945. In: Jozef M. Rydlo (ed): *Fidei et Patriae. Jubilejník na počesť 80. Narodenín Františka Vnuka*. Bratislava, Libri Historiae – Dobrá kniha, 2008. 766–784.
89. Kolektivizace ve střední a východní Evropě. In: Petr Blažek – Kubálek Michal (eds): *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*. Praha, Česká zemědělská univerzita – Dokořán, 2008. 13–29.
90. Český faktor v boji mezi Ruskem a Rakousko-Uherskem o získání vlivu v Bulharsku po osvobození. In: *Úloha české inteligence ve společenském životě Bulharska po jeho osvobození*. Praha, Velvyslanectví Bulharské republiky, 2008. 32–39.
91. Społeczeństwo czechosłowackie i Komunistyczna Partia Czechosłowacji a wydarzenia w Polsce 1980–1981. In: Petr Blažek – Paweł Jaworski – Łukasz Kamiński (eds.): *Między przymusową przyjaźnią i prawdziwą solidarnością. Czesi – Polacy – Słowacy 1938/39 – 1945 – 1989*. Część II. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej, 2009. 207–220.

92. Politické změny ve východní Evropě před 17. listopadem a jejich ohlas v Československu. *Česko-slovenská historická ročenka*, 14. (2009) 113–156.
93. Następstwa XX Zjazdu KPZR w krajach Europy, środkowej i wschodniej. Podobieństwa i specyficzne różnice. In: Joanna Szymoniczek – Eugeniusz Król (eds.): *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, Instytut studiów politycznych PAN – Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, 2009. 121–133.
94. The Situation of Hungarian Minority in Czechoslovakia, 1918–1938. In: F. Čiper – D. Hájková (eds.): *Czech and Hungarian Minority Policy in Central Europe, 1918–1938*. Praha–Budapest, Masarykův ústav AV ČR, 2009. 27–38.
95. Slovinci a Češi v Předlitavsku. In: Jure Gašparič – Eduard Kubů – Žarko Lazavević – Jiří Douša (eds.): *Češi a Slovinci v moderní době*. Praha – Ljubljana 2010. 15–32.
96. Formation of Modern Nations and National Identity. In: Richard Vašek – Jan Rychlík: *Formování moderních národů ve střední a východní Evropě v 19. a 20. století*. Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Praha – Sofie 2010. 138–148.
97. The Role of Religion in the Formation of National Identity of the Czechs and Slovaks. In: Richard Vašek – Jan Rychlík: *Formování moderních národů ve střední a východní Evropě v 19. a 20. století*. Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Praha – Sofie 2010. 251–264.
98. Wahrnehmung des 20. Parteitages der KPdSU in der Ländern Mittel-und Osteuropas, Besonderheiten und ähnlichkeiten. In: Joanna Szymoniczek – Eugeniusz Król Cesary: *Das Jahr 1956 in Polen und Steine Resonanz in Europa*. Warszawa, Institut studiów politycznych PAN – Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, 2010. 135–148.
99. The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion as Seen from Prague. In: Mark M. Stolarik (ed.): *The Prague Spring and the Warsaw pact Invasion of Czechoslovakia, 1968*. Mundelein, IL., Bolchazy-Carducci Publishers, 2010. 31–52.
100. Ústava ČSR z roku 1920 – historické souvislosti. In: Eva Broklová et al.: *Československá ústava 1920. devadesát let poté*. CEP, 83, 2010. 47–57.
101. Česko–bulharské vztahy. In: Ladislav Hladký et al.: *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*. Praha, Historický ústav AV ČR, 2010. 225–252.
102. The Slovak question and the resistance movement during the Second World War. In: Mikuláš Teich – Dušan Kováč – Martin D. Brown (eds.): *Slovakia in History*. Cambridge, Cambridge University Press, 2011. 193–205.
103. Déerova idea československej národnej jednoty. In: M. Pekník a kol: *Dr. Ivan Déer. Politik, právnik a publicista*. Bratislava, VEDA SAV, 2010. 296–305.
104. The ‘Velvet Divorce’ of Czechoslovakia. In: Elisabeth Bakke – Ingo Peters (eds.): *20 Years since the Fall of the Berlin Wall. Transitions, State Break-Up and Democratic Politics in Central Europe and Germany*. Berlin, Berliner Wissenschafts-Verlag, 2011. 11–24.
105. Problém slovenského jazyka a postavení Slovenska při přípravě ústavy. In: J. Čechurová – L. Šlehofer – J. Rychlík et al.: *Ústava 1920. Vyrcholení konstituování československého státu*. Praha, Leges, 2011. 89–100.
106. Andrej Hlinka 1864–1938. *Střed. Časopis pro mezioborová studia Střední Evropy 19. a 20. století*, 3. (2011) Suppl. 1. (Rudolf Kučera [ed.]: Muži 28. října.) 55–65.
107. Situace v Protektorátu Čechy a Morava v roce 1939 a na počátku roku 1940 ve zprávách Generálního konzulátu Slovenské republiky v Praze. *Český časopis historický*, 109. (2011) č. 4. 716–738.
108. The Breakup of Yugoslavia – the Reasons and Consequences. In: D. Šimko – U. Mäder (eds.): *Stabilization and Progress in the Western Balkans*. Bern, Peter Lang AG, 2011. 41–50.
109. Počátek rozpadu Jugoslávie a vznik samostatného Slovinska. *Porta balkanica*, 3. (2011) č. 1–2. 22–35.
110. Město na hranici – hranice ve městě. Vývoj malého pohraničního styku v habsburské monarchii a v Československu. *Česko-slovenská historická ročenka*, 16. (2011) 19–35.
111. Strany národnostních menšin a jejich postoje k politickému systému v ČSR. *Česko-slovenská historická ročenka*, 16. (2011) 133–145.
112. La nascita di uno stato comune: Cechi e Slovaci durante la Prima guerra mondiale. In: Anuarul Institutului de Studii Italo-Român / Annuario dell’Istituto di Studi Italo-Romeno, VIII. (2011) Cluj-Napoca – Roma, 2011. 53–66.

113. Československé dějiny a pokusy o napsání společného česko-slovenského příběhu. In: J. Čechurová – P. André – L. Velek a kol.: *Posláním historik. Pocta prof. Robertu Kvačkovi k 80. narozeninám*. Bratislava, Nakladatelství Lidové noviny – Filozofická fakulta UK, 2012. 376–395.
114. Spory slovenské a maďarské historiografie o interpretaci slovenského povstání 1848–1849 a jejich politický dopad. *Acta Universitatis Carolinae – Historia, Universitatis Carolinae Pragensis*, tom. LII, suppl. 1. (2012) 199–208.
115. Cestovní ruch a vývoj osobní železniční a autobusové dopravy v období socialismu. In: Jan Štemberk a kol.: *Kapitoly z dějin cestovního ruchu*. Praha – Pelhřimov, Katedra společenských věd Vysoké školy obchodní – Nová tiskárna, 2012. 158–179.
116. Vztahy mezi Českou a Slovenskou republikou po rozdělení ČSFR. *Česko-slovenská historická ročenka*, 17. (2012) 11–42.
117. Jiří Horák jako diplomat. In: Hana Hlášková – Ivo Pospíšil – Anna Zelenková (eds.): *Slavista Jiří Horák v kontexte literatury a folklóru*. I. Bratislava – Brno, Česká asociace slavistů – Katedra etnologie a kultúrnej antropologie Filozofické fakulty UK – Slavistická spoločnosť Franka Wollmana v Brně, 2012, s. 93–112. (Társszerző: Magdaléna Rychlíková.)
118. Příprava nové ústavy v období přestavby a česko-slovenské vztahy. In: Norbert Kmeť – Marek Syrný a kol.: *Odvaľujem balvan. Pocta historickému remeslu Jozefa Jablonického*. Bratislava – Banská Bystrica, Múzeum SNP, 2013. 401–410.
119. Čeští a slovenští intelektuálové a jejich vztah ke komunistické straně v kontextu východní Evropy. In: J. Pažout a kol.: *Komunističtí intelektuálové a proměna jejich vztahu ke KSČ (1945–1989)*. Praha – Liberec, Ústav pro studium totalitních režimů – Technická Univerzita v Liberci, 2013. 18–31.
120. Collectivization in Czechoslovakia in Comparative Perspective, 1949–1960. In: Constantin Iordachi – Arnd Bauerkämper (eds.): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. Budapest – New York, Central European University Press, 2014. 181–210.
121. Vengerskoe mensinsztvo v Csechoszlovakii 1948–1992. In: *Nacionalnije mensinsztva v sztranch centralnoj i jugo-voosztocnoj Evropy*. Moszkva, Insztitut szlavjanovedenia RAN, 2014. 390–404.
122. Hraniční režim mezi Protektorátem Čechy a Morava a Slovenskem a poměry v moravsko–slovenském pohraničí v letech 1939–1945. *Česko-slovenská historická ročenka* 18. (2013) 39–55.
123. České dějiny ve 20. století. Vývoj a současný stav. In: Jana Čechurová – Jan Randák a kol.: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Filozofická fakulta UK, 39–52.
124. Jazyková otázka na Podkarpatské Rusi v letech 1919–1939. In: Michálek, Slavomír a kol.: *Slovensko v labyrinte moderných slovenských dejín. Pocta historikovi Milanovi Zemkovi*. Bratislava, Historický ústav SAV, 2014. 233–246.
125. Határrezsim Karpátalján 1919–1939 között. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 2014. 37–45.
126. Komunistická propaganda v Československu 1945–1989 z tematického hľadiska. In: Jaroslav Pažout (ed.): *Informační boj v Československu / v Československu (1945–1989)*. Praha – Liberec, Ústav pro studium totalitních režimů – Techická univerzita v Liberci, 2014. 18–27.
127. Protižidovské zákonodárstvo v Bulharsku. In: Martina Fiamová: *Protižidovské zákonodárstvo na Slovensku a v Európe*. Bratislava, Ústav pamäti národa, 2014. 376–391.
128. Připojení Podkarpatské Rusi k Československu v letech 1919–1920. In: Dagmar Hájková – Vratislav Doubek: *Život plný neklidu. Sborník k devadesátinám historika Jaroslava Opata*. Praha, Masarykův ústav a Archiv, 2014. 161–183.
129. Každodennost v Československu v období tzv. normalizace. In: Jaroslav Pažout (ed.): *Každodenní život v Československu 1945/1948–1989*. Praha – Liberec, Ústav pro studium totalitních režimů – Techická univerzita v Liberci, 2015. 34–47.
130. Zemědělské strany a hnutí ve vládách středí a jihovýchodní Evropy meziválečného a rané poválečného období. In: Jan Rychlík – Lukáš Holeček – Michal Pehr a kol.: *Agrarismus ve střední Evropě v 19. a 20. století*. Praha, CEVRO – Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2015.
131. The Dissolution of the Multinational States in Central and Eastern Europe in 1990s: Causes and Consequences. *Études balkaniques*, 51. (2015) No. 3. 302–312.

132. Malý pohraniční styk na Podkarpatské Rusi v letech 1919–1945. *Paginae historiae*, 23. (2015) č. 2. 165–178.
133. Chinese socialism, the de-Europeanization of the view of history and the re-interpretation of history, *Český časopis historický*, 113. (2015) č. 4. 1235–1239.
134. Na Západ je cesta dlouhá. Závěrečný akt z Helsinek a cestování československých občanů do zahraničí. *Paměť a dějiny*, 9. (2015) č. 3. 3–14.
135. Fejezetek az alábbi kötetben: Jan Pelikán – Tomáš Chrobák – Jan Rychlík – Stanislav Tumis – Ondřej Vojtěchovský – Ondřej Žíla: *Státy západního Balkánu v uplynulém čtvrtstoletí a perspektivy jejich vývoje*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2016. 231–280, 336–372.
136. Vznik samostatné Makedonie a její vývoj v letech 1992–2001. In: Jaroslava Rogul'ová – Maroš Hertel a kol.: *Adepti moci a úspechu. Etablovanie elit v moderných dejinách. Jubileum Valeriána Bystrického*. Bratislava, Historický ústav SAV – Veda, 2016. 413–435.
137. Slovenský štát a Nezavisna država Hrvatska. In: Ivan Guba – Michal Macháček – Marek Syrný (eds.): *Ve službách česko-slovenského porozumění/porozumenia. Pocta Vojtovi Čelkovi*. Praha – Banská Bystrica, ČSDS – Fakulta prírodných vied UMB – Múzeum SNP, 2016, 154–160.
138. Braća Radić i Hrvatska seljačka stranka. In: *Zbornik Janković*. Zvezak 1. Daruvar, Ogranak Matice Hrvatske u Daruvaru, 2016. 91–100.
139. Překračování hranic a emigrace v Československu a východní Evropě ve 20. století. *Securitas Imperii*, 29. (2016/2.) 10–72.
140. Severní hranice Čech a pohraniční styk se Saskem a Pruskem, resp. Polskem. In: Kateřina Lóziová – Jaroslav Pažout (eds.): *Život na československých hranicích a jejich překračování v letech 1945–1989*. Praha–Liberec, Ústav pro studium totalitních režimů – Technická univerzita v Liberci, 2017. 84–110.

Magyar vonatkozású recenziók:

1. Rudolf Kučera: Fejezetek Közép- Európa történetéből. Rudolf Kučera: Kapitoly z dějin střední Evropy. *Prágai Tükör*, 1993/1. 68–70.
2. László Kontler: Dějiny Maďarska. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2001. In: *Dějiny a současnost*, 24. (2002), č. 1. 60.

JAN RYCHLÍK

Kárpátalja és Csehszlovákia 1918–1919-ben*

Ausztria–Magyarország felbomlása és Kárpátalja

A Monarchia kapitulációjának és Magyarország teljes önállósodásának nem volt közvetlen hatása Kárpátaljára. A Nemzeti Bizottság 1918. október 28-i prágai kiáltványa a csehszlovák állam megalapításáról nem utalt Kárpátaljára, mint ahogyan a Szlovák Nemzeti Tanács turócszentmártoni deklarációja sem, amelyet két nappal később fogadtak el. Így a terület Magyarország része maradt, legalábbis jogi értelemben.

Október–november fordulóján Szlovákiához hasonlóan Kárpátalján is egész sor népi zendülés tört ki, amelyek során gazdagabb polgárokat, főleg a helyi zsidóság tagjait támadták meg és rabolták ki. A zavargások elkövetői gyakran leszerelt vagy dezertált katonák voltak, akik a frontról hazahozták a fegyverüket. E zendülések felbomlasztották a régi magyar államapparátust, mert az államhatalom képviselői (közjegyzők, magyar csendőrök) zömmel elmenekültek, vagy elüldözték őket. Ezeknek az elemi erejű zendüléseknek a legtöbb esetben nem volt politikai programja, helyenként azonban spontán módon helyi tanácsok alakultak az orosz szovjetek mintájára, amelyek igyekeztek újjászervezni a közeletet. Néhány községben és városban e tanácsok határozott nemzeti és szociális programmal rendelkeztek. A tanácsok politikai és nemzeti törekvései jelentősen különböztek. Ott, ahol a magyar lakosság többségben volt, már október végén magyar nemzeti gárdák és helyi magyar tanácsok jöttek létre, amelyek a budapesti Magyar Nemzeti Tanácsnak rendelték alá magukat. A nemzetőrségek egyes esetekben kísérletet tettek arra, hogy a zavargások után néhány nappal legalább részben helyreállítsák a közrendet.¹

A régebbi szakirodalomban a tanácsok létrehozását az 1917-es két orosz forradalommal hozták összefüggésbe. Arról azonban, hogy milyen mértékben gyakorolt hatást a bolsevik forradalom és az orosz helyzet ténylegesen a lakosságra, nem lehet bizonyosat állítani, annak ellenére sem, hogy a hazatérő katonák és kiszabadult hadifoglyok valóban hoztak róla híreket. A szovjet történetírás természetesen túlbecsülte az orosz forradalom befolyását, és a spontán zendüléseket és fosztogatásokat teljesen tévesen valamilyen társadalmi forradalom kísérletének állította be. Másrésztől nem lehet tagadni, hogy az oroszországi viszonyok és főleg a bolsevikoknak a magántulajdon kisajátítására irányuló radikális lépései jelentős visszhangot váltottak ki Kárpátalján. Határozottan cáfolható viszont, hogy az orosz forradalom lett volna az egyetlen inspiráció. A magyar tanácsok például nyilvánvalóan a budapesti őszirózsás forradalom hatására jöttek létre, az ukrán irányzatú tanácsokat pedig a szomszédos Galícia eseményei befolyásolták.

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Rychlík, Jan – Rychlíková, Magdaléna: *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946*. Praha, 2016. 38–54.

¹ Az alsókalocsai 1918 végi spontán zavargás találó irodalmi leírását adja Ivan Olbracht regénye. Lásd: Olbracht, Ivan: *Nikola Šuhaj loupežník*. Praha, 1967. 28–36. (22. kiadás. Első kiadás: 1933.)

A budapesti kormány arra törekedett, hogy politikai megoldást, de mindenekelőtt valamilyen *modus vivendi* találjon a helyi magyar elitekkel. 1918 novemberének elején, vagyis már a csehszlovák állam formális kikiáltása után Kárpátalja és Kelet-Szlovákia területén a ruszin lakosságot képviselő nemzeti tanácsok alakultak, mindegyik eltérő programmal és orientációval. A szakirodalom nem egységes a pontos dátumok kapcsán. November 5-én Ungváron összeültek a ruszin értelmiség képviselői, és Papp Antal görögkatolikus püspök felhívására elhatározták egy ruszin bizottság megalakítását.² 1918. november 9-én³ Ungváron került sor arra a nyilvános gyűlésre, ahol – ismét Papp püspök kezdeményezésére – létrejött a Magyarországi Rutének Néptanácsa. Elnöke Szabó Simon (1863–1929) kanonok, az ungvári görögkatolikus papi szeminárium dogmatika- és filozófiaprofesszora lett, aki a ruszinok orosz nyelvi és nemzeti orientációjának híve volt. Titkárrá Volosin Avgusztin (1874–1944) görögkatolikus papot és az ungvári görögkatolikus tanítói szeminárium rektorát, az ukrán nyelvi és nemzeti orientáció későbbi hívét választották.⁴ A 35 tagú tanácsban⁵ ott találunk egy egész sor olyan személyiséget, akik Kárpátalja két világháború közötti politikai és kulturális életében szerepet játszottak, például Kaminszki Józsefet (1878–1944)⁶ vagy Szabó Eumént (1859–1934).⁷ A Néptanács kidolgozott egy memorandumot a történelmi magyar állam fenntartására, amelyben azonban a ruszinoknak ugyanazon jogokkal kell rendelkezniük, mint más népeknek. A memorandum követelése a kulturális és oktatási autonómiára korlátozódtak, vagyis ruszin iskolák építésére, amelyek részére a budapesti Oktatási Minisztériumban külön osztályt kell létesíteni, a budapesti egyetemen ruszin nyelvi tanszéket kell felállítani, a kárpátaljai görögkatolikus egyháznak pedig autonómiát kell kapnia. Máramaros, Ung, Bereg és Ugocsa megyéknek a ruszinok közül származó helyi hivatalnokok kezében kell lennie. Emellett gazdasági reformokat is követeltek. A memorandumot Szabó Simon adta át Budapesten, s a ruszin követelésekről tárgyalt Károlyi Mihály miniszterelnökkel és Jászi Oszkár nemzetiiségi miniszterrel. A követelések mérsékeltek voltak, és a Károlyi-kormány teljesíteni akarta azokat.⁸

Csaknem egyidejűleg a Magyarországi Rutének Néptanácsának ungvári létrehozásával megalakult néhány további tanács is, sokkal radikálisabb programmal. 1918. november 8-án Ólublón létrejött a Ruszin Nemzeti Tanács az eredetileg inkább ukrán orientációjú Emilian Nevický vezetésével. Ez november 19-én Eperjesre helyezte át székhelyét, ahol a vezetést az Anton Beszkid körüli ruszofilek csoportja vette át. 1918. december 21-én ez a nemzeti tanács egyesült a Lemkók Orosz Tanácsával, amelyet Andrej Gagatko és Dmitrij Viszlocki vezetett, és ekkor átnevezték Kárpátorosz Nemzeti Tanácsá. November 8-án jött létre az ukrán irányultságú Ruszka Nemzeti Tanács Kőrösmezőn. Ez a tanács, amelynek élére a fiatal jogász, Sztepan Klocsurak (1895–1980) került, a Nyugat-Ukrán Népköztársaság felé orientálódott. A kőrösmezői nemzeti tanács „központi igazgatóságot”, tehát valamiféle

² Švorc, Peter: *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918–1946*. Praha, 2006. 36.; Puskas, Andrej: *Civilizacija ili varvarstvo? Zakarpatye 1918–1945*. Moszkva, 2006. 29.

³ Pop, Ivan: *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech*. Praha, 2005. 278.; Krempa, Ivan: *Připojení Zakarpatské Ukrajiny k Československu*. Československý časopis historický, vol. 26. (1978) No. 5. 715.; Rázek, Miroslav: *Okupace Zakarpatské Ukrajiny československým vojskem na jaře 1919*. Historie a vojenství, vol. 9. (1960) No. 1. 54.

⁴ Lásd: *Enciklopedija isztorii ta kultury karpatszkich rusziniv*. Uzsgorod, 2010. 98–100., 675

⁵ Puskas: *Civilizacija ili varvarstvo*, 29.

⁶ *Enciklopedija isztorii ta kultury karpatszkich rusziniv*, 306.

⁷ *Enciklopedija isztorii ta kultury karpatszkich rusziniv*, 673.

⁸ Puskas: *Civilizacija ili varvarstvo*, 29.; Pop: *Dějiny Podkarpatské Rusi*, 279.

kormányt választott, és volt katonákból létrehozott egy saját hucul milíciát, amely fenntartotta a közrendet.⁹ November 17-én Huszton alakult meg az ukranofil Nemzeti Tanács Julij Brascsajko elnöksége alatt, amely az Ukrajnával való egyesülés mellett szólalt fel. December 8-án jött létre a Kárpátorosz Nemzeti Tanács Szolván, amelynek elnöke Mihail Komarnyickij lett. A tanács elítélte az ungvári Magyarországi Rutének Néptanácsa magyarbarát tevékenységét, és az Ukrajnával való egyesülésre szólított fel.¹⁰

Habár a budapesti kormány hivatalosan egyik fent említett tanácsot sem ismerte el a helyi lakosság képviselőjeként, a tény, hogy a legtöbb ilyen tanács a történelmi Magyarország integritása, illetve Magyarországon belül maradás ellen szólalt fel, nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Ezért a kormány külön tárcát hozott létre a ruszin ügyek intézésére, amelynek élére a ruszin származású Szabó Oresztet, a belügyminisztérium korábbi államtitkárárt állították.¹¹ 1918. december 10-re Szabó összehívott Budapestre egy úgynevezett ruszin kongresszust. A ruszinok gyűlésén az egyes nemzeti tanácsok képviselői vettek részt, s Szabó szándékai szerint a tanácskozásnak a ruszinok Magyarországon belül maradása mellett kellett volna állást foglalnia, saját autonómia alapján. A magyarbarát küldöttek valóban előterjesztettek egy ilyen kiáltványt, de az ukranofil küldöttek (Brascsajko, Mikola Dolinaj, Klocsurak) ezt elutasították, és követelték az Ukrajnához csatolást. Brascsajko határozottan visszautasította azt a gondolatot, hogy a ruszinok sorsáról egy budapesti kongresszus tárgyaljon, és új gyűlést követelt, hazai földön.¹² A kongresszus eredménytelenül zárult. A máramarosi ukranofil aktivisták december 18-án Máramarosszigeten ültek össze, és újabb nemzeti tanácsot választottak (Máramarosi Ruszka Nemzeti Tanács) Mihail Brascsajko, Julij fivére elnöksége alatt. A tanács kiáltványt adott ki, követelve a Nyugat-Ukrán Népköztársasággal való egyesülést.¹³

A Károlyi-kormány ekkor egy utolsó kísérletet tett arra, hogy a ruszinokat Magyarországon belül tartsa. Az 1918. évi X. néptörvénnyel december 21-én Ruszka Krajna¹⁴ néven autonóm tartomány létesült. Élére a kormány által kinevezett kormányzó került. A tartománynak saját törvényhozó szerve – ruszin nemzetgyűlés – kellett legyen, amely dönt a kulturális, oktatási, vallási, nyelvi és belső közigazgatási ügyekben. A kormányzó és a nemzetgyűlés székhelye Munkács lett. Egyéb ügyekben a magyar parlamentnek volt törvényhozó hatalma Budapesten.¹⁵ A gond az volt, hogy a tartomány határait nem húzták meg, ami a gyakorlatban nehezen megoldható problémákat okozott volna. Egyidejűleg a magyar kormány a hatalmi beavatkozás mellett döntött. December 22-én a Felső-Tisza völgyébe ma-

⁹ A kőrösmezői nemzeti tanács tevékenységéről Sztepan Klocsurak (1895–1980) írt visszaemlékezésében, amelyet először az USA-ban adtak ki 1978-ban „*Strive for Freedom*” alcímmel. Ukránul: Klocsurak, Sztepan: *Do voli*. Uzshorod, 2009. A nemzeti tanács tagjainak listáját (42 fő) lásd: uo. 101–102.

¹⁰ Pop: *Dějiny Podkarpatské Rusi*, 280.; Puskas: *Civilizacija ili varvarsztvo*, 39.

¹¹ Lásd: *Enciklopedija isztorii ta kultury karpatskich rusziniv*, 675.

¹² Klocsurak: *Do voli*, 108–109.

¹³ Klocsurak: *Do voli*, 112–114.

¹⁴ A cseh és szlovák környezetben a két háború között a „*Ruská krajina*” nevet használták, habár a ruszin *krajna* kifejezésnek némiképp sajátos jelentése is volt: a magyar állam északkeleti határmenti periférikus területét értették alatta. E tényre Peter Švorc hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

¹⁵ Raušer, Alois: *Připojení Podkarpatské Rusi k Československé republice*. In: Zatloukal, Jaroslav (ed.): *Podkarpatská Rus. Otázky politické, hospodářské, sociální historické*. Bratislava 1936. 64.

gyar csapatokat küldtek, amelyek megszállták Rahót és Kőrösmezőt. A magyar csapatokkal együtt erre a területre visszatért a magyar közigazgatás és a csendőrség is.¹⁶

A magyar közigazgatás Kőrösmezőn nem tartott sokáig. 1919. január 5-én a nemzeti tanács felkérésre hívta fel Kőrösmezőt és környékét. Január 9-én a nemzeti tanács kihirdette a Hucul Köztársaságot, és gyorsan felállított fegyveres erejével kiűzte a gyenge magyar egységeket a városból. Később, amikor Husztról olyan hírek érkeztek, hogy a román hadsereg megkísérli elfoglalni Máramaros megyét, a hucul milícia (megerősítve a Nyugat-Ukrán Népköztársaság Kolomijából kiküldött egységeivel) útnak indult a Tisza mentén. Január 15-én sikerült elfoglalniuk Rahó városát, a Visó torkolatát és a Tisza völgyét egészen Nagybocskóig. Onnan a következő napokban a „huculok” bevonultak Máramarosszigetre azzal a céllal, hogy tovább menetelnek Husztra. Hamarosan azonban erős román egységekbe ütköztek, és vissza kellett vonulniuk. Ennek fő oka a Nyugat-Ukrán Népköztársaságból érkezett önkéntesek kivonása volt, akik visszatértek Kelet-Galíciába. Ennek politikai háttere volt: a sztanyiszlavovi ukrán kormány igyekezett baráti kapcsolatot létesíteni Romániával és meggátolni egy lehetséges lengyel–román szövetséget. Ezért rendelte el kárpátaljai alakulatainak, hogy ne harcoljanak a románokkal, és vonuljanak ki.

A kivonuló hucul milícia sarkában a román egységek előrenyomultak a Tisza mentén, és január 20-ig egészen Kőrösmezőig megszállták az egész területet. A hucul köztársaságot felszámolták, a kőrösmezői nemzeti tanács illegálisba vonult. A „központi igazgatóság” tagjai és a hucul milícia harcosainak egy része Galíciába menekült, és ideiglenes menedéket kapott a Nyugat-Ukrán Népköztársaság területén.¹⁷

1918 végén Edvard Beneš csehszlovák külügyminiszter közbelépésére az antant teljhatalmú budapesti megbízottja Károlynak átadott egy jegyzéket, amelyben követelték, hogy a magyar hadsereg vonuljon új demarkációs vonal mögé a Duna, az Ipoly és az Ung mentén. Így december végéig a csehszlovák csapatok megszállták Szlovákiát, és 1919. január 12-én a csehszlovák egységek bevonultak Ungvárra.¹⁸ Konkrétan az olasz légionáriusok 6. hadosztályának 31. ezredéről volt szó. Az egész hadosztály feladata Szlovákia keleti határainak biztosítása volt, amit sikeresen teljesített is.¹⁹ Január 15-én a csapatok eljutottak az Ung vonaláig.²⁰ Itt megálltak, mert Kárpátalja sorsáról az antant államok még nem döntöttek.²¹

A csehszlovák kormány politikai szándéka az volt, hogy megszerezze az egyes nemzeti tanácsok egyetértését Kárpátalja Csehszlovákiához csatolásáról, mert egy ilyen támogatásnak sokkal nagyobb súlya lett volna a békekonferencián, mint pusztán az amerikai ruszinok egyetértése. Ezért Ungvárra küldték Ferdinand Písecký századost, Milan Rastislav Štefánik tábornok korábbi hadsegédjét, hogy tájékoztassa a helyi képviselőket Amerikában élő honfitársaik akciójáról.²² Písecký küldetése részben eredményes volt. Csehszlovákia mellett el-

¹⁶ Klocsurak: *Do voli*, 119.

¹⁷ Klocsurak: *Do voli*, 136–145.

¹⁸ Krofta, Kamil: *Podkarpatská Rus a Československo*. Praha, 1935. (2., változatlan kiadás: Praha, 1995.) 33. Ivan Pop azt írja, hogy Ungvárt 1919. január 12-én foglalták el (Pop: *Dějiny Podkarpatské Rusi*, 289.), a Csehszlovákia hadtörténete című munkában január 13. szerepel. Lásd: Klučina, Petr et al.: *Vojenské dějiny Československa*. Díl III. (1918–1939). Praha, 1987. 49.

¹⁹ Klučina: *Vojenské dějiny Československa*, 49.

²⁰ Raušer: *Připojení Podkarpatské Rusi*, 69.

²¹ Ungvár elfoglalásáról lásd: Krempa: *Připojení Zakarpatské Ukrajiny*, 716.; Rázek: *Okupace Zakarpatské Ukrajiny*, 55.

²² Krofta, Kamil: *Čechosláváci a Podkarpatská Rus*. (Különlenyomat a *Podkarpatská Rus* című évkönyvből.) Bratislava, 1936. 8.

sőként az Anton Beszkid (későbbi kárpátaljai kormányzó) által vezetett eperjesi Kárpátorosz Nemzeti Tanács szólalt fel 1918. december 31-én. Beszkid megértette, hogy nem lehetséges az egész területet Oroszországhoz csatolni. Világos volt számára, hogy még ha a bolsevik rezsim el is bukna Oroszországban, és az orosz állam valamilyen módon uralná Galíciát és akár még Kárpátalját is, Kelet-Szlovákia és Eperjes Oroszországhoz csatolása nem nyerné el az ottani szlovák többség támogatását. Ha a kelet-szlovákiai és a kárpátaljai ruszinok (az ő felfogásában: oroszok) egy állam határain belül kell hogy maradjanak, akkor – Magyarország elutasítása után – ilyen állam már csak Csehszlovákia lehet. A Kárpátorosz Nemzeti Tanács döntésében játszott szerepét az is befolyásolhatta, hogy Eperjes ekkor már a csehszlovák hadsereg ellenőrzése alatt állt, amely meg tudta védeni a várost a magyaroktól.²³ Ugyanekkor zajlott le a fordulat az szolyvai ukranofil nemzeti tanácsban is. Komarnyickij ugyan nem mondott le az ukrán orientációról, de tartalékmegoldásként nem zárta ki a Csehszlovákiához való csatlakozást sem. Komarnyickij nemzeti tanácsa ezért tárgyalni kezdett Milan Hodža budapesti csehszlovák küldötttel, akihez nagy létszámú delegációt küldött.²⁴ Ennek ellenére Píseckýnek nem sikerült a legerősebb ukranofil nemzeti tanács, a huszti megnyerése. Ez a tanács 1919. január 21-én Huszton nagy népgyűlést rendezett, amely Kárpátaljának a Nyugat-Ukrán Népköztársasággal való egyesülése mellett lépett fel.

Kárpátalja kérdése mint nemzetközi probléma

Kárpátalja sorsát a párizsi békekonferenciának kellett eldöntenie. Tomáš G. Masaryk köztársasági elnök kezdeményezésére a békekonferenciára meghívták az Egyesült Államokból Gregory Zhatkovychot és Julij Gardosh,²⁵ hogy szólaljanak fel a ruszin terület Csehszlovákiához csatolása mellett. Zhatkovych és Gardosh március 4-én elhagyták Párizst, de nem az Egyesült Államokba tértek vissza, hanem Prágába mentek. Prágában tárgyaltak Masarykkal, akinek 1919. március 10-én átadták 14 pontba foglalt autonómia-javaslatukat. Ebben követelték egy „cseh–szlovák–orosz” föderáció létrehozását, amelyben Kárpátalja önálló egységet alkotna.²⁶ Zhatkovych és Gardosh Prágából Pozsonyba utaztak. Masaryk ajánlólevelet is adott nekik, amely Vavro Šrobárnak, a Szlovákiát igazgató teljhatalmú miniszternek szólt, akit arra kért, hogy adjon segítséget és támogatást a két küldöttnék ungvári útjuk során.²⁷ Pozsonyban valóban tárgyaltak Šrobárral, és előterjesztették neki követeléseiket Ruszinszko területének Kelet-Szlovákia egy részével történő kibővítéséről. Ezek az igények természetesen nem nyerték el a szlovák politikusok tetszését. Zhatkovych és Gardosh innen Eperjesre utaztak, ahol sikerült meggyőzniük a Kárpátorosz Nemzeti Tanácsot annak hasznosságáról, hogy az összes nemzeti tanács egyesüljön egyetlen szervezetben. Március 15-én érkeztek Ungvárra, ahol hasonló tárgyalást kezdeményeztek a Magyarországi Rutének Néptanácsával. Zhatkovych Šrobárnak és az összes nemzeti tanácsnak is előterjesztette tizennégy pontját, és tájékoztatta őket a párizsi tárgyalások eredményeiről.²⁸

Karel Kramář miniszterelnök és Edvard Beneš csak Zhatkovych és Gardosh Párizsból való elutazása után, március 11–12-én terjesztett a békekonferencia elé néhány memoran-

²³ Pop: *Dějiny Podkarpatské Rusi*, 291.

²⁴ Pop: *Dějiny Podkarpatské Rusi*, 280.

²⁵ Nevük azért szerepel ilyen formában, mivel amerikai állampolgárok voltak. (A ford.)

²⁶ Krempa: *Připojení Zakarpatské Ukrajiny*, 719.

²⁷ Archiv Ústavu T. G. Masaryka (a továbbiakban: AÚTGM), f. TGM-R, Podkarpatská Rus, k. 400., fasc. 2. (1919). Masaryk Šrobárnak írott 1919. március 10-i levelének másolata.

²⁸ Švorc, Peter: *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou v medzivojnovom období (1919–1939)*. Prešov 2003. 139.

dumot, amelyek közül a 6. számú memorandum követelte Kárpátalja Csehszlovákiához csatolását.²⁹ Maga Beneš mutatott rá 1934-ben, hogy milyen érveket sorolt a konferencián Kárpátalja csatlakozása mellett: maguknak a ruszinoknak a kérése; a ruszin terület Magyarországánál maradásának lehetetlensége, melynek oka a folytatódó magyarosítás; az Ukrajnához való csatlakozás lehetetlensége Lengyelország és más államok tiltakozása miatt; illetve annak szüksége, hogy Csehszlovákia közös határral rendelkezzen Romániával.³⁰ A memorandum még egy további érvet is kifejtett, amelynek az adott helyzetben kétségkívül döntő súlya volt: a terület Csehszlovákiához csatolásával meg lehet akadályozni, hogy Oroszország Galícia megszerzése esetén a Kárpátok déli oldalára jusson. Tekintettel arra, hogy néhány nappal később kommunista fordulatra került sor Magyarországon, és tavasz végén a szovjet Vörös Hadsereg megkezdte benyomulását Ukrajnába, Kárpátalja Csehszlovákiához csatolása a bolsevizmus elleni erős gát felállítását is jelentette. A memorandum egyébként elismerte, hogy a kérdéses terület soha nem tartozott a cseh–szlovák térséghez.³¹

Eközben a magyar kormány további lépéseket tett a ruszin terület Magyarországon tartása érdekében. A magyar kormány 1919. február 5-i, 928. számú határozata alapján megalkult Ruzska Krajna kormánya Szabó Oreszt elnöklete alatt, aki egyidejűleg a budapesti központi kormány ruszin ügyekért felelős tagja is lett. Emellett kinevezték Ruzska Krajna első kormányzóját, Stefán Avgusztint és tanácsadó szerveként Ruzska Krajna ideiglenes tanácsát; a 42 tag Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyei volt. A kormányzó székhelye Munkács lett, amely még mindig magyar ellenőrzés alatt állt. Március 4-én ezen a területen választásokat tartottak Ruzska Krajna törvényhozó szervébe, a *sojzmba*. A részvétel azonban elég alacsony volt, a lakosság többsége valószínűleg a választás kiírásáról sem tudott, mások pedig bojkottálták azt.³² A tartományi gyűlés, amelynek 36 tagja volt, március 11-én ült össze. Az ülésen részt vett Szabó Oreszt is, aki beterjesztette a kormány programját, és támogatást várt a ruszinok Magyarországon belül maradásának programjához. Hrabár Konstantin képviselő (Kárpátalja későbbi kormányzója a harmincas években) azonban azt követelte, hogy a magyar kormány először is állapítsa meg Ruzska Krajna határait. Mivel ez nem történt meg, az ülést elnapolták, azzal, hogy a választ nyolc napon belül adják majd meg.³³ Eközben azonban a Károlyi-kormány megbukott, és a tartománygyűlés többé nem ült össze.

Március 20-án a helyzet nagyon bonyolulttá vált. A szövetséges hatalmak újabb ultimátumot adtak a Károlyi-kormánynak, amelynek alapján a magyar hadseregnek további területekről kellett kivonulnia. A Károlyi-kormány ebben az időben egyszerre került nyomás alá jobbról, a korábbi monarchisták által, akik a területi veszteségek miatt támadták, illetve balról, a radikális szocialisták (valójában kommunisták) részéről, akik szocialista forradalmat követeltek. Károlyi nem akarta elfogadni az ultimátumot, de nem tudta azt nyilvánosan elutasítani sem, mert az az antant katonai beavatkozását okozta volna. Ezért beadta lemondását, és önként átadta a hatalmat a szociáldemokraták és a kommunisták koalíció-

²⁹ Pop: *Dějiny Podkarpatské Rusi*, 293.

³⁰ Beneš, Edvard: *Řeč o problému podkarpatoruském a jeho vztahu k ČSR*. Užhorod, 1934. 19–20.

³¹ Hrancsak, Ivan – Balahuri, Eduard – Hricak, Ivan – Ilko, Vaszil – Pop, Ivan: *Nariszi Isztorii Zakarpattja, II. köt. (1918–1945)*. Užhorod, 1995. 102.

³² Švorc: *Zakletá zem*, 38.

³³ Raušer: *Připojení Podkarpatské Rusi*, 64.; vö. Pop: *Dějiny Podkarpatské Rusi*, 292–293.

jának. E két párt ekkor egyesült is. 1919. március 21-én Budapesten kikiáltották a Tanácsköztársaságot.³⁴

A kommunista rendszer megalapításának részben Kárpátalja területére is hatása volt. A kommunisták átvették a hatalmat Bereg és Ugocsa megyében és Máramaros egy részében. E területen úgynevezett megyei direktóriumok alakultak (Beregszászon, Nagyszőlősen és Huszton, illetve Csapon is, Ung megye azon részére, amely nem állt csehszlovák igazgatás alatt, vagyis az Ungtól délre; Munkácson pedig városi direktórium jött létre). Ruzska Krajna korábbi kormányzóját, Stefán Avgusztint, aki elfogadta a kommunista kormányt, kinevezték a ruszin terület népbiztosává. Teljes jogú megbízottjává Munkácson Kaminszki József, az ungvári Magyarországi Rutének Néptanácsának tagja vált. A ruszint második hivatalos nyelvnek ismerték el a magyar mellett.³⁵ Mindez megfelelt a Tanácsköztársaság sietősen papírra vetett alkotmányának is, amely szerint minden népnek joga van saját nyelvét használni és kultúráját fejleszteni.³⁶

A kommunista hatalom Kárpátalja középső részén nagyon ingatag volt. Csak nagyon kis számú munkásra tudott támaszkodni a nagyobb városokban, illetve a nincstelen vidéki lakosságra. A városi munkásrétegeket sikerült megnyerni az üzemek államosításával, amely a kormány március 26-i rendelete alapján minden, húsz főnél több alkalmazottat foglalkoztató ipari és közlekedési és minden, tíz főnél nagyobb kereskedelmi vállalkozásra vonatkozott. Az államosított vállalatokat üzemi munkástanácsok és az illetékes direktóriumok ellenőrzésre alá vonták.³⁷ A parasztok, vagyis a lakosság többsége körében a tanács hatalom támogatása sokkal gyengébb volt. A vidéki lakosság nyilvánvalóan azt várta, hogy az új rezsimtől földet és legelőket kap majd. Sok helyütt illegális földosztásra, erdőirtásra és engedély nélküli erdei legeltetésre került sor. A földreform végrehajtásának módja mindenesetre nem elégítette ki a paraszti lakosságot. Egy 1919. április 3-án kiadott rendelettel ugyanis az összes földet állami tulajdonná minősítették, egyidejűleg átvették a száz katasztrális holdnál nagyobb mezőgazdasági üzemek épületeit és összes készletét. Az elkobzott földért és terményért az eredeti tulajdonos semmilyen kártérítést nem kapott. A kisparasztok használatában hagyták addigi birtokaikat és legelőiket, és ott, ahol már sor került a földek vagy erdők kisajátítására, ezt az állapotot megerősítették. Az elkobzott földeket azonban nem lehetett felosztani, hanem egészben meg kellett hagyni szövetkezetek vagy állami gazdaságok művelésében.³⁸ Ehhez azonban a parasztságnak nem fűződött érdeke. A későbbi szovjet historiográfia a szövetkezetek létrehozására irányuló törekvéseket „taktikai hibának” minősítette. A nagyobb földbirtokosok és a városi iparosok joggal érezték magukat a rezsim által közvetlenül veszélyeztetve, hiszen tulajdonuk elvesztése fenyegette őket. A direktóriumoknak nem volt elegendő pénzügyi eszköze arra, hogy fenntartsák az államapparátus működését, arra pedig még kevésbé, hogy szociális intézkedéseket tegyenek a szegények érdekében. Mégis törekedtek erre, amit persze valakinek ki kellett fizetnie. Miroslav Rázek írta meg, hogy például a csapi direktórium saját olcsó konyhát hozott létre a munkásoknak

³⁴ Ekkor már nem Károlyi, hanem Berinkey Dénes volt a magyar miniszterelnök. Károlyi köztársasági elnökként működött, ám ennek révén az ország tényleges vezetője volt. Az említett ultimátum a Vix-jegyzék. Károlyi lemondásakor még nem tudta, hogy a szociáldemokraták paktumot kötöttek a kommunistákkal. (A ford.)

³⁵ Pop: *Dějiny Podkarpatské Rusi*, 294–295; Puskas: *Civilizacija ili varvarsztvo*, 59.

³⁶ Vehes, Mikola – Fedinec, Csilla et al.: *Zakarpattja 1919–2009 rokov. Istorija, politika, kultura*. Uzshorod, 2010. 649.

³⁷ *Narisi Isztorii Zakarpattja*, II. 81–82.

³⁸ *Narisi Isztorii Zakarpattja*, II. 83.

és a vasutasoknak, és egyéb szociális intézkedéseket is hoztak az érdekében. A szükséges anyagi fedezetet a gazdagoktól megszerzett „kényszerkölcsonnökkel” biztosították.³⁹ Érthetőbben fogalmazva: a tehetősebb polgárookra hozzájárulást róttak ki, azaz valójában ezt a pénzt „legálisan” ellopták tőlük. Ilyen körülmények között teljesen érthető, hogy a tanácskormány nem örvendett nagy népszerűségnek azok között, akiknek akár csak szerény vagyona volt. Ezen kívül a kormány további pénznyomtatással biztosította a fedezetet. A Tanácsköztársaság által kiadott bankjegyeket „fehér pénznek” nevezték, mert anyagi okokból csak az egyik felére nyomtattak mintát, a hátoldaluk pedig üres, azaz fehér maradt. A pénzeket fedezet nélkül nyomtatták, így természetesen inflációt gerjesztettek. Habár törvényes fizetőeszköz volt, a kereskedők és a parasztok nem fogadták el. Emiatt a fekete piac gyorsan fejlődött. Az internacionalizmus jelszavai ellenére hamarosan ellentétek alakultak ki a magyar központi kormány és a helyi ruszin nemzeti tanácsok között, hiszen az előbbi gyakran tisztán nemzeti álláspontot követett, az utóbbiak viszont autonómiára törekedtek. Ruzska Krajna már addig is létező tartománygyűlése mellett április 6–7-én helyi és megyei tanácsválasztásokat tartottak (ezek valójában az oroszországi szovjetekhez hasonló szervek voltak). A ruszin autonomisták úgy képzeltek el, hogy Ruzska Krajna területén saját tanács létesül majd, ennek alapító ülését április 17-én Munkácson tartották. Másnap elfogadták Ruzska Krajna alkotmányát, a területet a Tanácsköztársaság autonóm részévé nyilvánítva. Az alkotmány azonban sohasem lépett hatályba: még ezen a napon a munkácsi direktórium radikális magyar forradalmi gárdistákkal feloszlatta e tanácsot, hiszen hallani sem akartak semmiféle autonómiáról. Stefán Avgusztin Budapesten a forradalmi kormányzótanács ülésén tiltakozott ez ellen, de két volt szociáldemokratát leszámítva nem kapott semmiféle támogatást.⁴⁰ A Kaminszki József által vezetett ruszin autonomisták április 21-én⁴¹ Munkácson antikommunista fordulatot kíséreltek meg végrehajtani, de ezt azonnal felszámolta a magyar vörös hadsereg.⁴² Hasonló puccskísérletre és annak katonai felszámolására került sor Beregszászon is. Körülbelül 130 főt vettek őrizetbe és vittek Budapestre. Kaminszki csak azért úszta meg, mert a csehszlovák hadsereg oltalma alá menekült.⁴³ Április 24-én a magyar forradalmi kormányzótanács külön dekrétumot adott ki, amelynek értelmében bármely cselekményt, amely megkérdőjelezi vagy korlátozza a direktórium tevékenységét, a tanács hatalom elleni támadásnak tekintenek és halállal büntetnek.⁴⁴ Ezzel gyakorlatilag véget is ért Ruzska Krajna autonómiája.

A magyar kommunista rezsim aktiválta az antanthatalmakat, amelyek joggal aggódtak amiatt, hogy a bolsevizmus tovább terjed Magyarországról Közép-Európa többi részére. Beneš már március 25-én azzal a kéréssel fordult a békekonferenciához, hogy Csehszlovákiának engedjék meg Kárpátalja ideiglenes megszállását saját csapatai által. A szövetségesek Legfelsőbb Tanácsa kedvezően viszonyult a követeléshez, egyidejűleg előre egyetértett azzal, hogy a területnek legalább egy része kerüljön Csehszlovákiához. Az egész áprilisa kiterjedő előkészületek után 1919. április 26-án Václav Klobáček nemzetvédelmi miniszter kiad-

³⁹ Rázek: *Okupace Zakarpatské Ukrajiny*, 77–78.

⁴⁰ *Nariszi Isztorii Zakarpattja*, II. 81.

⁴¹ Pop ezt a dátumot említi. Más forrás 1919. április 22-ről ír, lásd: *Nariszi Isztorii Zakarpattja*, II. 81.

⁴² Šnicher, Igor: *Mesto Mukačevo a jeho obyvatelia v rokoch 1919–1929*. In: Švorc, Peter – Heppner, Harald (eds.): *Veľká doba v malom priestore. Zlomové zmeny v mestách stredoeurópskeho priestoru a ich dôsledky (1918–1929)*. Prešov, 2012. 165.

⁴³ Pop: *Dějiny Podkarpatské Rusi*, 295.

⁴⁴ *Nariszi Isztorii Zakarpattja*, II. 81.

ta a parancsot, hogy a csehszlovák hadsereg lépje át a demarkációs vonalat, és kezdje meg előrenyomulását egyrészt délre, a Tisza felé azzal a céllal, hogy megszerezze a fontos csapi vasúti csomópontot, másrészt pedig keletre, Munkács felé. Másnap a támadás meg is indult. Április 29-én megszállták Csapot, és a csehszlovák csapatok benyomultak a Latorca völgyébe. Keletebbre nem sikerült előretörni, mert már április 16-án megindult a magyar vörös hadsereg elleni román támadás, így Kárpátalja keleti részét ők kezdték el megszállni.⁴⁵ Április 24-én a románok elfoglalták Nagyszőlőst, 27-én Beregszászt, 28-án pedig átmenetileg Munkácsot is, ahová két nappal később, április 30-án bevonult a csehszlovák hadsereg is.⁴⁶

A csehszlovák és a román hadsereg között viták alakultak ki egyes városok elfoglalása kapcsán. A prágai francia követség 1919. május 9-én levelet küldött Masaryk elnöknek, amelyben közölte vele, hogy a francia legfőbb vezetés, amelynek alárendeltségébe tartoztak a csehszlovák és a román egységek is, kénytelen kijelölni egy ideiglenes csehszlovák–román demarkációs vonalat a Tisza mentén.⁴⁷ A vonal Csaptól a Tisza mentén húzódott, majd tovább a Csap–Máramarossziget–Kőrösmező–Tatár hágó vasútvonal mentén, vagyis nagyjából a későbbi csehszlovák–magyar és csehszlovák–román határ mentén. A román hadsereg azonban ezt a vonalat nem fogadta el, és folytatta előretörését a Tiszától észak felé, vagyis a csehszlovák hadsereg működési területére.

Eközben a magyar hadsereg ellentámadásba lendült. Május 21-én nagyjából elérte az eredeti (április 27-e előtti) demarkációs vonalat, és május 30-án nagy offenzívát indított mind a szlovák, mind a kárpátaljai szakaszon. A magyar hadsereg mélyen benyomult a szlovák területre. Június 6-án megszállta Kassát, majd még északabbra, Eperjesen át a lengyel határ felé haladt tovább.⁴⁸ Ezzel elvágta az ungvári és az Ung völgyi csehszlovák egységeket. Beneš közbenjárására a szövetséges hatalmak Párizsban 1919. június 13-án megállapították az ideiglenes csehszlovák–magyar határt, és ultimátumot küldtek a magyar kormánynak, követelve a csapatok visszavonását e vonal mögé. Július 7-én a csehszlovák hadsereg ellenőrzése alá vonta az összes szlovák területet,⁴⁹ és ismét támadást indított Kárpátalja felé. Július 22-én újra elfoglalta Csapot, Munkácsot és a Latorca völgyét Volócig. Augusztus elején Beregszászt is megszállták. Az ettől keletre eső terület azonban továbbra is román fennhatóság alatt állt. 1919. augusztus 15-én a csehszlovák és a román zóna között stabilizálódott a Csap–Tisza vonal Váriig és onnan tovább a Borzsa folyása mentén a Kárpátok gerincéig.⁵⁰

Kárpátalja Csehszlovákiához csatolása

Az, hogy a csehszlovák hadsereg megszállta Kárpátalja nyugati részét, nyilvánvalóan segítette a térségnek az országhoz csatolását. A prágai kormánynak azonban továbbra is szüksége volt a helyi politikai aktorok egyetértésére, amit a békekonferencián is fel lehet mutatni. A magyar kormány még ekkor sem adta fel a reményt, hogy legalább Kárpátalja egy részét megtarthatja. Budapesten önálló Magyar–Rutén Párt jött létre Kutkafalvi Miklós volt

⁴⁵ Rázek: *Okupace Zakarpatské Ukrajiny*, 62., 64–65.

⁴⁶ Šnicer: *Mesto Mukačevo*, 165.

⁴⁷ AÚTGM, f. TGM-R, Podkarpatská Rus, k. 400, fasc. 2. (1919).

⁴⁸ Eperjesen június 16-án kikiáltották a Szlovák Tanácsköztársaságot.

⁴⁹ Rychlík, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko–slovenské vztahy 1914–1945*. Bratislava, 1997. 70–72.

⁵⁰ Pop: *Dějiny Podkarpatské Rusi*, 300.

beregi alispán vezetésével, aki az újra létrehozott ruszin minisztérium élén is állt. A Magyar–Rutén Párt felhívást adott ki egyrészt a ruszinokhoz, amelyben a „cseh türannisz” alóli gyors felszabadítást és Magyarországhoz való visszatérést ígért,⁵¹ másrészt az antant államai számára.⁵² Ebben természetesen azt erősítette meg, hogy Kárpátalja lakossága Magyarországon belül kíván maradni. A Magyar–Rutén Párt a ruszinokkal közölte, hogy a csehek át akarják őket téríteni a görögkatolikus hitről és megfosztani a ruszin nyelvtől. Gazdasági érveket is említettek. A ruszin lakossághoz intézett kiáltvány például így fogalmazott: „Az, aki azt tanácsolja a ruszinoknak, hogy szakadjanak el Magyarországtól, halálos ítéletet fogalmaz meg számukra, holott tudja, hogy a ruszinok nem élhetnek meg a magyar kenyér nélkül.”⁵³ Az az aggodalom is megfogalmazódott, hogy legalább a terület egy részét Románia is követelni fogja.

Az Ukrajnával való egyesülés, amit a huszti nemzeti tanács követelt, időközben lehetlenné vált az Ukrajnában bekövetkezett fejlemények miatt. Az Ukrán Népköztársaság, amelyet a Simon Petljura által irányított Direktórium kormányzott, az orosz Vörös Hadsereg erős katonai nyomása alá került. Emellett Gyenyikin tábornok fehér hadserege is fenyegette, amely nem ismerte el az ukrán függetlenséget, és arra törekedett, hogy a területet a megújított, egységes „fehér” Oroszországhoz csatolja. Petljura a bolsevikok és Gyenyikin ellen kénytelen volt segítségért fordulni a lengyelekhez. Lengyelország hajlandó volt segítséget nyújtani, de csak abban az esetben, ha a Direktórium kifejezetten lemond galíciai igényeiről. Petljura kénytelen volt ebbe beleegyezni. 1919. április 25-én a Józef Pilsudski által vezetett lengyel hadsereg valóban támadást indított, és május 6-án elfoglalta Kijevet. Ezzel megpecsételődött a Nyugat-Ukrán Népköztársaság sorsa, amelyet egyre jobban szorongatott a lengyel hadsereg.⁵⁴ Ilyen körülmények között még a huszti nemzeti bizottság tagjai között is kezdett eluralkodni az a meggyőződés, hogy a Csehszlovákiával való egyesülés lenne a legjobb megoldás, legalábbis ideiglenesen.

1919. május 8-án az ungvári megyeházán került sor a huszti nemzeti tanács, az eperjesi Kárpátorosz Nemzeti Tanács és az amerikai ruszinok képviselőinek értekezletére. A tárgyaláson körülbelül kétszáz fő vett részt, köztük Volosin Avgusztin és Szabó Simon, akik szakítottak addigi magyarbarát álláspontjukkal, és 1919. április 25-én az Orosz Nemzeti Tanács (eredeti nevén a Magyarországi Rutének Néptanácsa) nevében memorandumot küldtek Masaryknak, kimondva a Csehszlovákiához való csatlakozást, egyidejűleg a kelet-szlovákiai ruszin községek Kárpátaljához csatolását is.⁵⁵ A nemzeti tanácsok képviselőinek gyűlése megegyezett egy új központi szerv létrehozásában Központi Ruszka Nemzeti Tanács (KRNT) néven. Elnökévé Anton Beszkidet, az oroszbarát irányzat képviselőjét választották, az alelnökök viszont az ukranofil irányzatú Volosin, Miron Sztropszki és Mihail Brascasjko lettek.

⁵¹ Darzavnij arhiv Zakarpatszkoj oblasztyi (a továbbiakban: DAZO), Berehovo/Beregszász fióklevéltár, f. 29, op. 3, delo 23, 3–10. lap.

⁵² AÚTGM, f. TGM-R, Podkarpatská Rus, k. 400, fasc. 3, Memorandum des Ruthenes de Hongrie.

⁵³ DAZO, f. 29, op. 3, delo 23, 3–10. lap. Idézet az eredeti magyar irathoz csatolt cseh fordítás alapján.

⁵⁴ 1919. május 24-én a Direktórium kifejezetten lemondott galíciai igényéről, mivel a szövetséges hatalmak bejegyzésüket adták Lengyelországnak e területe elfoglalására egészen a Zbrucs folyóig, vagyis a korábbi osztrák–orosz határig. Az 1919. szeptember 1-jei lengyel–ukrán megegyezés megerősítette ezt a határt. Ezen a napon a Nyugat-Ukrán Népköztársaság csapatainak maradéka letette a fegyvert. A Direktórium kormánya 1920-ig kitartott, amikor ismét a bolsevikok váltották fel. Serczyk, Władysław Andrzej: *Historia Ukrainy*. Wrocław – Warszawa – Kraków, 2001. 281–282, 287.

⁵⁵ Archiv Kanceláře prezidenta republiky (a továbbiakban: AKPR), inv. č. 205/A, D 906/19.

A bizottságba bekerült Julij Brascsajko, Gagatko, Viszlocki és Kaminszki. Gregory Zhatkovychot tiszteletbeli elnökké választották. A KRNT határozatot fogadott el, amelyben „az egész nemzet nevében támogatja az Amerikai Ruszinok Néptanácsa határozatát a csehszlovák nemzettel való egyesülésről a teljes nemzeti autonómia alapján”.⁵⁶ Két héttel később (május 9–15.) a KRNT megtárgyalta a Csehszlovákiához való csatlakozás feltételeit, melynek alapjául Zhatkovych Masaryknak átadott követeléseit fogadták el.

Május 16-án a KRNT véglegesen döntött a Csehszlovákiához csatlakozásról, azzal a kikötéssel, hogy a ruszinok viszonylag széles önkormányzatban részesülnek. A javaslat Zhatkovych 14 pontjából indult ki: Az új államot Cseh-szlovák-országi Köztársaságnak kellene nevezni, föderáció formájában jönne létre, és az orosz (ruszin) államot a köztársasági elnök által kinevezett külön miniszter igazgatná. A törvényhozó hatalom a ruszin tartománygyűlés lenne.⁵⁷ A föderáción belül az orosz államhoz tartozna Szlovákia keleti része is – konkrétan Sáros, Zemplén és Szepes.⁵⁸

Az ungvári tárgyalások eredménye fő vonalaiban már hamarabb, legkésőbb május 15-én ismert volt. Ezen a napon Beneš a békekonferencián az új államok bizottsága (illetve annak csehszlovák albizottsága) elé tárta a csehszlovák kormány javaslatát Kárpátalja autonómiájáról, ami lényegében egybecsengett a KRNT későbbi határozatával.⁵⁹ A bizottság a javaslatot bizonyos javítások után elfogadta, és május 16-án beillesztette a Csehszlovákia számára készülő kisebbségi szerződés paragrafusai közé. Május 23-án a Külügyminiszterek Tanácsa azzal a megjegyzéssel hagyta jóvá, hogy a terület állami és közhivatalnokait a helyi (ruszin) lakosság sorából kell kiválasztani.⁶⁰

A KRNT május 23-án népes küldöttséget menesztett Prágába Beszkid, Volosin és Zhatkovych vezetésével, hogy tárgyaljon a csatlakozás feltételeiről és az autonómia kiterjedéséről. A küldöttség tárgyalt Antonín Švehla belügyminiszterrel, és fogadta őket Masaryk is. Az államfő azonban kitérően nyilatkozott az autonómiáról, és nem ismerte el a delegációt a ruszin lakosság egyedüli jogos képviselőjeként.⁶¹ A Masarykkal és Švehllal zajló következő, július 22-i tárgyaláson, amely a Kárpátalja és Szlovákia közötti határ megállapításáról és az államigazgatás szervezetéről szólt, Zhatkovychnak továbbra sem sikerült az elnöktől semmilyen biztosítékot kapnia arra, hogy széles körű autonómiára vonatkozó terve megvalósul. Masaryk és Beneš elsősorban azt a követelését utasította el, hogy tolják nyugatra a kárpátaljai–szlovák határt, és csatolják Sáros megye egy részét Kárpátaljához. Világos volt számukra, hogy ezt soha egyetlen szlovák politikus sem fogadta volna el. A Zhatkovychsal való konfliktus elkerülése érdekében Masaryk megkérte Beneš, intézze el, hogy a határt közvetlenül a békekonferencia állapítsa meg, de kifejezetten hangsúlyozva annak ideiglenes jellegét.⁶² Kárpátalja Csehszlovákiához csatolása a Csehszlovákia és a szövetséges hatalmak között 1919. szeptember 10-én aláírt és nemzetközileg megerősített szerződéssel követke-

⁵⁶ Nariszi Isztorii Zakarpattja, II. 103.

⁵⁷ Švorc: *Zakletá zem*, 54–55.

⁵⁸ Nariszi Isztorii Zakarpattja, II. 104.

⁵⁹ Pop: *Dějiny Podkarpatské Rusi*, 297.

⁶⁰ Žadanský, Juraj: *Hospodársky a sociálny vývoj Podkarpatskej Rusi*. Disszertáció, kézirat. Comenius Egyetem, Bratislava (Pozsony) 1993. 26–27.

⁶¹ Kroupa, Vlastislav: *Hospodárské a sociální poměry na Zakarpatské Ukrajině v období kapitalistického Československa*. Nové obzory, vol. 9. (1967) 72–74.

⁶² Žadanský: *Hospodársky a sociálny vývoj*, 27.

zett be (az úgynevezett csehszlovák kisebbségvédelmi szerződéssel).⁶³ A 10. cikk szerint Csehszlovákia kötelezte magát, hogy a kárpátjai ruszinok szövetséges hatalmak által megállapított határok közötti területét az állam egységével összeegyeztethető lehető leghatározottabb önkormányzattal fogja ellátni. A 11. cikk szerint a ruszin terület élére a köztársasági elnök által kinevezett kormányzó kerül, aki a ruszin tartománygyűlésnek felelős. A saját tartománygyűlés dönthet nyelvi, oktatási, vallási és helyi közigazgatási ügyekben, illetve minden más területen, amit a csehszlovák állam törvényei a hatáskörébe utalnak. A 12. cikkben Csehszlovákia beleegyezését adta abba, hogy a rutén terület tisztviselőit „a lehetőséghez képest” a helyi lakosságból fogják kiválasztani. Végül a 13. cikkel Csehszlovákia kötelezte magát, hogy megfelelő képviselőt biztosít a ruszinoknak a Csehszlovák Köztársaság törvényhozásában, amelybe a csehszlovák állam alkotmányának megfelelően kell a képviselőket megválasztani. A csehszlovák parlamentben szavazati joggal kellett rendelkezniük, kivéve az olyan törvényhozási kérdéseket, melyeket a ruszin tartománygyűlés elé utaltak. A szerződés néhány ponton bizonytalanságokat tartalmazott, és mint látható, voltak bizonyos hiányosságai. A ruszin politika számára elsősorban az okozott csalódást, hogy a szerződés nem határozta meg közvetlenül az autonóm terület határát, ami részükről ismételtelen tiltakozást váltott ki.⁶⁴ Ezen érzékeny kérdés kivétele a szerződésből azonban elkerülhetetlen volt, mivel a szomszédos államokkal fennálló határokkal kapcsolatban még nemzetközi szerződések megkötésére kellett várni, a szlovák–ruszin határ ügyében pedig – tekintettel a ruszin igényekre Sáros megye egy részén – a határ meghúzása mindenképp elégedetlenséget váltott volna ki vagy a szlovák, vagy a ruszin fél részéről. Mivel a hivatalnokoknak a helyi lakosságból való kiválasztása csak „a lehetőséghez képest” megszorítással került bele a szerződésbe, a csehszlovák fél a következő húsz évben azzal érvelhetett, hogy egyrészt nincs elegendő képzett ember a ruszinok soraiban, másrészt pedig, hogy a helyi lakosság nem megbízható, ha magyarokról van szó. A szerződés emellett nem írt elő semmilyen határidőt, amelyen belül Csehszlovákia köteles volt ezeket a feltételeket teljesíteni.

Kárpátalja határát Magyarországgal a békekonferencia alapjaiban már 1919. július 12-én kijelölte,⁶⁵ de véglegesen és kötelezően csak a trianoni békeszerződés állapította meg 1920. június 4-én. Ennek 48. cikke megerősítette, hogy a magyar kormány elismeri a csehszlovák állam függetlenségét, beleértve a kárpátjai ruszinok területét is.⁶⁶ A román határ a békekonferencia döntése szerint a Felső-Tisza folyása lett, így Romániához került Máramarossziget, amelyről Csehszlovákia önként lemondott. A KRNT azonban ezzel nem értett egyet, és 1920. január 18-án olyan határozatot fogadott el, amely követelte, hogy a csehszlovák hadsereg foglalja el egész Máramaros megyét.⁶⁷ A csehszlovák kormány előzékenysége ellenére a román hadsereg csak lassan és vonakodva vonult ki Kárpátaljáról, mivel elsősorban arra törekedett, hogy nagyobb számú román lakosság révén megtartsa a terüle-

⁶³ Ennek francia szövegét és cseh fordítását kihirdette: 508/1921. törvény. Sbírka zákonů a nařízení, vol. 1921. no. 134. 2301–2315. (Magyar fordításban [mellékletek nélkül]: Halmosy Dénes [szerk.]: *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Budapest, 1983. 89–93. – a ford.)

⁶⁴ Švorc: *Krajinská hranica*, 160–161.

⁶⁵ Švorc: *Zakletá zem*, 88.

⁶⁶ A magyar békeszerződés francia eredeti szövegét és cseh fordítását lásd: 102/1922. törvény. Sbírka zákonů a nařízení, vol. 1922. no. 29. 311–525. (Magyarul kihirdette az 1921. évi XXXIII. törvény-cikk – a ford.)

⁶⁷ AKPR, inv. č. 205/E, č. D 825/20, Gagatko távirata T. G. Masaryknak.

tet.⁶⁸ A román hadsereg terrorizálta és kifosztotta a helyi lakosságot, főleg a zsidókat.⁶⁹ A csehszlovák kormánynak azonban nem állt érdekében a konfliktus Romániával, amelyet kezdettől fogva természetes szövetségesnek tekintett Magyarországgal szemben, így ezen túlkapaszkodásokat hallgatással figyelmen kívül hagyta. Csak arra törekedett, hogy minden áron és a leggyorsabban elérje a román csapatok kivonását. A csehszlovák–román megegyezés alapján a román csapatok fokozatos kivonása így zajlott le: 1920. június végén csehszlovák igazgatás alá került Nagybecsköny, Taracköz és Kőrösmező, július 21–23. között pedig az utolsó kisebb körzetek is.⁷⁰ A Csehszlovákia és Románia közötti határt a sèvres-i béke erősítette meg 1920. augusztus 10-én.⁷¹ 1921 júliusában a két ország között még egy kisebb területcserére került sor.⁷² Csehszlovák területen maradt Tiszalonka és Tiszakarácsonyfalva község területének egy része.⁷³ A lengyel határ ugyanaz maradt, mint a Magyarország és Galícia közötti háború előtti határ.

A határ Szlovákiával kezdettől fogva vita tárgya volt. Volosin már 1919. április 27-én kérte Masarykot, hogy csatolják Kárpátaljához a lemkók által lakott területet, vagyis ne csak Kelet-Szlovákia egy részét, hanem Galícia egyes körzeteit is. Masaryk elutasította, hogy ebbe az ügybe beavatkozzon.⁷⁴ 1919 szeptemberében Prágában külön megbeszélést folytattak szlovák és ruszin küldöttek, de ez nem vezetett eredményre. Az érintett határt a békekonferenciára hivatkozva ideiglenesen Kárpátalja általános statútuma határozta meg 1919. november 18-án úgy, hogy a Csap–Ungvár vasútvonal Ungvár kivételével szlovák területen maradt. Északabbra a határ az Ung folyót követte a forrás felé, egészen a Kárpátok gerincéig.⁷⁵ Ennek következtében az Ungvár és Uzsok közötti vasút, ami túlnyomórészt az Ung jobb partján fut, részben szlovák területre került.⁷⁶ A határ vonala Beneš javaslatára támaszkodott, amit a békekonferencián 1919. augusztus 8-án terjesztett elő. Ő maga is kiemelte azonban, hogy a csehszlovák kormány szükség esetén, helyi szükségletek alapján módosíthatja e határt.⁷⁷

A ruszinok tiltakozásai ellenére a szlovák–kárpátaljai határ változatlan maradt egészen a második köztársaság (1938–1939) bukásáig, 1939 márciusáig. A prágai kormány nem

⁶⁸ Miroslav Rázek azt állítja, hogy „egész sor községben [a románok] testi fenyegetés terhe alatt szerveztek különféle szavazóakciókat, amivel bizonyítani akarták, hogy a nép román igazgatás alatt akar maradni”. Olyan jelentésekre hivatkozik, amelyek a Katonai Történeti Levéltárban találhatók. (Vojenský historický archiv [a továbbiakban: VHA], fond. vých. velit., k. 35-4/7, 4/10). E jelentések nem álltak rendelkezésemre. Lásd: Rázek: *Okupace Zakarpatské Ukrajiny*, 86.

⁶⁹ Šnicher: *Mesto Mukačevo*, 165.

⁷⁰ DAZO, f. 29, op. 3, delo 56.

⁷¹ Mindez a szövetséges hatalmak és Törökország közötti békeszerződés aláírása kapcsán történt. Ezt a szerződést azonban a török forradalom következtében soha nem ratifikálták, és nem is lépett hatályba.

⁷² Raušer: *Připojení Podkarpatské Rusi*, 69–70.

⁷³ Švorc: *Zakletá zem*, 88.

⁷⁴ AÚTGM, f. TGM-R, Podkarpatská Rus, k. 400, fasc. 2 (1919), Vološin távirata Masaryknak 1919. április 27-én. Vö. AKPR, inv. č. 205/A, č. D 906/19.

⁷⁵ Az általános statútum szövegét lásd: Úřední noviny Civilní správy Podkarpatské Rusi v Užhorodě, No. 1/1920 (1920. február 18.) A határ pontos kitűzését, beleértve azon falvak felsorolását, amelyek Kárpátaljához tartoztak, lásd: Švorc: *Krajinská hranica*, 166.

⁷⁶ Archiv Národního technického muzea v Praze (a továbbiakban: ANTM), menetrendek gyűjteménye. A Csehszlovák Köztársaság hivatalos menetrendje a nyári időszakban, 1937. május 22. – október 2. Vasúti térképmelléklet.

⁷⁷ Žadanský: *Hospodársky a sociálny vývoj*, 28.; AÚTGM, f. TGM-R, Podkarpatská Rus, k. 400, fasc. 2. (1919) – a saint-germaini béke javaslata – emlékeztető.

akarta politikailag elidegeníteni a sokkal erősebb szlovák politikai elitet és főleg nem a közvéleményt, ezért nem állt érdekében a fennálló helyzet megváltoztatása. Már 1919 őszén meggyengült a KRNT befolyása és ezzel jelentősége is. Gregory Zhatkovych az autochton ruszin irány képviselője volt, személy szerint nem volt sem orosz-, sem ukránbarát. A ruszofilek (Beszkid, Gagatko, Ilarion Curkanovics) kihasználták Zhatkovych amerikai utazásait, és október 9-én Ungváron tisztújítást tartottak a tanácsban, ahol keresztülvitték saját híveik megválasztását. Az ukranofilek (Volosin, Mihail Brascasajko, Sztripszkij) nem ismerték el ezt a választást, így a KRNT felbomlott. A két tábor ezután a sajtóban kölcsönösen egymást vádolta a nemzeti érdekek elárulásával.⁷⁸

Felmerül a kérdés, hogy Kárpátalja Csehszlovákiához csatolása milyen mértékben felelt meg ténylegesen a lakosság kívánságának. Teljesen érthető, hogy a magyar historiográfia minden ága és a magyar politikai irányzatok is tagadóan feleltek erre a kérdésre, bár az utóbbi időben már inkább azon nézet felé hajlanak, hogy a lakosság a számos felfordulás után már egészen közömbössé vált.⁷⁹ A szovjet történetírás 1945 után hangsúlyozta, hogy a terület Csehszlovákiához való csatolása „a nép akarata ellenére” történt meg. Ez logikus volt, mert másképp nem lehetett volna megindokolni Kárpátalja szovjet bekebelezését 1944-ben. Irina Melnyikova például így jellemezte a KRNT ungvári tárgyalását: „A nyers terror [értsd: a cseh katonai megszállás] eme viszonyai között zajlott le Kárpátontúli Ukrajna Csehszlovákiához való önkéntes csatlakozása. Május 8–16. között az ungvári gimnázium épületében, amit cseh légionáriusok őriztek, zajlott le az ungvári Magyarországi Rutének Néptanácsa, az eperjesi Kárpátorosz Nemzeti Tanács és a huszti nemzeti tanács néhány képviselőjének gyűlése, akiknek nem volt valódi felhatalmazása.”⁸⁰ Hasonló értékelést találunk az „Úton a sikerhez” című, 1973-as többszerzős műben is.⁸¹ Tekintettel Csehszlovákia Szovjetuniótól való teljes függőségére, nem meglepő, hogy ehhez hasonló állításokat találunk cseh szerzőknél is. A normalizáció időszakában Ivan Krempa így jellemezte Kárpátalja Csehszlovákiához csatolását: „Az amerikai népszavazás 1918 végén, az ungvári gyűlés 1919 májusában és a mesterségesen odaillesztett legenda a Kárpátontúli Ukrajna Csehszlovákiához csatolásáról nem tudják elfedni azt a tényt, hogy a térség sorsáról a nép nélkül és a nép akarata ellenére döntöttek. Az ország megszállása döntött a nyugati imperialisták aktív részvétele mellett. Az, ami ezt követte, már csak a tényleges állapot jogi megerősítése volt.”⁸² A jelenlegi ukrán (kárpátukrán) szakirodalom úgy értékeli – amint már említettem – a körzet Csehszlovákiához csatolását, mint a lakosság számára objektíve pozitív dolgot. Tekintettel arra, hogy a lakosság hangulata nem mutatkozik meg, rendszerint

⁷⁸ Žadanský: *Hospodársky a sociálny vývoj*, 28.

⁷⁹ A lakosság közömbös hozzáállását a csehszlovák rezsimhez irodalmi jelleggel ábrázolja Illés Béla magyar író, aki a húszas évek elején Kárpátalján élt, majd a Szovjetunióba emigrált. Onnan a háború után tért vissza Magyarországra. Az ő Kárpáti rapszódiaja megjelent csehül is. Lásd: Illés, Béla: *Karpatská rapsodie*. Praha, 1954. (A regény előszőr Moszkvában jelent meg 1939-ben, magyarul csak 1946-ban adták ki – a ford.)

⁸⁰ Melnikova, Irina Nikolajevna: *Ako bola Zakarpatská Ukrajina včleněná v r. 1919 do Československa*. Sovětská věda, Historie, vol. 2. (1952) 637. (Orosz eredetije: Melnyikova, Irina Nyikolajevna: *Kak bila vključena Zakarpatszkaja Ukrajina v szosztav Csehoszlovakiji v 1919 g.*? Ucsenije zapiszki Insztituta szlavjanovegyenija, vol. III. Moskva, 1951.) Az ülés valójában a megyeházán zajlott le, nem a gimnázium épületében.

⁸¹ Arszentyev, Mikola V. et al.: *Slahom do scesasztya. Nariszi Isztorii Zakarpattja*. Uzshorod, 1973. 94.

⁸² Krempa: *Připojení Zakarpatské Ukrajiny*, 724.

azzal a magyarázattal, hogy ezt nem lehet objektíven megállapítani.⁸³ A lakosság hozzáállásának elemzése csaknem száz év elteltével, amikor a tárgyalt események valamennyi résztvevője már halott, valóban rendkívül nehéz. A magyar lakosság, amely nemzetileg már rég-óra tudatos volt, kétségtelenül nem üdvözölte a terület Csehszlovákiához csatolását, még ha a vagyonosabbak gyakran látványosan ünnepelték is a csehszlovák hadsereg bevonulását, megkönnyebbülve, hogy legalább visszakapják a vagyonukat, amit a Tanácsköztársaság elkobzott. A magyar lakosság körében sokáig hatott az erős revizionista propaganda, ami arról biztosította a magyarokat, hogy hamarosan felülvizsgálják a békeszerződést, és a terület visszatér Magyarországhoz.⁸⁴ Senki sem várta, hogy a magyarok az új államhoz való csatlakozásnak örülni fognak. A prágai kormányzati körök a magyaroktól csak bizonyos mértékű lojalitást kértek, cserébe azért, hogy alapvetően meghagyták a helyi magyar elit pozícióit a gazdaságban és a szabadfoglalkozások területén. Hasonlóan nem üdvözölte eredetileg az új rendszert a nagyszámú zsidó lakosság, amely szintén erősen kapcsolódott a korábbi magyar államhoz. A zsidó elitek azonban viszonylag gyorsan kedvező viszonyokat találtak az új köztársaságban, mert látták benne az erőt, amely képes lesz megvédeni pozícióikat és főleg tulajdonukat. Marad mint probléma a ruszin lakosság álláspontja. A fennmaradt jelentések és más források a beregszászi állami levéltár állományában azt mutatják, hogy a nemzetileg és politikailag egészen öntudatlan, többnyire analfabéta falusi ruszin tömegek tényleg nem felszabadulásként élték át új helyzetüket, de nem is léptek fel ellene. Többnyire passzívan viselkedtek, és az új államigazgatásban gyakran csak az egyik „úrnak” egy másikkal való felváltását látták. A legszegényebbek még akár ellenségesek is voltak a csehszlovák katonákkal szemben, amikor a katonai vezetés helyreállította a rendet és a magántulajdon tiszteletét, amelyek 1918 és 1920 között a harci cselekmények és a kommunista eszmék terjedése idején nagyon meggyengültek.⁸⁵ A ruszin lakosság nemzeti és társadalmi fejlődésének akkori szintjén mást nem is lehetett várni: a „szabadság” fogalma számukra egybeolvadt azzal az elképzeléssel, hogy legeltethetik állataikat mások földjein (vagy inkább erdeiben), és nem kell adózniuk stb. Az alapvető politikai intézkedésekről egyébként végső soron szinte sehol sem a tömegek döntenek, még kevésbé az öntudatlan és írástudatlan tömegek; a hasonló döntések mindig elsősorban az adott társadalom elitjének döntései, amelyek csak végrehajtásuk során igénylik a tömegek kisebb-nagyobb támogatását. Ennek tudatában azonban tény marad, hogy a Csehszlovákiához való csatlakozás mellett az elit minden irányzata felszólalt 1919. május 16-án, még ha sok esetben ezt a megoldást csak ideiglenesnek szánták is, mivel az adott pillanatban (tekintettel a politikai helyzet egészére) ez volt a legelőnyösebb. Az ungvári Központi Ruszka Nemzeti Tanácsnak, még akkor is, ha a ruszin lakosság egészének véleményét nem is képviselte, határozottan nagyobb legitimitása volt, mint a nemzeti bizottságok munkácsi kongresszusának, amely 1944. november 26-án elfogadta azt a nyilatkozatot, amely a Kárpátontúlt a Szovjetunióhoz csatolta.⁸⁶ A KRNT legi-

⁸³ Vehes–Fedinec: *Zakarpattja 1919–2009 rokiv*, 45–50., 55.

⁸⁴ DAZO, f. 29, op. 3, delo 23.

⁸⁵ Ezt a tényt érintette Miroslav Rázek is, aki azonban a kornak megfelelő ideológiai felhanggal adta elő: „A legszámvetéses paraszti tömegek elégedetlenségét elsősorban az váltotta ki, hogy a csehszlovák katonai vezetők teljesen a földbirtokosok és a kulákok oldalára álltak, megátolták a parasztok jószágainak legeltetését a földesúri legelőkön, a favágást az erdeikben, és egy pillanatra sem tették lehetővé a földek és az erdők szétosztásának a lehetőségét.” A szerző a VHA anyagából merített Prágában, ahol a katonai parancsnokok jelentéseit elhelyezték. Lásd: Rázek: *Okupace Zakarpatské Ukrajiny*, 83.

⁸⁶ A szovjet Ukrajnával való egyesülés követelésének spontaneitásáról szóló állítás a „Civilizáció vagy barbárság” című könyvében természetesen megfelelt a szovjet és a korabeli csehszlovák his-

timitását nem tagadják még a „Kárpátontúl rövid története” című, 1995-ben kiadott kötet szerzői sem.⁸⁷

Fordította: BENCsik PéTER

toriográfia kánonjának, amit nem is lehetett kétségbe vonni. A mai történetírás általában Ukrajnában is eltávolodott az ilyen állításoktól. Meglepő módon azonban teljes mértékben ezeket ismétli 2006-ban Moszkvában kiadott könyvében Andrej Puskas. Lásd: Puskas: *Civilizacija ili varvarsztvo*, 423–432.

⁸⁷ *Nariszi Isztorii Zakarpattja*, II. 103.

Az Oszmán Birodalom vereség kultúrája

Eyal Ginio: *The Ottoman Culture of Defeat. The Balkan Wars and their aftermath.*
Hurst & Co. London, 2016. 320 oldal

Az 1912–1913-as Balkán-háborúk története egészen napjainkig csupán marginális érdeklődést váltott ki mind a nemzetközi, mind a hazai historiográfiában, köszönhetően az első világháború (1914–1918) mindent mag alá gyűrő hatásának. A korábbi történetírásban rendszerint a Nagy Háború kontextusában vizsgálták a balkáni eseményeket mint a világégéshez vezető út egy állomását. Különösebb érdeklődést csupán az 1990-es évek délszláv háborúi eredményeztek,¹ ám a valódi fordulatot az 1912–1913-as események centenáriuma hozta el. Az évforduló a balkáni államokban is kiemelkedő jelentőséggel bírt, melynek keretében számos állami és állampolgári megemlékezést tartottak, valamint megindult a korábbi (nemzeti) historiográfiák újragondolása és új kutatási résztémák megfogalmazása.² A centenárium apropóján

a nemzetközi tudományos életben számos nagyszabású konferenciát szerveztek, melyek nyomán a Balkán-háborúk különböző aspektusait újra- és átgondoló tanulmánykötetek születtek, s bennük üdvözlendően egyre nagyobb szerepet kaptak a társadalomtörténeti megközelítések.³

Eyal Ginio, a *Hebrew University of Jerusalem* professzorának munkája az Oszmán Birodalom különböző társadalmi csoportjainak és közösségeinek háborús tapasztalatait dolgozza fel: Miként élték meg a vereséget, és miként próbálták azt a jövő szolgálatába állítani? A szerző módszertanilag Wolfgang Schivelbusch eredetileg 2001-ben megjelent, majd rövid időn belül angolra is lefordított könyvére támaszkodik az oszmán tapasztalatok elemzésekor. Schivelbusch összehasonlító jellegű, mentalitástörténeti művében az amerikai polgárháborúban vesztes déli államok, az 1870–1871-es háborúban térdre kényszerített Franciaország és az első világháború utáni Németország vereség percepcióját dolgozza fel.⁴ A

¹ Minden bizonnyal ez a szándék állt az eredetileg 1914-ben publikált úgynevezett Carnegie-jelentés újrakiadása mögött is: *The Other Balkan Wars: 1914 Carnegie Endowment Report of the International Commission to Enquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars. Introduction with Reflections on the Present Conflict by George F. Kennan.* Washington D. C., 1993.

² A háborúk balkáni és török historiográfiájáról lásd: Kaychev, Naoum: *Notes on Some Current Trends in Serbian and Greek Historiography of the First Balkan War.* Études Balkaniques, vol. 24. (2013) No. 2. 37–43.; Eldarov, Svetlozar – Petrov, Bissier: *Bulgarian Historiography on the Balkan Wars 1912–13.* In: Boeckh, Katrin – Rutar, Sabine (eds.): *The Balkan Wars from Contemporary Perception to Historic Memory.* London, 2016. 219–249.; Tokay, Gül – Hacısalıhoğlu, Mehmet: *Turkish Historiography on the Balkans during the Late Ottoman Period (1878 – 1914).* Balkanistica, vol. 22. (2009) 181–202.

³ Ezekre példaként az alábbi tanulmánykötetek említhetők: Yavuz, M. Hakan – Isa Blumi (eds.): *War and Nationalism. The Balkan Wars, 1912–1913, and Their Sociopolitical Implications.* Salt Lake City (UT), 2013.; Boeckh–Rutar: *The Balkan Wars from Contemporary Perception to Historic Memory*, id. mű; Boeckh, Katrin – Rutar, Sabine (eds.): *The Wars of Yesterday. The Balkan Wars and the Emergence of Modern Military Conflict, 1912–13.* New York – Oxford, 2018.

⁴ Schivelbusch, Wolfgang: *Die Kultur der Niederlage: der amerikanische Süden 1865, Frankreich 1871, Deutschland 1918.* Berlin, 2001. Angolul lásd: uő: *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning and Recovery.* New York, 2003. A könyvről re-

német–amerikai szerző esettanulmányai-ban a vereség feldolgozásának és racionalizálásának mechanizmusait írja le: azt a társadalmi diskurzust, amelyben diagnosztizálják a vereség okait, és kijelölik annak vélt vagy valós felelőseit (bűnbakképzés), továbbá megfogalmazzák azon célokat, amelyek által a nemzet megújulását kivitelezhetőnek vélik. A diskurzus alapvető jellegzetessége, hogy olyan kulturálisan beágyazott referenciákat alkalmaz, amelyek a legszélesebb körben ismertek és elfogadottak, s eképpen a közösség kohézióját erősítik. A feldolgozás és értelemadás egyik eszköze a nemzeti mitológia eseményeinek, szereplőinek enumerációja (például az 1870-es francia vereség következtében Jeanne D’Arc bekerülése a nemzeti panteonba) aktuálpolitikai célok érdekében, valamint a Pierre Nora-i értelemben vett emlékezés helyeinek (*lieux de mémoire*)⁵ a megkonstruálása. A vereségből levont tanulságok egyben feltételezik a *hol rontottuk el?* és a *mit kell tennünk?* kérdéseit is. Eyal Ginio könyvét ezen problémák vizsgálata köré építette fel.

Ginio a mű bevezetőjében (*Introduction – Ottoman Society, the Balkan Wars and the Defeat*, 1–23. old.) amellett érvel, hogy az 1912–1913-as Balkán-háborúk az Oszmán Birodalom első totális hadviselése volt, hiszen a háború számos jegye kirajzolta a később az első világháborúban tapasztaltakat. Mondhatni az 1912–13-as események a „huszadik század őskatasztrófájának” egy-fajta főpróbáját jelentették.

Az 1. fejezetben (*The Balkan Wars and Ottoman Society: The Devastating Shift from Celebration to Defeat*, 25–71. old.) a szerző a Balkán-háborúk eseménytörténeti és historiográfiai áttekintésével vezeti be az olvasót a háborús vereség oszmán percepciójába, amelyet különböző oszmán-török

szerzők visszaemlékezéseivel és a korabeli sajtó idézésével érzékeltet. A szerző ugyanakkor figyelmeztet, hogy az oszmán szerzők a vereségben nem csupán a katonai erő elégtelenségét detektálták, hanem az egész társadalmat jellemző problémák felszínre kerülését is. A Balkán-háborúkról szóló korabeli irodalom azonban nem csupán a hanyatlás⁶ okait vizsgálta, hanem egyúttal a válság ellenszerét is megkísérelte megtalálni. Ginio amellett érvel, hogy „a Balkán-háborúk [...] intenzifikálták és glorifikálták azt a retorikát, amely egy eljövendő háború során a nemzet erőforrásai teljes bevetésének a szükségességét hirdette”. (2. old.) Ennek, vagyis az oszmán *vereség kultúra* genezisének kifejtése a 2. fejezetben (*The Balkan Wars and the Shaping of the Ottoman Culture of Defeat*, 73–114 old.) valósul meg. Ginio elemzése alapján úgy tűnik, hogy a vereség megtapasztalása vízváltászónak bizonyult a kortársak számára. Az oszmán hadsereg katonai vereségének okát a társadalomban jelentkező mélyebb válság tüneteinek látták: így a hanyatlás és veszteség azonosítása mellett – az egyébként kisebb-nagyobb intenzitással majd egy évszázada zajló oszmán reformkorszak, a *Tanzimat* szellemében – a reformok és a haladás kérdése is megjelent, és éles vitákat gerjesztett a kortárs közvéleményben. Milyen legyen az oszmán identitás, ha képtelen volt a nem muszlimokat felsorakoztatni az állam céljai mögé? Hogyan és milyen mintára menjen végbe a modernizáció? Az utóbbi kérdés ki-

cenziót írt Bihari Péter: *A vereség kultúrája*. Mozgó Világ, 31. évf. (2005) 11. sz. 29–34.

⁵ Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*. Aetas, 14. évf. (1999) 3. sz. 142–158.

⁶ Amint azt Ginio is megjegyzi, különböző oszmán szerzők már a 17. századtól kezdve általános hanyatlásról szólnak, melyre különböző megoldásokat kínálnak. (76–77. old.) A szakirodalomban vita folyik arról, hogy valójában beszélhetünk-e egyáltalán hanyatlásról az Oszmán Birodalom kapcsán. Lásd: Quataert, Donald: *Ottoman History Writing and Changing Attitudes Towards the Notion of „Decline”*. History Compass, vol. 1. (2003) No.1. 1–9.; Lewis, Bernard: *Ottoman Observers of Ottoman Decline*. Islamic Studies, vol. 1. (1962) No. 1. 71–87.

fejtése különösen a Balkán-háborúk prizmáján keresztül nézve érdekes. A *Tanzimat* időszak modernizációs programja alapvetően óvatosan egyensúlyozott a nyugati modellel adaptálása és az iszlám oppozíció között, de alapvető mintaként az intézmények újjászervezésénél a nyugati minta dominált. Az ifjútörök éra alatt a fő kérdés az lett, hogyan lehet úgy modern államot és társadalmat szervezni, hogy közben azok a helyi tradíciókkal és viselkedésformákkal is összeegyeztethetők legyenek. Ezt a szintetikus modellt Japánban találták meg a korabeli oszmán közírók és gondolkodók. (134–142. old.) A háború alatt zajló modernizációs diskurzusban azonban meglepő Bulgária szerepe. Ginio meggyőzően mutatja be, hogy habár a sajtó a bolgárokat demonizált szerepben jelenítette meg – a háborúban elkövetett etnikai atrocitások visszhangjaként –, az oszmánok számára egyszersmind példaként is szolgáltak. Az újjászületés és a bosszú motívumai köré épült közbeszédet a szerző a 3. fejezetben (*Regeneration, Revenge and Regaining Honour*, 115–150. old.) mutatja be.⁷ Ginio itt főként az vizsgálja, hogy az oszmán közvélemény hogyan mozgósítja a társadalom lehető legnagyobb szeletét a háborús erőfeszítések, illetve a leendő megújulás anyagi, erkölcsi és katonai támogatására. Ezt a célt szolgálták olyan szervezetek, mint a *Nemzeti Védelmi Egyesület* (*Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti/Association of National Defense*), amely különböző nemzeti célok megvalósításához igyekezett az oszmán társadalmat mobilizálni. Ginio fontosnak tartja kiemelni a nők szerepét ezekben a szolidaritási demonstrációkban és egyesületekben (például a Vörös Félhold mozgalomban, amely a Vöröskereszt muszlim megfelelője). Ugyanakkor

megjegyzni: nem szabad ezekbe többet belátni, mint amik voltak, azaz a női részvétel nem a fennálló társadalmi és nemi szerepek megkérdőjelezésének igényét reprezentálta, hanem a nők hagyományos társadalmi szerepeiket (például gondoskodás a hadiárvról, sebesültekről, menekültekről stb.) nyilvánosság elé tárva demonstrálták elköteleződésüket a nemzeti ügy iránt.

A könyv általam legjobban sikerültnek és leginkább újszerűnek tetsző részeit a 4. és 5. fejezetek jelentik. A negyedik fejezetben (*Children in the Ottoman Literature of Defeat. From War Victims to the Citizen-Soldiers of the Future*, 151–182. old.) Ginio a vereségről szóló irodalomban megjelenő gyermekképet elemzi. A háború borzalmait átélő gyermekek áldozatokként való reprezentálása, illetve a gyerekek háború iránti lelkesedésének ábrázolása azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy az oszmán kormány által megfogalmazott különböző nemzeti célok szolgálatába a felnőtt lakosság még jobban bevonhatóvá válik. Ez kimondottan igaz az első Balkán-háború idején – főleg az elején – megjelent publicisztikákban. A háború elvesztése azonban alapjaiban változtatta meg a gyerekek és a fiatalság szerepéről gondoltakat. Minthogy a *vereség kultúrájának* egyik központi témája az újjászületés, a megújulás (és implicita a jövőbeli revans), ennél fogva a felnövekvő generáció, de szüleik feladatainak az újrafogalmazása is végbement. Ginio elemzése alapján jól látszik, hogy az oszmán-török elit az ifjúság hazafias és katonai nevelésében látta a lehetséges megújulás zálogát.⁸ A különböző

⁷ A fejezetet vö.: Çetinkaya, Y. Doğan: *Atrocity Propaganda and the Nationalization of the Masses in the Ottoman Empire during the Balkan Wars (1912–13)*. *International Journal of Middle East Studies*, vol. 46. (2014) No. 4. 759–778.

⁸ A Török Köztársaság korának történetírása számos ponton igyekszik cáfolni az ifjútörök rezsim és a Musztafa Kemal Atatürkkal fémjelzett időszak közötti kontinuitás lehetőségét, azonban a nemzetközi kutatás már meggyőzően bizonyította ezen nézet tarthatatlanságát. A hadsereg és politika szoros kapcsolata, de még inkább a hadsereg oktatásban betöltött szerepe a mai napig meghatározó Törökországban. Az ifjútörök és az Atatürk-éra kontinuitására lásd: Zürcher, Erik Jan: *The*

sajtóorgánumon keresztül komoly vita bontakozott ki az oktatás kérdéseiről. Itt utalnék vissza az oszmán modernizációs diskurzusban a bolgárok szerepére, akikről úgy tartották, hogy rövid idő alatt olyan morálisan szilárd, a hazafias célokat értő és érző generációt neveltek ki az állami oktatás segítségével, amely sikerre vitte Bulgáriát az első Balkán-háborúban. Ebből következően sokan követelték a katonai nevelés iskolai tantervekbe történő beemelését, sőt hallatszódtak az oktatás átfogó reformját követelő hangok is (aminek részét képezte a nők oktatása is, mondván, hazafias gyerekeket csak és kizárólag tanult és felvilágosodott nők tudnak felnevelni. [174. old.]) Különösen izgalmas a korabeli gyermekirodalom bemutatása, amely a hazafias nevelés egyik közvetett eszközét jelentette. Érdemes itt is idézni az egyik korabeli gyermekmagazinnban, a *Gençleri Âlemi*-ben (*The World of Youth/A Fiatalság Világa*) megjelent versenyleírást: „Nekünk [muszlimoknak] számos árusunk van, akik édességeket és szimitet [gyűrű formájú, sós pékáru – B. B.] árulnak. Legtöbbjük piszkos és lusta. Mit tehetünk annak érdekében, hogy olyan tisztává és szorgalmassá tegyük őket, mint a

görög szatócsokat a Báb-i Âli úton? A legjobb ötletet adó értékes jutalomban fog részesülni.” (196. old.)

A könyv 5. fejezetében (*The Project of the National Economy: Excluding the Enemy 'Within'*, 183–226. old.) a szerző a nemzeti gazdaság létrehozására irányuló törekvéseket foglalja össze. Az Oszmán Birodalomban jelentős gazdasági erővel bírtak a különböző nem-muszlim csoportok. Az első Balkán-háború eseményeiből levont egyik tanulság az oszmán-török publicisták számára éppen az volt, hogy ezek a csoportok nem maradtak hűségesek az államhoz (de legalábbis érdektelennek tűntek) a konfliktus idején, sőt, a balkáni államokat támogatták, ezért a gazdaságban betöltött helyüket muszlim, törökül beszélő vállalkozórétegnek kell átvennie, ami egyúttal a nemzeti célok „finanszírozójává” is válhatna. (184. old.) A nemzeti gazdaság kialakítása 1908 óta napirenden volt az ifjútörök politikai diskurzusban, azonban a Balkán-háborúk tapasztalatai új lökést adtak ennek kivitelezésére: a nemzeti gazdaság létrehozása összekapcsolódott a „belső ellenség”, azaz a nem muszlim kisebbségekkel szembeni bizalmatlanság és az egyre erősödő konfliktus kezdetével. Ginio szerint a kortársak a megoldást abban látták, hogy kiszabadítsák a gazdaságot a nem-muszlim közösségek szorításából, például bojkottálva vállalkozásait, illetve egy államilag támogatott muszlim vállalkozó réteg létrehozását tartották a nemzeti (gazdasági) megújulás kulcsának. (198. old.) Ginio vizsgálódásait kitűnő esettanulmánnyal teszi érzékletesebbé, amelyben egy nem-muszlim közösségnek – Dimetoka [ma Didümeteikhó] zsidó közösségének – a megváltozott körülményekre adott reakcióit veszi górcső alá. (214–226 old.)

A második Balkán-háború alapjaiban új helyzetet teremtett: ezt mutatja be a könyv 6. fejezete (*Celebrating the Ottoman Past, the Victorious Second Balkan War and the Reinstatement of Edirne*, 227–264. old.). A győztes Balkán-szövetség tagjai a háborúban szerzett területek fölötti osztozkodás

Young Turk Legacy and Nation Building. From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey. London – New York, 2010. 136–150.; Hanioglu, Şükrü M.: *Atatürk. An Intellectual Biography.* Princeton (NJ) – Oxford, 2011. 160–198. Érdekes adalék ehhez a kérdéshez Zürcher egy korábbi tanulmánya: Zürcher, Erik Jan: *The Ottoman Legacy of the Turkish Republic: An Attempt at a New Periodization.* Die Welt des Islams, vol. 32. (1992) No. 2. 237–253.; a hadsereg (avagy a militáris szemlélet) közoktatásban betöltött szerepéről pedig lásd: Kancı, Tuba – Altınay, Ayşe Gül: *Educating Little Soldiers and Little Ayses: Militarised and Gendered Citizenship in Turkish Textbooks.* In: Carlson, Marie – Rabo, Annika – Gök, Fatma (eds.): *Education in 'Multicultural' Societies – Turkish and Swedish Perspectives.* Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions, vol. 18. Stockholm, 2007. 51–70.

körül kialakult vitáik miatt újabb fegyveres konfliktusba rántották a félszigetet.⁹ A Bulgáriával szemben álló Szerbia és Görögország mellett az addig semleges Románia is belépett a háborúba, ahogyan a korábban legyőzött Oszmán Birodalom is. A második Balkán-háborúban Edirne (Drinápoly) visszafoglalása Ginio véleménye szerint fordulópontot jelentett az oszmán háborús diskurzusban. Az egykori oszmán főváros (1361–1453) visszaszerzése szimbolikus jelentéssel bírt a kortársak számára: a szebb jövő és az oszmán feltámadás kezdetét. Az euforikus közhangulatra építve az ifjútörök rezsim azonnal megkezdte a győzelem megünneplésének szervezését, amit éppen a még friss és mindent átható korábbi háborúban elszenvedett vereség ellenében kívántak megvalósítani. (228. old.) A közös nemzeti ünnepek, a nemzeti emlékezet helyei mind eszközök voltak az ifjútörökök kezében a modern oszmán-török kollektív identitás újradefiniálására, amely a nemzetek feletti (szupranacionális) ottománizmusból egyre inkább az etnikai alapú (és muszlim) nacionalizmus felé mozdult el.¹⁰ Ennek a középpontjában, ahogy Ginio kitűnően bemutatja, a visszafoglalt Edirne állt, ami egyszerre jelent meg a vallási (a Szelim-mecsettel) és a nemzeti újjászületés szimbólumaként (a várost visszaszerző Enver bej-jel).

A kötettel szemben néhány apró kritikai észrevételt is meg lehet fogalmazni. Véleményem szerint Ginio túlbecsüli az olyan szervezetek függetlenségű szerepét, mint például a *Nemzeti Védelmi Társaság*, azt sejtetve, hogy ezek alulról építkező, spontán szerveződések voltak, holott még a

mű elején kijelenti, hogy a hasonló szervezeteken keresztül a kormány olyan kérdéseket is artikulálhatott a szélesebb közvélemény felé, amire hivatalosan nem volt lehetőség. (57. old.) Ginio nagyon jól bemutatja, hogy polifón társadalmi közbeszéd jellemezte a korszakot *a hogyan tovább kérdését* illetően, de azt nem hangsúlyozza eléggé, hogy mindennek ellenére az ifjútörök rezsim ezeket a társadalomban meglévő erőket és energiákat az állam céljainak megfelelően kanalizálta és felhasználta. Megemlíthető még, hogy habár Ginio megfogalmazott célja az, hogy az oszmán társadalom háborús tapasztalatait elemezze, amit egyébként bőszeges oszmán-török, arab és ladinó (!) nyelvű forráson keresztül meg is tesz, mégis valamelyest hiányérzet támad az olvasóban, mivel a szerző adós marad a birodalom keresztény alattvalói nézőpontjának az ismertetésével.

Eyal Ginio könyve összességében rendkívüli olvasmány: érzékletesen mutatja be, hogyan éli meg egy társadalom a háborúban elszenvedett vereséget, és miként próbálja azt saját megújulása és jövője szolgálatába állítani. Kérdés persze, hogy az adott társadalom a megfelelő konzekvenciákat vonja-e le egy ilyen traumatikus eseményből – ennek megítélése már nem feltétlen a történetíró feladata. Az oszmán társadalom különböző csoportjai vereségről alkotott véleményének elemzése kitűnően kirajzolja a birodalmat szétfeszíteni igyekvő törésvonalakat (például az arabok esetében a decentralizáció követelése), másrésztől bepillantást nyerünk az ifjútörök nemzetépítés folyamataiba. A mű mindenképpen haszonnal forgatható a térség és a korszak kutatói és az iránta érdeklődők számára, de módszertani szempontból – hiszen tulajdonképpen egy nemzetépítés esettanulmányával van dolgunk – tanulságos lehet szélesebb szakmai körökben is.

BALATONI BALÁZS

⁹ A második Balkán-háború kitörésének okairól lásd: Hall, Richard C.: *The Balkan Wars 1912–1913. Prelude to the First World War*. London – New York, 2000. 97–106.

¹⁰ Az ifjútörök megemlékezésekről és ünnepekről jó áttekintést ad: Matossian, Bedross Der: *Shattered Dreams of Revolution. From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire*. Stanford (CA), 2014. 1–48.

Egy bankösszeomlás mérlege

Fritz Weber: Vor dem großen Krach. Österreichs Banken in der Zwischenkriegszeit am Beispiel der Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 2016. 625 oldal

Az ismert anekdota szerint Sir Eric Phipps, bécsi brit nagykövet így kiáltott fel, amikor hírért vette a legnagyobb osztrák bank összeomlásának: „Ha már a Credit-Anstaltban sem lehet megbízni, akkor minden rothadt lehet Ausztriában.” Nem tudjuk, mennyire vették ezt a szívükre osztrák kortársai, az azonban bizonyos, hogy az utóbbi évtizedekben feltűnően sok történeti munka foglalkozott az említett bank történetével és ezen belül is az 1931 májusában bekövetkezett bankválság elemzésével.¹ Fritz Weber 625 oldalas, vaskos kötete is erre a máig megdöbbentő eseményre keresi a magyarázatot.

A k. k. privilegizált Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe (CA) nem pusztán egy bécsi pénzintézet volt a sok között. Herbert Matis a könyvhöz írt utószavában „Ausztria pénzügyi vizitkártyájának” nevezi, a Dunamedence vezető pénzintézete, a bécsi pénzpiac büszkesége volt, azon kevés intézmé-

nyek egyike, amelyet külföldön is számon tartottak és respektáltak. Jelentőségét jól mutatja, hogy 1931-ben a bank elnöke a Rothschild dinasztia egyik tagja, Louis von Rothschild volt, és a bank vezetőségében az európai pénzügyi elit legnevesebb képviselői ültek. A bank megalakulása 1855-ben a Habsburg birodalom modernizálását megindító folyamatok szerves része volt, amikor Bruck pénzügyminiszter kezdeményezésére modern részvénytársasági nagybankok jöttek létre azzal a céllal, hogy rövid lejáratú hitelekkel lássák el a gazdaságot, és hosszú lejáratú kölcsönökkel, befektetésekkel támogatassák a közlekedés és az ipar fejlesztését. A CA alapítói a birodalmi elit legnevesebb képviselői, a bécsi Rothschild bankház, az uralkodó család és a birodalmi arisztokrácia tagjai, a császárvárosi nagypolgárság reprezentánsai voltak. A bank sorsa összefonódott a kettős birodaloméval; felemelkedése és virágzása egybeesett annak fénykorával, hanyatlása, majd összeomlása követte a Monarchia felbomlását.

A bank iránt megnyilvánuló nagy érdeklődést jelzi, hogy történetének több fejezetéről is született már monográfia. Az alapításától 1923-ig terjedő időszakot Eduard März klasszikus munkáiból ismerhetjük meg.² A II. világháború időszakát pedig Gerald D. Feldman és munkatársai dolgozták fel.³ A történet hiányzó darabkáját il-

¹ Bachinger, Karl – Matis, Herbert: *Der österreichische Schilling. Geschichte einer Währung*. Graz–Wien–Köln, 1974.; Rathkolb, Oliver – Venus, Theodor – Zimmerl, Ulrike (Hg.): *Bank Austria Creditanstalt. 150 Jahre österreichische Bankengeschichte im Zentrum Europas*. Wien, 2005.; Schubert, Aurel: *The Credit-Anstalt Crisis of 1931*. Cambridge, 1991.; Stiefel, Dieter: *Finanzdiplomatie und Weltwirtschaftskrise. Die Krise der Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe, 1931*. Frankfurt am Main, 1989.; Stiefel, Dieter: *Die grosse Krise in einem kleinen Land. Österreichische Finanz- und Wirtschaftspolitik 1929–1938*. Wien–Köln–Graz, 1988.

² März, Eduard: *Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I. Am Beispiel der k. k. priv. Österreichischen Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe*. Wien, 1968.; März, Eduard: *Österreichische Bankpolitik in der Zeit der großen Wende 1913–1923. Am Beispiel der Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe*. Wien, 1981.

³ Feldman, Gerald D. – Rathkolb, Oliver – Venus, Theodor – Zimmerl, Ulrike: *Österreichische Banken und Sparkassen im Nationalso-*

lesztette be most Fritz Weber, hiszen könyve az 1918 és 1938 közötti korszakot dolgozta fel. Weber kezdettől részt vett a bank történetének feltárásában, évtizedekkel ezelőtt Eduard März egyik kutatási asszisztenseként feladata a levéltári anyagok, a sajtó és a folyóiratok feldolgozása volt.⁴ Könyve műfajában is hasonlít März két kötetére, nem egy bank bukásának történetét, hanem Ausztria két világháború közötti gazdaság- és banktörténetét írta meg a Credit-Anstalt történetén keresztül.

A könyv hat fejezetből áll, az első témája az osztrák gazdaság a húszas években. A gazdaság teljesítménye nagyon kedvezőtlenül alakult, az ipar a két világháború között egyik évben sem érte el az 1913-as termelési értékét, magas volt a munkanélküliség. Az utódállamokkal folytatott külkereskedelem nagymértékben csökkent. Weber permanens válságként, hanyatlásként jellemzi a helyzetet, amikor az osztrák gazdaságnak fokozatosan fel kellett adnia a szomszédos országokban korábban megszerzett pozícióit. Sokkhatással járó transzformációként, Kurt W. Rothschild kifejezését használva, „retrogresszív alkalmazkodásként” írja le ezt a folyamatot. A gazdaság általános zsugorodása mellett az életképtelen, túlméretezett ágazatok erőteljesebben hanyatlottak, mint az életképesek. Az I. világháború és az infláció torzító hatásait a stabilizáció utáni fellendülés sem tudta korrigálni.

A második fejezet az 1914 és 1924 közötti korszakkal foglalkozik. Részletesen elemzi a bankok helyzetét, üzletpolitikáját a világháború alatt és az azt követő időszakban, amikor a pénz gyorsuló elértéktelenedése és a birodalom felbomlása hosszú távon is ható traumákat okozott. Weber bemutatja a Monarchia széthullásának következményeit, az inflációs időszak és a pénzügyi stabili-

záció eseményeit. A harmadik fejezet az 1925 és 1929 közötti évekről, a mérsékelt gazdasági növekedésről szól. A pénzügyi stabilizáció után az osztrák pénzpiacra folyamatos lett a válság. Évről évre előfordultak bankbukások és pénzügyi pánikok, hol Bécsben, hol vidéken. Számos új bank jött létre a tartományokban azzal a céllal, hogy függetlenítsék magukat Béctől, ám ezek jó része rövid időn belül nehéz helyzetbe került, segítségre szorult. 1924-ben a frank-spekuláció sodort sok bankot súlyos likviditási nehézségekbe, és ezt követően is egy sor pénzügyi botrány és csőd jelentkezett. Weber a bajba jutott bankok között bemutatja a Biedermann Bank sorsát is, melynek élén Joseph Schumpeter volt pénzügyminiszter állt, aki tudósként később sokkal sikeresebb lett, mint bankárként vagy politikusként. 1926–1927-ben is számos ismert, nagyobb pénzintézet került válságba. A könyv részletebben elemzi az Anglo-Austrian Bank felszámolásának történetét, amelyet a CA olvasztott magába 1926-ban.

Az első három fejezet tulajdonképpen csak felvezetés a könyv legfontosabb részéhez, amely a Boden-Credit-Anstalt (BCA) és a Credit-Anstalt (CA) bukásának történetét meséli el. A Boden-Credit-Anstalt összeomlását rendszerint a Rudolf Sieghart által bevezetett új bankvezetési stílussal magyarázzák. Sieghart úgy került a vezérigazgatói székbe, hogy Ferenc Ferdinánd trónörökös és a Rothschild bankház is erősen ellenezte azt. Albert Rothschild állítólag előrelátóan megjósolta, hogy Sieghart „a bankot és valamennyiünket a szakadékba fog taszítani”.⁵

zialismus und in der Nachkriegszeit. Bd.1: Creditanstalt Bankverein. München, 2006.

⁴ März, Eduard: *Austrian Banking and Financial Policy. Creditanstalt at a Turning Point, 1913–1923.* London, 1984. XXIII.

⁵ Spitzmüller, Alexander: „...und hat auch Ursache es zu lieben”. Wien–München, 1955. 83. Rudolf Sieghart 1910-ben lett a BCA kormányzója, 1916-ban lemondott, de 1919-től egészen a bank bukásáig újra a bank élén állt. Eigner, Peter: *Der „Sieghartismus“ – Rudolf Sieghart und die Verquickung von Wirtschaft und Politik.* In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): *A felhalmozás míve. Tanulmányok*

A bank – külföldi tőkére támaszkodva – erőteljes expanziós politikába kezdett a világháború után, ami később súlyosan elhibázottnak bizonyult. A világháború előtt a jelzáloghitelezés volt a bank fő üzleti tevékenysége, azonban az infláció megsemmisítette a jelzálogkölcson állományát. Az ebből származó veszteség kompenzálása végett kezdett bele az agresszív ipari terjeszkedésbe. Weber szerint a bank presztízspolitikát folytatott, a látszat fenntartása érdekében éveken keresztül a legmagasabb osztalékot fizette a bécsi nagybankok közül, ráadásul ezt csak a tartalékok terhére tehette, mivel nem volt megfelelő nyeresége. A bank mérlegei fikciókra épültek, a valóságtól évről évre egyre távolabb kerültek. A romló pénzügyi helyzetet előre jelezte, hogy a jegybank leszámítolását folyamatosan nagymértékben igénybe vette, és rendszeren jelentős mértékben túllépte a számára megszabott hitelkeretet. A bank óriási iparvállalati érdekszférát épített fel, amely egyre nagyobb mértékben eladósodott a bankkal szemben. A bank bukását Weber szerint az okozta, hogy elveszítette az ügyekre való rálátását, nem volt megfelelő apparátusa az óriásra duzzadt vállalati érdekeltség felügyeletéhez.

A Boden-Credit-Anstalt válságát az 1929 augusztusában kezdődő osztrák bankpánik okozta. A bankot 1929 novemberében felszámolták, beolvasztották a Credit-Anstaltba. A fúziót a kormány kényszerítette ki, amely nem akarta magára hagyni a kiváló politikai kapcsolatokkal rendelkező intézményt. Schober kancellár nem hagyott időt a CA-nak a fúzió átgondolására, lemondással fenyegetőzött, ha nem egyeznek bele. Az idő szorítása miatt a Credit-Anstalt szakemberei nem ellenőrizhették az átvett bank főbb mérlegtételeit sem. Ehhez képest meglepően könnyen beleegyeztek a dologba, és nem kértek sokat cserébe, mivel azt hitték, jó üzletet csináltak, több értéket kaptak, mint amennyit a BCA részvényeseinek kifi-

zettek. Utóbb ez súlyos tévedésnek bizonyult, mivel a BCA óriási veszteségeket okozott a Credit-Anstalt számára. 1929 őszén még optimista volt a hangulat Bécsben. A fenyegető előjelek ellenére nem látták előre, hogy alig húsz hónap múlva maga a beolvasztó intézmény is mély krízisbe kerül majd.

A könyv legizgalmasabb része az, amelyben lassanként fény derül a Credit-Anstalt hihetetlen méretű veszteségeire és annak okaira. A bank vezetősége számára is csak az 1930. évi mérleg összeállításakor lett világos, milyen súlyos a helyzet, ekkor fordultak segítségért a jegybankhoz és a kormányhoz. Az állam felelősséget érzett a bank sorsa iránt, mivel a BCA beolvasztását kierőszakolta, így kezdetől fogva azon az állásponton voltak, hogy a bankot életben kell tartani. Az első mentőakcióhoz a kormány, az Osztrák Nemzeti Bank és a Rothschild-bankház adta össze a pénzt. A kormány május 11-én a közvélemény megnyugtatóására kiadott nyilatkozata és a két nap alatt összerakott mentőcsomag azonban csak olaj volt a tűzre, súlyos bankpánik tört ki Bécsben. A CA már az első nap elvesztette betétállományának 1/5-ét. A többi pénzintézetet is érintette a pánik, április végétől az év végéig 28,5%-kal csökkent az osztrák bankok betétállománya. A jegybank végső hitelezői segítsége nélkülözhetetlennek bizonyult, váltóhitelekkel segített a bajba jutott pénzintézeteken.

Az osztrák bankok kétségbeejtő helyzetben voltak a húszas években, a Credit-Anstaltnak csak két évben (1923-ban és 1925-ben) zárult nyereséggel az üzleti éve. A kritikus helyzetért azonban csak részben okolható a kedvezőtlen világgazdasági konjunktúra és a történelmi sorsfordulók. Weber számtalan súlyos hiányosságot tár fel a bank üzletpolitikájában, amelyek közvetlenül hozzájárultak a katasztrófához. Alapvetően elhibázott elképzelésnek tartja azt, hogy a bécsi bankok fenn akarták tartani a világháború előtti szerepüket az utódállamokban. Történelmi küldetésüknek tartot-

ták, hogy továbbra is tőkét közvetítsenek, és a szomszédos országok számára Bécs maradjon a térség pénzügyi központja. Az illúzió fenntartása érdekében akár nagy áldozatokra is készek voltak, a hosszú távú haszon és a visszatérő jó konjunktúra reményében. Weber azonban mégsem ért egyet azzal az elterjedt nézettel, hogy a külföldi, elsősorban az utódállamokban kötött üzletek idézték volna elő elsősorban a Credit-Anstalt bukását, mivel 1931-ben a veszteségeknek csak egyharmadát okozták a külföldi kinnlevőségek.

A Credit-Anstalt bukásához nagymértékben hozzájárult a tisztánlátás hiánya, a mérlegek kozmetikázása következtében. Már 1925-ben, az aranymérlegek felállításakor jóvátehetetlen hiba történt, amikor a hiperinflációt követően túl magasán állapították meg a saját tőke és más mérlegtételek nagyságát, főként presztízs szempontok miatt, illetve a külföldi hitelezőkre, üzleti partnerekre való tekintettel. A magas részvénytőke után magas osztalékokat kellett évente kifizetni, melyeket a bank valójában nem keresett meg, így ennek következménye a külföldi eladósodás, illetve a tőke, a tartalékok felélése lett.

A harmadik krízistényezőt Weber a túlmeretezett vállalati érdekkörben látja. Már az első világháború előtt gyorsan bővült a konszern, az infláció alatt pedig tovább nőtt az iparvállalati ügyfelek száma. A bank vezetői túl későn ébredtek rá arra, hogy nincs elegendő ismeretük a vállalatokról, beérték a vállalati igazgatótanácsokban kapott bizalmas információkkal, nem intézményesült a vállalatok módszeres ellenőrzése. Nem tudták magukat rászánni a veszteségeket okozó üzletágak felszámolására, a drasztikusabb vállalati átalakításokra, a hitelek csökkentésére vagy akár felmondására, az érdekeltségek megszüntetésére.

A bank helyzete már évekkal az összeomlás előtt kritikus volt a sülyyedő részvényárfolyamok, a súlyosan eladósodott konszernvállalatok és a bank csökkenő jövedelmezősége miatt. A Credit-Anstalt a sa-

ját tőkéjét meghaladó befagyott hitelállománnyal rendelkezett. A bank vezetősége mégsem figyelt fel az intő jelekre, túlzottan bíztak a jelentős titkos tartalékokban. Az optimizmus azonban megalapozatlan volt, a tartalékokban levő értékpapírok többnyire túlértékelt árfolyamon voltak nyilvántartva, a válságban zuhanó részvényjegyzések pedig végképp elértéktelenítették a rejtett tartalékokat. A bank helyzetét tovább súlyosbította a globális gazdasági klíma mélyreható megváltozása, a reálgazdaság válsága és a közép-európai gazdaság szétesése az I. világháborút követően.

A Credit-Anstalt összeomlása az osztrák gazdaságon túlmutató következményekkel járt, hiszen a Nagy Válság történetéről szóló mindegyik könyvben leírják, hogy ez robbantotta ki a nemzetközi pénzügyi válságot 1931 májusában. A szakirodalomban általában azt is olvashatjuk, hogy a bécsi pénzügyi pánik hamar áterjedt a szomszédos országokra, és megingatta bankrendszerük stabilitását. Weber szerint viszont a bécsi krach főként azokra a bankokra hatott, amelyekkel a CA szorosabb üzleti kapcsolatban állt, vagy amelyekről a közvélemény ezt feltételezte. A CA-nak 1931-ben azonban valójában már nem volt központi szerepe az utódállamokban, így válságának csak korlátozott hatása volt.

Az ötödik fejezet bemutatja a bank szanalásának folyamatát. Az osztrák kormánynak nem volt a CA összeomlására vonatkozó válságstratégiája, sodródott az eseményekkel, és hosszú ideig nem nézett szembe a krízis valós méreteivel sem, holott elég hamar kiderült, hogy a közvéleménnyel is tudatott 140 milliónál jóval nagyobb a bank vesztesége. A kormány az első segítségnyújtás után hamarosan a szanalási folyamat középpontjában találta magát. A második CA törvényben az állam 500 millió, majd az éves államháztartás összegével megegyező, 1 milliárd schilling értékben kényszerült garanciát vállalni a bank betéteire és a kapott külföldi kölcsönökre. Ezért cserébe a nyugati befektetők, hitelezők vállalták, hogy két

évig a bankban hagyják a pénzüket. 1933-ra a bank többségi állami tulajdonba került, és ennek megfelelően átalakult az igazgatótanácsa is. Már 1931-ben kilépett Sir Otto Niemeyer és Henry Strakosch, akik a Bank of Englandet képviselték a vezetésben, és egyben a Népszövetség Pénzügyi Bizottságának is tagjai voltak, valamint Eugène Schneider, a neves francia bankár és gyár-
iparos is. Louis Rothschild 1933-ban lépett vissza, amikor megszűnt a bankház érdekeltisége a bankban, a mentőakciók fel-
emésztették a család anyagi forrásait. El-
tűntek a régi osztrák polgárság képviselői, akik korábban olyan jellemzők voltak a bank vezetésére. Ludwig Neurath, aki hosz-
szú évekig volt a bank vezérigazgatója, 1931-
ben a nagy veszteségek kiderülését követő
napokban lemondott, utódja átmenetileg
Alexander Spitzmüller lett, aki már koráb-
ban is állt a bank élén. A régi elitet egy
újabb váltotta fel, vidéki bankárok és állami
tisztviselők jelentek meg a bank különböző
bizottságaiban, amelyeket a szanalás fel-
ügyeletére hoztak létre.

A bank talpra állítása során drasztiku-
san szakítottak a korábbi, univerzális ban-
kokra jellemző üzletpolitikával is. A külföldi
hitelezők nyomására 1932-ben kinevezett új
holland vezérigazgató, Adrianus van Hengel
a szigorúan konzervatív bankpolitika képvi-
selője volt. Ragaszkodott ahhoz, hogy a
bank csak rövid lejáratú hitelezéssel foglal-
kozzon, elutasította a hosszú lejáratú ipari
befektetéseket, így vezetése alatt elidegení-
tették a bank részvényeinek zömét, és fel-
számolták az ipari kölcsönöket. A folyamat
záróaktusa a Wiener Bankvereinnal való fú-
zió volt 1934-ben, amelynek következtében
a bécsi bankpiacon Österreichische Credit-
anstalt – Wiener Bankverein néven egyetlen
nagy, állami kézben levő pénzintézet ma-
radt.

Az utolsó fejezet a *subprime* válság és a
Nagy Válság közötti párhuzamosságokat
vizsgálja osztrák nézőpontból. Főként az el-
adósodott és súlyos munkanélküliséggel
küszködő mai dél-európai országok és a két

világháború közötti Ausztria helyzete közöt-
ti hasonlóságokat emeli ki, illetve felhívja a
figyelmet arra, hogy a túl kemény pénzügyi
restrikció, az államháztartási egyensúly szí-
gorú betartatása milyen súlyos gazdasági,
társadalmi, politikai következményekkel
járhat. A munkát Herbert Matisnak, a
könyvsorozat szerkesztőjének utószava zár-
ja, amely összefoglalja a bank történetét a
születésétől egészen 2007-es megszűnéséig.

A terjedelmes monográfia nagyon gaz-
dag forrásbázisra támaszkodik; feldolgozza
a korszak nagyszámú levéltári forrásait, a
korabeli és a mai nyomtatott irodalmat, saj-
tót. Haszonnal forgathatják a korszakkal,
gazdaságtörténettel, bank- vagy vállalkozás-
történettel foglalkozó kutatók egyaránt, és
ki kell emelni azt is, hogy a könyv nemcsak
az osztrák gazdaságról ír igen részletesen,
de sok információt közöl az utódállamok,
köztük Magyarország vállalatairól és bank-
jairól is.

A könyv alapvető problémájának azt tar-
tom, hogy sok tekintetben idejétmúlt lett,
mire megjelenhetett. Fritz Weber munkája
ugyanis már 1991-ben elkészült, a Salzburgi
Egyetemre nyújtotta be mint habilitációs
disszertációt. A Credit-Anstalt, bár nagyvo-
nalúan finanszírozta a kutatómunkát, és
megengedte archívuma használatát is, az
elkészült kézirat publikálását végül nem en-
gedélyezte, így nyomtatásban csak Gerald
D. Feldman, a neves amerikai történész
közbenjárására, huszonöt év elteltével ve-
hették kézbe az olvasók. A negyedszázados
Csipkerózsika álom azonban nem tett jót a
szövegnek, elmaradt ugyanis annak leporo-
lása, felfrissítése. A könyv ma már nem tar-
talmaz annyi új információt, mintha koráb-
ban közzétehettek volna, a lényeges ered-
ményeket a szerző korábbi publikációiban,
illetve más szerzőknél már olvashattuk.⁶

⁶ Weber, Fritz: *Austrian Banking Between Two Great Depressions: The Creditanstalt from the 1870s to the 1930s*. In: Feldman Gerald D. – Hertner Peter (eds.): *Finance and Modernization. A Transnational and*

Sajnálatos az is, hogy elmaradt az újabb szakirodalom feldolgozása, figyelembevétele. A nagy gazdasági válságról az utóbbi évtizedekben megjelent fontosabb munkák vagy az Osztrák–Magyar Monarchia gazdaságtörténetéről szóló új szakirodalmak egyaránt hiányoznak a könyvből. A nemzetközi pénzügyi válság vagy az utódállamok pénzügyi krízisének bemutatásakor a *Der Österreichische Volkswirt*, a kor befolyásos gazdasági folyóirata Weber leginkább hivatkozott forrása, holott születtek újabb történeti feldolgozások is a témáról. Különösen nehezményezhetjük, hogy Fritz Weber a nemzetközi pénzügyi válságot az Egyesült Államokban történtek mellőzésével mutatja be.

A szövegnek jót tett volna egy gondos szerkesztő, aki kigyomlálja az ismétlődéseket, a felesleges eszmefuttatásokat. Hiányzik az összefoglalás is, amely a nagyon hosszú szöveg leglényegesebb megállapításait, konklúzióit tartalmazta volna. Sajnálatos, hogy a névmutató mellé nem került vállalati, banki névmutató is a kötet végére, ami nagyban növelte volna egy olyan könyv használhatóságát, amely rengeteg adatot, információt közöl osztrák és utódállami vállalatokról, pénzintézetekről, amelyek így igen nehezen találhatók meg. Összességében mégis fontos, hogy megjelent ez a kötet: fontos kérdésekről ad részletes és alapos elemzést.

POGÁNY ÁGNES

Tapintható némettség?

John C. Swanson: Tangible Belonging: Negotiating Germanness in Twentieth-Century Hungary. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2017. 456 oldal

John C. Swanson amerikai történész neve nem ismeretlen a köztes-európai nemzeti és etnikai kérdésekkel, az itt élő németiséggel, valamint a holokauszttal foglalkozó szakemberek között, hiszen az utóbbi két évtizedben fontos írásokkal örvendeztette meg a szakmát. A hatalmas földrajzi távolság ellenére fáradságot nem ismerve, nagy alázattal mélyedt el éppen azokban a témákban, amelyek e térség fejlődésére és mai komplexitására is nagy hatással voltak.

Így legújabb, a magyarországi németeket középpontba állító könyve is azzal a reménnyel kecsegtet, hogy kiérlelt, alapos, tudományos művel gazdagodik a történetírás. Felmerül a kérdés, hogy egy amerikai történész a messzi távolból mi újat tud nekünk mondani egy olyan térségről, egy olyan népcsoportról, amely a magyarországi, köztes-európai és európai történetírás homlokterében állt és áll a mai napig. Kétség sem férhet hozzá, hogy Swanson nem azok közé a tengeren túli történészek közé tartozik, akik szűkös szakirodalmi jártasságuk következtében csak felületes, elnagyolt rálátással rendelkeznek a térségre és az itt élőkre. Éppen ellenkezőleg: a megfelelő nyelvi kompetenciák birtokában (köztük kiváló magyar nyelvtudással) szerzőnk kimagasló szakirodalmi tájékozottsággal bír, s a magyar nyelvű szakirodalomnak is olyan alapos ismerője, ami már-már párját ritkító. Másrészt kifejezetten hasznos és előnyös, és Magyarországon a köztes-európai térségben talán a leginkább kíváncsok, hogy a történészek és a történelem iránt érdeklődők kül-

földi szerzők Magyarországot, a Magyarországon élő népek történetét érintő munkái révén a megszokottól eltérő tudománykultúrával és tudományos megközelítéssel ismerkedhetnek meg, amire sok esetben nem sok fogékonyság mutatkozik. Swanson azonban nemcsak az eltérő tudománykultúra, hanem a hatalmas földrajzi távolság folytán is a kívülálló semleges perspektívájával tekint a térségre s benne Magyarországra. Harmadrészt az sem elhanyagolható körülmény, hogy tevékenységével sokkal szélesebb körben járul hozzá a Magyarországot érintő történeti folyamatok bemutatásához, mint arra jelen pillanatban a magyarországi történettudomány képes.

A „Tapintható hovatartozás. Németnek lenni a 20. századi Magyarországon” című, 2017-ben a neves University of Pittsburgh Press gondozásában megjelent monográfia már a címében is jelzi, hogy nem politikatörténeti megközelítésről van szó, fókusz a sokkal inkább „kisebbségimmanens” látásmód, amennyiben arra keresi a választ, hogy mit jelentett németnek lenni a modernkori Magyarországon, milyen kialakulási folyamatok révén élték meg németiségüket, kisebbségi hovatartozásukat maguk az érintettek, nem pedig arra, hogy más szereplők (Magyarország, Németország, a magyarországi német mozgalom stb.) kiket „képzelték” németeknek. Miközben persze a németnek lenni érzését és öndefinícióját az ezekkel a szereplőkkel való interakció is befolyásolta, Swanson perspektívája elsősorban az alulról felfelé, illetve belülről kifelé, nem pedig a felülről lefelé és kívülről befelé nézőpontja. A lokális és perszonális szintekre kíváncsi. Az érdekli, hogy maguk az egyének mit értettek németen, miként érzékelték annak változó összetevőit. Ezzel gyakorlatilag olyan modell felállítására vállalkozik, amely reményei szerint a teljes térség

hasonló jelenségeinek leírására alkalmas lehet. Ez annál is inkább indokolt megközelítés, mert bár az egyes tényezők és aktorok variábilisek ebben a modellben, de maga az alapelv, hogy ezek mentén kell mindenkinek maga számára „letárgyalni”, hogy mit jelent ennek vagy annak lenni, nem különbözik. Ez az innovatív kérdésfelvetés azért is fontos és előremutató, mert ráirányítja a figyelmet arra, hogy milyen nehéz is definiálnunk azt, hogy kik is azok a magyarországi németek, hogy mennyire inkább a külső, objektív, mások általi besorolást alkalmazzuk a mai napig is a tudományos és társadalmi diszkurzusban, s tekintjük az etnikai vagy egyéb más csoportokat egymástól jól elkülöníthető, világosan körülhatárolt egységeknek. De arra is, hogy ezzel a megközelítéssel nem (vagy nemcsak) azokat a forrásokat kell szóra bírnia a történésznek, melyek a fent említett szereplők révén nagy mennyiségben rendelkezésünkre állnak, ám elsősorban politikai konfliktustörténet megírását teszik lehetővé, hanem olyanokat is, amelyek a németeket saját világukban látatják. Így ez a monográfia néprajzi forrásokra ugyanúgy támaszkodik, mint a különféle ego-dokumentumok kínálta egyéni vagy kollektív tapasztalattörténetre. Ezzel Swanson magát abba az utóbbi időben egyre erőteljesebbé váló – s a magyarországi történetírás jelentős részének felfogásával szembenő – új szemlélet képviselői sorába helyezi, mely szerint térségünk története nem csupán etnikai konfliktusok története, nem pusztán fehéren és feketén elhatárolható egyének és csoportok küzdelme, hanem éppen annyira az egymással megférő etnikai sokszínűségé, a köztük való átmeneteké, az ide-odatartozás bizonytalanságáé és változékonyságáé. Minthogy maga az ember is sokkal komplexebb lény, mintsem hogy az identitásának, kötődéseinek, érzületeinek fokozottan összetett jellegét az értelmezés szükségszerűen egyszerűsítő kalodájába kényszerítsük. Így Swanson távolságot tart a kettős vagy hibrididentitás modelljétől is, mondván, a hibriditás azt feltételezné,

hogy annak alkotóelemei világosan elkülöníthetők, esetükben mondjuk magyar vagy német összetevőkre.

A kötet elején a szerző igyekszik tisztázni az alapvető fogalmakat, főleg azt, hogy a magyarországi németeket elsősorban ’németül beszélő magyarok’-nak fogja hívni, de a származásra utaló ’sváb’-ot és a ’magyarországi német’-et is elfogadhatónak tartja, ugyanakkor problémásnak ítéli őket németként megnevezni, illetve azt csak akkor teszi, amikor azok magukat is annak tartották. Ezzel a szerző mindjárt darázs-fészekbe is nyúl. Noha üdvözlendő és szükséges ez az egyértelműsítés, mégis azonnal láthatóvá válik a kérdés összetettsége. Bár könyvében elsősorban a rurális németiséget helyezi középpontba, s ennek folytán a ’sváb’ elnevezés akár elfogadható is lenne mint a 19. században használatba jött és az utóbbi időben revitalizálódó elnevezés, de a könyv nem rekeszt(het)i ki teljesen a városi németiséget sem, amely viszont sohasem nevezte magát svábnak. A ’németül beszélő magyar’ alkalmazása – bár objektív kritériumhoz kötné a hovatartozást – az 1945 előtti időszakra még csak-csak működőképes lenne, de sokszor már ekkor sem, s végképp nem 1945 után. Ugyanis a nyelv identitást teremtő vagy inkább fenntartó szerepe sokat devalválódott, s tőle függetlenül is mondhatták emberek magukat németnek. A ’magyarországi német’ elnevezés használata általánosná vált a 20. században (a *Deutschungar* után), mivel azonban ez legalább annyira külső hozzárendelés, a könyv fő célkitűzése miatt érthetően nem preferált megnevezés. Kérdéses egyáltalán, hogy lehet-e közös nevezőt találni ennyi felmerülő szempont mellett, s azt lehetséges-e szabatosan nyelvi formába önteni.

Hasonlóképpen definíciós szándékkal közelíti meg a szerző a vizsgált terület térbeli elhelyezését. Miközben e sorok szerzőjéhez hasonlóan próbálja saját olvasóközönségét összebarátkoztatni a ’Sváb Törökország’ elnevezéssel, furcsán hat a Belső-Magyarország (*Inner Hungary*) használata

a történelmi Magyarországnak arra a területére, amely 1920 után már a teljes ország-területet jelenti. Ezzel a szerző talán csak az olvasóközönség számára próbálta egyszerűbbé tenni a befogadást, amennyiben nem kell külön foglalkoznia a német településterületekkel.

E kérdések tisztázását követően bontakozik ki a kötet narratívája, amely jól elkülönített fejezetekre tagolódik, melyeknek címében is jelzi a szerző az adott korszak legjelentősebb identitáskonstituáló aspektusát. Mielőtt ezekre részletesebben kitérnénk, ki kell emelnünk, hogy az imént a narrativitásra tett utalás nem holmi divatos szófordulat. Swanson ugyanis nem statikus leírással tárja eléink gondolatait, mondanóját dinamikus sztoriba, illetve sztorikba ágyazza, mert úgy véli, hogy olyan történetet nyújt, ami befogadható. Talán segítségére van filmes vénája is, hiszen a könyvben felvetett kérdésekre egy Máriakéméndről, az onnan elszármazott németekről készült filmben (*About a Village/Egy faluról*) is hasonlóképpen kereste a választ. A köztes-európai és magyar tudományos szövegekhez szokott olvasónak ez furcsán hat, de gyorsan meg lehet barátkozni vele, még ha egyes elemek (orosz gyártmányú Lada, szürke-fekete pulóver, nem kaptam meg a sörömet) talán már túlzásnak hatnak. Mindazonáltal Swanson ezen a módon egy tudományos szöveget képes igazi történetté formálni. Ezt a jól érzékelhető narrativitást csak az első fejezetben sérti annak tételes számbavétele, hogy miként is épülnek fel az egyes fejezetek (főképp, mert ezt a kérdést már a bevezetőben is érintette a szerző), illetve néhány helyen az eddigi történetírás eredményeinek leltárszerű számbavétele.

A kérdései megválaszolására Swanson az 1867 és 1993 közötti időszak (a kiegyezéstől és a rendszerváltás utáni kisebbségi törvény megszületéséig) górcső alá vételével tesz kísérletet, melyet több alkorszakra bont aszerint, hogy milyen eltérő kontextusokban, mely tényezők előtérbe kerülésével alakították ki maguk számára az érintettek,

hogy miért is németek ők, és abban az adott időszakban mik voltak németiségük legjellegzetesebb vonásai, miben is tapintották meg a hovatartozásuk sarokköveit. Így Swanson a „régí” lokális kötődésű világból kiindulva mutatja be azt a folyamatot, amikor németjei a lokalitásból kilépve elkezdték azt képzelni magukról, hogy németek, melynek következtében az első világháború utáni idősakra mind a lokális, fizikailag is érzékelhető kötődések, mind pedig egy nagyobb német közösséghez való tartozás igénye/kényszere/lehetősége, illetve ezek folyamatosan változó mixtúrája határozta meg a németek számára saját németiségüket, amely egyénenként is változott. Ezzel a megközelítéssel Swanson pedig éppen azt nyomatékositja, hogy az úgymond premodern, tapintható, lokális meghatározottság nem tűnt el a modern (esetünkben 1918 utáni) világban sem, csupán meggyengült.

Minden fejezet azonos szerkezettel próbálja megvilágítani a vizsgált korszakot: néprajzi résszel kezdődik, majd az adott korszakra jellemző fő téma kerül a középpontba: 1918 előtt a vidéki világ, 1918 után a kulturális kontaktusok, az 1920-as években a kisebbségteremtés, a harmincas években a „kivételesség” identitásának megkonstruálása, majd a háborúban a „népiség” diadala, amit a kisebbséghez való visszatérés korszaka követ. Az egyes korszakokon belül ezek az egyes szereplők eltérő súllyal és erővel érvényesítették nézőpontjukat a németnek lenni kérdés „letárgyalásában”. Míg eleinte megkerülhetetlen volt a magyar állam, s Németország inkább a háttérből kapcsolódott be ebbe a folyamatba, addig ez a harmincas évekre megváltozott, hogy a negyvenes évekre megforduljanak az erőviszonyok. Hasonlóképpen foglalt el eltérő szerepet a magyarországi német mozgalom, illetve maguk a német lokális közösségek. A magyar állam és azután Németország felülkerekedése persze egyúttal azt is jelentette, hogy általuk aszimmetrikus reláció alakult ki, ami a németek kívülről meghatározott csoportba sorolásának elfogadását helyezte

előtérbe saját német identitásuk alakításában. S persze ott van egy sor más szereplő: a különféle egyházak, a közigazgatás képviselői, a német védszervezetek, a falusi tisztségviselők stb., akik mind törekedtek arra, hogy befolyást gyakoroljanak a német identitás konstruálására, s maguk az érintettek sem vonhatták ki magukat ez alól.

Az első fejezetben a hangsúly a vidéki világ, annak a miliőnek a bemutatásán van, amely a maga tradicionalizmusával járult hozzá a lokális német identitás megteremtéséhez. A fejezet tagolása és az egyes alfejezetek terjedelme viszont még sem tükrözi e világ meghatározó voltát. Annál is inkább, mert a szerző az ezt megvilágító etnográfiai részeket valamilyen megfontolásból szétosztja az egyes fejezetek között. Így az 1918 előtti időszakban csupán a faluszerkezetet (miközben helyenként túl részletes az egyes részek, például a sváb ház bemutatása) és a falusi tisztségviselőket tárgyalja, a mindennapok világát, az ünnepeket, az év körforgását a második fejezetben mutatja be. A harmadik fejezetben terjedelmében is eltúlzott helyet szentel a magyarországi németiség babonás habitusának és a népi gyógyítók tevékenységének. Különösen azért kifogásolható ez, mert így az a kép keletkezik, mintha ez a németiség megélésének is egy összetevője lett volna, hangsúlyosabb alkotóeleme, mint például más népeknél. Swanson a harmincas éveknél tárgyalja hosszasan a népviselet jellegzetességeit és a németiség nyelvi viszonyait. Az előbbi kapcsán érvelése az, hogy a viselet is egyfajta markere volt az össznémetiséghez való tartozásnak, amit lehet, hogy bizonyos birodalmi szervezetek így láttattak, de a valóságban erre aligha tekinthettek így a birodalmi és a magyarországi németek. Vagyis, amikor a német szervezetek „erőltették” a régi viselet használatát, akkor ebben éppen a tapintható örökség revitalizálására törekedtek. A negyvenes éveket bemutató fejezet szól a párválasztásról, a szexualitásról, melyek esetében bizonyosan voltak a traditionalitás bomlása irányába mutató jelek,

illetve a szorgalomról és a takarékoságról. Lehet, hogy a kötet narratív struktúrája ezt a tagolást kívánta meg, de ebben a szerkezetben éppen a változások sikkadnak el, annak az elemzése, hogy a mindennapok világában mi az, ami maradandó, mi az, ami elkezd kikopni, s persze az, hogy a tapintható mennyire szorul vissza a közvetítettel szemben.

Így már az első fejezetben is inkább azok az aktorok kerekednek felül, amelyek a kívülről jövő identitásteremtést szorgalmazták: az egyházak, a magyarizáló-nacionalizáló állam, a Parasztszövetség, illetve a német és osztrák védszervezetek. Problematikus viszont ezt a világot 'feudális'-nak beállítani, a szerző ezt csak elavult elnevezésként adaptálja, de valójában azt tartja fontosnak, hogy az a világ, amibe belecöppennek az ide érkező svábok, már a tulajdonviszonyok révén is konzerválta a fennálló rendet, s a koncentrálódó tulajdon, majd az állami telepítések privatizálása miatt Magyarország vizsgált területein nem alakultak ki a polgárosodás tartós terei. Miközben Swanson ráirányítja figyelmünket egyes tendenciákra, helyenként hajlamos az általánosításokra, mint például, hogy a falusi bírók a századfordulón a nemzetiségi törvény figyelmen kívül hagyásával már csak magyarul beszéltek, vagy, hogy az egyházak a századfordulóig nem jegyezték el magukat a magyar állammal a magyarosítás érdekében. Ennek kapcsán elegendő Király József pécsi püspök magyarosító gyakorlatára utalnunk már a 19. század elején. Mivel Swanson vizsgálódását 1918 előtt is a trianoni országterületre fókuszálja, a német szervezetek között értelemszerűen a Parasztszövetséget helyezi előtérbe. Az egyik első szervezetnek nevezi, de mivel nem állítja kontextusba alapítását, a Szász Néparttól is csak említés szintjén szól, így elsikkad, hogy a dualizmus időszakában ez volt az utolsó ilyen kezdeményezés, melyet a szerző is sikeresnek minősít, de arra nem reflektál, hogy a siker éppen a gazdasági meghatározottságban rejtett, miközben az ezen túlme-

nő bánati Magyarországi Német Néppárt éppen a gazdaság területén való túllépés miatt nem tudott gyökeret verni. Kissé szerencsétlen a magyarizáló törekvéseket a cseregyerek intézményével – ráadásul oly hosszasan – felvezetni, miközben a szerző tévesen állítja, hogy az erről való ismereteink korlátozottak (hatalmas néprajzi irodalma van már a témának, így ma már minden tájéagságon van tudásunk e jelenségről a különböző népek relációjában), mivel a két jelenség teljesen eltérő módon eredményezte a magyarországi németek kiterjedt magyar nyelvtudását. Kissé elnagyolt az iskolai helyzet körvonalazása, hiszen éppen a német iskolák száma csökkent az egyik legnagyobb mértékben 1914-ig, s bár egyet lehet érteni azzal, hogy a magyar állam nem volt egyedi a központosításban és standardizálásban, s éppen ezért nem lehet egyértelműen elítélni, ez mégiscsak olyan megkerülhetetlen jelenség volt, ami a németek életvilágára hatással volt, további szereplők bekapcsolódását eredményezte éppúgy, mint a hazai német mozgalom elindulása, illetve a német-osztrák patronáló kísérletek. Hiszen éppen maga mondja, hogy a nyelv ügye többé nem volt magánügy, és ennek révén a magyar állam megjelent a lokális közegekben. Ennek ellenére a vidéki lakosság javarésze nem ébredt tudatára a nemzethez vagy etnikai csoporthoz való tartozásnak, sokkal inkább éltek tradicionális mindennapjaikat, ez volt a tapintható (német) hovatartozásuk.

Az első világháborúból Swanson is azt a mitikussá vált toposzt emeli ki, hogy a háború teremtette meg a német csoporthoz való tartozás alapját. Mivel ezt nem vizsgálja közelebbről, maga is hozzájárul e toposz továbbörökítéséhez, miközben a mai napig sem tudjuk, hogy ténylegesen miként is hatott ez az időszak. Inkább az valószínűsíthető, hogy a háború meghozta annak élményét, hogy itt is, ott is németek laktak, de ez ekkor még nem jelentette azt, hogy egy közösségnek tekintették volna magukat a Magyarországon határain túl élő németekkel. En-

nél sokkal fontosabb Swanssonnak azon meglátása, hogy a vallásról, társadalomról, a tradicionális formákról alkotott kép kezdett megváltozni ebben az időben, ami lehetővé tette, hogy a háború után másfajta német identitás alakuljon ki.

Az 1918 utáni éveket vizsgálva a kötet nagyító alá veszi a falusi „szentháromság” (tanító, pap, jegyző) szerepét a németiség életében, annak összefonódásait a magyarosító állammal. Ezzel kétségtelenül megkerülhetetlen szereplők lépnek színre, de kérdés, hogy ez valóban csak ebben az időszakban volt-e így. Vélelmezhetően nem, de szerepük a két világháború között bizonyosan nőhetett a magát új keretek között találó magyar nemzetállamban. Mindazonáltal ez olyan kérdés, amelyet a kutatásnak még tisztáznia kell. Mivel e fejezet központi témája a kulturális érintkezés, a szerző itt kerít sort azoknak a jelenségeknek a bemutatására, amelyek e kapcsolódásoknak teret engedtek, így a piacra járás vagy vallási rendezvények. Kétségtelen, hogy ez nagyon fontos vizsgálati szempont, de ez a jelenség nemcsak a húszas évek Magyarországon volt megkerülhetetlen, hanem előtte is. Miközben sejthető, hogy a modernizálódás valamelyest emelte a mobilitást, s a kapcsolatokat gyarapodásához vezetett, addig a vallási rendezvények látogatottsága akár csökkenhetett is (talán generációs alapon), de mivel az alap kutatások itt is hiányoznak, ezt csak vélelmezhetjük. Mindenesre a szerző úgy véli, hogy ebben az időszakban ezek a kapcsolatok gyarapodtak, azok során a különböző helyen élő németek elkezdtek egymást megtapasztalni, ami németiségük megélésének új vetületét adta, s mellesleg a csoportképzés szempontjából is fontosnak bizonyult. A fejezet végén a *Sonntagsblatt*tal mint új identitáskonstituáló elemmel és a kisebbségi politika kezdeteivel Swanson már átvezet bennünket a húszas évek kisebbségteremtő-csoportképző terepére. Abba az ellentmondásos viszonyrendszerbe, melyben nem is igen volt szükség kisebbségpolitikára, de a kormány mindazt, amit

lehetővé tett – figyelembe véve az ország lelki állapotát és a szélsőségesebb társadalmi és politikai nézeteket –, a németek érdekében lévőnek tartotta, miközben a németek ekkor még nem követeltek tudatosan jogokat maguknak, hanem pusztán szeretnék olvasni a *Sonntagsblatt*-ot, továbbra is szerettek volna németül tanulni (de egyúttal magyarul is tudni), s mivel itt Bleyer mozgalma tett ajánlatot arra, hogy ezek német-ségük részét képezhetnék, s nem – vagy csak részben – lokális fogódzók voltak, a közigazgatás abban kívülről behurcolt méltóságot látott.

Miközben Swanson körbejárja a kérdést, hogy a kisebbségteremtés nyelvi-kulturális, Bleyer által vázolt vonala és a Gündisch-féle gazdaságközpontú, Németországra támaszkodó irányból Bleyer kompromisszumkész csoportképzése kerekedik felül, egy olyan új elemet is beemel ebbe a folyamatba, amit eddig a kutatók nem vettek figyelembe: a modernizációt. Swanson tézise ugyanis az, hogy a modernizálódó gazdaság már kevesebb földet eltöltött időt követelt meg, így az emberek többet foglalatostkodtak a háztájival, de a felszabaduló időt egyúttal olvasásra, utazásra, kapcsolattartásra fordították. A telefon, az elektromos áram, a biciklik, a gépek fokozatos terjedése elkezdte átformálni a vidéki világot. Ebben az időszakban került újra középpontba az iskolai tanítás nyelvének kérdése is, részben mint bleyeri törekvés, részben mint alulról jövő kezdeményezés. Bizonyosan komplex problémáról van szó – nem véletlenül született már annyi írás erről a kérdéssről –, amelyben nem könnyű eligazodni, mert egymásnak ellentmondó vélekedések léteztek már akkor is és ma is, amelyekben olyan végletek kristályosodnak ki, hogy nem volt probléma az iskoláztatással, senkinek nem volt panasa, másrészt, hogy a németek nagyon elégedetlenek voltak az anyanyelvi oktatás hiányával. S akkor még nem beszéltünk az egyházi iskolákról, a püspökök hozzáállásáról, arról, hogy milyen német nyelven folyt az oktatás stb. Mindezek az mutatják, hogy

lokálisan is nagyon eltérő lehetett, hogy az anyanyelvű oktatás a németnek lenni érzésének elengedhetetlen része volt-e vagy sem. A Népművelődési Egyesület nehézségeinek feltárását követően Swanson körbejárja, hogy a magyar hatóságok interpretációjával szemben valóban mutatkozott fogékonyság és szimpátia az egyesület iránt, mely fokozatosan képes volt alakítani a hovatartozás jellegét. Azt viszont tévesen láttatja, hogy Basch és köre Bleyer idején még mérsékelt maradt, s csak később képviselt radikálisabb és *völkisch* orientációt, hiszen a döntést arról, hogy a húszas évek tevékenysége nem volt eredményes, és éppen ezért hatékonyabb kisebbségteremtésre van szükség, Bleyer éppen ezekkel a fiatalokkal együtt hozta meg. Végül a birodalmi német látogatók tapintható jelenségét mutatja be a szerző, mint olyan újabb intézményt, amely hatással volt arra, hogy a meglátogatottak miként éljék meg németiségüket.

Swanson interpretációja szerint a harmincas években ért a csúcsra a nemzetiségi lét és a német népközösséghez való tartozás közötti harc, melynek eredményeként a németiség a magyar nemzethez tartozó német nemzetiség állapotából az össznemzetiséghez való tartozás felé vette az irányt. Kétségtelen, hogy ebben a relációban megkerülhetetlen volt az „etnikai védelem új korszaka”, s a korábbiakhoz képest érzékelhetően emelkedett a birodalmi jelenlét, de ahhoz, hogy ez lehetséges kötődési pont és ekként hatásos lehetett, szükség volt arra is, hogy ez már a 19. század végétől ismerős jelenség legyen. Kérdés ugyanis, ha ez teljesen új elemként jelentkezik a harmincas években, képes lett volna-e betölteni azt a szerepet, mint amit betöltött. Vélhetően nem. Bár a szerző ebben az alfejezetben a birodalmi gondoskodás korábbi időszakát is bemutatja, elsősorban a Stresemann-korszakot, de korábbra nem vezeti vissza ezt a történetet. Az is kérdéses – mint már utaltunk rá –, hogy az egyházak a harmincas években váltak-e olyan aktorokká, melyek a magyar nemzetépítés szolgálatába állva

közreműködtek a magyarosításban. Érdekesen láttatja Swanson viszont azt a körülményt, amire általában csak a németek vonatkozásában szoktak utalni: miközben a magyarországi németek – főleg a „kisebbségcsinálók” – magukévá tették a német népközösséghez való tartozás gondolatát, ami egyre inkább – függetlenül a nemzetiszocializmus beszüremkedésétől – a különlegesség, a rendkívüliség érzületét hívta életre, addig hasonló folyamatok mentek végbe a magyar nemzetfelfogásban is. Gömbös Gyulával és elsősorban a népi írók intenzívebb szellemi „termelésével” egyértelművé vált, hogy a szintén „különleges”-sé váló magyar nemzetnek a németek nem lehetnek tagjai, legalábbis úgy nem, ha közben intenzíven németek szeretnének maradni.

A „népiség győzedelmeskedése” két rövid néprajzi jellegű alfejezettől eltekintve a *Volksbund*-időszak története, következtésként itt sokkal inkább dominál a politikatörténeti megközelítés. Mivel a *Volksbund* valóban a politika porondján küzdött, és a német lakosság is jelentős részben politizálódott, hiszen mégis csak ez volt a politikai mobilizáció fő időszaka, ez adekvát perspektívaváltás, jöllehet a túl sok szimplán reprodukált eseménytörténet – amit azonban lokális példák mégis érzékletesebbé tesznek – a könyv leghosszabb fejezetében háttérbe szorítja annak feltérképezését, hogy ezt a turbulens időszakot miként élték meg a németek a Népművelődési Egyesület szakadásától a negyvenes évekig.

A németnek lenni kérdés vizsgálatában ugyanis nem kerülhető meg a *Volksbund* tevékenysége, annak kérdése, hogy mennyiben volt ez kontinuus szervezet, s persze, hogy mennyire volt nemzetiszocialista. Miközben a szerző az utóbbi kérdést itt vizsgáló körülményként helyezi a kérdésfelvetések sorába, nem jár el következetesen, hiszen eddig a pillanatig minden korábbi előforduláskor minden kétely nélkül minősítette nemzetiszocialista szervezetnek a *Volksbund*ot, ahogy alig több mint egy ol-

dallal később is. A megszólaltatott kortárnál viszont azt láttatja, hogy ők a szervezet kulturális oldalát emelték ki, legalábbis erre emlékeztek (függetlenül attól, hogy mire nem akartak emlékezni). Végül azonban mégis eljut ahhoz a fontos megállapításhoz, hogy nem rendelkezünk evidenciával arról, hogy a németek miként fogták fel a nemzetiszocializmust, illetve mindez különbözött-e attól, amit közvetítői szándékoltak vele, és inkább csak Németország megtestesítőjét látták-e benne. Ezzel a következtlen szóhasználat (hol nácinak nevezi a *Volksbund*ot, hol nem) azonban nem szűnik meg a továbbiakban sem.

A könyv a *Volksbund* energikus, sokszor agresszív gyakorlatát sem kerüli el, bemutatva a *Volksbund*-„terror”, de közben nem foglalkozik a *Volksbund*ot ért hasonló jelenségekkel, jöllehet ez a több résztvevős (*Volksbund*-hívek, *Volksbund*-ellenzők, passzívok, hatóságok, magyarok, más népek), kölcsönös adok-kapok talán a legnagyobb válságot idézte elő abban, hogy ilyen körülmények hatására hogyan lehetett németnek lenni, s így az ingadozás is érthető jelenség volt. A *Volksbund* pedig ugyanolyan türelmetlen volt a be nem lépőkkel, a más szervezetkbe (KALOT, Hűségmozgalom) lépőkkel szemben, mint azok, illetve a hatóságok voltak vele szemben.

Bár a *Volksbund* gyakorta maga is sodródott az eseményekkel, és valóban több mindent adaptált Németországból (külsőségek, ünnepek, szokások), melyek esetében nem volt meg a kellő tapintatosság, hiszen ezekre a németiség megtartására, de még Németországhoz kötéséhez sem lett volna szükség, azt azonban nem állíthatjuk, hogy „a *Volksbund*-tagok szükségét látták nemcsak a magyar világ, hanem a rurális, premodern világ felszámolásának”. (271. old.) Ha a *Volksbund* így tett volna, semmi esély nem lett volna a németiség megszólítására, s a *Volksbund*-tagok jelentős része is ennek a tradicionális világnak a fenntartását preferálta, ezt várta magától a *Volksbund*tól is, hiszen ez számára jóval erősebben testesí-

tette meg németiségét, mint csupán egy szervezet. Erre nem bizonyíték a templomkerülés ösztönzése, hiszen ezt az egyházak magyarosító hatásának leküzdésére hirdette a *Volksbund*. Valójában ellentétbe került a németek tradicionális világa, illetve a *Volksbund* generalizáló és központosító, uniformizáló törekvése, amelynek révén a németiség megélésének uniformizált, *völkisch* módozatát tartotta egyedül elfogadhatónak.

E fejezetben kapott helyett a trianoni sokk kiváltotta identitásváltás vizsgálata is, de valójában a cím és a tartalom nem fedik egymást. Egyrészt itt Swanson az előző fejezetben tárgyalt magyar különlegességet tematizálja tovább a harmincas évek kapcsán, ami nem annyira identitásválság, hanem inkább a magyar identitás új elemmel való bővülése. Másrészt az igazi identitásválság éppen a béke miatt már a húszas évek elején jelentkezett, aminek nem utolsósorban az volt a következménye, hogy a nem magyarul beszélő lakossággal szembeni magatartást egy újabb Trianon elkerülésének képzete határozta meg. Vélhetően célja, a határrevízió témájának felvezetésére került ez az alfejezet erre a helyre.

A negyvenes években a „népiségi turizmus” új vonulataként jelent meg a birodalmi gyerekek – többek között – Magyarországra történő kimenekítése, üdültetése az egyre szaporodó szövetséges bombázások elől (*Kinderlandverschickung*). A *Volksbund* minden követ megmozgatott, hogy ezek a gyerekek – akiket részben családoknál, részben táborokban helyeztek el – német falvakba érkezenek. Nem véletlenül, hiszen ettől is azt várták, hogy a lehető legintenzívebb kapcsolat jöjjön létre a birodalmi gyerekek és a magyarországi német fiatalok között. Így ez a jelenség valóban megkerülhetetlen, ha a németiség hovatarozását vizsgáljuk, a szerző is külön alfejezetet szánt a kérdésnek. A birodalmi német jelenlét minden korábbinál tapinthatóbbá tette a birodalmat, így elhamarkodott – pusztán fényképekre alapozva – úgy értékelni ezt, hogy nem nagyon létezett kontakt a he-

lyi lakossággal. A szerző ezt az állítását azután azonnal finomítja a meginterjúvott személyektől származó információkkal, akik éppen ennek ellenkezőjére emlékeztek, s ezt igazolják e sorok írójának saját kutatásai is.

Az antiszemitizmus, a holokausztban való közreműködés kérdése – melyeket a magyarországi németiség történetével foglalkozó munkák általában nem tematizálnak külön –, ebben a könyvben szintén a németiség megélésének alakítóiként jelennek meg. Különösen úgy, hogy sok német faluban éltek zsidók, s a németek közül vélhetően számosan voltak, akik magukat nemzetiszocialistának vallották, így annak rasszista nézeteit is elfogadták. A szerzőnek láthatóan törekvése lenne, hogy a magyarországi németiség zsidókhoz és a zsidók elleni verbális, jogi és fizikai atrocitásokhoz fűződő viszonyának feltérképezésével ne álljon be az áldozati narratívát követők sorába, mely a zsidók mellett éppen a későbbi elűzésük miatt a németeket is áldozatnak állítja be. Az eddigi hiányos kutatások miatt ezt nem tudja megtenni. Csak arra vállalkozik, hogy leltárszerűen számba veszi az eddigi szerzők (Tilkovszky, Spannenberger, Seewann, Gati) eredményeit, s burkoltan kritizálja azokat, akik nem tartják nemzetiszocialistának a *Volksbundot* vagy a németeket. Így nem tehet mást, mint példákat idéz antiszemita szólamokra és megnyilvánulásokra, a helyzet német megszállás utáni romlására, de végtére is nem tud válaszolni a feltett kérdésekre. Nem mondhat mást, mint az eddigi kutatók: a helyzet faluról falura és személyről személyre más és más volt.

A könyv utolsó fejezete az 1945 és 1993 közötti periódust mint a kisebbségi léthez való visszatérés időszakát mutatja be, melyel kapcsolatban azonnal felmerül az emberben, hogy lehet-e ezt a majd ötven évet egy korszakként kezelni, illetve valóban újra kisebbséggé vált-e ebben az időszakban a németiség. A fő kérdés ugyanis az, hogy metódtól célszerű kisebbségnek nevezni e csoportot. (A fejezet közepén Swanson maga is

„néma generációról” beszél.) A teljes jogfosztottság idején bizonyosan nem – erre inkább a kisebbségrombolás cím lenne megfelelő. Talán az ötvenes évek közepétől, amikortól újra működtek német iskolák, német sajtó, német szervezet? Bár mindezek a párt „adományát” képezték is a németek számára. Vagy inkább a hetvenes évektől, amikor is – nyilván továbbra is a párt ellenőrzése mellett – megjelentek alulról jövő kezdeményezések? A fejezet végén Swanson maga is „a kisebbség újjáépítése” címmel látja el az ezt részletesebben taglaló fejezetet, így végül maga is állást foglal a korszakolási dilemmában.

Mindazonáltal ez a fejezet, miközben elbeszéli a háború utáni megpróbáltatások történetét, az eddigi fejezetekhez képest – érthetően – jóval nagyobb számú visszaemlékező gondolataival teszi élővé az egyes események eddig is ismert vonulatait. Ennek ellenére sokkal nagyobb hangsúly esik arra, hogy mi történt, mintsem arra, hogy miként éltek meg mindazt az érintettek. Érdeemes lett volna arra is utalni, hogy némely tekintetben továbbra is folytonosság állt fenn a magyarországi kisebbségpolitikában, de még inkább a kisebbségekről való gondolkodásban. Ennek lett eredménye az is, hogy a németek elűzése mint gondolat már rég jelen volt a közgondolkodásban, de 1945-ig intézkedések nem születtek. Ugyanakkor Magyarországot mégiscsak megkülönböztette Lengyelországtól és Csehszlovákiától az, hogy itt nem került sor „vad elűzésekre”, miközben a térség etnikai kevertségének megszüntetését az amerikaiak és britek is szükségesnek vélték, s terveket is kidolgoztak erre, de a megvalósítástól visszariadtak, illetve hagyták, hogy a Szovjetunió uralta területeken részben megvalósuljon. S ha a szerző a megnevezésekre is kitér, fontos szempont az is, hogy a szándékok szintjén valóban „elűzés”-nek nevezhető a magyarországi németiségnek ez a drámája, a gyakorlati megvalósítás viszont mégis csak rendezettebb és humánusabb volt – még ha történetek is kilengések.

A könyv figyelembe veszi a modernizációt, a gazdasági struktúra radikális változását, az urbanizációt stb. mint a kisebbségi létet befolyásoló körülményeket, melyek a rurális magyarországi német társadalom átstrukturálódását is magukkal hozták, ami alapvetően megnehezítette az újjáépítést. Azt az újjáépítést, amit Swanson a kilencvenes évek közepére bekövetkezettként nyugtáz. Kétségtelen, hogy a hetvenes évek kulturális újjáéledésével, a nyolcvanas évek „történelemrevíziójával”, a németországi kapcsolatok élénkülésével elkezdődött egy fajta *ethnic revival*, és ezzel együtt a német nyelv is felértékelődött, de azzal nem nagyon lehet egyetérteni, hogy újra a német identitás megkerülhetetlen részévé vált volna, hiszen azt sokan már nem birtokolták. Nem véletlenül vélte úgy az idősebb generáció, hogy a nyelvvel együtt elveszett a népiesség is, mert akkor még nem látszott, hogy az elvesző nyelvjárások helyére mára a sztandard német nyelv léphet, még ha nem is úgy, mint akár jó pár évtizeddel korábban. Azonban ezt is a hetvenes-nyolcvanas évek kezdeményeire alapozva leginkább az 1993. évi kisebbségi törvény adta keretek között megvalósuló, alulról építkező „kisebbségteremtés” tette lehetővé.

Swanson jól tudja, hogy nem egyedülként van a zsebében a bölcsek köve, nem gondolja, hogy az ő története az egyedül objektív és elfogadható. Éppen ellenkezőleg: ez az ő kiváló stílusban, magával ragadó módon megírt története az egyik történet a magyarországi németekről, amely multiperspektivikusságával, a kutatás eddigi eredményeinek újszerű értelmezésével szemlélteti a magyarországi németek önazonosságának megkonstruálódását, annak különféle koloratúráival, mely a belső megélés és a külső hatások közepette fejlődött. Ebben a folyamatban pedig mindenkinek belső és külső konfliktusok és küzdelmek révén egyénileg kell rátalálnia a belső egyensúlyra, miközben a környezet gyakran elvitatta és elvitatja ennek jogát még a mai napig is, főként ha az így megkonstruált ho-

vatartozás nem teljesen kongruens a környezet(ek) elvárásaival. Ezeknek az árnyalatoknak fő szintjeit összegzi idézetekkel szemléletesebbé téve a kötet végén a német őshaza emlékezetétől, az egységesülő csoportidentitáson és a németiség különlegességén át az 1945 utáni korlátozott létig. Fenti gondolataink e gondolati séma alapul vételével leginkább e modell további finomításához kívántak szempontokat felvonultatni.

Nagyon öröndetes, hogy ez a történet megszületett, remélhetőleg születnek mások is, s mind ez, mind pedig azok segítenek abban, hogy több prizmán keresztül élesedjen a kép a magyarországi németek „nehéz” hosszú huszadik századáról.

VITÁRI ZSOLT

Camera obscura

Tamás Ágnes: Propagandakarikatúrák ellenségképei Szarajevótól Párizsig. Kalligram, Budapest, 2017. 341 oldal

Ahogy a történeti kutatások témái egyre (és örvendetiesen) bővülnek, úgy akad egyre több olyan kérdés, amivel a magyar nyelvű tudományosságon belül legfeljebb néhány kutató foglalkozik. Ezek néha valóban azonban csupán kuriózumok, noha ettől még joggal lehetnek népszerűek, más esetben azonban ezek a *niche*-szerű témák – amellet, hogy persze önmagukban is megállnak – értékes és nélkülözhetetlen hozzájárulást jelentenek sokkal átfogóbb problémák értelmezéséhez. A fiatal Tamás Ágnes eddigi pályája az utóbbinak jó példája. Karikatúrák elemzésével a modern társadalmi viszonyok egyik alapvető jelenségét, a csoportközi különbségtételt és csoportalkotást vette és veszi szemügyre. Doktori disszertációja a magyarországi nemzetiségekről alkotott képet elemezte a 19. században,¹ itt ismertett kötet pedig ezen a nyomvonalon halad tovább, ezúttal már nemcsak nemzeti és etnikai csoportok, hanem történelmi események és folyamatok ábrázolását is számba véve. Bár a kutatás magja ezúttal is Magyarország, a munka kilép a magyar határok közül, és a magyarországiak mellett német, osztrák, csehszlovák, délszláv, romániai és egyesült államokbeli lapokban megjelent ábrázolásokat is elemez. Ezzel együtt a munka középpontjában a magyar nyelvű nyilvánosság áll, részben azért, mert a romániai és az amerikai kontinensen megjelent és a kötetben elemzett élcsepok magyar nyelvűek, részben mivel a felvetett kérdések

jelentős része a magyar közegből ered, és ezeknek a megfelelőjét vagy reflexióját kereste az összehasonlítás során.

Az alapvetés tehát hasonló, mint az előző kötetben, de a karikatúrák tükrében feltáruló viszonyrendszer és ennek kronológiai dimenziója jóval összetettebb. Egyfelől bonnyolítja a két világháború, ami nem csupán a karikatúrák felhasználását változtatta meg, illetve korlátozta a hivatalos propaganda leegyszerűsítései és kifejezetten indulatkeltő szándéka révén, hanem a szignifikáns másik csoportok számát is megnövelte. Hiszen amíg a 19. századi Magyarországon alapvetően a hazai nemzetiségek és azok közvetlen határon túli „kiterjesztései”, valamint a hagyományos történeti ellenségek számítottak kézzelfogható és ezért a begyökerezett sztereotípiákra építő karikatúrákon jól megjeleníthető külső viszonyítási csoportoknak, a háborúk, illetve lezárásuk jelentősen szaporította ezek számát vagy legalábbis megjelenítésük gyakoriságát. (Az utóbbira biztosan példa, bár a kötet ezt nem elemzi részletesen, a „civilizálatlan” népek gyakori megjelenítése az első világháborús karikatúrákon az antant katonáinak sorában, ezzel is azt sugallva, hogy a központi hatalmak a civilizáció védői.) Ehhez járul még az is, hogy a kötet ezúttal már nemcsak a nemzeti karikatúrák, hanem politikai események (például területi revízió vagy a második világháborút követő igazságszolgáltatás) ábrázolásait is számba veszi.

Mindezek tükrében érthető, hogy a munka a magyar nyelvű vagy magyar vonatkozású anyag túlsúlya ellenére végül nem egy kitüntetett nézőpontból méri fel a karikatúrákat és az ezek tükrözte viszonyokat, hanem alapvetően kronologikus rendben halad az első világháborútól a második lezáró békekötésig. Egy rövid, részben az elméleti kereteket is felvázoló bevezetés,

¹ Könyv formájában megjelent: Tamás Ágnes: *Nemzetiségek görbe tükörben: 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*. Pozsony, 2014.

majd a felhasznált kiadványok és a sajtó működésének ismertetése után a karikatúrák és ellenségképek összefüggéseit vázolja fel Angelika Plum tízpontos katalógusa alapján. Ez a tíz kategória (nevetséges, bestiális, antitézis, fenyegető, plutokrata, halál képében megjelenő, apokaliptikus lovasaként megjelenő, játékosként megjelenő, keleties, fanatikus ellenség) alkotja azután az analitikus eszköztár gerincét is, ami nagymértékben meghatározza az elemzést. Alapos, az ábrázolások részleteire is kiterjedő, részben ikonográfiai értelmezést kapunk. Ennek során jutunk el egy ma már régiesnek érzett, sokszor nehezen érthető referenciákkal (például ókori mitológiai figurák révén megszemélyesített történelmi erők, országok és nemzetek) operáló karikatúrakészlettől egy sokkal ismerősebb, vizuálisan is modernebb világig, amit az első világháború utáni visszafogottabb korszak ellenére végigkísér a karikatúrákban megjelenített ellenségképek egyre markánsabbá, egyre határozottabbá és egyre inkább megváltoztathatatlaná válása, mintha csak az 1914 és 1945 között lezajlott harmincéves háború metaforáját igazolná ez is.

Ennek során a munka külön fejezetet szentel többek közt az első világháborúnak, a békekonferenciának, a Habsburg-kérdésnek, az antiszemitizmusnak, a fehérterrornak, a Népszövetségnek, a kisantantnak is. Az egyes fejezetek inkább esettanulmányok, az említett kategóriarendszer segítségével mutatja be a szerző, miként ábrázolták a másikat mint csoportot (nemzet, ország) vagy az azt megszemélyesítő politikusokat, és persze hogyan jelenítették meg a saját csoportot és képviselőit. Ennek megfelelően a szerző a karikatúrák változásaira vonatkozó fő következtetéseit egy záró fejezetben foglalja össze. Lényeges megállapítása, hogy az első világháborút követően a karikatúrák „hangneme” (az ábrázolás élessége) egyértelműen mérséklődött. Még a magyar lapok szomszédokról készített karikatúráira is igaz ez, a román, cseh, szerb figurája kezdetben inkább szánalomraméltó, mint ve-

szedelmes, noha az utódállamok elutasítása vitathatatlan, sokszor kriminalizált módon (tolvajként) ábrázolják őket. Ezzel szemben a kisantant és Ausztria lapjainak magyarképe megmaradt a háborús hisztéria állapotában, őrjöngő alakként jelenítve meg a magyart.

Fontos megállapítása, hogy a karikatúrák egyértelmű és kizárólagos kapcsolatot mutatnak a zsidók és a *numerus clausus* törvény között (csak ők jelennek meg az ábrázolásokon), mintegy akaratlanul is leleplezve a törvénytörő mimikrijét. A zsidók ábrázolása ezzel együtt egyszerűsödik 1914 és a második világháború vége között, a harmincas évek végétől pedig a képi ábrázolások egyértelműen teljes kizárásukat, eltávolításukat sugallják. A revíziós propaganda és a karikatúrák között is szoros kapcsolat állt fenn, a krisztusi szenvedés és a honvédelem rendszeresen megjelentek a lapok rajzain.

Általában véve a karikatúrák megjelenése, eszköztára egyszerűsödött, ami főként a vizuális ízléshez és trendekhez és persze a változó művészeti stílusokhoz kapcsolódott. A karikatúrák egyértelműen igazodtak a konfliktusok végletes értelmezéséhez, és rögzítették az egyre nagyobb távolságot a mindinkább sztereotípiák alapján megítélt másikhoz képest. A második világháborút követően nem következett be enyhülés, a karikatúrákon szinte azonnal feltűnik a hidegháborús megosztottság, amit itt a kétoldalú stigmatizálás élez ki. Ezt persze felerősíti a háború utáni néhány év antifasiszta igazságszolgáltatása is, ami a karikatúrákban is jelentkezett a népbírószági eljárások megjelenítése révén. Az antifasiszta propaganda elemei azután a nyugatellenes karikatúrákon köszönnek vissza.

Mint említettem, a kötet legnagyobb része a bemutatott ábrázolások inkább vizuális elemzése Plum kategóriáinak segítségével. Talán a laikus közönségre tekintettel született az a szerkesztői döntés, hogy az egyes fejezetek ezen túlmutató elemzései lábjegyzetbe kerüljenek, ez azonban a szó-

veget igen csak monotonná teszi. Olvasási szempontból is szerencsésebb lett volna meghagyni ezeket a főszövegben. Így a kötet sokszor, különösen a munka első felében inkább egy adattárra hasonlít, az elemzés nem elég strukturált, és főként nem teszi lehetővé, hogy az elemzésben kulcsfontosságú fogalmakat fókuszáltan használjon fel a szerző. (A Revíziós propagandáról szóló fejezettől kezdve [208. old.] ez nagyon látványosan megváltozik, a munka sokkal strukturáltabbá válik, kronologikus súlypontjai lesznek.) Ez persze nem független a választott analitikus eszköztártól sem. Plum kategorizálása inkább ikonográfiai jellegű elemzésre használható, mint a kötet céljául kitűzött társadalomtörténeti értelmezésre. Ez már abból is látható, hogy bizonyos kategóriák nem lényegi, hanem megjelenítéssel különbségen alapulnak (halál vagy az apokalipszis lovasa), más kategóriái (antitézis) az összes többit felölelik abban az értelemben, hogy a karikatúra alapját képező mi-ők viszonyrendszer lényegét jelentik. Különböző minőségű fogalmak alapozzák tehát meg a besorolást.

Szerencsésebb lett volna, ha a szerző olyan, a kínátnál némileg összetettebb és kimunkáltabb fogalomkészlettel dolgozik, amely éppen ebből a csoportképzésből, a mi-ők viszonyból épül fel. Ennek részeként érdemes lett volna jobban beépíteni a sztereotípiák elméletét, illetve az etnikai sztereotípiák történetét, hiszen a karikatúrák egyidejűleg jelenítik meg a régi (olykor még 19. század eleji) és az egyre újabb (elképzelt) etnikai jegyeket. Ez a megközelítés az identitás árnyaltabb értelmezését is segítené, megkönnyítené a különbségtételt a csoportidentitás inkább stabil jelensége és annak változó jegyei között. (A 319. oldalon a munka új csoportidentitások – *Anschluss*ra törekvő osztrák, revíziós magyar, új szomszédos államok – vicclapok révén történő megjelenítéséről beszél, holott mind ezeket, mind a román vagy éppen horvát, cseh, szlovák identitást korábban is megjelenítet-

ték a karikatúrák. Újat itt az identitás különböző attribútumai jelentettek.)

Erősítené az érvelést az is, ha részletesebben számot vetne a karikatúrák különböző lehetséges funkcióival is. Bár a háború idején nyilván a propaganda dominált (és erről tett is a cenzúra, majd a sajtóirányítás), a karikatúra még ekkor sem feltétlenül csak a propagandisztikus célokat szolgálta. Vagy ha igen – mint például az első világháború idején a magyar belpolitikai karikatúra –, akkor az sokkal inkább az adott lap irányvonalához és nem a külső csoportképzéshez igazodott. De egyébként is fontos lenne áttekinteni a karikatúra egyéb funkcióit is – a szórakoztatástól a társadalomkritikáig –, mert a szerző így mintha olyan karikatúrákat is az ellenségképzés eszköztárához sorolna, amelyek esetében ez nem tűnik túl meggyőzőnek (például a *numerus clausus* kapcsán elemzett Bethlen vagy Klebelsberg karikatúrák). Egy ilyen differenciáltabb megközelítés nyilvánvalóan azt is segítené, hogy az egyébként valóban propaganda-jellegű karikatúrák jelentésrétegeit lehámozza. (Ezt még inkább erősíthetné, ha a recepcióról és annak lehetséges változatairól nem csak a záró fejezetben esne néhány szó, nem is szólva a piacról és a lapok olvasásának keresleti oldaláról, amely lényegében egyáltalán nem jelenik meg a munkában.)

Az sem volt igazán szerencsés választás, hogy miközben a kötet felosztásának alapvető rendező elve kronologikus, magukat a karikatúrákat nem kötötte szorosabban az egyes fontos eseményekhez, amelyek a rajz megszületésének és ábrázolásmódjának közvetlen kiváltói lehettek. Így például teljesen elsikkad, hogy amikor a csehszlovák *Humoristické Listy* 1919 januárjában vagy 1922 második felében a németeket és a bolsevikokat Csehszlovákiát közösen fenyegető veszedelemként tüntette fel, ennek nagyon is közvetlen oka lehetett a napi politika. 1918 végén és 1919 elején a pattanásig feszült berlini helyzet, előbb a karácsonyi harcok, majd január 5-én a Spartakista-

felkelés kézzelfoghatóvá tette, hogy Németországban is győz a „bolsevizmus”. 1922 áprilisa, a rapallói egyezmény után pedig nem volt nehéz német–szovjet szövetségre gondolni. (160. old.) De egyfajta „köztörténeti” keret, a *first lady* kiemelkedő, bár informális politikai szerepe és Franklin D. Roosevelt paralízises betegsége nélkül ugyanígy homályban marad, miért kerülhetett vajon a *Kladderadatsch* karikatúrájára Eleanor Rooseveltt a férje, az amerikai elnök helyett. (256. old. 844. lj.)

Mindezeket elsősorban azért érdemes szóvá tenni, mert a kötet az ellenségképek és vizuális ábrázolásuk alapos számbavétele, a kelet- és közép-európai nemzeti antagonizmusok világába eddig ismeretlen nézőpontból nyújtott betekintés ellenére el-

sősorban a szakmai közeg számára kevesebbet nyújt, mint amennyit adhatna. A munka ugyan jól megállja a helyét egy szűkebb, sajtó- vagy karikatúratörténeti mezőben, de éppen a felemás fogalomkészlet és a karikatúrák efemer dimenziójának és pillanatnyi tartalmának nem kellő kiemelése miatt kevesebbet tesz hozzá a tágabb történetíráshoz, mint amit a feldolgozott anyag lehetővé tenne. Nemzeti önazonosság, csoportképzés, sztereotípiák és mindenekelőtt ezek hosszú távú változása – ezek lehetnek Tamás Ágnes következő munkájának kulcskérdései.

EGRY GÁBOR

Szocialista iparosítás és társadalmi átalakulás

Sebők Balázs: Szolnok megye szocialista iparosítása (1950–1970). A Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára Közleményei 13. Szolnok, 2015. 306 oldal

A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár *Közlemények* sorozata már több mint két évtizede, változó időközönként, a megye levéltári kutatási eredményeit publikálja monográfiák és forrásközlések formájában.¹ Sebők Balázs kötetének e sorozat 13. tagjaként történő publikálása is magától értetődő választásnak tűnik, hiszen a mű megírásakor a szerző nagyrészt levéltári forrásokra támaszkodott, vizsgálódásának tárgya pedig a megye múltjának igen fontos fejezete.

A most megjelent kötet Sebők doktori disszertációjának (*Az Alföld iparosítása – Szolnok megye példáján (1950–1970) Esettanulmány*. Szeged, 2009. Témavezető: Dr. Belényi Gyula) bővített, módosított változata. A mintegy háromszáz oldalt kitevő kötetet az a Germuska Pál lektorálta, aki az 1945 utáni gazdaság- és társadalomtörténet kiemelkedő kutatójaként Sebők Balázs 2010-ben *summa cum laude* megvédett disszertációjának is opponense volt, így pontosan láthatta, hogy a szerző az opponensi véleményben megfogalmazott javaslatokat, bírálatokat megfogadta, s így kézírata önálló könyvvé érett, monográfiává vált.

¹ A korábbi években e sorozat tagjaként jelent meg többek között Bagi Gábor kötete *Forradalom, szabadságharc és megtorlás a Jászkun Kerületben* címmel az 1848–1849-es eseményekről, Szikszai Mihály: *Jász-Nagykun-Szolnok megye közlekedéstörténete* című könyve, avagy Cseh Géza: *Válogatás az 1956-os forradalom levéltári dokumentumaiból* című forrásgyűjteménye. 2014 végén pedig a Holokauszt emlékévként alkalmából került nyomtatásba Csősz László: *Konfliktusok és kölcsönhatások – Zsidók Jász-Nagykun-Szolnok megye történetében* című munkája.

A kiadás melletti legfontosabb érv nyilvánvalóan e levéltári kutatómunka eredményének egyedülállóságában rejlik. Hazánk szocialista iparosításának történetéről eddig ugyanis csak általános, országos összefoglaló munkák születtek. Ez az első olyan kötet, amely egy megye, nevezetesen Szolnok megye iparosításának történetére fókuszál. (A megye megnevezése ne tévesszen meg senkit. Az 1876-ban megszervezett Jász-Nagykun-Szolnok vármegyét 1950-ben, a tanácsi rendszer kezdetén nevezték át Szolnok megyére, majd a rendszerváltás után vette fel újra a jól ismert Jász-Nagykun-Szolnok megye megnevezést. Mivel azonban a kötet címében jelzett időszakban Szolnok megyeként nevezték, így a korabeli megnevezés mellett döntött a szerző.) Sebők úttörő alapkutatást végzett, melynek révén részletesen bemutatja, hogy az alföldi megyék egyike miként élte meg a tervgazdaság első két évtizedét, milyen települési és társadalmi változásokat hozott magával a szocialista iparosítás. A kötet tehát megőrizte esettanulmány jellegét: egy megye példáján keresztül nyújt bepillantást az iparilag elmaradottabb Alföld szocialista tervgazdálkodásának első két évtizedébe úgy, hogy közben országos összefüggésrendszerében is elhelyezi vizsgált megyéje sajátosságait. Ugyanakkor csak annyiban foglalkozik az országos gazdasági és társadalmi események bemutatásával, amennyiben azok hatással voltak Szolnok megyére, ezzel is segítve a helyi folyamatok és sajátosságok jobb megértését. Sebők maga is e megye, azon belül Jászberény szülőtte és lakója, ami – mint azt látni fogjuk – éreztette hatását a kötet megírásakor.

A könyv szerkezeti tagolását, szerkesztési elveit logikusság és egyszerűség jellemzi, fő fejezetei kronologikus rendben követik egymást, a nagyobb öt éves tervek felsorakoztatva, melyeken belül az alfejezetek az

első öt éves tervidőszakra vonatkozóan első sorban települési, majd a későbbi tervidőszakoknál tematikus rendben kerülnek bemutatásra. A szerző a kötet elején röviden összefoglalja a megye iparának történetét, illetve az 1947 és 1949 közötti első három éves terv időszakát, majd ezt követően taglalja a szocialista iparosítás 1950-nel kezdődő húszéves történetét. E húsz évet három öt éves és egy hároméves tervidőszakra oszthatjuk. 1950 és 1954 között valósult meg az első öt éves terv, majd a második öt éves terv következett volna, ám az 1956-os forradalom miatt 1958 és 1960 között egy újabb hároméves tervet tudtak csak megvalósítani. 1961 és 1965 között jöhetett csak a második öt éves terv, végül 1966 és 1970 között a harmadik öt éves terv zárja a sort.

Sebők a megye sajátosságainak országos összefüggéseiben történő elhelyezésén és más alföldi megyékkel való összevetésén túl az egyes települések (Szolnok, Jászberény, Karcag, Mezőtúr stb.) megvalósult vagy épp soha meg nem épült beruházási terveit is bemutatja. Valóban tanulságos nyomon követni, hogy az egyes terveket menet közben hogyan dolgozták át, és végül mit tudtak belőlük megvalósítani.

Külön érdekes az egyes tervek kapcsán, hogy kidolgozásukkor mennyire figyelmen kívül hagyták a megye és az egyes települések adottságait. Különösen az első öt éves terv időszaka volt ebből a szempontból meghatározó, hiszen az ekkor megvalósult ipari nagyberuházások a későbbi tervek kialakításakor már megkerülhetetlen kiinduló pontot jelentettek. A szerzőnek sikerül világosan és közérthetően vázolni azokat a folyamatokat és törekvéseket, melyek miatt csak a harmadik öt éves terv kidolgozásakor jelenhetett meg a hazai erőforrásokhoz és adottságokhoz jobban igazodó fejlesztések igénye.

A szerző által végzett kutatómunka igen fontos vetülete a gazdasági fejlesztések társadalmi hatásainak vizsgálata. Ebből a szempontból különösen szerencsés Sebőknek azon döntése, mellyel a kutatott időszak

kezdő és végdátumát meghatározta. Ezek ugyanis nemcsak a tervek kerek kezdő és záró dátumai miatt fontosak, hanem azért is, mert közel egybeesnek két népszámlálással (1949, 1970), így tökéletesen nyomon követhető, honnan indult a megye társadalmi és ipari, és hová jutott el két évtized alatt. Sebők ugyanakkor ügyelt arra is, hogy e két évtized történetén belül minden tervciklusról szóló fejezet végén mérleget vonjon az adott időszakról, gazdasági és társadalmi változásait tekintve egyaránt.

Így elmondható a kötetről, hogy bár vizsgálatának fókuszában az adott korszakban legfontosabbnak tartott, úgynevezett minisztériumi ipar áll, az 1950 és 1970 közötti iparfejlesztés történetén túl az olvasó megismerheti azt is, hogyan hatott az iparosítás megyénk társadalmára, hogyan alakította át annak szerkezetét. Ezen átalakulás mértékének érzékeltetésére elegendő annyit megemlítenünk, hogy ez volt az az időszak hazánk történelmében, amikor az iparban dolgozó aktív népesség aránya a legmagasabb szintet érte el. A tercier szektor későbbi bővülése előtt, 1970-ben a keresőknek mintegy 44,2%-a dolgozott az iparban.

További pozitívuma a kötetnek, hogy az egyes ipari tervek bemutatása mellett önálló alfejezetet szentel az iparosítás mindennapi életre gyakorolt hatásának is. Itt érhető leginkább tetten Sebők szülővárosa iránti elfofoaltsága és egyúttal helyismerete, hiszen jászberényi példákon keresztül ismerhetjük meg a szocialista nagyüzemek mindennapjait, a munkamorál jellemzőit, az üzemi bal esetek és a munkavédelem kérdéskörét, vagy épp a lakáshelyzet alakulását. A kíváloán megválasztott idézetek segítségével megismerhetjük a mezőgazdaságból az iparba vándorolt munkások helyzetét, s megérthetjük, milyen ellentmondás feszült a korabeli propaganda és a valóság között. De nem mulasztja el a szerző, hogy beszámoljon Kádár János Szolnok megyei látogatásáról is, vagy épp az új gazdasági mechanizmus megindításának iparosításra gyakorolt hatásairól, avagy a nők tömeges mun-

kába állásából eredő társadalmi feszültségekről.

A levéltári írott források mellett a Jász Múzeum és a szolnoki Damjanich János Múzeum fényképgyűjteményéből kiválogatott gazdag képanyag is segít annak elképzelésében, milyen is lehetett az ötvenes, hatvanas években egy üzemcsarnokban folyó munka, s milyenek az ott dolgozók. Sajnos a kötet lapjain csak fekete-fehér illusztrációk megjelenítésére volt lehetőség, színesben egyedül a szerző fotója látható a kiadvány borítóján, amely Búza Barna Öntőmunkás című szobráról készült, mely szobor egyébként ma is áll Jászberényben az Aprítógépgyár bejárata előtt.

Sebők a gazdag ismeretanyag jobb megértését összesen 26 szövegtáblával segíti, de ezek közlésére csak indokolt esetben kerített sort. Gondosan elkerülte a grafikonok és ábrák öncélú használatát, ehelyett az adatok szöveges kifejtésére és magyarázatára törekedett, ami mindenképpen segíti a témában nem szakavatott olvasók jobb eligazodását.

A kötet utolsó lapjait az irodalom- és rövidítésjegyzék zárja. Sajnálatos módon személy- és helynévmutató terjedelmi és nyilvánvalóan anyagi okokból nem készült a kötethez, melynek használhatósága így némiképp nehezebb. S bár a kiadvány igényes kivitelű, a Szolnoki Alumni Kiadó Kft. sokszorosításában történő megjelenítését ezúttal is a Nemzeti Kulturális Alap támogatása tette lehetővé a levéltár számára, de a rendelkezésre álló keretből csak korlátozott példányszám kiadása volt lehetséges. Így nem is csoda, hogy a lakosság részéről megnyilvánuló fokozott érdeklődés mellett szó szerint az utolsó megvásárolható példányig elfogyott minden eladható kötet, s ma már csak könyvtárakban férhetnek hozzá az érdeklődők. Szerencsére a hazai levéltári kiadványokat rendszeres időközönként digitalizálják, így Sebők kötete is felkerült az internetre, s ezáltal a hungaricana.hu oldalon mind a kereshetőség, mind a hozzáférhetőség problémája megoldódott.

Bár Sebők rendkívül alapos és kiterjedt kutatómunkát végzett, s kötete mentes a tárgyi tévedésektől, a szerkesztők a szerző irányában talán túlzottan is engedékenyek voltak, így apróbb pontatlanságok bizony benne maradtak a nyomdába került kéziratban, melyeket egy második kiadás esetén érdemes javítani. Sebők a lektor által megfogalmazott javaslatokat sem minden esetben fogadta meg, amihez szerzőként természetesen joga volt, ám ezen javaslatok egy részét e recenzió írója is megfontolónak tartja, ezért nem hallgathatja el.

Az apróbb pontatlanságok közé tartozik, hogy a szerző elmulasztotta Kaposvári Gyula 1969-es művét teljes bibliográfiai adatokkal kiírni (13. old.), és az irodalomjegyzékben sem tüntette fel, csak 1984-es munkáját, ami a szerkesztők figyelmét is sajnálatosan elkerülte.

A 24. lábjegyzetben hivatkozott forrást (17. old.), az MDP Államgazdasági Bizottságának álláspontját a munkanélküliségről a lektor óvatosabban idézte volna, mivel korántsem tartotta biztosnak, hogy csak a lusták és munkakerülők nem találtak munkát, mint azt a pártállásfoglalás sugalmazza, ám a szerző ezen a ponton fenntartotta a forrás eredeti értelmezését.

Némileg talán félreérthető Sebőknek azon megállapítása, miszerint a Területrendezési Intézet (TERINT) 1949 és 1952 között önállóan működött, majd 1952. július 1-jei hatállyal funkcióit az Országos Tervhivatal vette át (25. old.), hiszen a 44. lábjegyzetben maga is elismeri, hogy a TERINT „kezdetben az Építés- és Közmunkaügyi Minisztérium, majd 1949 decemberétől az OT felügyelete alá tartozott”. A TERINT tehát nem független tervezőintézetként működött 1949 és 1952 között, csak szervezetileg volt önálló.

Egy ponton a szerző kitér Szolnok lélekszámának növekedésére (34. old.), s megemlíti, hogy 1900-ban már 35 379 volt a lakosság száma. Minden bizonnyal a TERINT hivatkozott forrása tartalmazhatta ezen téves adatot, hiszen a megyeszékhely lakossá-

ga az ezredfordulón csupán huszonötezer volt, s csak az 1920-as évekre érte el az említett értéket.²

A 308. és 313. lábjegyzetekben (126. és 129. old.) megemlíti a szerző, hogy a jászberényi Fémnyomó- és Lemezárugyárról (1964-től Hűtőgépgyár) hallgat a hivatkozott korabeli jelentés és statisztika. Bár a kiadványt olvasók figyelmét nyilván nem kerüli el a megelőző oldalakon olvasható azon megállapítás, miszerint a gyár valójában hadianyagot, tűzérési lőszerhüvelyeket gyártó üzemként létesült a város határában (75. old.), talán mégis érdemes lett volna a későbbi lábjegyzetek valamelyikében ezen összefüggésre egy félmondatral visszautalni.

A szerző a gépipar üzemeiről tárgyalva megemlíti a Kohó- és Gépipari Minisztérium KGM/B (176. old.) és KGM/A (179. old.) szektorait, de csak később (181. old.) magyarázza, hogy a hadiipari üzemeket nevezték KGM/B üzemeknek. Az OKISZ említésekor (183. old.) pedig elmaradt a rövidítés feloldása Országos Kisipari Szövetkezettént.

A 11. számú táblázat második oszlopában (219. old.) az ország egyes területeinek %-os részesedése az ipari beruházásokból csak 99-et ad ki 100 helyett. Itt nyilvánvalóan az eredeti, 1967-es forrás szövegű közléséből eredő hibát látunk, ám ezt is jobb lett volna jelezni.

Ezen apró hibákat leszámítva elmondható, hogy a szerző a rendkívül sok levéltári forrásból megszerzett adat között sem veszett el, összefogott, logikusan tagolt, követhető szöveget olvashatunk. S bár a téma-választás önmagában is rendkívül komoly, laikusok szemében akár száraznak is tűnhet, Sebők nemcsak objektíven és hitelesen mutatja be választott témáját, hanem mindvégig megőrzi gördülékeny, olvasmányos stílusát. A kötet megjelenést követő népszerűsége pedig mindennél jobban rácafélt ar-

ra, hogy a gazdaság- és társadalomtörténelemek szűk táborán kívül ne lennének olyan olvasók, akiket érdekel hazánk szocialista iparosításának története. A szerzőnek sikerült a gazdag tényanyagot és a közérthetőséget oly módon ötvözni, hogy kötetét az egykori szocialista nagyüzemek dolgozói is valóban bátran kézbe vették, s érdeklődéssel olvasták.

Sebők Balázs Szolnok megye szocialista iparosításáról írott munkája a feltárt levéltári források gazdagsága és az alapos elemzés révén jóval többet nyújt, mint egy megye két évtizedes ipartörténetének bemutatása. Elismeréseméltó az az alaposág, mellyel utánajárt a megyében korábban még fel nem tárt levéltári forrásoknak, például olyan bizalmas pártiratoknak, melyeket a rendszerváltozás előtt még nem lehetett kutatni. Ezeket nemcsak a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltárban kutatta fel a szerző, hanem budapesti levéltárakban is. Értékes forrásnak bizonyult a megyei sajtó is, melynek kapcsán említést érdemel, hogy a kötet megírásakor még nehezítette a szerző munkáját, hogy a megyei napilap tartalmára vonatkozó repertórium csak 1961-ig állt rendelkezésre, az ezt követő időszak ebből a szempontból feldolgozatlan volt. A jövő kutatóinak munkáját már mindenképpen megkönnyíti, hogy a szolnoki Versey Ferenc Könyvtár, együttműködve a Damjanich János Múzeummal és a megyei levéltárral, épp 2016. január elejére digitalizáltatta a megyei napilap 1960 és 2000 közötti évfolyamait, melyek a hungaricana.hu oldalon immáron mindenki számára ingyenesen hozzáférhetők.

Összességként megállapítható, hogy a Sebők Balázs doktori disszertációjából született kötet valóban hiánypótló mű, mely a szocialista iparosítás országos történetét elsőként gazdagítja megyei szintű elemzés perspektívájával, hiteles képet nyújtva annak pozitív és negatív következményeiről egyaránt. A kötetben felsorakoztatott példák jászberényi dominanciája is rávilágít azonban arra, hogy a kutatás nemcsak más

² Botka János (szerk.): *Adatok Szolnok megye történetéből*, II. kötet. Szolnok, 1989. 237.

megyék vizsgálata felé folytatható tovább, hanem a megyei alatt a települési szint mélyebb elemzésével is, még részletesebb, egy-egy városra fókuszáló kép megalkotásával. Ezen helytörténeti kutatásokhoz is kiváló

támpontot és kiindulási alapot nyújt Sebők kötete.

CSÖNGE ATTILA

Aki személy, az „személyiség” is?

A történeti életrajz módszertani kérdései

Személyiség és történelem – a történelmi személyiség. A történeti életrajz módszertani kérdései. Szerk. Vonyó József. Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Pécs – Budapest, 2017. 547 oldal

A szélesebb nagyközönség és a szakmabeliek részéről egyaránt érzékelhető biográfiák iránti érdeklődés, az úgynevezett „biográfiai fordulat” készítette a Magyar Történelmi Társulatot és annak Dél-dunántúli Csoportját, valamint az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárát és a Kronosz Kiadót arra, hogy az életrajzírás elméleti és módszertani kérdéseiről tudományos tanácskozást szervezzon. Az eseményre a Társulat Dél-dunántúli Csoportjának 22. alkalommal megszervezett konferenciájaként került sor, a nagy érdeklődésre való tekintettel két részletben, 2016. augusztus 15–17-én Zamárdiban és 2016. szeptember 23-án Budapesten. A jelen ismertetés tárgyát képező kötet az itt elhangzott előadások nyomán készült tanulmányokat tartalmazza, a kiadók szándéka szerint ösztönzést és támpontokat nyújtva további biográfiai írásához. Ezt a kötet végén található, elméleti és módszertani munkákat tartalmazó válogatott bibliográfia is segíti. A kiadvány 25 tanulmánya közül 5 elméleti igénnyel közelíti meg a kérést, húsz pedig több-kevesebb módszertani reflektáltsággal mutatja be az egy-egy vagy éppenséggel több történeti személyiség életrajzában, illetőleg pályaképének megírása során felmerülő kérdéseket.¹ A tanulmányok térbeli és időbeli kere-

pszichobiográfiai módszer alkalmazhatósága az életrajzírásban; Bálint Ágnes: A pszichobiográfia hozzájárulása az életrajzírás elméleti kérdéseéhez. „Nagyfelbontású” vs. „kisfelbontású” életrajz; Erős Ferenc: Tömeg – egyén – hatalom: Freud tömegpszichológiájának újraértelmezése; Fedeles Tamás: Miklós király és Lőrinc herceg. Az utolsó két Újlaki vázlatos pályaképe; Kulcsár Krisztina: A páros életrajz írásának kérdései és lehetőségei – Albert-szász teschei herceg és hitvese, Mária Krisztina főhercegnő összefonódó élete alapján; Ormos Mária: Kortársak a viharban; Szemethy Tamás: A 18. századi magyarországi új arisztokraták prozopográfiai vizsgálata; Kasza Péter: Pártváltó diplomata és egyházi méltóság két király között. A Brodarics-életrajz módszertani tanulságai; Ugrai János: Az általános és az egyedi. Lelkészek pályájának vizsgálata a 18–19. század fordulójára vonatkozó módszertani megfontolások; A. Sajti Enikő: Egy gazdag hagyatéék életrajzi feldolgozásának módszertani kérdései. Várady Imre (1867–1959) bánati kisebbségpolitikus; Hermann Róbert: A Görgey-életrajz problémái; Bartha Ákos: Problémák és lehetőségek Bajcsy-Zsilinszky Endre készülő életrajzában; Fazekas Csaba: Prohászka Ottokár életrajzában problémái; Ujváry Gábor: Kételyek sora. A Hóman Bálint-életrajz buktatói és módszertani problémái; Fodor János: Lehetőségek és korlátok egy romániai magyar politikus számára az impériumváltás után. Bernády György politikai életrajza; Sári Szabó Katalin: Forgatókönyv az új elithez? A kapcsolati rendszerek szerepe Szász Károly református püspök pályájának alakulásában; Koloh Gábor: Tér és idő Kiss Géza életútjában és életművében. A lelkeszi, a néprajzkutatói és a társadalomkritikusi szerep értelmezése; Püski Levente: Politikus háttérben – gróf Károlyi Gyula; Tóth Imre: A szakértelem korlátai és a történeti környezet. Személyiségkonstrukció Kánya Kálmánról; Turbucz Péter: Filozófusként élni, filozófusnak maradni. Alexander Bernát élete és gondolkodása az újabb kutatások tükrében; Kárbín Ákos: Újat mondani

¹ Kóvér György: Az élet sokfélesége, a rajz egysége?; Gyáni Gábor: Historical agency – a szubjektív cselekvő középpontba állítása a történettudományban; Kőváry Zoltán: A

tei kiterjedtek: a kötet oldalain megelevenedő hősök a délvidéki és az erdélyi magyar elit történetére is rálátást nyújtanak, időben pedig lefedik a középkortól a legújabb korig tartó skálát. A szerzők között a húszas éveiben járó doktoranduszoktól az idősebb akadémikusokig több generáció képviselteti magát. Ehhez hasonlóan a tanulmányokat eltérő megközelítésmódok és módszertani sokszínűség jellemzi.

Kövér György idézi fel Szekfű Gyula Bethlen Gáborról írt, 1926-ban megjelent „egyszerű politikai történetként” definiált életrajzában Rugonfalvi Kiss István kritikájával jól szemléltethető fogadtatását. Eszerint a könyv „a nagy emberek hálókabátjának” bemutatása miatt lépte túl a határokat, mert hiszen „...embert csak nagy erények tehetnek nagygyá, csak azok emelheték a történelmi alakokat [ki – B. N.] a tömegből és csak ezek a megkülönböztető nagy erények, kiváló jellemvonások érdekelhetik a történelmet!” (31. old.) A kritika megszületése óta eltelt majd egy évszázad alatt a szóban forgó kérdésekről vallott nézeteink jelentősen átalakultak. Ami viszont egyelőre kontinuosnak tűnik, az a politikusok vagy a kötetet szerkesztő Vonyó József szavaival: „a fő folyamatokat a háttérből befolyásoló” (9. old.) személyiségek életrajza iránti kitüntetett figyelem. A konferencia, illetőleg a szóban forgó kiadvány címének sugalmazásával ellentétben a „történelmi személyiségek” életrajzai csupán a „történelmi életrajzok” egyik lehetséges válfaját képezik.²

Wekerle Sándor életéről. A Wekerle-biográfia nehézségei; Rab Virág: A szociális hálózatba ágyazott életrajz – Hegedüs Loránt példáján; Szécsényi Mihály: Reziliencia mint életmód – Claire Kenneth írónő életrajzai.

² A politikai döntéseket közvetlenül vagy közvetetten befolyásoló, illetve az ezeket elszenvedők közötti határvonal megvonásával a konferencia szervezői, illetve a kötet szerkesztője ingoványos talajra épített. Ebből adódóan nem érthető például, hogy Vonyó József a Claire Kenneth életével foglalkozó

A kötet első tanulmányaként látott napvilágot a biográfíáról korábban önálló kötet is megjelentető Kövér György³ írása, melyben a szerző a politikai és az irodalmi életrajz két nagy áramlatához kapcsolódva Heckmann István és Répássy János példáin keresztül illusztrálja a narratív identitás egységét és az élet ezzel szembeeszköző térbeli és időbeli töredezettségét. Gyáni Gábor a szubjektív cselekvő (*historical agency*) társadalomtudományi gondolkodásban az 1980-as évektől megfigyelhető előretörésének jelenségéről írt. Anthony Giddens elmélete és az ezt ért kritikák nyomán amellett érvel, hogy a struktúrák nem csupán a cselekvést behatároló külső körülmények, hanem lehetőségek is, amennyiben képessé teszik az egyént arra, hogy struktúrákat teremtsen, illetve módosítsa az éppen meglévőket. Kőváry Zoltán a pszichobiográfiai módszer kialakulását, nemzetközi és magyarországi fejlődését, továbbá elméleti és módszertani alapjait vázolta, a Németh Lászlóról készült pszichobiográfia⁴ szerzőjeként ismert Bálint Ágnes pedig az életrajzírásban lejátszódó pszichológiai folyamatokat tudatosítja, továbbá a „nagy-” és „kiszélesítés” életrajzok közötti különbségeket járja körül. A szakzsargon mellőző tanulmány egyértelműen hasznos lehet az életrajzírásra vállalkozók önismerete szempontjából, a közérthetőség tekintetében azonban a szerző túllő a célon, amikor Bourdieu életrajzi illúzióra vonatkozó tételére replikázva a biográfíairást a takarítás-hoz hasonlítja, mondván, „olyan ez, mintha úgy érvelnénk, hogy lehetetlen kitakarítani a lakást, hiszen nem tudunk tökéletes munkát végezni: mindig akadnak majd el nem

írás mellett miért nem tekinti „idegen testnek” (21. old.) az Alexander Bernát és a Csenkeszfai Poóts András biográfíájával foglalkozó munkákat.

³ Kövér György: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest, 2014.

⁴ Bálint Ágnes: *Télmakhoz bolyongásai. Németh László pszichobiográfiája 1901–1932*. Pécs, 2012.

távolított porcosmók, hajszálak, baktériumok”. (99. old.) A fejezet Erdős Ferenc által írt utolsó tanulmánya Freud tömegpszichológiáját az első világháborút követő történelmi kontextusba ágyazva elemzi, a csoportképződés jelenségére is érvényes magyarázattal szolgálva együttal.

A vizsgált személy életútjától vagy a kutató kérdésétől függően olykor eredményesebb a „klasszikus” biográfia helyett kettes vagy hármas életrajzokkal, sőt a prozopográfia műfajával próbálkozni. Albert szásztescheni herceg és hitvese, Mária Krisztina főhercegnő „összefonódó élete”, illetve a Lőrinc herceg érvényesülését meghatározó Miklós király által megteremtett feltételek jelentősége miatt döntött a páros biográfia mellett Kulcsár Krisztina és Fedeles Tamás. Ormos Mária forráskritikai kérdéseket is tematizálva Ágoston Péter, Kemény Simon és Kozma Miklós párhuzamos életútját tekintette át, ezáltal adva képet az 1918–1919-es események és a Horthy-korszak három, egymástól különböző tapasztalatáról. Szemethy Tamás a vizsgált személyek körét még jobban kiterjesztve, a 18. századi magyar arisztokrácia „felhígulásának” széles körben elterjedt toposzát próbálta meg a prozopográfia módszerének igénybevételével empirikus módon ellenőrizni. A csoportos biográfia hiányosságait Draveczky Gábor életútjának mélyfúrászerű bemutatásával pótolta.

Hogy kőről érdemes életrajzot írni, az nem csupán választás, hanem forrásadottságok kérdése is. A főként későbbi korokban élő személyiségek esetében bővelkedő *ego dokumentumok* az állandó átalakulásában lévő személyiség megragadásának kiváló forrásai. Esetenként azonban a megfelelő módszerek alkalmazása segíthet a látszólag semmitmondó források megszólaltatásában is. Ugrai János Csenkeszfai Poóts Andrásról írt tanulmánya iskolapéldája lehetne ennek. Az 1770 és 1800-as évtizedekben aktív lelkeszt bujasága és felforgató viselkedése miatt több alkalommal is áthelyezték, így huzsonhat aktív esztendejét öt gyülekezet há-

rom különböző egyházmegyéjében töltötte. Miután a köznapi „hősre”, pontosabban antihősre vonatkozó források alig többek pusztá botránykrónikáknál, Poóts András életrajzának megírására nincs lehetőség. Az általános vagy egyedi kérdésének megválaszolása azonban így is lehetséges. A szerző Poóts András szolgálati helyeinek a térbeli és időbeli változásait egy százöt, 1824 és 1894 között Abaújbán elhunyt lelkész azonos paramétereit tartalmazó adatbázisával vetette egybe. Ez alapján szépen kitűnik, hogy Poóts András kihágásai rendhagyó retorziókat vontak maguk után, tehát kortársai között sem lehettek mindennapiak. Kasza Péter a 2015-ben megjelent, Brodarics István életét tárgyaló monográfia⁵ megírásának tanulságait levonva a korábbi feldolgozásokkal szembeni kritika fontossága, ezzel egy időben pedig a filológiai vizsgálatok jelentősége mellett érvelt. Az előbb említett két szerzőhöz képest forrásadottságok szempontjából jóval szerencsésebb helyzetben lévő A. Sajti Enikő „abban a meggyőződésben, hogy a délvidéki magyar kisebbségi elit társadalomszerveződésének »Nagy Története« csak a »kis történetekből«, a személyes, egyéni cselekvésvilágokból írható meg többé-kevésbé hiteles módon” (257. old.), Várady Imre életútját ismertette.

Külön fejezetbe kerültek azoknak a szerzőknek a tanulmányai, akik ellentmondások megítélésű személyiségekkel foglalkoznak. Egy új Görgei-életrajz megírása kapcsán Hermann Róbertnek az egymást kizáró források használhatóságára kellett megoldást találnia, Bartha Ákos pedig meggyőzően érvelt a Bajcsy-Zsilinszky Endréről élő sematikus kép árnyalásának szükségessége mellett, ami a politikus életútjának megértése mellett a két világháború közötti magyar társadalom- és esztörténet szempontjából is jelentőséggel bír. A Prohászka Ottokár, illetve a Hóman Bálint életrajzán dolgozó Fazekas Csaba és Ujváry Gábor

⁵ Kasza Péter: *Egy korszakváltás szemtanúja – Brodarics István pályaképe*. Pécs, 2015.

számára a kutatott személyiségek antiszemitizmusa jelentette a fő problémát, amit azonban az előbb említett szerző színvonalas és kiegyensúlyozott tanulmányával ellentétben Ujváry Gábornak láthatóan nem sikerült kellő súllyal és távolságtartással kezelnie. Kortesbeszédnek is beillő írásában ellensúlyként nem csupán Hóman Bálint kétségbevonhatatlan történetírói és tudományszervezői kvalitásait emeli ki, hanem antiszemitizmusát is bagatellizálja olyan, már-már cinikusnak ható megállapításokig menően, hogy „nyilvánvalóan óriási hibának tekinthető parlamenti mandátumának megtartása – különösen a nyilas hatalomátvétel után –, ám pozícióját, ha korlátok közt is, javító szándékú célok érdekében tudta használni, még 1944. október 15-e után is, amikor többször tiltakozott a kormányzat *túlkapásai* [kiemelés tőlem – B. N.] ellen”. (349. old.) E fejezet utolsó, Fodor János által jegyzett, leíró stílusú tanulmánya a politikai krédója miatt bizonyos körökben renegetnak tekintett Bernády György pályaképpen keresztül az erdélyi magyarság Trianon utáni politikai megszerveződésének lehetőségeit és korlátait vázolta fel.

A *Dominanciák* című fejezetben közölt tanulmányokban a Gyáni Gábor által is tárgyalt, személyiség és történelmi kontextus (azaz a társadalmi, politikai és kulturális környezet) kölcsönhatása domborodik ki. Sárjai Szabó Katalin a személyes kvalitásokkal is megáldott Szász Károly református püspök pályájának alakulásában szerepet játszó kapcsolatrendszer fontossága mellett érvelt. Hozzá hasonlóan Tóth Imre Kánya Kálmán nagy tehetségű, ugyanakkor birodalmi hagyományokat továbbörökítő s ilyenként régimódián is adaptív személyiséget hozta életközelpbe. A „sikertörténeteket” követően Koloh Gábor a Kodolányi János által „*Ormánság szerelmeseként*” illetett, elvágódó és meg nem értett, csehovi sorsoakat idéző Kiss Gézáról nyújt megrendítő képet, Püski Levente pedig a származásából,

társadalmi helyzetéből és kapcsolatrendszeréből eredő lehetőségeket személyiségvonásai miatt kiaknázatlanul hagyó gróf Károlyi Gyula portréját rajzolja meg.

A kötet utolsó fejezetében Turbucz Péter Alexander Bernát korábban méltatlanul mellőzött publicisztikai tevékenységét elemzi. Ehhez hasonlóan Kárbin Ákos is a már meglévő biográfiák tükrében járja körül egy újabb Wekerle Sándorral készülő életrajz kihívásait. Rab Virág a társadalmi beágyazottság fontosságát hangsúlyozva Hegedűs Loránt jól adatolt életútjának példáján keresztül szemlélteti a hálózatelemzés történettudományban való alkalmazásának előnyeit. Együttal az egyéni döntések háttérében meghúzódó személyiségjegyek, képességek, készségek vagy családi szerepek vizsgálatának szükségessége mellett is lete-szi a voksát. Szécsényi Mihály a Claire Kenneth alias Kende Klára különböző időpontokban és élethelyzetekben keletkezett önéletrírásainak összehasonlításával a narratív identitás lényegi vonásaira mutat rá.

Mindezek alapján nyugodt szívvel állítható, hogy a most megjelent tanulmányok egy-egy történelmi személyiség életrajzáának a teljesebb megismerése mellett a biográfiaírás kurrens elméleti és módszertani kérdéseiről is áttekintést nyújtanak a kötet olvasói számára. Az újabb irányzatok fontosságát messzemenően elismerve, illetve a Bálint Ágnes által részletesen is elemzett „kiszélelés” életrajzok jelentőségével egyetértve azonban nem árt szem előtt tartani Kövér György „intését”, mely szerint „minden újabb irányzat fontos, miközben a mélyebb pillantás igényével szükségképpen szűkített optikával dolgozik, csak az egésze-re való nyitottság megőrzésével tudja gazdagítani a történelmi biográfia nagy családfáját”. (32. old.)

BOTH NOÉMI ZSUZSANNA

Régi dilemmák, új válaszok?

A magyar hadtörténetírás jelen állapota

A magyar hadtörténetírás története és aktuális kérdései. Szerk. Kincses Katalin Mária. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2015. 336 oldal

A magyar katonai múlt írott és tárgyi emléanyagát őrző, a hadtörténeti kutatásokban vezető szerepet játszó intézmény, a budapesti Hadtörténeti Intézet és Múzeum immár egy évtizede indított igen színvonalas könyvsorozatot A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára címmel. Ebben a sorozatban főként az intézmény jelenlegi vagy egykori tudományos munkatársainak monográfiáit teszik közzé, de szép számmal akadnak külső szerzők is, akik egytől-egyig a magyar hadtörténetírás élvonalát képviselik, de történetesen más intézményben dolgoznak vagy dolgoztak. Az intézmény 2015-ben olyan tanulmánykötettel jelentkezett, amely nem valamely hadtörténeti kérdéskör, probléma vagy jelentős hadvezér tevékenységét igyekszik bemutatni, hanem historiográfiai szempontból közelít tárgyhához, és a magyar hadtörténetírás helyzetét, eddigi teljesítményét és jelenét igyekszik felvázolni.

Természetesen rögtön leszögezhetjük, hogy a Magyarországon műfajában páratlan intézmény feltétlenül hivatott egy ilyen kötet megjelentetésére. Ugyanakkor meglepő és kissé elszomorító, hogy az időben mégoly messzire visszatekintve is ez az első olyan historiográfiai kötet, amely tárgyalja a témát. Elég, ha csak a legutóbb megjelent két nagyobb lélegzetű historiográfiai összefoglalóra, Romsics Ignác és Erős Vilmos köteire utalunk.¹ Bár mindkettő széles forrás-

bázison nyugvóan és a teljesség igényével íródott, egyik sem vizsgálja az egyébként korábban is létező és a rendszerváltozás óta igencsak virágzó magyar hadtörténetírás eredményeit.

A kötet nem ad részletekbe menő, teljes képet a magyar hadtörténetírás történetéről, de összegyűjti és közreadja a *Hadtörténelmi Közlemények* és a *Korall* hasábjain a 2000-es évek második felében lezajlott viták legfontosabb írásait, valamint olyan tanulmányokat, melyek újonnan készültek e kép teljesebbé tétele céljából. Mintegy bevezetésként szolgál, és csak remélhető, hogy e kitűnő kezdeményezést további kötetek megjelenése követi majd, melyek részletesen tárgyalják az egyes hadtörténeti korszakok historiográfiáját.

A kötet *Bevezetőjét* két szerző jegyzi, az immár három évtizedes, megkerülhetetlen munkásságával a „hadtörténet” doyenének számító Hermann Róbert és a kötetet szerkesztő Kincses Katalin Mária. Hermann Róbert a Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnokának tudományos helyettese és az intézmény folyóiratának, a Hadtörténelmi Közleményeknek a szerkesztőbizottsági elnöke, Kincses Katalin Mária pedig 2016-tól a patinás folyóirat főszerkesztője.

A szerzők idézik Salamon Ferenc, a neves történész 1888-ban, a Hadtörténelmi Közlemények című folyóirat megindulása-kor az első számban közreadott gondolatait, melyek ma is aktuálisak: „Salamon rövid írása rendkívül tanulságos, hiszen exponálja az összes olyan problémát, amellyel a hadtörténetírás ma is küzd, s ugyanazt a viszonyrendszert írja le a »nagy történetírás« és a hadtörténetírás között, ami ma is létezik. Pontosan látja a »szabályos« történeti

¹ Romsics Ignác: *Clió bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011.; Erős Vil-

mos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Budapest, 2015.

képzésben részesült civil történészt, s a hadtudományi képzettséggel rendelkező katona hadtörténészt jellemző gyengeségeket, s a javukra mutakozó előnyöket. Azaz, hogy míg az egyik nem feltétlenül érti azt, amit leír, a másik nem tudja elhelyezni az általa leírtakat a nagy egészben.” (9. old.) Ez az alapprobléma, a hadtörténetírás viszonya a történettudomány egészéhez és a hadtörténetet író civil, illetve katona szempontrendszerének, alapfelkészültségének különbözősége többször felbukkan a kötetben. A tanulmányok írói, maguk is történészek, hadtörténészek, civilek vagy katonák, más-más módon foglalnak állást a problémáról.

A *Bevezető* további részében a szerzők röviden bemutatják a magyar hadtörténetírás legjelentősebb képviselőit és eddigi eredményeiket. Maga a részdiszciplína a 19. század első felében jött létre Magyarországon, a tudományág intézményrendszere pedig csak mintegy száz évvel később, a 20. század elejétől kezdett kialakulni. Az azóta eltelt újabb száz esztendő sok eredményt hozott, de a szerzők felvázolják a ma még meglevő hiányosságokat is. Megállapítják, hogy míg a 20. század második felében a politikai helyzet nem kedvezett a hadtörténetírásnak, a rendszerváltozás következtében jelentős tér nyílt a magyar katonai múlt feltárására hivatott tudomány számára. A múlt század folyamán és az utóbbi évtizedekben is újabb és újabb generációk belépésével mind szélesebb spektrumú munkák születtek. Elmaradt ugyanakkor a módszertani megújulás, hiányoznak a hagyományostól eltérő megközelítések, jobbra a leíró jellegű munkák dominálnak. A szerkesztők határozott véleménye szerint „egyetlen diszciplína, így a hadtörténetírás képviselői sem lehetnek soha elégedettek az elért eredményekkel, hiszen minden új eredmény új kérdéseket vet fel, s újabb adósságokra irányítja a figyelmet”. (14. old.)

A *csatatörténettől a történelem terhéig* című első fejezet első tanulmánya a 2005-ben szervezett, a magyar hadtörténetírás aktuális állapotáról, kérdéseiről szóló ke-

rekasztal beszélgetés vitaindító előadásából készült, *Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Metatörténeti megfontolások* című tanulmány. Gyáni Gábor ebben az írásában a mohácsi csata példáján keresztül mutatja be egy ütközet megírásának kétfajta módszerét. Gyáni véleménye szerint Szakály Ferenc *A mohácsi csata* című, 1975-ben megjelent művében a szolid és visszafogott leíró módszert választotta. „Ezt a megoldást választva a történész nem igyekszik túl sokat markolni az eseményről szóló szintén szűkszavú előadásában. Mely utóbbi szükségképpen sok bizonytalanságot is magában rejt az esemény lefolyásának rekonstruálása során, a historikus azonban mindig jelzi helyenkénti tudatlanságát, a múlttól általa alkotott kép szegényességét és bizonytalanságait.” (30. old.) A másik módszer, amely szerint Perjés Géza: *Mohács* című 1979-es művének sajátja, a modellező eljárás. Források hiányában, illetve a források megbízhatatlansága folytán Perjés az emberi cselekvés lehetséges modelljeit hívja segítségül. Gyáni ezzel szemben szóvá teszi a források lekezelését. Szerinte az e módszer szerint alkotott kép kevésbé veszi figyelembe az emberi tényező adott pillanatban megnyilvánuló hatásait, és eltávolodik a tényleges történés valóságától. Végül Gyáni felvázolja a számára legrokonszenvesebb történetírói módszert, amely az elbeszélő látásmódját is figyelembe véve a megtörtént csata megéléstörténetét, a róla kialakult képet is beépíti az esemény történetébe. Gyáni írásával beemeli a posztmodern történetírói irányzatokat is a hadtörténeti diskurzusba, valamint egyetemes történetírói példákra hivatkozik. Ez az egykori vitaindító a kötetben is betölti ezt a szerepet, az ezt követő írások ugyanis valamiképpen mind reagálnak az itt felvetett gondolatokra.

Veszprémy László: *A középkori hadtörténetírás és forrásai* című írásában a modellalkotás létjogosultságát hangsúlyozza. Saját korszakából vett példákkal alátámasztva érvel a modellezési technika mellett, ugyanakkor a forráskritika jelentőségét

is kiemeli. Historiográfiai áttekintést nyújt mind egyetemes, mind magyar történeti vonatkozásban. Úgy véli, a modern történelemsznek lehetősége van arra, hogy a legújabb módszertani kellékeket bevetve „játssza újra a történeteket. Ez esetben az ütközetet, úgy, ahogy az nagy valószínűséggel lefolyhatott. Nyugodtan megteheti, sőt meg is kell tennie, csak módszertani korlátait és felelősségét nem szabad szem elől tévesztetnie.” (48. old.)

Ágoston Gábor: *Történetírás és hadtörténetírás. Gondolatok a professzionális és népszerű angolszász hadtörténetírásról* címmel közölt tanulmánya szintén nemzetközi kontextusba helyezi a kérdést. Az angolszász szakirodalom alapján az ott népszerű irányzatok bemutatásával igyekszik felhívni a figyelmet az új megközelítések magyarországi alkalmazhatóságára. Ágoston Gábor elemzi az Egyesült Államok könyvpiacán megjelent történeti munkákat, és megállapítja, hogy a leginkább keresett sikertémák a 20. századi nagy háborúk (második világháború, vietnami háború, közel-keleti háborúk) köréből kerülnek ki. A legnépszerűbb műfaj a csata- és hadművelet-történet. A szerző felhívja a figyelmet, hogy a második világháború keleti frontjával kapcsolatos munkák kevésbé vannak jelen ezen a piacon, ami jó hír a magyar hadtörténetészeknek. Ágoston fontos szempontként elemzi a művek szerzőinek összetételét is. A professzionális hadtörténetészek közé sorolja a katonai akadémiákon dolgozó tanárokat és kutatókat, az ilyen jellegű múzeumok, levéltárak munkatársait és az egyetemeken dolgozó kevés hivatásos hadtörténetészt. Előfordul és szintén ebbe a kategóriába sorolható a társadalomtudományok más területeiről érkező hivatásos történész is. A nem professzionális kategóriába leginkább azok a széles, szaktudományos képzettség nélküli rétegek sorolhatók, akik a sikertémákban saját alap kutatás nélkül, a már megjelent irodalomból állítanak össze újabb és újabb ismeretterjesztő köteteket,

természetesen az eredeti szerzők korábbi tévedéseit és hiányosságait megtartva.

E lényeges szempontokat felvető írást követi B. Szabó János munkája *Figyeljétek a kezemet, mert csalog! Szakmai csevejre hívó gondolatok a reflexió és az önreflexió szükségességéről a kora újkori tematikájú populáris angolszász hadtörténeti irodalom ürügyén* címmel. B. Szabó írása – ahogy a *Bevezetőből* kiderül – kifejezetten e kötet számára íródott, azzal a céllal, hogy összegezze a tíz évvel korábbi vita tapasztalatait, és felfrissítse a hadtörténetírás állapotáról folytatott diskurzust. Ő maga is a populáris angolszász irodalom kapcsán nyúl a témához. Írásában az akadémiai vagy professzionális, alap kutatásokon nyugvó, valamint a széles tömegekhez leginkább eljutó népszerűsítő hadtörténetírás vélt vagy valós ellentmondásait, jellemzőit járja körbe mind magyar, mind nemzetközi vonatkozásban. B. Szabó nem kerüli meg a tanulságok levonását sem. Véleménye szerint mindeképp fontos a tudományos ismeretterjesztő művek kiadása, és a magyar szakembereknek ki kell venniük a részüket ebből. E nélkül nem ellensúlyozható az utóbbi időben a könyvespolcokon tömegesen megjelenő, magyarra fordított, változó színvonalú külföldi irodalom és a bennük megtalálható tévedések, torz információk térhódítása.

Ács Tibor: *A hadtörténetírás és dilemmái* című írásában a hadtörténetírás hazai intézményrendszerének történetét mutatja be. Zachar József: *Csakis csatatörténet? Hadtörténelemről, hadtörténetírásról* című tanulmánya pedig elsősorban elméleti szempontból közelít tárgyaához. Definíciója szerint „a hadtörténelem-tudomány két társadalomtudományi diszciplína, a had- és történelem-tudomány közti átmeneti, köztes, de önálló tudományág.” (104. old.) Hermann Róbert jelen kötet számára némileg átdolgozott tanulmánya (*Megírható-e az 1848–49-es csaták története, avagy az 1848–49-es hadtörténetírás problémái*) Gyáni Gábor vitaindító írására igyekszik válaszolni, a szerző szakterületének megfele-

lően. Hermann két kérdéskör vizsgálatát tűzte célul: „Egyrészt azt, hogy mennyire korszerű vagy nem korszerű 1848–49-es hadtörténetírásunk, s milyen irányokba tárgítható ki annak horizontja: azaz, mit kellene még megírni? Másrészt a szabadságharc tizenegy csatájának kapcsán bemutatni azt, hogy milyen eséllyel dolgozható fel, írható meg ezek »hiteles« története.” (111. old.) Az első kérdésre válaszolva részletesen elemzi a forradalom és szabadságharc historiográfiáját a kezdetektől egészen a legutóbbi évekig. Ezután kijelöli azokat az irányokat, amelyek követése feladatot adhat a jövőben a forradalom és szabadságharc történetével foglalkozni akaró (had)történészeknek. A csatarekonstrukciók lehetőségeit elemezve Veszprémy Lászlóhoz hasonlóan arra az eredményre jut, hogy szükségesek az újabb és újabb rekonstrukciók, hiszen az újonnan előkerülő források segítségével pontosabb kép alakulhat ki az adott ütközetekről.

A kötet második nagy fejezete a *Polémia* címet viseli. Ebben a részben a Hadtörténeti Intézet kutatójának, Pollmann Ferencnek a Korall című társadalomtörténeti folyóiratban 2008-ban közreadott írása („Marcona” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl), az erre született két válasz (Csikány Tamás: *A hadtörténelem támadólagos védelme egy morózus hadtörténéssel szemben*, illetve Markó György: *Morcos válasz egy „marcona” történésznek* című írásai) és a vitát indító kutató viszontválasza (Pollmann Ferenc: *Második nekifutásra. »Még egyszer a marcona történelemről«*) olvasható. A fenti írások egytől egyig a Korall hasábjain jelentek meg. Közös jellemzőjük, hogy íróik a jelenkori magyar hadtörténetírás jeles szereplői, és írásaikat a diszciplína iránti magas fokú felelősségvállalás és jobbitó szándék hatja át. Vitájukban reflektálnak az utóbbi idők társadalomtörténeti megközelítésű nemzetközi irodalmára (*new military history* irányzat). Kérdésfelvetéseik rendkívül aktuálisak és elgondolkodtatóak. Csak néhány ezek közül: megfelelően biztosított-e a tudományos

szakemberek utánpótlása? Megfelelő-e a hadtörténeti kutatások számára biztosított intézményrendszer? Elegendő-e a mostani kutatógárda létszáma? Folyik-e megfelelő párbeszéd a hadtörténészek és a köztörténészek, valamint a társtudományok művelői között? A közölt írások egytől egyik foglalkoznak ezekkel a kérdésekkel, és mindegyikről elmondható, hogy magas intellektuális színvonalon, ugyanakkor olvasmányos stílusban íródtak. Szintén Pollmann Ferenc felvetései és az azokra adott válaszok kapcsán született Zachar József hozzászólása,² amelyet esetleg érdemes lett volna szintén közölni a kötetben.

A kötet harmadik, *Hadtörténészek és hadtörténeti historiográfia* című fejezete összesen hat tanulmányt tartalmaz. Ezek az írások már a legutóbbi években születtek, és egy részük a 2012 novemberében a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban rendezett historiográfiai műhelykonferenciához kapcsolódik. Az intézményben készülő új, négykötetesre tervezett magyar hadtörténeti összefoglaló – amelynek első, harmadik és negyedik kötete időközben már meg is jelent³ – kapcsán rendezett konferencia felszólalói a készülő szintézis ürügyén igyekeztek bemutatni a felmerülő historiográfiai problémákat. Az eseményről szóló beszámolóból mindez jól kivehető (Kincses Katalin Mária: *Magyarország történetének historiográfiai kérdései. Műhelykonferencia a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban, 2012. november 13.*). Az ebben a fejezetben közölt tanulmányok között azonban csak kettőt talál-

² Zachar József: *Mi is a hadtörténelem? Gondolatok egy vita kapcsán*. Hadtörténelmi Közlemények, 122. évf. (2009) 3. sz. 863–872.

³ Veszprémy László (szerk.): *Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig*. Budapest, 2017.; uő (szerk.): *Magyarország hadtörténete III. Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919*. Budapest, 2015.; Horváth Miklós (szerk.): *Magyarország hadtörténete IV. 1919-től napjainkig*. Budapest, 2018.

lunk, amely a konferencián tett felszólalás alapján készült. Az egyik Veszprémy László: *A magyarországi középkori hadtörténet-írás történetéhez* című írása, a másik Hermann Róbert összefoglalója a magyar hadtörténetírás eddigi megjelent szintéziseiről (*A magyar hadtörténeti szintézisek 1842-től napjainkig*). A további három írás korábban már más kötetben vagy önálló tanulmányként megjelent, és úgy tűnik, a többi szerző által meg nem írt konferencia-tanulmány helyett került be a kötetbe. Nehéz más magyarázatot találni, ugyanis mindhárom valamilyen résztémát dolgoz fel, a kötet többi, átfogó írásához képest viszonylag szűkebb kérdést, időszakot, területet érintenek, még ha igen fontos historiográfiai jelentőséggel bírnak is. Réfi Attila a huszárság történetéről írott munkákat veszi számba rendkívül alapos módon (*A francia háborúk császári-királyi huszárság, avagy „a legmagyarabb csapatnem” és fénykora a historiográfia tükrében*), Kincses Katalin a két háború közötti történetírás szellem-történeti irányzatának hatását, viszonyrend-szerét vizsgálja tanulmányában (*Szellem-történet és hadtörténetírás. A magyar had-*

történetírás kapcsolódási pontjai, különös tekintettel az 1930-as évekre). Pollmann Ferenc fejezet-, illetve kötetzáró írása, *Bán-laky (Breit) a hadtörténész* címmel a neves szakember életét feldolgozó könyvének egyik fejezete.

A recenzeált tanulmánykötet véleményem szerint igen aktuális, már korábban is érdekes és többször felvetett problémát, a magyar hadtörténetírás hazai tudományosságban játszott szerepét körbejáró, elemző és bemutató, gondolatgazdag munka. Természetesen a historiográfia, különösen a hadtörténeti historiográfia iránt érdeklődő szakembereknek jelent igazi csemegét, de haszonnal forgathatják az egyetemi oktatásban a szakma történetében elmélyedő egyetemisták is. Hasznos továbbá azoknak, akik szeretnék megismerni e nagy hagyományokkal rendelkező tudományág múltját, jelenét és a szakma jeles képviselői által megfogalmazott, a hadtörténetírás jövőjére vonatkozó elképzeléseket.

SOLYMOSI JÓZSEF

Gondolati ívek, metszetek egy korról, rendszerről, ideológiáról

Metszetek bolsevizmusról, sztálinizmusról.
Szerk. Gyarmati György és Pihurik Judit.
Magyar Történelmi Társulat – Kronosz
Kiadó – Állambiztonsági Szolgálatok
Történeti Levéltára, Budapest–Pécs, 2018.
287 oldal

A bolsevizmus–sztálinizmus kérdésköre, a bukott totalitáriánus rendszer egyes elemeinek, szellemi, ideológiai-politikai lényegének és hatalmi struktúrájának át- és újrágondolása az elmúlt három évtized történetíróinak kedvelt, gyakran túlfűtött hangvétele, időnként politikailag is motivált témája volt. Az elemzésekkel eljutottak az államszocialista rendszer által szakralizált és köréje komplex forradalmi kánont felépítő Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól az inga kilengésének logikáját követve a külföldről pénzelt bolsevik puccs, avagy éppen a zsidó összeesküvés gondolatáig.

A modern historiográfia az 1917-es hatalomátvétellel foglalkozó műveket öt nagy elméleti megközelítés köré rendezi. A könyvet kézbe véve tartottam tőle, hogy egy újabb szintéziskísérletet, újabb elméleti rekonstrukciót olvasok majd, ez az érzésem azonban a nyomdatechnikailag is ízléses kivitelű kötettel szemben a vele való ismerkedés első pillanataiban elmúlt. A bevezetőben ugyanis a kötet szerkesztői, *Gyarmati György* és *Pihurik Judit* egyértelművé teszik, hogy 1917-tel kapcsolatban szellemi alapvetésként Nicholas Werth álláspontját fogadják el, amely szerint „a szétzilálódó, összeomlóban lévő cárizmus keltette »intézményi légüres térben [...] összetart, vagy – pontosabban – egymásba illeszkedik a politikai államcsíny és a társadalmi forradalom, majd később válik szét az önkényuralom évtizedeire.«” (8. old.) A fentiekhez igazodó friss, a modern történetírás szellemiségének megfelelő szemléleti megközelí-

tést tükrözi, hogy a 2017 áprilisában rendezett konferencia anyagát bemutató kötet szerkesztői hangsúlyozzák: a közölt írások nem a politikátörténet egy újabb, sokadik értelmezésével kísérleteznek, „inkább a társadalmi megélés, illetve a korabeli társadalmi recepció felől közelednek tárgyukhoz”. (9. old.)

A recenzius ebben látja a könyv legfőbb értékét: nem akar komplex rendszereket felállítani, újabb „mértékadó” ideológiai alapvetéseket mesterségesen konstruálni, hanem „metszeteket” nyújt, korkép részleteket, amelyekben mint cseppben a tenger tükröződnek a sztálinista rendszer egyes eltérő sajátosságai. Ez többet mond el a hatalom lényegéről, a korabeli életéről, a rendszer közvetlen hétköznapi megéléséről, mint a gyakran erőltetett, politikailag megkonstruált elméletek. A közölt írások szellemileg és tartalmilag sokszínűek, jelentős részük nem közvetlenül magával a szovjet rendszerrel, hanem annak két világháború közötti szellemi értelmezésével, avagy éppen 1945 utáni kelet-európai adaptációjával foglalkozik. Ami azért is üdvözlendő, mert a térség lakosai számára ez sokkal húsba vágóbban megélt tapasztalat volt, így élelkebb az érdeklődés is iránta.

Az Oroszországban végbement változások korabeli recepcióját tárgyaló munkák sorában az első a konferencia óta sajnálatosan elhunyt Szőke Katalin tanulmánya a hétköznapi káoszával és pusztulás vízióival foglalkozik Ivan Bunyin, Maxim Gorkij, és Vaszilij Rozanov naplói, írásai alapján (*A köznapok káosza és pusztulás víziók. Apokalipszis 1917 – Ivan Bunyin, Makszim Gorkij és Vaszilij Rozanov*). A káoszjelenés ősforrását a szerző Nyikolaj Bergyajev *Az orosz kommunizmus értelme és eredete* című írásában találta meg, kimutatva, hogy a Szolovjov műveiben leírt apokaliptikus vi-

zió nem világvégére, hanem egy konkrét történeti kor lezárultára, egy történelmi katasztrófára vonatkozik. Magát a katasztrófát a szerző az első orosz Nobel díjas író „Elátkozott napok” című naplója alapján közelíti meg, amelyet Bunyin 1918–1920 között Moszkvában és Odesszában írt, mielőtt végleg elhagyta volna az országot. Ő volt talán az egyetlen író, akit nem vagy alig érintettek meg a kollektivistá utópiák, az ő témája mindig is a vidék, az orosz paraszt volt, és tárgyalt művében kíméletlen őszinteséggel rántja le a leplet az orosz értelmiségről: „A kommunizmus és a szocializmus úgy kell az orosz népnek, mint tehénnek a nyereg; megvadítja őket.” (19. old.) Gorkij *Illetlen gondolatok* címmel – annak betitlásáig – a Novaja Zsiznybe írt meglepően rendszerkritikus, ám mégis utópikusan megrajzolt képet 1918 Oroszországról, míg Rozanov írásában – *Korunk apokalipszise* – önmaga és az ország sorsával vet számot, egy utópista vallásban találva meg az élet értelmét.

Szilágyi Ákos *Az orosz forradalom öngyilkosai* című, több mint nyolcvan oldalas, önálló kismonográfia értékű írása terjedelmében és gondolati ívében is a legnagyobb szabású dolgozata a kötetnek. A szerző a katolikus és ortodox egyház öngyilkosság-felfogásából kiindulva a nagy terror időszakáig tekinti át a jelenséget és annak mozgatórugóit, feladva ezzel a leckét szerkesztőnek és recenzenek egyaránt. A tanulmány kiindulópontja az, hogy a forradalom és a polgárháború közepette az öngyilkosságok száma viszonylag alacsony volt, és az új hatalom ateizmusa és antiklerikalizmusa következtében átmenetileg enyhébb megítélés alá esett. Az arány a konszolidáció éveiben, elsősorban 1924–1925-ben ugrott meg számottevően. Magában a bolsevik pártban élt az ügyért vállalt mártíromság gondolata, és a húszas évek nagy öngyilkossági hulláma idején az önkézzükkel életüknek véget vetők között magas volt a hatalmat monopolizáló bolsevik párt tagjainak a száma. A jelenség okát Szilágyi Ákos a becsapottságban, a NEP által helyreállított régi életforma vál-

ságában, a forradalmi hit és a forradalom utáni valóság kibékíthetetlen ellentétében, a feleslegesség és hanyatlás életérzésében látja.

A harmincas évekre ismét változott a helyzet, Sztálin „harmadik forradalma” a magánélet etatizálását is magával hozta. Ennek illusztrálására a szerző idézi Borisz Pilnyakot, aki szerint nem él a Szovjetunióban olyan ember, akinek már ne jutott volna legalább egyszer eszébe, hogy golyót röpít önmaga fejébe. Az önként vállalt halál ekkor már a totálisan záródó rendszerből a kivonulás utolsó lehetőségét jelentette, az 1936–1939 között lejátszódó perhullám idején is számosan így módon tagadták meg részvételüket az erkölcsi-politikai megsemmisítésüket célzó színjátékban, a koncepciós perekben. Sztálin viszont ezt az „osztályellenség fegyverének” tekintette, és elkövetését nyílt lelepleződésnek hirdette, s az öngyilkosok morális lejárata céljából tettüket férfiatlan cselekedetnek, gyáva megfutamodásnak állította be. Szilágyi Ákos végső konklúziója az, hogy bár a Szovjetunióban a harmincas évekre egyre többen vetettek véget önkézzükkel életüknek, elsősorban nem az elkövetők száma, hanem körükben a magas párttiszségeket viselőkhöz az aránya a figyelemreméltó. A szerző azt is leszögezi, hogy tanulmánya az öngyilkosságokról szól, azonban sem az áldozatok száma, sem társadalmi összetétele nem feleltetheti az állam által a saját polgárai ellen elkövetett gyilkosságok magas számát – az öngyilkosság csak ennek korszakonként eltérő módon megítélt kísérőjelensége volt.

Pihurik Judit dolgozata a bolsevizmus két világháború közötti magyar elméleti megközelítésével foglalkozik (*A propagandán innen és túl. Bolsevizmus-közelítések a Horthy-korszakból*). Megállapítja, hogy a kép korántsem sematikus, a propagandisztikus szölamokon túl léteztek számottevő tudományos megközelítések is. A tanulmány különböző politikai irányzatokhoz tartozó gondolkodók (Gratz Gusztáv, Fábrián Béla, Kovrig Béla, Kornis Gyula) külön-

bőző időpontokban írt műveit bemutatva elsősorban a bolsevizmus és a sztálinizmus gyökereiről és alapvonásairól, valamint a munkásmozgalom ideológiájáról és vezetőiről alkotott elképzeléseket veszi sorra. A kor izgalmas kérdése volt a diktátorok szerepének megítélése is, e témában a szerző Kornis Gyula 1933-as gondolatait idézi. Kornis Mussolinin pozitív példaként említi, de Lenint nem értékeli sokra, holott leszögezi, hogy a „bolsevizmus Lenin eszének és akaraterejének eredményeképpen jött létre”. (117. old.) Sztálint, „a cserzővarga fiát” oly módon köti be az általa konstruált elméleti rendszerbe, hogy kifejti, a forradalmárok csak addig rendbontók, ameddig hatalomra nem jutnak, utána az állam és a társadalom új rendjének megvalósítása érdekében már erőszakosabb eszközöket választanak, mint a korábbi rendszer.

A sztálini modell második világháború utáni expanzióját középpontba állító szerzők közül Kalmár Melinda a sztálinizmus kelet-közép-európai esélyeiről írt tanulmányt, és a népi demokratikus elkanyarodás jelenségét vette górcső alá (*A sztálinizmus kelet-közép-európai esélyei. A népi demokratikus elkanyarodás*). Kiinduló kérdése az, hogy a térségnek a második világháború után volt-e sansza a nem szovjet befolyási övezetbe tartozni, illetve a sztálinizmusnak milyen valós esélyei voltak a régióban. Az átmenetet, Sztálin várakozó álláspontját indokolhatta, hogy sem a régió lakossága, sem a Nyugat nem fogadott el gyors és radikálisan erőszakos átállást, és számolni kellett erőteljes civilizációs közegellenállással is. A szovjet gondolkodástól nem állt távol, hogy ha a fejlettebb területek az ő szempontjukból a Birodalom periferiájára estek, akkor azokat lazább, organikusabb módon kössék a központhoz. Paradox módon épp a térségben lévő kisállamok korábbi történelmi fejlődésükből következő demokráciadeficitje könnyítette meg a szovjet modell bevezetését. A kérdés az volt, hogy mintakövető lesz-e az új berendezkedés, vagy teret hagy a helyi, történetileg ki-

alakult sajátosságoknak, megőriz-e valamit korábbi intézményekből, struktúrákból. Hosszabb távon a szovjet ideológia is kísérletezett valamiféle önarcú modellvariánssal, és az új irányzatra a Gomulka-féle lengyel és a magyar pártvezetés reagált a leggyorsabban és leglátványosabban. 1961-től úgy tűnt, hogy ennek az iránynak komoly perspektívái vannak, hiszen itt már a rendszer végcéljaként megfogalmazódott a társadalmi öngazgatás gondolata. A szatellit államok a hatvanas évektől konvergáltak egy harmadikutas alternatíva felé, amely egy párti keretrendszerben valósított volna meg valamiféle sajátos pluralizmust. Kalmár Melinda zárógondolata a népi demokrácia rejtélyes természetéről szól, amelyet a nyolcvanas években a vezető réteg ideaként vetített a jövőbeni politikai horizontra, azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy másrésről ez a politikai formáció nyitott utat 1948-ban egy diktatórikus modell bevezetéséhez.

Palasik Mária *Diktatúraépítés demokráciában. Ahogyan a parlamentben látták 1945–1949 között* című írásában abból indul ki, hogy az 1944 vége és 1949 tavasza közötti események tudományos értékelése, vitája a mai napig tart. A szerző két elméletet említ: az egyik szerint ez az időszak az államszocializmus kezdete, a kommunista diktatúra bevezető fázisa. A másik, árnyaltabbnak tartott álláspont szerint ez a rövid korszak önmagában is több periódusra osztható: az 1944 vége és 1945 novembere közötti időszak értelmezhető népi demokráciaként, az 1945-ös nemzetgyűlési választásokkal a demokrácia irányába mozdult, de 1946 végétől, 1947 elejétől már egy „balra szűkített” népi demokratikus út felé tendált a rendszer, majd 1949-ben fordult át sztálinista proletárdiktatúrába. A dolgozat arra sorol példákat, hogy a képviselők ez idő alatt hogyan érzékelték a változásokat, mikor és milyen formában utaltak arra, hogy az ország a diktatúra irányba tart. Ennek első említése 1945. december 7-én történt, amikor a felhatalmazási javaslat tárgyalásán

Nagy Ferenc házelnök általános és részletes vita nélkül fogadtatta el azt a parlamenttel, és ekkor Nagy Vince kiskazda képviselő bekiabált: „Ez diktatúra, nem demokrácia!” (166. old.)

Petrás Éva Kovrig Béla szociálpolitikus, szociológus kommunizmusképet elemezte tanulmányában (*A nemzeti kommunizmus egy polgári olvasata. Kovrig Béla, kereszténydemokrata szociálpolitikus kommunizmusképe*). Az elsősorban a társadalombiztosítás iránt érdeklődő Kovrig 1926-ban arra a következtetésre jutott, hogy az orosz városok munkásainak életszínvonala a cári időszakhoz képest egyáltalán nem javult, sőt jelentősen romlott. Lenin halála után orosz tradíciójú expanziót várt a Szovjetuniótól, a civilizációk ütközését elkerülhetetlennek tartotta. 1941-ben *Embersors a Szovjetunióban* címmel közölt e tárgyban újabb munkát, melynek végső konklúziója: „Embertelenül nem lehet embert boldogítani. Ez a bolsevizmus tanulsága.” (197. old.) Kovrig pályaképe önmagában is illusztrálja a rendszer működését: 1946-ban az ÁVO „pressziós” módszerrel beszervezte, ám a katolikus egyházzal csupán bárki által tudható információkat közölt. 1948-ban kalandfilmekbe illő szökés után az USA-ban telepedett le, egyetemi tanár volt, ám az ÁVH még ekkor is megpróbált utána nyúlni – sikertelenül. Itt írta a *Nemzeti Kommunizmus Magyarországon* című munkáját, mellyel 1956-nak a magyar forradalmak és szociális mozgalmak sorában való elhelyezése volt a célja. Petrás Éva záró értékelése szerint Kovrig a nemzeti kommunizmus vonatkozásában olyan gondolatokat tudott megfogalmazni, amelyeknek újbóli felbukkanására a társadalomtudományban még évtizedeket kellett várni.

A személyi kultusz kérdéskörét érinti A. Sajti Enikőnek a Tito-kultusz kialakulásáról és funkciójáról szóló írása (*„Tito megmonda, mit gondol a nép”. A Tito-kultusz kialakulása és funkciója*). Bevezető gondolataiban kifejti, hogy Tito egy ma már nem létező ország „abszolút uralkodója” volt (213.

old.), annak minden kellékével együtt, halála után azonban őt is utolérte a diktátorok sorsa, életét utólag feketére festették, nevéhez vad városi legendákat kötöttek, az inga kilendült a másik irányba. A széteső Jugoszlávia romjain virágzó ellenpropaganda mellett lassan regenerálódik a Tito-kultusz is, és napjainkban a két jelenség egymás mellett él. Sajti Enikő azonban azt tartja nagyon fontosnak, hogy a különböző előjelű legendák mellett napjainkra formálódóban van a történelmi Tito-kép is, újabb szakmonográfiák foglalkoznak immáron hitelt érdemlően az életével. A szerző munkájában arra tesz sikeres kísérletet, hogy a jugoszláv szocialista ikonográfia legfőbb elemévé váló Tito-kultusz eredetét tárja fel. Konceptiója szerint a kultusz az emberarcúbb szocializmus jugoszláv változatának, az öngazgató szocializmusnak a terméke volt, és az új állam hatalmi legitimációjának szerves részét képezte. A legendák és azok forrásainak számbavétele után megállapítja, hogy a Tito hagyatékaért folytatott „birtokper” még korántsem ért véget, de a délszláv államok historiográfiája napjainkra túllépett a fekete-fehér sablonokon, és megkezdődött az életmű valós kritikai számbavétele.

Gyarmati György az „etalon-Rákosi” kultuszának jelentésrétegeit boncolgatja *„Sztálin-epigonból kegyvesztett lakáj”*. Az *„etalon Rákosi” kultuszának jelentésrétegei* című dolgozatában. Kiindulópontja szerint Rákosi regnálása már hatvan éve véget ért, de a nemzeti emlékezet ebből semmit nem őrzött meg, mert nincs mit megőrizni, és nincs mit elfeledni – a korszak a kollektív amnéziába süllyedt. Egy szempontból azonban úgy gondolja, hogy érdemes újból körüljárni a témát, nevezetesen azt megvizsgálni, hogy Rákosi sokat emlegetett személyi kultusza valójában mennyire volt *személyi*. A szerző – Hajdú Tibor nyomán – úgy fogalmaz, hogy Rákosi „személytelen kultusza” a szocializmus „megcsúfolt, sztálinista derivátumát [...] adaptálta” (228. old.), 1953 után viszont a halott Sztálin kísértete volt, és maga is jól tudta ezt. Személyi kul-

tusának felépítéséhez hiányoztak az alapok, a Sztálin-féle vezérkultusz vagy a Titó-féle partizán önfelszabadító romantika szóba sem jöhetett. Rákosi rémuralmat valószínűleg Magyarországon, miközben maga is paranoid módon félelemben, rettegésben élt. Gyarmati azt is felvázolja, hogy a rendszerpropagandával párhuzamosan ellenkultusz is kibontakozott, melynek egyik eleme a lakosság túlélését segítő *humor* volt. A köznapok embere Rákosit annak tekintette, ami volt: egy idegen eszme és hatalom kreatúrájának. Rituális felmagasztalása konttraproduktívnak bizonyult, és Sztálin halála után eminens mintakövetőből „vonakodó csatlóssá” vált. (247. old.) Gyarmati összegzése szerint a múlt bizonyos figurái és rendszerei, így például Kádár János konszolidált regnálása is felbukkannak a „nosztalgia titokzatos tárgyaként”. (252. old.) Rákosi esetében azonban a kommunikatív emlékezet kulturális-történeti emlékezeté alakul át, jobban szólva inkább elfeledettségé, közösségi annéziává vált.

Standeisky Éva a rendszerellenesség és a rendszerhit problematikájával foglalkozik „Az ember tragédiája” ’50-es évekbeli bemutatása kapcsán (*Rendszerellenesség és rendszerhit. Az ember tragédiája az 1950-es években*), de felidézi annak a Rákosi-korról megsemmisítő kritikát mondó 1952-es átiratát, „Az élmunkás tragédiájá”-t is. Felvázolja, hogy a Tragédia 1953-as színpadra állítása a magyarországi sztálinizmus oldódásával függött össze, amikor azonban 1955 januárjában felújították, a politikai klíma már ismét zorddá vált. A műről állást foglalt a kor több meghatározó irodalmi és politikai személyisége, és a diskurzus arról folyt, hogy a „szocializmus építésének adott magyarországi időszakába” mennyire illeszthető be Madách szellemisége, illetve hogyan értelmezendők az ötvenes évek körülményei között a Tragédia gondolatai, különösen a Falanszter szín értelmezése adott nem kevés okot a töprengésre. A mű bemutatása révén keletkezett társadalmi izgalom és tömeges érdeklődés, a kibontakozó viták szel-

lemi értelemben már jelezték ’56 közeledtét is.

Rainer M. János a magyar posztsztálinizmus kádárista modelljét három szempont alapján vizsgálja a kötetet záró tanulmányban (*Magyar posztsztálinizmus*): Kornai János szocialista rendszermodellje, az uralmi rendszer totalitárius potenciálja, valamint az 1917-es forradalmi ideológia aspektusából. Leszögezi, hogy a Kornai-féle modell alapján úgy tűnik, a hatvanas évektől elmozdulás tapasztalható a klasszikus szisztémától annak ellenére, hogy a szovjet típusú rendszer alapstruktúrái gyakorlatilag semmit sem változtak. Változott viszont a fontossági sorrend, a terror visszaszorult, a társadalom szempontjai, igényei, olykor már nyomása is érzékelhetővé vált az uralmon lévők számára. Az utópisztikus célok, mint a kommunizmus felépítése helyébe valószínűbb problémák kerültek, például a modernizáció aktuális feladatai. A szerző magyar strukturális specifikumként a többi szovjet blokkbeli országnál mélyebb és radikálisabb gazdasági reformot jelöli meg. A korszak vizsgálatában az állam és társadalom diskurzusait és interakcióit helyezné előtérbe, mert ezen egybevetéseknek a nyomán alakul ki „a nálunk (most) viszonylag jobb” formulája (274. old.), amelyben benne van a leszakadástól, a dolgok rosszabbra fordulásától való folyamatos szorongás is, az egyenleg összességében mégis pozitív. Rainer szerint már 1917 és 1921 között világossá vált a bolsevizmus vezérei számára is, hogy ideológiájuk vereséget szenvedett. Sztálin ebben a helyzetben az orosz birodalmi tradíciókhoz nyúlt vissza, amelyeknek lényeges eleme a Nyugathoz történő iparosító-modernizálódó felzárkózás törekvése volt. A második világháborús győzelem egyfajta szovjet küldetéssé manifestálódott, és látszólag igazolta a kikényszerített és erőltetett modernizáció sikerét. A periféria országaiiban azonban erre a küldetéstudatra természetesen nem lehetett számítani, de a kapitalizmust elkerülő, annak meghaladását hirdető modernizációs

elméleteknek nagyon is jó volt a percepciója. Felvetődött a kérdés, hogy lehetséges-e a szocializmust nem sztálini módszerekkel működtetni, de a gyakorlat felemás lett: bár megjelent a felhalmozás és a polgárosodás, ez nem volt elegendő méretű ahhoz, hogy jelentős, független középosztályt kialakítson. Csupán kispolgárosodás történt, azonban a korábbiaknál ez is az emberi létezés valamivel magasabb színvonalát jelentette. Valódi polgárosodásra a rendszerváltás nyújtott volna elméletileg lehetőséget, ám hogy ténylegesen valóra válik-e, vagy vágyálom marad, azt a tanulmány és egyben a kötet zárómondatában a szerző úgy fogalmazza meg, hogy jelenlegi realitás a perifériális térségek kispolgári alattvalói társadalma, s hogy a két változat körül melyik

válik valóra, azt majd az idő dönti el. Egyelőre úgy tűnik, hogy az esélyek az utóbbi változatra kedvezőbbek.

Összességében az érthető, jól követhető írások töprengésre, továbbgondolásra készítetnek, a recenzens a művet a Pécsi Tudományegyetem történeti szakirodalmi listájára már fel is vette. Egy ismertetésnek illik azzal zárulnia, hogy a művet kinek ajánljuk: nos, igényességük, érdekességük és érthetőségük folytán nemcsak szakembereknek, hanem minden, a téma iránt elfogulatlanul érdeklődő, gondolkodó embernek javasoljuk forgatását.

BEBESI GYÖRGY

Számunk szerzői

BALATONI BALÁZS (balatonibalzs@gmail.com) – doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem

BEBESI GYÖRGY (bebesigyorgy@gmail.com) – történész, Pécsi Tudományegyetem

BOTH NOÉMI ZSUZSANNA (bothnoemizsuzsanna@gmail.com) – doktoranda, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

CSÖNGE ATTILA (csonge.attila@mnl.gov.hu) – főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Jász–Nagykun–Szolnok Megyei Levéltára, Szolnok

DÉVAVÁRI ZOLTÁN (zoltan.devavari@gmail.com) – történész, Veritas Történetkutató Intézet, Budapest; Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka

EGRY GÁBOR (egrygabor@freemail.hu) – történész, Politikatörténeti Intézet, Budapest

FARKAS GYÖNGYI (fagyongyos@freemail.hu) – történész, Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, Budapest

MIROSLAV MICHELA (miroslav.michela@ff.cuni.cz) – történész, Károly Egyetem, Prága; Szlovák Tudományos Akadémia, Pozsony

ALEKSANDAR R. MILETIĆ (armiletic@yahoo.com) – történész, Szerbia Újkortörténeti Intézete, Belgrád

NAGY PÉTER (pety.nagy@freemail.hu) – doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem

JOHN PAUL NEWMAN (johnpaul.newman@mu.ie) – történész, Maynooth Egyetem, Dublin

PETŐ ANDREA (petoa@ceu.hu) – történész, Közép-európai Egyetem, Budapest

POGÁNY ÁGNES (agnes.pogany@uni-corvinus.hu) – gazdaságtörténész, Budapesti Corvinus Egyetem

JAN RYCHLÍK (jan.rychlik@ff.cuni.cz) – történész, Károly Egyetem, Prága

SOLYMOSI JÓZSEF (solymosi.jozsef@mail.militaria.hu) – történész – főlevéltáros, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Levéltár, Budapest

VITÁRI ZSOLT (vitarizsolt@hotmail.com) – történész, Pécsi Tudományegyetem

A fordításokat BALATONI BALÁZS, BENCSIK PÉTER, RAKOVSKY ANDRÁS és VUKMAN PÉTER készítette.

Contents

Essays

ALEKSANDAR R. MILETIĆ WWI and Housing Rental Market, 1914-1938. Southeast- and East-Central European Processes in a Broader European Context	5
JOHN PAUL NEWMAN No Man's Land: The Invalid and Volunteer Questions in Yugoslavia	22
ZOLTÁN DÉVAVÁRI Storm. The History of the Hungarian Party in Vojvodina (1923–1925)	40
MIROSLAV MICHELA Two Jubilees of the “Day of Freedom”. On the Official Commemoration of 28th October 1918 in Slovakia from 1918 to 1938	56
ANDREA PETŐ Sovietizing Hungarian Criminal Law: Intermediaries and Institutions (1945– 1961)	69

Workshop

PÉTER NAGY The Issue of West Germany in Hungarian Political Speeches (1961–1973)	82
GYÖNGYI FARKAS Contemporary Reactions to the Occupation of Czechoslovakia in 1968	99

Beyond our borders

“...the interpretation of the same historical event between two nationalities is obviously different ...” Interview with Jan Rychlík (Interviewer: Péter Ben- csik)	115
Assorted Bibliography of Jan Rychlík's Works	125
JAN RYCHLÍK The Zakarpattia Oblast and Czechoslovakia in 1918–1919	133

Reviews

The Ottoman Culture of Defeat (Eyal Ginio: <i>The Ottoman Culture of Defeat. The Balkan Wars and their af- termath.</i> Hurst & Co., London, 2016) BALÁZS BALATONI	149
The Balance of a Banking Collapse (Fritz Weber: <i>Vor dem großen Krach. Österreichs Banken in der Zwischen- kriegszeit am Beispiel der Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe.</i> Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar, 2016) ÁGNES POGÁNY	154
Tangible Germanness? (John C. Swanson: <i>Tangible Belonging: Negotiating Germanness in Twen- tieth-Century Hungary.</i> University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2017) ZSOLT VITÁRI	160

Camera Obscura (Tamás Ágnes: <i>Propagandakarikatúrák ellenségképei Szarajevótól Párizsig</i> . Kalligram, Budapest, 2017)	
GÁBOR EGRY	170
Socialist Industrialization and Social Change (Sebők Balázs: <i>Szolnok megye szocialista iparosítása (1950–1970)</i> . A Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykún-Szolnok Megyei Levéltára Közleményei 13., Szolnok, 2015)	
ATTILA CSÖNGE	174
Is Every Person a “Personality” as Well? Methodological Questions of Historical Biographies (Személyiség és történelem – a történelmi személyiség. A történeti életrajz módszertani kérdései. Szerk. Vonyó József. Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Pécs – Budapest, 2017)	
NOÉMI ZSUZSANNA BOTH	179
Old Dilemmas, New Answers? The Current State of Hungarian Military Historiography (Kincses Katalin Mária (szerk.): <i>A magyar hadtörténetírás története és aktuális kérdései</i> . HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2015)	
JÓZSEF SOLYMOSI	183
Thoughts and Snapshots About an Era, a Regime, an Ideology (Metszetek bolsevizmusról, sztálinizmusról. Szerk. Gyarmati György – Pihurik Judit. Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest – Pécs, 2018)	
GYÖRGY BEBESI	188
Authors	195

Az Aetas történettudományi folyóirat 2018. évi előfizetői felhívása

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása és hűséges kitartása. Ebben az évben a következő tematikus számaink jelennek meg:

Az észak-atlanti térség történelmi távlatból

A nagy világégés után

Habsburg–magyar–oszmán béketárgyalások és békekötések

Görgey Artúr, a magánember

Interjúkat közlünk Peter S. Onuffal (USA), Kemal Beydillivel (Törökország), valamint Gergely Andrással.

Folytatjuk „Elmélet és módszer” rovatunkat.

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2018-as évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat és támogatásukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel ugyanakkor, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár: **4000 Ft** (tartalmazza a postaköltséget, az év végén elektronikus formában is előfizetőink rendelkezésére bocsátjuk az évi 4 számunkat!)

Éves elektronikus előfizetői ár: **3500 Ft** (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)

Egy számot megrendelőnek: **1000 Ft** + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára: **1100 Ft**

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számainkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Jövedelemadójának 1%-át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
aetas@mail.u-szeged.hu

Bolti ár: 1100,- Ft
Előfizetőknek: 1000,- Ft

Az emberek a legelképzeltetlenebb helyeken éltek. 1923-ban, négy évvel a háború vége után a belgrádi Politika napilap egy zág-rábi családról tudósított, akiket a hatóságok egy üres börtönzár-kában szállásoltak el, ahol eredetileg csupán néhány napot kellett volna tölteniük. Az 1920-as évek folyamán országszerte hozzávetőleg ezeröt száz vasúti vagonat használtak mint „megfelelő” lakást jugoszláv vasúti munkásoknak. Belgrádban egy valódi „ke-rekeken forgó negyed” is létezett. Körülbelül 400 férfi, nő és gyermek élt ezen a telepen, nélkülözve az alapvető tisztálkodási létesítményeket, a vízellátást és az elektromosságot. Egy újságíró megemlítette azokat a kellemetlen szagokat, amelyeket a családok rögtönzött otthonai alatt tartott sertések árasztottak. A negyed szegény lakosai leginkább a lakhatási körülményeikről panaszkodtak, mondván, nyáron lehetetlen volt megmaradni a teljesen átforrósodott vagonokban, míg télen a helyzet a fűtési lehetőségek hiányában még rosszabb volt. Az egészségtelen téli körülmények következtében két gyermek is elhunyt abban az évben.

Hasonló „lakhatási” megoldásokat találhatunk 1919 decemberében a kelet-szlovákiai Kassán is. A Csehszlovák Vasutak helyi állomásigazgatóságáról a kassai hatóságoknak küldött jegyzékből érzékelhetjük a családok nagy számát, akiket vasúti vagonokban helyeztek el. 1919 januárjában az igazgatóság kiterjedt rekvirálás megkezdését követelte a helyi hatóságoktól, minthogy Budapestről és Csehszlovákia egyes területeiről további 380 vasúti alkalmazott érkezését várták Kassára. Kiemelték, hogy ezek az emberek etnikai értelemben ’szlovákok’, ami egyáltalán nem volt jelentéktelen szempont a csehszlovák nemzetállam konszolidációjának idején.

Aleksandar R. Miletic tanulmányát számunk 5–21. oldalán olvashatják.
